

Gouden bergen, diepe dalen

ex.4

Bibliotheek Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
Plein 1813 nr. 2 2514 JN 's-Gravenhage
Postbus 20004 2500 EA 's-Gravenhage
Telefoon 070 - 564100 toestel 4452/4454

**Gouden bergen,
diepe dalen**

De inkomensgevolgen van een
betaalbare oudedagsvoorziening

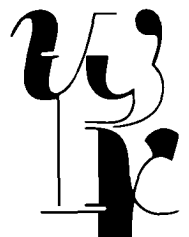
R.M.A. Jansweijer

Sdu Uitgevers, Den Haag, 1996

V92

1996

**Wetenschappelijke Raad
voor het Regeringsbeleid**

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Jansweijer, R.M.A.

Gouden bergen, diepe dalen : de inkomensgevolgen van een betaalbare oude-
dagsvoorziening / R.M.A. Jansweijer. - Den Haag: Sdu Uitgevers. - Fig., tab. -
(Voorstudies en achtergronden / Wetenschappelijke Raad voor het
Regeringsbeleid, ISSN 0169-6688; V92)

Met lit. opg. - met samenvatting in het Engels.

ISBN 90-399-0959-8

NUGI 693

Trefw.: pensioenen / AOW.

Inhoudsopgave

	Ten geleide	13
1.	Inleiding en probleemstelling	15
1.1	Aanleiding voor de studie	15
1.2	Probleemstelling	19
1.3	Opbouw van de studie	20
2.	Achtergronden	23
2.1	Inleiding	23
2.2	Onderlinge afhankelijkheid van regelingen	23
2.2.1	Substituerende onderlinge afhankelijkheid	23
2.2.2	Complementaire onderlinge afhankelijkheid	25
2.3	De Nederlandse structuur in vergelijking met andere landen	27
2.3.1	Participatie en uittredingsleeftijd	27
2.3.2	Kring van gerechtigden en uitkeringsniveau	30
2.3.3	De samenstelling van inkomens van ouderen	31
2.3.4	Conclusie	32
2.4	De literatuur over de oudedagsvoorziening	32
2.4.1	Internationale vergelijking: hidden liabilities in de AOW	33
2.4.2	De kosten van de AOW	35
2.4.3	De kosten van de aanvullende pensioenen	37
2.4.4	Conclusie	39
3.	Van probleemstelling naar model	41
3.1	Inleiding	41
3.2	Sleutelfactoren	41
3.2.1	Vergrijzing	42
3.2.2	De economisch-maatschappelijke context	43
3.2.3	Beleidsingrepen	44
3.3	De keuze voor microsimulatie	47
3.3.1	Macrosimulatie	47
3.3.2	Microsimulatie	48
3.3.3	Longitudinale en transversale microsimulatie	50
3.3.4	Keuze voor een mengvorm	51
3.3.5	Het geconstrueerde databestand	52
3.4	De voorgeschiedenis van het model	53
3.4.1	Het Asset/Liability Scenariomodel	54
3.4.2	Ouderen voor ouderen	54
3.4.3	Mission-2	55
4.	Modelbeschrijving: de levensloop	57
4.1	Inleiding	57
4.2	Methode	57
4.2.1	Simulatie vanuit bestandsgegevens	57
4.2.2	Beslismethode bij de overgangen	58
4.3	De demografische module	60
4.3.1	De gebruikte variabelen in de demografische module	60
4.3.2	De gebruikte data in de demografische module	63
4.4	De arbeidsmodule	64
4.4.1	De gebruikte variabelen in de arbeidsmodule	64
4.4.2	De gebruikte data in de arbeidsmodule	67
4.5	Verificatie	69
5.	Modelbeschrijving: inkomens, pensioenopbouw en premies	75
5.1	Inleiding	75

5.2	Inkomen	75
5.2.1	Afperking van het inkomensbegrip	75
5.2.2	Vaststelling van het bruto inkomen	76
5.2.3	Bruto-netto traject	78
5.3	Indexeringen	79
5.3.1	Componenten in de loonindex	79
5.3.2	Indexering in verschillende situaties	81
5.4	Pensioenopbouw	82
5.4.1	Vijf fondsen in het model	82
5.4.1.1	<i>Grote verscheidenheid aan pensioenregelingen</i>	82
5.4.1.2	<i>Oorzaken van de verschillen</i>	84
5.4.1.3	<i>Fondsen in het model</i>	88
5.4.1.4	<i>Uitstroombekans</i>	90
5.4.1.5	<i>Pensioenreglement</i>	90
5.4.2	Toewijzing van een pensioenfonds	92
5.4.3	Berekening van het opgebouwde recht	94
5.5	Berekening van de premies	95
5.5.1	AOW en arbeidsongeschiktheidsregelingen	95
5.5.2	Aanvullende pensioenen	95
5.5.2.1	<i>Statische methoden</i>	97
5.5.2.2	<i>Lasten-batenmethode</i>	97
5.5.2.3	<i>Dynamisch premiesysteem</i>	99
5.6	Verificatie	100
6.	Scenario's zonder ingrepen in AOW en pensioen	109
6.1	Inleiding	109
6.2	Veronderstellingen bij het basisscenario	109
6.3	Resultaten	111
6.3.1	Premies	111
6.3.2	Inkomens	117
6.4	Gevoeligheid voor veronderstellingen	126
6.4.1	Lonen, prijzen en rendementen	126
6.4.2	Mate van vergrijzing	130
6.4.3	Arbeidsparticipatie	131
6.4.4	Interacties van de onzekerheidsmarges	133
6.5	Effecten van recente maatregelen	135
6.5.1	Waarde-overdracht	135
6.5.2	Gelijke behandeling slapers en ingegane pensioenen	137
6.5.3	Pensioenverevening bij echtscheiding	139
6.6	Conclusie	142
7.	Uniforme ingrepen in AOW en pensioen	145
7.1	Inleiding	145
7.2	Ingrepen in de AOW	145
7.2.1	De indexering van de uitkeringen	145
7.2.2	De uitkeringssystematiek	150
7.2.2.1	<i>Afschaffing van de toeslag voor de jongere partner</i>	150
7.2.2.2	<i>Afschaffing van de differentiatie naar leefvorm</i>	152
7.2.3	De heffingsgrondslag	155
7.2.4	De AOW-leeftijd	159
7.3	Ingrepen in de aanvullende pensioenen	162
7.3.1	De indexering van de rechten van premievrijen	162
7.3.2	Naar een middelloonsysteem	166
7.3.3	Een lager opbouwpercentage bij een lagere franchise	168
7.3.4	Beschikbare Premie Regeling	170
7.4	Conclusie	174
8.	Keuzevrijheid bij het aanvullend pensioen	177
8.1	Inleiding	177

8.1.1	De maatschappelijke discussie	177
8.1.2	Vormgeving van flexibilisering	178
8.2	Flexibele uittredding	179
8.2.1	Determinanten van uittredding	180
8.2.2	De voorspelbaarheid van uittredding	183
8.2.3	Flexibele uittredding: een kwalitatieve verkenning	184
8.2.3.1	<i>Begripsbepaling en te bereiken doelen</i>	184
8.2.3.2	<i>Flexibilisering van de AOW</i>	186
8.2.3.3	<i>Vormgeving van flexibel aanvullend pensioen</i>	186
8.3	Vrijwillig nabestaandenpensioen	188
8.3.1	Redenen voor keuzevrijheid	188
8.3.2	Omvang van de herverdeling via nabestaandenpensioen	189
8.3.3	Gevolgen van een vrijwillig nabestaandenpensioen	191
8.4	Conclusie	194
9.	Vier scenario's voor de oudedagsvoorziening	197
9.1	Inleiding	197
9.2	Het solidariteitsscenario	197
9.3	Het werkendenscenario	203
9.4	Het individuele scenario	207
9.5	Het worst case scenario	209
9.6	Conclusie	213
10.	Samenvatting en conclusie	217
10.1	Een beknopte conclusie	217
10.2	Probleemstelling en methode	218
10.3	Ontwikkelingen in het basisscenario	219
10.4	Omgevingsfactoren en beleidsinstrumenten	221
10.4.1	<i>De AOW</i>	221
10.4.2	<i>De aanvullende pensioenen</i>	224
10.4.3	<i>Ruimte creëren voor lastenstijging</i>	226
10.4.4	<i>Gedragreacties en tweede orde-effecten</i>	227
10.5	Solidariteit tussen en binnen generaties	228
10.5.1	<i>Individueel versus collectief</i>	228
10.5.2	<i>Ouderen tegenover jongeren</i>	229
10.5.3	<i>De positie van vrouwen en alleenstaanden</i>	230
10.5.4	<i>De positie van opeenvolgende generaties</i>	231

Bijlagen

1	Summary	233
2	Vergelijking van het vereenvoudigd bruto-netto traject met een volledig bruto-netto traject	237
3	Berekening van de contante waarde van de verplichtingen	239
4	Definitie van de theilcoëfficiënt	241
5	Afkortingen	243
6	Verklarende woordenlijst	245
7	Referenties	253
8	Curriculum vitae	265

Lijst van tabellen

Tabel 2.1	Invalideringsfrequenties bij oudere werknemers naar leeftijd en geslacht	24
Tabel 2.2	Aantal VUT-deelnemers per ultimo kalenderjaar	24
Tabel 2.3	Resultaten ouderdomspensioen bij 3 uitkeringsniveaus van de AOW, gecorrigeerd voor na pensionering niet meer verschuldigde premiebijdragen; in % van deelnemers voor wie resultaten zijn berekend, 1987	27
Tabel 2.4	De samenstelling van het inkomen van ouderen (65+) in Nederland (1989) en in de VS (1986)	31
Tabel 2.5	Rendement en loonstijging in procenten per jaar 1961-1991	37
Tabel 2.6	De gevolgen van de rekenrente voor de actuariële premie en het actuariële overschot in 1985	38
Tabel 4.1	Overzicht van inputvariabelen, exogene en endogene grootheden	58
Tabel 4.2	Voorbeeld van de sorteermethode bij sterfte	60
Tabel 5.1	Kenmerken van het deelnemersbestand van enkele (groepen van) pensioenfondsen (1993)	83
Tabel 6.1	Veronderstellingen bij het basisscenario over lonen, prijzen en rente in procenten per jaar	110
Tabel 6.2	Lange termijn schattingen (95% interval) voor prijzen, CAO-lonen en rente in procenten per jaar op basis van periode 1948-1993	128
Tabel 6.3	Betrouwbaarheidsinterval (95%) voor gemiddelde reële CAO-lonen en reële rente in procenten per jaar op basis van periode 1948-1993 respectievelijk extreme gemiddelden in CPB-scenario's (loonvoet, 1990-2015)	128
Tabel 7.1	Invloed van beleidsinstrumenten voor de AOW, veranderingen ten opzichte van het basisscenario	174
Tabel 7.2	Invloed van beleidsinstrumenten voor de aanvullende pensioenen, veranderingen ten opzichte van het basisscenario	175
Tabel 8.1	De kostprijs per f 100 opgebouwd pensioenrecht naar leeftijd en geslacht en het aandeel van het nabestaandenpensioen in het totale pensioen	190
Tabel 9.1	Scenarioveronderstellingen in het basisscenario, het solidariteitsscenario, het werkendenscenario, het individuele scenario en het worst case scenario	213
Tabel 9.2	AOW-premie, pensioenpremie en inkomensongelijkheid in het basisscenario, het solidariteitsscenario, het werkendenscenario, het individuele scenario en het worst case scenario	214

Lijst van figuren

Figuur 2.1	Gemiddelde uittredingsleeftijd naar geslacht, 1947-1994	28
Figuur 4.1	In- en uitstroom uit de bevolking	61
Figuur 4.2	Huishoudensposities en de aard van de gebruikte overgangskansen	61
Figuur 4.3	Arbeidsmarkttoestanden en de aard van de gebruikte overgangskansen	64
Figuur 4.4	Het aantal arbeidsongeschikten en VUT-ters in het model (x 1) en in werkelijkheid (x 1000), 1965-1994	70
Figuur 4.5	Het aantal huishoudens van samenwonenden met nul, een of twee werkenden in het model (x 1) tegenover het aantal meerpersoonshuishoudens met nul, een en twee of meer werkenden in werkelijkheid (x 1000), 1971-1991	72
Figuur 5.1	Deelnemers voor wie wordt bijgedragen naar leeftijd en geslacht in het model (x1) en in werkelijkheid (x1000), ABP, 1989	101
Figuur 5.2	Deelnemers voor wie wordt bijgedragen naar leeftijd en geslacht in het model (x1) en in werkelijkheid (x1000), PGGM, 1992	101
Figuur 5.3	Deelnemers voor wie wordt bijgedragen naar leeftijd en geslacht in het model (BPF eindloon excl. PGGM) en in werkelijkheid (PVF-Nederland, eindloon), 1993	101
Figuur 5.4	Deelnemers voor wie wordt bijgedragen naar leeftijd en geslacht in het model (BPF met opbouw) en in werkelijkheid (PVF-Nederland, opbouw), 1993	101
Figuur 5.5	Opgebouwd recht van actieve deelnemers en van slapers bij de bedrijfspensioenfondsen volgens het model en in werkelijkheid, 1965-1994	102
Figuur 5.6	Opgebouwd recht van actieve deelnemers en van slapers bij ondernemings- en beroepspensioenfondsen volgens model en in werkelijkheid, 1965-1994	102
Figuur 5.7	Opgebouwd recht van actieve deelnemers naar leeftijd en geslacht in het model (bedrijfspensioenfondsen met eindloon excl. PGGM) en bij PVF-Nederland (eindloonregelingen), 1993	103
Figuur 5.8	Opgebouwd recht van slapers naar leeftijd en geslacht in het model (bedrijfspensioenfondsen met eindloon excl. PGGM) en bij PVF-Nederland (eindloonregelingen), 1993	103
Figuur 5.9	Opgebouwd recht van actieve deelnemers naar leeftijd en geslacht in het model (bedrijfspensioenfondsen met opbouw) en bij PVF-Nederland (opbouwregelingen), 1993	104
Figuur 5.10	Opgebouwd recht van slapers naar leeftijd en geslacht in het model (bedrijfspensioenfondsen met opbouw) en bij PVF-Nederland (opbouwregelingen), 1993	104
Figuur 5.11	Totaal uitkeringen (x f 1 mld) ouderdoms- en nabestaandenpensioen volgens het model en in werkelijkheid, 1965-1994, bedrijfspensioenfondsen	105
Figuur 5.12	Totaal uitkeringen (x f 1 mld) ouderdoms- en nabestaandenpensioen volgens het model en in werkelijkheid, 1965-1994, ondernemings- en beroepspensioenfondsen	105
Figuur 5.13	Totaal uitkeringen (x f 1 mld) ouderdoms- en nabestaandenpensioen volgens het model en in werkelijkheid, 1965-1994, ABP	106
Figuur 5.14	De verdeling van de aanvullende pensioenuitkeringen naar de hoogte ervan (x f 1000) in het model en in werkelijkheid, 1991	106
Figuur 6.1	Absolute AOW-premie en uitgaven voor AOW, arbeidsongeschiktheid en VUT als percentage van de totale loonsom, basisscenario, 1995-2040	112
Figuur 6.2	Rijpingsgraad bij het ABP, PGGM, bedrijfspensioenfondsen met opbouw en alle fondsen, basisscenario, 1995-2040	113
Figuur 6.3	Veronderstelde reële loonkosten, reële rente en het verschil hiertussen (r-l), basisscenario, 1995-2040	113
Figuur 6.4	Lasten-batenpremie als percentage van de loonsom bij ABP, PGGM, bedrijfspensioenfondsen met opbouw en alle fondsen, basisscenario, 1995-2040	114
Figuur 6.5	Dynamische premie als percentage van de loonsom bij ABP, PGGM, bedrijfspensioenfondsen met opbouw en alle fondsen, basisscenario, 1995-2020	115
Figuur 6.6	Netto inkomen van huishoudens van gehuwde ouderen, weduwen en gescheiden vrouwen en alle ouderen samen als percentage van het netto inkomen van jongeren, basisscenario, 1995-2040	118
Figuur 6.7	Inkomensongelijkheid (theilcoëfficiënt) binnen de groepen ouderen en jongeren, basisscenario, 1995-2040	120

Figuur 6.8	Tussengroepsongelijkheid (theilcoëfficiënt) tussen ouderen en jongeren resp. binnen de groep ouderen tussen gescheiden en verweduwde vrouwen enerzijds en ongehuwde mannen of gehuwden anderzijds	120
Figuur 6.9	Quintielverdeling van huishoudens van ouderen, basisscenario, 2000-2040	121
Figuur 6.10	Quintielverdeling van huishoudens van 65-74-jarigen, basisscenario, 2000-2040	122
Figuur 6.11	Quintielverdeling van huishoudens van 75-jarigen en ouder, basisscenario, 2000-2040	122
Figuur 6.12	Quintielverdeling van huishoudens van gehuwden, basisscenario, 2000-2040	123
Figuur 6.13	Quintielverdeling van huishoudens van weduwen, basisscenario, 2000-2040	123
Figuur 6.14	Quintielverdeling van huishoudens van weduwnaars, basisscenario, 2000-2040	124
Figuur 6.15	Quintielverdeling van huishoudens van gescheiden vrouwen, basisscenario, 2000-2040	124
Figuur 6.16	Quintielverdeling van huishoudens van gescheiden mannen, basisscenario, 2000-2040	125
Figuur 6.17	Lasten-batenpremie voor alle fondsen in het basisscenario, het LOON- en het RENTE-scenario in procenten van het loon, 1995-2040	129
Figuur 6.18	Quintielverdeling van huishoudens van gescheiden vrouwen in het basisscenario en zonder pensioenverevning, 2000-2040	141
Figuur 6.19	Quintielverdeling van huishoudens van gescheiden mannen in het basisscenario en zonder pensioenverevning, 2000-2040	142
Figuur 7.1	Quintielverdeling van huishoudens van ouderen in het basisscenario en in de welvaartsvaste variant, 2000-2040	148
Figuur 7.2	Quintielverdeling van huishoudens van gehuwden in het basisscenario en in de welvaartsvaste variant, 2000-2040	148
Figuur 7.3	Quintielverdeling van huishoudens van weduwen in het basisscenario en in de welvaartsvaste variant, 2000-2040	149
Figuur 7.4	Quintielverdeling van huishoudens van gescheiden vrouwen in het basisscenario en in de welvaartsvaste variant, 2000-2040	149
Figuur 7.5	Quintielverdeling van huishoudens van gehuwden, weduwen en gescheiden vrouwen in het basisscenario en zonder toeslag voor de jongere partner, 2005	151
Figuur 7.6	Quintielverdeling van huishoudens van gehuwden, weduwen en gescheiden vrouwen in het basisscenario en bij uniforme uitkeringen, 2005	154
Figuur 7.7	Quintielverdeling van huishoudens van ouderen in het basisscenario en bij premieheffing bij gepensioneerden, 2000-2040	158
Figuur 7.8	Quintielverdeling van huishoudens van gehuwden in 1995 en in 2020 in het basisscenario, de waardevaste en de nominale variant	164
Figuur 7.9	Quintielverdeling van huishoudens van weduwen in 1995 en in 2020 in het basisscenario, de waardevaste en de nominale variant	165
Figuur 7.10	Quintielverdeling van huishoudens van gescheiden vrouwen in 1995 en in 2020 in het basisscenario, de waardevaste en de nominale variant	165
Figuur 7.11	Quintielverdeling van huishoudens van ouderen in het basisscenario en in de middelloonvariant, 2000-2040	168
Figuur 7.12	Quintielverdeling van huishoudens van gehuwden in het basisscenario en in de BPR-variant, 2000-2040	172
Figuur 7.13	Quintielverdeling van huishoudens van weduwen in het basisscenario en in de BPR-variant, 2000-2040	172
Figuur 7.14	Quintielverdeling van huishoudens van gescheiden vrouwen in het basisscenario en in de BPR-variant, 2000-2040	173
Figuur 9.1	Quintielverdeling van huishoudens van 65-74-jarigen, solidariteitsscenario, 2000-2040	201
Figuur 9.2	Quintielverdeling van huishoudens van 75-jarigen en ouder, solidariteitsscenario, 2000-2040	201
Figuur 9.3	Quintielverdeling van huishoudens van gehuwden, solidariteitsscenario, 2000-2040	202
Figuur 9.4	Quintielverdeling van huishoudens van weduwen, solidariteitsscenario, 2000-2040	202
Figuur 9.5	Quintielverdeling van huishoudens van gescheiden vrouwen, solidariteitsscenario, 2000-2040	203
Figuur 9.6	Quintielverdeling van huishoudens van 65-74-jarigen, werkendenscenario, 2000-2040	206

Figuur 9.7	Quintielverdeling van huishoudens van 75-jarigen en ouder, werkendenscenario, 2000-2040	207
Figuur 9.8	Quintielverdeling van huishoudens van 65-74-jarigen, individuele scenario, 2000-2040	208
Figuur 9.9	Quintielverdeling van huishoudens van 75-jarigen en ouder, individuele scenario, 2000-2040	209
Figuur 9.10	Quintielverdeling van huishoudens van 65-74-jarigen, worst case scenario, 2000-2040	211
Figuur 9.11	Quintielverdeling van huishoudens van 75-jarigen en ouder, worst case scenario, 2000-2040	212

Ten geleide

Naarmate het jaar naderbij komt waarin de eerste jaargangen van de babyboom in aanmerking komen voor de AOW, wordt de discussie over de gevolgen van de vergrijzing voor de oudedagsvoorziening indringender. In de afgelopen tien jaar is reeds een aantal rapporten verschenen waarin de problematiek van de vergrijzing werd geanalyseerd. Met name de rapporten van de Commissie Drees en het rapport 'Ouderen voor ouderen' van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid hebben de toon van de discussie bepaald.

Bij de discussie over de problemen van de vergrijzing is de betaalbaarheid van voorzieningen steeds het belangrijkste onderwerp geweest. In de genoemde rapporten zijn verschillende instrumenten onderzocht die de te verwachten kostenstijging kunnen helpen beheersen. Een voorzichtige toepassing van het indexeringsmechanisme is als het meest effectief naar voren gekomen. Daarbij is gesignaleerd dat zulks ook gevolgen heeft voor de inkomenspositie van ouderen zonder dat die gevolgen konden worden gekwantificeerd. Hierdoor zijn in de publieke discussie de inkomensgevolgen van een betaalbare oudedagsvoorziening onderbelicht gebleven.

De voorliggende studie onderzoekt gelijktijdig de gevolgen van beleidsopties bij de AOW en aanvullende pensioenen, zowel voor de hoogte van de premies als voor de inkomensverdeling tussen jongeren en ouderen en binnen de groep ouderen. Op die manier kunnen de interacties tussen AOW en aanvullende pensioenen duidelijk worden en kunnen de sociale en economische gevolgen van keuzen beter tegen elkaar worden afgewogen. Uit de studie dringt zich de onvermijdelijke conclusie op dat een economisch gewenste ontwikkeling (kostenbeheersing) sociaal ongewenste gevolgen heeft (een sterk toenemende inkomensongelijkheid), terwijl een sociaal gewenste ontwikkeling stuit op economische problemen.

De voorliggende studie geeft een verantwoording en verdere uitwerking van het simulatiemodel waarmee in het rapport 'Ouderen voor ouderen' is gewerkt. De studie kan daarmee een bijdrage leveren aan het publieke debat dat op het rapport van de raad is gevolgd over de toekomst van zowel de AOW als die van de aanvullende pensioenen. Voorts levert de studie bouwstenen voor de lopende werkzaamheden van de raad. Om deze redenen heeft de raad gemeend er goed aan te doen deze studie in de reeks voorstudies op te nemen.

Mr J.P.H. Donner
Voorzitter WRR

Inleiding en probleemstelling

1.1 Aanleiding voor de studie

Dubbele lasten of halve uitkeringen

In de afgelopen tien jaar is de discussie over de gevolgen van de vergrijzing geleidelijk steeds indringender geworden. De betaalbaarheid van de toekomstige oudedagsvoorziening speelt in deze discussie een belangrijke rol. Maar ook de arbeidsparticipatie van ouderen en het gebruik van uittreedingsregelingen staan ter discussie. Een van de eerste artikelen over de vergrijzing (Van den Bosch e.a. 1983) stelde een helder dilemma: stijgende lasten of dalende uitkeringen. Sindsdien hebben veel studies mogelijkheden onderzocht om de stijgende uitkeringslast op te vangen. Het rapport Ouderen voor ouderen van de WRR (1993) heeft een aantal mogelijke beleidsmaatregelen voor zowel overheid als voor pensioenfondsen beschreven en gedeeltelijk geëvalueerd. Deze studie beoogt hierop voort te bouwen met een nadere precisering van de evaluatie van mogelijke beleidskeuzen. Het pensioenmodel dat gebruikt is voor het rapport Ouderen voor ouderen is daarvoor uitgebreid en verbeterd.

Een andere overweging is dat in vrijwel alle tot nu toe uitgevoerde studies de inkomensgevolgen van mogelijke beleidsmaatregelen sterk onderbelicht zijn gebleven. Nelissen (1993a; zie ook Dekkers e.a. 1994) vormt hierop een uitzondering, maar hij richt zich primair op levensduurinkomens en de herverdelende effecten van de sociale zekerheid hierop. Bij deze invalshoek vormt een gunstige inkomenspositie in de ene levensfase een compensatie voor een ongunstige positie in een andere fase. Deze onderzoeksbenadering leent zich goed voor het vergelijken van verschillende generaties voor wat betreft hun per saldo bijdrage aan of profijt van de sociale zekerheid, maar is niet bruikbaar voor een evaluatie van de kwaliteit van de oudedagsvoorziening.

In de onderhavige studie zal, uitgaande van het eerder genoemde dilemma, tegelijkertijd de betaalbaarheid en de kwaliteit van de oudedagsvoorziening onderzocht worden. Daartoe richten we ons op de verdeling van inkomen over de levenscyclus die met de oudedagsvoorziening beoogd wordt. Vanuit deze optiek gaat de interesse in de eerste plaats uit naar de transversale inkomensverdelingen. In het oorspronkelijk door Nelissen gebouwde model Nedymas was bovendien de pensioensector nauwelijks vertegenwoordigd. Later is aan dit model een pensioenmodule toegevoegd (Nelissen 1994). De vormgeving van deze pensioenmodule is een andere dan de hier gebruikte. (Zie hfst. 5).

Het rapport Ouderen voor ouderen van de WRR (1993) beschrijft het proces van vergrijzing vooral als het proces van veroudering van de baby-boom generatie. Er is een structureel en langdurig proces van vergrijzing gaande als gevolg van een teruglopende sterfte en een teruglopend geboortecijfer. Dit proces wordt bovendien tijdelijk versterkt door de baby-boom, die zich als een bult door de bevolkingspiramide omhoog wringt¹. In Nederland is het verstoringseffect van de baby-boom prominenter dan in andere westerse landen, omdat de baby-boom hier relatief lang geduurd heeft en abrupt is afgebroken. Omdat de komende vergrijzing sterk verbonden is met de baby-boom generatie, stelt het WRR-rapport de intergenerationele solidariteit bij de oudedagsvoorziening ter discussie ten gunste van intragenerationele solidariteit.

Een integrale benadering

Wanneer de oudedagsvoorziening niet wordt beperkt tot de inkomensvoorzieningen boven de pensioengerechtigde leeftijd, maar veeleer wordt beschouwd als de inkomensvoorziening voor de periode na het verlaten van het arbeidsproces, dan moeten de verschillende uittreedingsroutes integraal worden beke-

¹ Bij 'tijdelijk' en 'langdurig' neme men zich eerder de tijdshorizon van een demograaf dan die van een politicus voor ogen.

ken. Ook de lasten van de regelingen voor vervroegd uittreden behoren dan tot de oudedagsvoorziening.

De vergrijzing krijgt daarmee een extra dimensie. Niet alleen komen er steeds meer ouderen, ook de uittredingsleeftijd is in de afgelopen decennia voortdurend gedaald. Het aantal gepensioneerden in ruime zin is door deze ontwikkeling extra gestegen. De belangrijkste uittredingsroutes van dit ogenblik zijn de VUT en de arbeidsongeschiktheidsregelingen; daarnaast treedt een substantieel aantal ouderen uit via de verlengde werkloosheidsregelingen.

De keerzijde van deze ontwikkeling is dat onder de ouderen een omvangrijk arbeidspotentieel bestaat dat niet wordt benut. Verschillende studies wijzen daarom op de noodzaak en de mogelijkheden om de arbeidsparticipatie van ouderen te verhogen. Wanneer het beleid daarin slaagt is er een dubbel effect: enerzijds behoren werkende ouderen niet langer tot de draaglast, anderzijds dragen ze met premies bij aan het draagvlak. Een stijgende arbeidsparticipatie van ouderen kan daarom in het bruto-netto traject van de inkomensruimte scheppen waaruit een eventuele lastenstijging ten gevolge van de vergrijzing (mede) kan worden gefinancierd.

Verder bestaat er een duidelijke onderlinge afhankelijkheid tussen de VUT, de arbeidsongeschiktheidsregelingen, de AOW en de aanvullende pensioenen. Zo zullen er meer eisen worden gesteld aan het aanvullende pensioen als de AOW op het gemiddelde inkomen achterblijft, maar anderzijds kan een welvaartsvaste AOW ook de basis bieden voor een versobering van de aanvullende regelingen. Als de pensioengerechtigde leeftijd verhoogd wordt, verschuiven personen van de AOW en aanvullende pensioenregelingen naar de VUT en arbeidsongeschiktheidsregelingen. Als de VUT-regelingen beperkt worden, zullen meer mensen in de arbeidsongeschiktheidsregelingen terecht komen en desnoods in de werkloosheidsregelingen.

Hoewel er steeds meer aandacht is ontstaan voor een integrale benadering van de oudedagsvoorziening beperken de meeste studies zich tot deelterreinen.

Maatschappelijke veranderingen

De demografische veranderingen krijgen hun beslag in een lange tijdsperiode. De samenleving zal in die periode niet onveranderd blijven. Een vergelijking van de waarden, normen en gedragspatronen uit de jaren vijftig met die uit de jaren negentig laat zien hoe groot de verschillen over een lange periode kunnen zijn. In verband met de oudedagsvoorziening zijn vooral de sociaal-economische veranderingen van belang. Een belangrijk achtergrondgegeven is daarom de maatschappelijke trend naar individualisering en de toename van de arbeidsdeelname van vrouwen. Deze arbeidsdeelname kan bijdragen aan de stijging van de arbeidsparticipatiegraad van de bevolking als geheel en zo aan het draagvlak voor de intergenerationele overdrachten.

Maar individualisering brengt ook problemen met zich mee. De onderlinge afstemming tussen AOW en aanvullende pensioenen is toegesneden op de situatie van alleenverdienershuishoudens. Alleen die huishoudens kunnen in veel gevallen het beoogde totale pensioenresultaat bereiken. De trend naar lagere franchises brengt hierin geleidelijk verandering.

Om verschillende redenen blijven de pensioenrechten van vrouwen nog steeds achter op die van mannen. Te verwachten valt dat in de toekomst de arbeidspatronen steeds minder uniform zullen worden. Vrouwen zullen in toenemende mate deelnemen op de arbeidsmarkt, op voltijdbasis, in deeltijd en als herintreedster. De taak van de man als kostwinner wordt hierdoor aangetast, met het gevolg dat ook mannen zich geleidelijk minder uniform zullen gedragen. Voor de oudedagsvoorziening maakt deze ontwikkeling het nodig dat meer rekening wordt gehouden met de individuele situaties.

De generatiebenadering

De solidariteit tussen generaties moet mede bekeken worden in het licht van de verschillende omstandigheden waaronder generaties opgroeien en ouder

worden. Becker (1992a, 1992b) onderscheidt voor Nederland vier generaties naar hun waardenoriëntaties en hun maatschappelijke kansen.

De vooroorlogse generatie (geboortejaar 1910-1930) wordt getekend door de werkloosheid en armoede van de crisisjaren. Deze generatie leerde met weinig tevreden te zijn. In de jaren vijftig werd consumptie uitgesteld ten behoeve van economische groei. De welvaart in de jaren zestig kwam haast als een verrassing. Met name de ouderen in deze generatie hebben hun hele leven betrekkelijk lage inkomens gehad en weinig aanvullend pensioen opgebouwd. Dat geldt a fortiori voor de vrouwen van deze generatie die vrijwel voltijds huisvrouw zijn geweest en dus geheel afhankelijk van het inkomen van hun echtgenoot. Deze generatie is voor een belangrijk deel op (nagenoeg) alleen de AOW aangewezen. Wel heeft een groot deel van deze generatie al kunnen profiteren van de regelingen voor vervroegd uittreden die vanaf het eind van de jaren zeventig tot stand zijn gekomen.

De stille generatie (1930-1940) betrad de arbeidsmarkt toen de vraag naar arbeid groot was. Deze generatie had een hoog arbeidsethos en maakte betrekkelijk gemakkelijk carrière. De leden van deze generatie startten hun loopbaan met de enorme welvaarts-groei van de jaren zestig. Ze hadden alle reden om stil te blijven, omdat ze ten volle profiteerden van de opbouw van de verzorgingsstaat. Het morele recht om van deze voorzieningen te profiteren ontlenen ze aan de bijdragen die ze betaalden toen de lasten nog licht waren. Inmiddels gebruikt deze generatie massaal de financieel gunstige regelingen voor vervroegd uittreden uit het arbeidsproces.

De protestgeneratie (1940-1955) stelde voor het eerst de waarden van autoriteit en materialisme ter discussie. De voorhoede van deze generatie profiteerde nog volop van de groei en de mogelijkheden op de arbeidsmarkt. Maar mede door zijn omvang creëerde de baby-boom ook problemen. De carrière verliep minder vlot dan bij de stille generatie. Werkloosheid werd weer een reële mogelijkheid, met de daarbij behorende kans op permanente werkloosheid. Het midleven brengt voor deze generatie een flinke ontnuchtering.

De sterk teruglopende vruchtbaarheid gaf de protestgeneratie meer vrije tijd dan voorgaande generaties. Vrouwen gebruikten die nieuwe vrijheid om de arbeidsmarkt te betreden. Dankzij de bijdrage van vrouwen aan het huishoudinkomen bleef deze generatie niet in welvaarts-groei achter op de stille generatie. Doordat de pensioenregelingen intussen belangrijk verbeterd zijn en dankzij hun relatieve welvaart ten opzichte van voorgaande generaties, zijn de leden van de protestgeneratie als eerste in staat om door middel van private besparingen (individueel en collectief) de eigen oudedagsvoorziening min of meer veilig te stellen. Wel wordt een deel van de protestgeneratie nog geplaagd door niet geheelde pensioenbreuken. Vervroegd uittreden zal voor deze generatie niet meer aan de orde zijn. De zeer gunstige regelingen zullen zijn afgebouwd tegen de tijd dat deze generatie de leeftijd ervoor bereikt.

De problemen van de baby-boom komen ten volle tot uiting bij de verloren generatie (1955-1970). Deze generatie werd geconfronteerd met een arbeidsmarkt die het arbeidsaanbod niet meer kon absorberen. Omdat de baby-boom intussen de leidende functies heeft overgenomen en voorlopig nog niet vertrekt, zijn de carrièreperspectieven voor deze generatie slecht. Deze generatie wordt ten volle geconfronteerd met de lasten van de verzorgingsstaat die met name worden veroorzaakt door de stille generatie en de voorhoede van de protestgeneratie. De lasten van de protestgeneratie wegen extra zwaar door de grote omvang van die generatie. Een koerswijziging waardoor de baby-boom in mindere mate gebruik zal kunnen maken van collectief gefinancierde uitredingsregelingen kan die lastenstijging beperken.

De ongunstige economische situatie waaronder de verloren generatie de beroepsloopbaan moet beginnen, maakt het voor hen moeilijker om door besparingen een eigen oudedagsvoorziening op te bouwen. De aanvangslonen zijn lager geworden en de vaste aanstelling een luxe. Het aantrekken van de

economie in de tweede helft van de jaren tachtig is voor veel leden van de verloren generatie te laat gekomen. Door een gebrek aan arbeidservaring werden ze gepasseerd door jongeren die zojuist het onderwijs hadden verlaten. Over deze nieuwe generatie valt nog weinig te zeggen. Verwacht mag worden dat hun kansen op de arbeidsmarkt relatief gunstig kunnen zijn, omdat ze de baby-boom kunnen gaan vervangen. Tegelijkertijd worden ze in een betrekkelijk vroeg stadium van hun loopbaan met de hoge kosten van de vergrijzing geconfronteerd.

De generatiebenadering suggereert dat aan de bijdragen aan en het profijt van de verzorgingsstaat criteria voor een rechtvaardige inkomensverdeling tussen generaties zouden kunnen worden ontleend. In de praktijk is dat hooguit op een zeer globaal niveau het geval, omdat de relatieve bijdragen moeilijk op een objectieve wijze meetbaar zijn. Vaak wordt verondersteld dat jongere cohorten onder meer dankzij een betere pensioenvoorziening een gunstiger inkomenspositie zouden hebben dan oudere. Van Rijsselt (1991, blz. 45 e.v.) vindt geen steun voor deze hypothese. Volgens het Centraal Planbureau (CPB 1995) groeit het inkomen van ouderen echter meer dan gemiddeld in de periode 1993-1996, ondanks de achterblijvende AOW-uitkering.

Bij de weging van bijdragen en profijt van de verschillende generaties zou een onderscheid gemaakt moeten worden tussen demografische veranderingen en veranderingen op de arbeidsmarkt enerzijds en veranderingen in het welvaartsniveau anderzijds. Beide effecten reduceren de bijdragen van de oudere generaties.

Het stijgende welvaartsniveau is vooral te danken aan de investeringen van eerdere generaties. Herverdeling als gevolg hiervan zou deze generaties dus wellicht niet mogen worden aangerekend. Overigens is een stijgend welvaartsniveau niet eenduidig gedefinieerd, omdat het ten dele wordt geconsumeerd in de vorm van vrije tijd. Bij een vergelijking van levensduurinkomens valt deze component weg. Zou men in plaats van geldelijke bijdragen van generaties de gemeten arbeidstijd als maat voor de bijdragen nemen, dan volgt een wezenlijk andere conclusie.

Nelissen heeft de levensduurinkomens van verschillende generaties vergeleken. De verhouding tussen de gedurende het leven genoten uitkeringen en de betaalde premies loopt af van 1,74 voor de generatie van 1930-1935 tot 1,31 voor de generatie van 1956-1965². Dit is in lijn met de hierboven gesignaleerde processen. Als gevolg daarvan zou men verder verwachten dat de verhouding tussen het netto levensduurinkomen (na belasting en sociale zekerheid) en het bruto looninkomen (inclusief werkgeverspremies) voor de oudere generaties gunstiger moet zijn dan voor de jongere. Deze verhouding blijkt in de simulaties van Nelissen echter opmerkelijk stabiel³. Deze stabiliteit suggereert dat de invloed van de demografische processen en de opbouw van de verzorgingsstaat per saldo gering zou zijn, maar deze conclusie is niet in lijn met zijn stelling dat de bijdragen van verschillende generaties zeer uiteen lopen (zie ook: Nelissen en Verbon 1993).

Solidariteit in de toekomst?

Waar de kansen van opeenvolgende generaties zo uiteenlopen kan worden getwijfeld of de intergenerationele solidariteit in dezelfde mate zal blijven voortbestaan. De legitimiteit daarvan kan worden ondermijnd doordat de lasten en lasten ongelijk zijn verdeeld, terwijl deze ongelijke verdeling tevens een gevolg is van het vooruitschuiven van lasten naar de toekomst. De onge-

^{2]} Als gevolg van veronderstellingen over de verdiscontering van bijdragen en uitkeringen maken alle generaties winst. Wanneer alleen de AOW in beschouwing wordt genomen is het herverdelende effect tussen generaties sterker en zijn de genoemde kengetallen 2,22 respectievelijk 1,06 (Nelissen 1993b).

^{3]} De verhouding is minimaal 0,733 (1930-1935) en maximaal 0,747 (1936-1945). (Nelissen 1993a, blz. 160).

lijke verdeling is geen natuurgegeven, maar een gevolg van het collectieve gedrag van de generatie die op een bepaald moment de lakens uitdeelt. De protestgeneratie wordt geconfronteerd met een flinke ontzuivering in de tweede helft van de loopbaan. Deze generatie betaalt goeddeels de vervroegde uittreding van de stille generatie, maar zal zelf de poorten van het paradijs waarschijnlijk gesloten aantreffen. De verloren generatie zal pas echt worden geconfronteerd met de toenemende lasten van de vergrijzing: ze hebben relatief slechte loopbaanperspectieven, omdat de baby-boom de aantrekkelijke posities bezet houdt; ze hebben relatief hoge lasten, omdat de baby-boom weliswaar minder zal uitreden dan de voorgaande generatie, maar wel een groot cohort vertegenwoordigt; en ten slotte hebben ze het vooruitzicht in relatief hoge mate zelf hun eigen oudedag te moeten financieren wanneer ze het collectieve deel van de oudedagsvoorziening (publiek en privaat) niet voldoende onderhouden.

Anderzijds zullen ouderen in de toekomst in de democratie een invloedrijke pressiegroep vormen, niet alleen door hun aantal, maar ook door hun hoge opleidingsniveau en weinig volgzame instelling. Het is niet te verwachten dat de protestgeneratie haar kritische opstelling op hoge leeftijd zou verlaten. In de AOW-discussie voor de kamerverkiezingen van 1994 is de kracht van ouderen als pressiegroep voor het eerst goed zichtbaar geworden. Daar was het vooral de voorheen stille generatie die een krachtig protest liet horen tegen de dreigende aantasting van de verworven rechten.

Vanuit het oogpunt van een eerlijke lastenverdeling tussen de verschillende generaties pleiten Verbon en Nelissen ervoor dat de huidige ouderen zwaarder moeten worden belast, terwijl de AOW bovendien achter moet blijven op de welvaart. De reden hiervoor is dat de huidige ouderen relatief weinig aan de publieke regelingen hebben bijgedragen en er naar verhouding veel van profiteren. De levensduurinkomens van de verschillende generaties zouden door hun voorstellen gelijk worden (Verbon 1994, Nelissen en Verbon 1993). Daarmee zijn we terug bij de vraag waarmee deze paragraaf begon: de vergrijzing leidt tot stijgende lasten voor de jongere cohorten of tot achterblijvende uitkeringen voor de oudere (en te zijner tijd ook voor de jongere). De plaatsing in de tijd van mogelijke beleidsmaatregelen bepaalt in belangrijke mate de omvang van de overdrachten tussen generaties.

1.2 Probleemstelling

De financiering van de oudedagsvoorziening is vooral een verdelingsprobleem. Het zal zeker niet zo zijn dat toekomstige ouderen minder welvarend zullen zijn dan nu. De economische groei zal zodanig zijn dat de koopkracht voor iedereen kan toenemen, ondanks de vergrijzing. In absolute zin is de vergrijzing dus geen bedreiging voor de welvaart. Het zal wel een probleem zijn de toekomstige welvaart op een acceptabele wijze te verdelen. Als de toekomstige ouderen delen in de gegroeide welvaart zullen de overdrachten van jongeren naar ouderen toenemen. Als zij niet delen in de groei zal inkomensongelijkheid toenemen. Daarnaast is er de ongelijkheid binnen de groep ouderen tussen hen die aangewezen zijn op het minimum van de AOW en hen die in de gelegenheid zijn geweest een aanvullende voorziening op te bouwen.

Naar de gevolgen van de vergrijzing is al veel onderzoek gedaan, zij het dat daarbij steeds de nadruk ligt op het opvangen of voorkomen van de lastenstijging; de kwaliteit van de oudedagsvoorziening die na beleidsingrepen resulteert is nauwelijks bestudeerd. Aan de genoemde studies kunnen wel beleidsmogelijkheden ter evaluatie worden ontleend.

Daarbij valt te denken aan de omvang en kwaliteit van de oudedagsvoorziening en de mate waarin lasten collectief worden gedragen. Meer in concreto gaat het bij de AOW om de hoogte van de AOW-uitkering (zowel indexering

als de differentiatie naar leefvorm), de vraag of ook ouderen AOW-premie moeten betalen en een eventuele verhoging van de AOW-leeftijd. Bij de aanvullende pensioenen gaat het om de vraag of welvaartsvast pensioenen mogelijk zijn en of veranderingen in de AOW in het aanvullend pensioen worden gecompenseerd. Ingrepen zijn denkbaar in de hoogte van het opbouwpercentage, de pensioenfranchise en het pensioensysteem (eindloon, middelloon met indexering of beschikbare premie). Daarnaast zal in de aanvullende pensioenregelingen meer aandacht ontstaan voor individueel maatwerk. Te denken valt aan flexibele pensionering, waarbij de uittredingsdatum mede bepalend is voor de hoogte van de pensioenuitkering; verder kan gedacht worden aan de keuzemogelijkheden die zullen ontstaan tussen ouderdomspensioen en nabestaandenpensioen.

De probleemstelling van deze studie kan als volgt worden samengevat:

Het doel is de verschillende beleidsmogelijkheden ten aanzien van de oudedagsvoorziening nader te evalueren op zowel hun effectiviteit voor de beheersing van kosten als op hun gevolgen voor de toekomstige inkomenspositie van ouderen.

Bij de beheersing van kosten gaat het niet alleen om de hoogte van de premies in engere zin, maar ook om de vraag in welke mate premies individueel of collectief gedragen worden en in welke mate besparingen gegenereerd worden. Bij de inkomenspositie van ouderen gaat het niet alleen om de verhouding tussen de inkomens van ouderen en die van jongeren, maar ook om de positie van kwetsbare groepen: zij die (nagenoeg) alleen op de AOW zijn aangewezen als gevolg van een ontoereikend arbeidsverleden, een ontoereikende pensioenopbouw, een gebrek aan afstemming tussen AOW en aanvullend pensioen of echtscheiding.

De te onderzoeken maatregelen worden genomen in een omgeving van demografische en sociaal-economische onzekerheid. Demografische onzekerheid bestaat ten aanzien van de mate van vergrijzing. De levensverwachting, de immigratie van relatief jonge allochtonen en, op langere termijn, het geboortecijfer zijn hier bepalende factoren. Sociaal-economische onzekerheid bestaat over de ontwikkeling van de arbeidsparticipatie en het uittreden via VUT en arbeidsongeschiktheidsregelingen. Of de arbeidsparticipatie zal stijgen hangt niet alleen af van de hier te evalueren beleidsmaatregelen, maar ook van de meer algemene setting waarin deze zijn ingebed alsmede van de internationale economische ontwikkeling. De invloed van de onzekerheid over de ontwikkeling van reële lonen en rendementen wordt groter naarmate het accent in de oudedagsvoorziening meer verschuift in de richting van kapitaaldekking. De vergrijzing heeft verder ook invloed op de structuur van de verplichtingen van pensioenfondsen. Naarmate de populatie van deelnemers ouder wordt zal een backservice op opgebouwde pensioenrechten duurder uitvallen. Beperking van de backservice is daarom een telkens terugkerend element in de versoering van pensioenregelingen.

Het doel van deze studie is primair analytisch. Dat impliceert niet dat het beleid buiten beeld zou kunnen blijven. Integendeel, het is juist de bedoeling verschillende beleidsmogelijkheden te evalueren. Beleidskeuzen worden evenwel gemaakt op basis van politieke afwegingen; op basis van alleen de voorgenomen evaluatie zijn deze keuzen niet mogelijk.

1.3 Opbouw van de studie

Deze studie is opgebouwd uit twee delen. In het eerste deel (hfst. 2 t/m 5) wordt de vraagstelling uitgewerkt en de gebruikte methode beschreven. Wie

alleen geïnteresseerd is in de resultaten kan zich beperken tot het tweede deel (hfst. 6 t/m 9) of de conclusie en samenvatting (hfst. 10).

Het eerste deel valt uiteen in een gedeelte met achtergrondinformatie (hfst. 2), een globale methodische verantwoording (hfst. 3) en een gedetailleerde verantwoording (hfst. 4 en 5).

Hoofdstuk 2 geeft informatie over de interne samenhang van het Nederlandse systeem van oudedagsvoorziening en een positionering ervan in vergelijking met andere westerse landen. Verder geeft dit hoofdstuk een overzicht van de literatuur over de houdbaarheid van de oudedagsvoorziening in het licht van de vergrijzing.

Hoofdstuk 3 geeft een verantwoording van de onderzoeksmethode op hoofdlijnen. Aangegeven wordt welke factoren (demografisch, sociaal-economisch en beleid) in de scenariovorming moeten worden betrokken. Verder wordt de keuze voor microsimulatie verantwoord en de wijze waarop de microsimulatie wordt vormgegeven: een transversale simulatie op een geconstrueerd uitgangbestand.

Hoofdstuk 4 beschrijft de levensloopmodule van het model. In deze module vindt de eigenlijke microsimulatie plaats van demografische en arbeidsmarkt-overgangen.

Hoofdstuk 5 beschrijft de wijze waarop inkomens worden verworven en pensioenen opgebouwd. Voor de berekeningen zijn de indexeringen van groot belang. Om die reden wordt extra aandacht besteed aan de samenstelling van de loonindex. Tevens geeft dit hoofdstuk de wijze waarop pensioenpremies worden berekend.

Zowel hoofdstuk 4 als hoofdstuk 5 worden afgesloten met een verificatie van het geconstrueerde uitgangbestand om te zien of dit uitgangbestand voldoende representatief is voor de Nederlandse situatie.

Het tweede deel bevat de onderzoeksresultaten en valt uiteen in de beschrijving van een basisscenario (hfst. 6), de inventarisatie van beleidsingrepen (hfst. 7 en 8) en de beschrijving van alternatieve scenario's (hfst. 9).

Hoofdstuk 6 beschrijft een basisscenario dat uitgaat van de verwachtingen die velen van de pensioenvoorziening hebben; door de hoge kosten die hieruit volgen is dit niet het meest waarschijnlijke scenario. Verder geeft dit hoofdstuk een gevoeligheidsanalyse op exogene invloeden: de economische omgeving, de mate van vergrijzing en de hoogte van de arbeidsparticipatie. Ten slotte wordt de invloed van enkele recente maatregelen onderzocht (het recht op waardeoverdracht, de gelijke behandeling van slapers en gepensioneerden en de pensioenverevening bij echtscheiding).

Hoofdstuk 7 inventariseert de gevolgen van ingrepen in de AOW en de aanvullende pensioenen als veranderingen ten opzichte van het basisscenario. Het indexeringsinstrument is bij beide verreweg het belangrijkste. Verder zijn bij de AOW de uitkeringssystematiek en de heffingsgrondslag van belang en bij de aanvullende pensioenen het eindloonsysteem.

Hoofdstuk 8 gaat in op het maatwerk bij de aanvullende pensioenen. Als variant van flexibele pensionering is vooral deeltijdpensioen interessant. Daarnaast komt keuzevrijheid met betrekking tot het nabestaandenpensioen aan de orde.

Hoofdstuk 9 geeft drie mogelijke alternatieve scenario's waarbij respectievelijk de solidariteit, de belangen van werkenden en de individuele belangen voorop staan. Aan de hand van deze scenario's worden de dilemma's tussen solidariteit en zekerheid uitgewerkt. In een vierde scenario wordt bezien welke beleidsruimte in een *worst case* situatie overblijft.

Hoofdstuk 10 ten slotte geeft een samenvatting en conclusie. Dit hoofdstuk bevat daarnaast een zeer beknopte conclusie ten behoeve van de maatschappelijke discussie.

2.1 Inleiding

Dit hoofdstuk gaat in op enige achtergrondinformatie die voor dit onderzoek van belang is. Het zou te ver voeren hier op de structuur van de oudedagsvoorziening in te gaan. Overzichten hiervan zijn onder andere te vinden in het rapport van de Commissie Drees (1987) en de Pensioenkaart (Pensioenkamer 1989a).

Bij het begrip oudedagsvoorziening gaat het allereerst om de vraag of dit begrip formeel of functioneel moet worden opgevat. Bij een formele definitie vallen onder de oudedagsvoorziening de AOW en de aanvullende pensioenen. Bij een functionele definitie bestaat de oudedagsvoorziening uit het geheel van regelingen die het mogelijk maken in verband met de leeftijd de arbeidsdeelname definitief te beëindigen. Deze laatste definitie is minder nauwkeurig dan de formele, maar verdient toch de voorkeur, omdat hij beter aansluit bij de percepties van VUT-gerechtigden en oudere arbeidsongeschikten. Paragraaf 2.2 laat zien dat de verschillende regelingen niet onafhankelijk van elkaar kunnen worden gezien, hetzij omdat substitutie plaats vindt tussen de regelingen, hetzij omdat ze samen voorzien in het uiteindelijke oudedagsinkomen.

Verder bevat dit hoofdstuk (par. 2.3) een beknopte internationale vergelijking van pensioensystemen. Deze vergelijking laat zien dat er een grote diversiteit bestaat. Het zal blijken dat het Nederlandse systeem op een aantal kenmerken een bijzondere positie inneemt. De verschillen tussen Nederland en andere westerse landen zijn verder belangrijk om eventuele beleidsvoorbeelden en de resultaten van onderzoek uit andere landen op waarde te kunnen schatten.

Ten slotte bevat paragraaf 2.4 een literatuuroverzicht van studies naar de gevolgen van de vergrijzing voor de oudedagsvoorziening. Hierin komt met name naar voren dat tot nu toe weinig aandacht is besteed aan de sociaal-economische invloedsfactoren en aan de kwaliteit van de oudedagsvoorziening die na eventuele ingrepen resulteert. Er is te weinig oog voor de spreiding van de pensioenlusten en pensioenlasten tussen en binnen verschillende groepen van jongeren en ouderen, mannen en vrouwen, gehuwden en ongehuwden. Dit onderzoek beoogt in deze lacunes te voorzien.

2.2 Onderlinge afhankelijkheid van regelingen

De verschillende regelingen voor inkomensoverdrachten kunnen niet onafhankelijk van elkaar worden gezien. Dit geldt in twee opzichten. Enerzijds werken regelingen zoals VUT en Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) als communicerende vaten; anderzijds vullen regelingen zoals AOW en aanvullend pensioen elkaar aan.

2.2.1 Substituerende onderlinge afhankelijkheid

In de loop van de jaren is er een grote verscheidenheid aan inkomensvervangende regelingen ontstaan voor oudere werknemers, voorafgaand aan hun pensionering. In 'Een werkend perspectief' (WRR 1990, blz. 233-241) zijn deze uittredingsregelingen in kaart gebracht.

De uittredingsroute via de Ziektewet en WAO of Algemene arbeidsongeschiktheidswet (AAW) was tot circa 1980 de belangrijkste. Voor oudere werknemers was deze route aantrekkelijk, omdat hij gemakkelijk toegankelijk was en omdat de uitkering in veel gevallen bovenwettelijk door de werkgever werd

aangevuld. In de jaren tachtig namen de VUT en de verlengde Wet Werkloosheidsvoorziening (WWV) een deel van de uittredingsstroom over.

Tabel 2.1 laat zien dat de invalideringsfrequentie van de meeste oudere werknemers voortdurend stijgt. Vanaf 1983 is de invalideringsfrequentie van mannen van 60-64 jaar echter geleidelijk gedaald, terwijl de stijging ervan bij vrouwen van dezelfde leeftijd achterblijft bij de stijging van de invalideringsfrequentie van de 50-plussers. Er is geen reden om aan te nemen dat juist 60-64 jarigen een betere gezondheid zouden hebben gekregen. Degenen voor wie de invalideringsfrequentie daalt zijn eerder aan te merken als VUT-deelnemers. De VUT is immers om verschillende redenen aantrekkelijker dan de WAO. Het verschil tussen mannen en vrouwen kan worden toegeschreven aan het feit dat de meeste VUT-regelingen voor mannen toegankelijker zijn dan voor vrouwen.

Vanaf circa 1990 stabiliseert de invalideringsfrequentie bij de mannen ook in de leeftijdscategorie 50-59 jaar. Bij de 50-54 jarigen is zelfs van een daling sprake. Het is niet duidelijk of deze verandering aan de onrust over de WAO moet worden toegeschreven. Bij de vrouwen vindt in die leeftijdscategorieën juist een groei plaats. Deze groei kan veroorzaakt worden door de hogere arbeidsdeelname van jongere cohorten vrouwen.

Tabel 2.1 Invalideringsfrequenties *) bij oudere werknemers naar leeftijd en geslacht

Leeftijd	Jaar						
	1980	1982	1984	1986	1988	1990	1992
Mannen							
50-54	205	213	222	230	236	247	239
55-59	297	309	316	320	328	332	331
60-64	401	416	416	408	397	393	387
Vrouwen							
50-54	67	73	76	86	95	110	116
55-59	84	93	98	107	116	128	134
60-64	93	101	107	117	119	128	132

*) Het aantal arbeidsongeschikten per 1000 van de betreffende bevolkingscategorie.

Bron: SVR (1991b), staat 16; SVR (1992, 1993), tabel 4.4.

Tabel 2.2 Aantal VUT-deelnemers per ultimo kalenderjaar

	1984	1986	1988	1990	1992	1993
Bedrijven ¹⁾	33.000	49.000	65.000	77.000	97.000	101.000
Overheid	21.000	32.000	50.000	56.000	49.000	44.000
Totaal	54.000	80.000	115.000	133.000	146.000	146.000

*) Marktsector plus gepremieerde en gesubsidieerde sector

Bron: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (1990, blz. 23); ABP (1993, statistisch deel, blz. 15); CBS (1993b, blz. 18; 1994b, blz. 6).

Tabel 2.2 laat zien dat het aantal deelnemers in de VUT in de afgelopen jaren sterk is gestegen. Vanaf 1988 overtreft de VUT de WAO/AAW in omvang voor de groep van mannen tussen 60 en 64 jaar. De stijging van het aantal VUT-deelnemers wordt onder meer veroorzaakt door een voortdurende verlaging van de VUT-leeftijd ¹⁾. Inmiddels lijkt de verzadiging bereikt.

De VUT is ingevoerd als een tijdelijke regeling, zowel met het doel arbeidsplaatsen vrij te maken als met het doel het welzijn van oudere werknemers te bevorderen. Inmiddels komt de VUT steeds meer ter discussie te staan, zowel omdat de kosten ervan sterk zijn opgelopen als omdat de arbeidsmarktveranderingen die aan de VUT mede ten grondslag lagen thans in mindere mate geldig zijn. AKZO heeft in 1992 de trend gezet met een geleidelijke afschaffing van de VUT; sindsdien zijn verschillende bedrijven en bedrijfstakken gevolgd,

¹⁾ Tussen 1987 en 1989 is de VUT-leeftijd voor ruim 300.000 werknemers verlaagd, meestal met een jaar of meer; voor slechts 150.000 werknemers is de VUT-leeftijd verhoogd, terwijl dit laatste cijfer sterk bepaald wordt door het bankbedrijf, waar de VUT-leeftijd met 4 maanden werd verhoogd (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid 1990, blz. 357).

waaronder Bühmann Tetterode, Unilever, de zuivelindustrie en Océ-Van der Grinten. Maar behoud van de VUT blijft voorlopig een strijdpunt voor werknemers. In de metaal, waar de VUT door de leeftijdssamenstelling van de werknemers al 7,4 procent van de loonsom vraagt, is voor 1994 opnieuw een CAO overeengekomen waarin de VUT wordt geprolongeerd.

De verlengde WWV is vooral gebruikt als basis voor een afvloeiingsregeling bij bedrijfsbeëindigingen. De uitkering werd vaak bovenwettelijk aangevuld, zij het dat hieraan vanaf 1983 beperkingen zijn opgelegd. Bij de stelselherziening van 1987 is de minder aantrekkelijke Wet Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte Werkloze Werknemers (IOAW) voor de verlengde WWV in de plaats gekomen. Deze regeling onderscheidt zich onder andere van de Rijksgroepsregeling Werkloze Werknemers (RWW), doordat vermogen wordt ontzien.

Het bovenstaande laat zien dat de verschillende regelingen niet onafhankelijk van elkaar kunnen worden gezien. Het lijkt erop dat de trend naar een lagere arbeidsparticipatie van ouderen een moeilijk in te dammen rivier is die telkens een nieuwe bedding zoekt. Het beïnvloeden van uitredingsregelingen afzonderlijk is dan weinig effectief (Bolweg en Dijkstra 1993).

Zo zal bijvoorbeeld verhoging van de AOW-leeftijd ongetwijfeld leiden tot een verlenging van de verzekeringsduur van de werknemersverzekeringen en een belangrijk percentage arbeidsongeschikten in de leeftijd boven de 65 jaar. Ekamper en Henkens (1993) schatten dat, als er geen VUT zou zijn, het aantal arbeidsongeschikten in de leeftijdscategorie van 55 tot 64 jaar 41 procent hoger zou zijn dan nu het geval is. Deze arbeidsongeschikten zouden aan uitkeringen ongeveer een kwart kosten van wat aan de VUT wordt uitgegeven.

2.2.2 Complementaire onderlinge afhankelijkheid

De onderlinge afhankelijkheid tussen de AOW en de aanvullende pensioenen levert problemen op, omdat de hoogte van het aanvullende pensioen mede bepaald wordt door de hoogte van de AOW en omdat AOW en aanvullend pensioen een verschillende oriëntatie hebben. Hieronder komen beide aspecten aan de orde.

De meest gangbare pensioenregeling is de eindloonregeling. Deze systematiek beoogt een totaal resultaat van AOW en aanvullend pensioen. De AOW wordt hetzij in het pensioen ingebouwd, hetzij als een franchise van het loon afgetrokken ². In beide gevallen worden de verplichtingen van pensioenfondsen mede bepaald door de hoogte van de AOW. Wanneer de AOW op de looninkomens achterblijft, nemen de verplichtingen van de pensioenfondsen in omvang toe. Bij het inbouwsysteem gebeurt dit automatisch; bij het franchise-systeem alleen indien de franchise rechtstreeks is afgeleid van de AOW. Als de franchise niet rechtstreeks aan de AOW is gekoppeld, zal een achterblijvende AOW op termijn waarschijnlijk toch leiden tot een lagere franchise, omdat de franchise nu eenmaal de functie heeft de AOW in het pensioen te verdisconteren. Wel kan dit gepaard gaan met een herstructurering van het pensioenreglement, waarbij mogelijk de hogere lasten van een lagere franchise elders worden gecompenseerd. Omdat de AOW in veel gevallen een belangrijk deel van het pensioeninkomen uitmaakt, zorgen veranderingen in de AOW voor relatief grote veranderingen in de aanvullende pensioenen, zeker wanneer deze over een langere periode cumuleren.

² Volgens het inbouwsysteem wordt eerst een pensioen berekend over het eindloon, meestal 1,75% per jaar, zodat na 40 jaar $40 \times 1,75\% = 70\%$ wordt opgebouwd. Daarna wordt de genoten AOW van het pensioen afgetrokken, meestal met 2% per jaar, omdat de opbouwperiode van de AOW 50 jaar bedraagt. Het ABP hanteerde het inbouwsysteem, maar is in 1986 overgestapt op het franchisesysteem. Het zal echter nog tot 2026 duren eer de AOW-inbouw is uitgestroomd.

Volgens het franchisesysteem worden zowel premie als uitkering betaald over de pensioengrondslag, dat wil zeggen het loon vermindert met het inkomensdeel (franchise) dat via de AOW wordt vergoed. Meestal is de pensioenfranchise $10/7 \times$ de AOW-uitkering, zodat 70% van de pensioengrondslag leidt tot een totaal pensioenresultaat van 70% van het eindloon.

Met een op de inkomens achterblijvende AOW bestaat al enige ervaring. Sinds de invoering van de AOW is tot 1975 de uitkering herhaaldelijk structureel naar boven bijgesteld, waardoor de verplichtingen van pensioenfondsen juist afnamen³. Sinds 1983 blijft de AOW echter geleidelijk op de lonen achter, waardoor de relatieve hoogte van de AOW ten opzichte van het gemiddelde loon nu weer terug is op het niveau van begin jaren zeventig (SCP 1994, blz. 201; De Kam en Nypels 1995, blz. 12 e.v.). De jaren tachtig waren voor pensioenfondsen een gunstige periode, doordat een hoge rente gepaard ging met een geringe loongroei, zodat de extra stijging van de pensioengrondslag door het achterblijven van de AOW gemakkelijk kon worden opgevangen.

Het is niet zo dat de kosten van AOW en aanvullende pensioenen complementair zijn in de zin dat een besparing op de AOW tot een even grote kostenstijging leidt in de aanvullende pensioenen en omgekeerd. Twee effecten verstoren de complementariteit.

Het eerste effect ligt in de verschillende oriëntatie van AOW en aanvullend pensioen: de AOW is gebaseerd op behoeften, terwijl aanvullende pensioenen meer het karakter hebben van een uitgestelde arbeidsbeloning. Vrijwel iedereen heeft recht op AOW, maar alleen werkenden met een pensioenregeling bouwen aanvullend pensioen op. In de praktijk is dit bovendien zelden een volledig pensioen. Een lagere AOW wordt alleen gecompenseerd in het aanvullend pensioen voor deelnemers aan een eindloonregeling met een volledige opbouw. Daardoor bespaart een verlaging van de AOW meer dan een even grote verhoging van het aanvullend pensioen kost.

Het tweede effect is de financieringswijze: de kosten van de AOW worden omgeslagen, voor de aanvullende pensioenen wordt gespaard. Lagere uitgaven voor de AOW vertalen zich in lagere uitkeringen nu; hogere uitgaven aan aanvullende pensioenen vertalen zich in hogere uitkeringen straks. Wanneer het accent in de oudedagsvoorziening wordt verlegd in de richting van kapitaaldekking, dan levert dat bij een gelijk pensioeninkomen in het heden een tijdelijke kostenstijging op, omdat tijdens de rijpingsperiode fondsen moeten worden gevormd.

Voorlopig weegt het eerste effect het zwaarst. Als de AOW bij het gemiddelde inkomen achterblijft mag daarom verwacht worden dat, ceteris paribus, per saldo de totale kosten van de oudedagsvoorziening zullen dalen. Deze kostenreductie zal ook repercussies hebben voor de inkomens van ouderen.

De complementaire afhankelijkheid tussen AOW en aanvullende pensioenen levert in de tweede plaats problemen op door hun verschillende oriëntatie naar leefvorm. Dit probleem treedt vooral op bij de eindloonsystematiek. Deze is alleen consequent realiseerbaar bij een uniforme, strikt geïndividualiseerde AOW-onderbouw. Vooral werkende partners bouwen bij de huidige AOW binnen een eindloonregeling minder pensioen op dan bedoeld. Bij een pensioenfranchise die gebaseerd is op de AOW van een alleenverdienershuishouden beginnen werkende partners pas bij een gezamenlijk inkomen van circa f 65.000 aanvullend pensioen op te bouwen⁴. In tabel 2.3 is te zien dat alleenverdienershuishoudens in grote meerderheid een hoog totaal pensioenresultaat van 80 procent of meer op netto basis kunnen bereiken. Alleenstaanden bereiken in meerderheid een resultaat van 70 procent netto of meer, terwijl de meerderheid van de werkende partners slechts een niveau van 60 procent netto of meer kan bereiken.

³] Overigens legden art. 72 AOW en 21a AWW hieraan beperkingen op, doordat zij doorberekening van structurele AOW-aanpassingen in het aanvullend pensioen verboden (Tulfer 1986, blz. 128).

⁴] Verondersteld is een 50-50 verdeling van het inkomen binnen het huishouden en een pensioenfranchise van f 32.000; bij een andere verhouding of een lagere pensioenfranchise is het voorbeeld minder extreem.

Tabel 2.3 Resultaten ouderdomspensioen bij drie uitkeringsniveaus van de AOW, gecorrigeerd voor na pensionering niet meer verschuldigde premiebijdragen; in % van deelnemers voor wie resultaten zijn berekend, 1987^{a)}

inclusief	resultaat	ambtenaren	marktsector,	totaal
		(ABP)	g&g-sector,	
		overigen		
1x gehuwde AOW (tweeverdiener)	< 50%	-	8	6
	50-59%	37	26	29
	>= 60%	63	66	65
	totaal	100	100	100
AOW alleenstaande	< 60%	-	7	5
	60-69%	43	19	26
	>= 70%	57	74	69
	totaal	100	100	100
2x gehuwde AOW (alleenverdiener)	< 70%	-	3	2
	70-79%	-	4	3
	>= 80%	100	93	95
	totaal	100	100	100

^{a)} De tabel moet als volgt worden gelezen (zie bovenste regel): van degenen die over 1 x de gehuwden-AOW beschikken als onderbouw voor hun pensioen kan 6% geen totaal pensioenresultaat van AOW en aanvullend pensioen meer bereiken dat groter is of gelijk aan 50% van het eindloon.

Bron: Pensioenkamer (1989a, blz. 185).

Ook de complementaire onderlinge afhankelijkheid is van belang bij de toekomstige ontwikkelingen, met name waar het gaat om het ontwikkelen van beleidsopties. Wanneer het beleid gericht zal zijn op een terughoudende indexering van de AOW, zoals de Commissie Drees voorstelde, kunnen pensioenfondsden daardoor in de problemen raken. Wanneer de omvang van de aanvullende regelingen zal worden beperkt, ontstaat een nog grotere inkomensachteruitgang dan nu voor werkende partners, die juist in de toekomst een grotere groep zullen vormen. Anderzijds moet worden vastgesteld dat de kwaliteit van de pensioenvoorziening in de afgelopen jaren eerder sterk verbeterd is dan verminderd. Als reactie op de individualisering van de AOW is er bij pensioenfondsden een duidelijke trend waarneembaar naar een lagere pensioenfranchise. Het Pensioenfonds voor de Gezondheid, Geestelijke en Maatschappelijke Belangen (PGGM) heeft hiermee het voortouw genomen; het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP) volgt per 1995 met een verlaging van de franchise.

2.3 De Nederlandse structuur in vergelijking met andere landen

De Nederlandse situatie met betrekking tot de ouderdomspensioen verschilt in een aantal opzichten van die in andere landen. Deze verschillen zijn van belang om onderzoeken uit andere landen te kunnen interpreteren en beleid te evalueren. Het zou te ver voeren de stelsels in verschillende landen in detail te beschrijven. In plaats daarvan volstaan we met een signalering van die punten waarop Nederland afwijkt van andere landen.

2.3.1 Participatie en uittredingsleeftijd

Het vervroegde pensioentraject verloopt in Nederland via verschillende kanalen. Wanneer we pensionering definiëren als het verlaten van het arbeidsproces (zie par. 2.1), dan kunnen we op basis van de arbeidsparticipatie een gemiddelde uittredingsleeftijd vaststellen van 59,3 jaar in 1994 ⁵⁾.

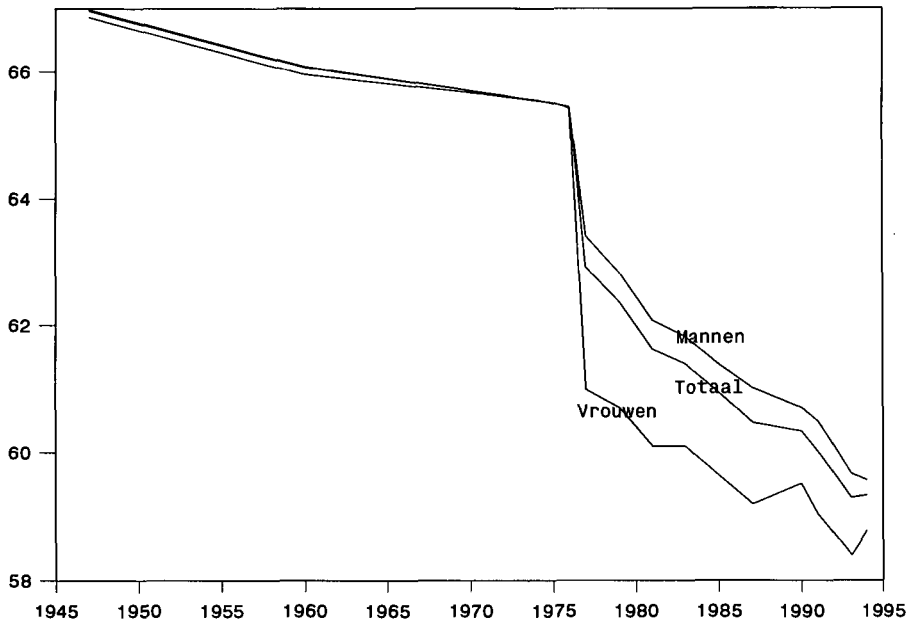
In figuur 2.1 is te zien dat de gemiddelde uittredingsleeftijd tot het midden

⁵⁾ Berekend als volgt (Besseling en Zeeuw 1993, blz. 12):

$$\frac{(P_{50-54} - P_{55-59}) \times 55 + (P_{55-59} - P_{60-65}) \times 60 + (P_{60-64} - P_{65-69}) \times 65 + (P_{65-69}) \times 70}{P_{50-54}}$$

van de jaren zeventig boven de pensioengerechtigde leeftijd van 65 jaar lag. De arbeidsparticipatie van ouderen is vanaf 1947 continu gedaald, hetgeen resulteerde in een geleidelijke verlaging van de gemiddelde uittredingsleeftijd. In de tweede helft van de jaren zeventig daalt de gemiddelde uittredingsleeftijd dramatisch onder invloed van de oplopende werkloosheid, die gedeeltelijk zijn weg vindt via de arbeidsongeschiktheidsregelingen. De uittredingsleeftijd van werkende vrouwen is daarbij duidelijk lager komen te liggen dan die van mannen. Na deze plotselinge scherpe daling gaat de daling van de gemiddelde uittredingsleeftijd in de jaren tachtig en begin jaren negentig in een vrijwel monotoon tempo door. Ondanks het feit dat uittredingsregelingen in toenemende mate ter discussie staan wijst niets erop dat de dalende trend zou afvlakken, tenzij de minimale stijging van de uittredingsleeftijd van 1993 op 1994 inderdaad het begin van een trendbreuk is ⁶.

Figuur 2.1 Gemiddelde uittredingsleeftijd naar geslacht, 1947-1994

Bron: Berekend op basis van arbeidsparticipatiecijfers CBS.

De participatiegraad van met name ouderen en vrouwen is in Nederland laag in vergelijking met andere landen. De participatiegraad van ouderen is voor de oudedagsvoorziening extra van belang, omdat hij zowel het draagvlak als de draaglast beïnvloedt; niet participerende vrouwen zijn vaak huisvrouw zonder zelfstandige uitkering. Van de mannen van 60-64 jaar behoorde in 1994 nog slechts 19 procent tot de beroepsbevolking; van de vrouwen in die leeftijdsgroep 5 procent. De leeftijdscategorie van 55-59 jaar scoort hoger, namelijk 55 respectievelijk 20 procent (CBS EBB 1994).

Het meest opvallend is dat arbeid in Nederland na het 65ste jaar zeer ongebruikelijk is. In 1985 werkte slechts 3,4 procent van de mannen en 0,6 procent van de vrouwen ouder dan 65. Met name in Japan (37% van de mannen) en de VS (15,2% van de mannen) ligt dit aanmerkelijk hoger. Van de 17 OECD-landen waarvan data beschikbaar waren was in 1985 alleen in Oostenrijk de participatiegraad van mannen boven de 65 jaar lager dan in Nederland. Slechts vier landen, namelijk de Bondsrepubliek Duitsland, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en Spanje, hebben een participatiegraad voor deze groep die minder dan tweemaal zo hoog is als de Nederlandse (Gordon 1988, blz. 86;

⁶ De minimale stijging wordt geheel bepaald door het (grillige) verloop bij vrouwen; bij mannen gaat de daling door.

Hagemann en Nicoletti 1990).

De arbeidsparticipatie van ouderen is in andere westerse landen eveneens gedaald, met name in de Bondsrepubliek Duitsland, in Frankrijk en in Oostenrijk. De daling in Nederland is sinds de jaren zeventig aanmerkelijk sneller gegaan dan die in andere landen. Dat geldt met name voor de arbeidsparticipatie van 55-59 jarige mannen, maar in iets mindere mate ook voor vrouwen en voor 60-64 jarigen. Alleen de arbeidsparticipatie van vrouwen in de leeftijd van 60-64 jaar is, net als in andere landen, min of meer constant gebleven; maar wel op een eenzaam laag niveau onder de 20 procent. In Zweden is de participatie van deze groep vrouwen zelfs gestegen van circa 50 procent begin jaren zeventig naar 80 procent eind jaren tachtig (Kohli e.a. 1991, blz. 36 e.v.). Als gevolg van de lage arbeidsparticipatie van ouderen ligt de Nederlandse feitelijke uittredingsleeftijd van 60,4 jaar in 1990 ruimschoots beneden de formele uittredingsleeftijd en ook lager dan het Europese gemiddelde van 61,3 jaar (Besseling en Zeeuw 1993, blz. 12).

In Nederland vindt de uittreding voor het 65ste jaar grotendeels plaats buiten de reguliere pensioenvoorziening om, namelijk via de VUT en de WAO. Het uitkeringsniveau is daarbij relatief hoog; 90 procent netto van het arbeidsinkomen of hoger is meer regel dan uitzondering. Bovendien gaat de pensioenopbouw in veel gevallen gewoon door.

In andere landen verloopt vervroegde uittreding doorgaans (mede) via de reguliere pensioenvoorziening. Dit impliceert dat vanaf het moment van uitreden geen pensioen meer wordt opgebouwd, terwijl bovendien een korting wordt toegepast wegens het eerder ingaan van het pensioen. Pensionering na de reguliere pensioenleeftijd wordt beloond met een hoger pensioen, maar meestal is deze verhoging beduidend minder dan de korting die bij vervroegde pensionering wordt toegepast.

Wat betreft ontmoediging van arbeid van ouderen lijkt Nederland het meest op de Bondsrepubliek Duitsland, zij het dat daar pogingen worden ondernomen de vervroegde uittreding naar de pensioensfeer te verleggen. In Zweden bestaat weliswaar flexibele pensionering met een korting van 6 procent per jaar, maar de arbeidsongeschiktheidsroute is hier veel populairder, juist omdat deze geen blijvende reducties op het pensioen met zich mee brengt (Hippe 1993). Ook Frankrijk kent actuariael gekorte flexibele pensionering naast andere uittredingsroutes (Blomsma 1990). In de VS is vervroegde pensionering mogelijk vanaf 62 jaar, waarbij voor elk jaar voor het 65ste 7 procent op het pensioen wordt gekort ⁷. Dit is ongeveer actuariael neutraal. Japan kende tot voor kort een vroege pensioenleeftijd (55 jaar), waarna de werknemer vertrekt naar de secundaire arbeidsmarkt. Deze leeftijd is inmiddels veelal opgetrokken naar 60 jaar (Trommel 1993, blz. 57 e.v.).

Als de pensioenleeftijd flexibel is, is het onderscheid tussen een verlaging van de pensioenrechten en een verhoging van de pensioenleeftijd niet scherp te trekken. Wanneer in dat geval de normale pensioenleeftijd verandert, veranderen de kortingen c.q. toeslagen bij uitreden op een bepaalde leeftijd. Bij een ongewijzigd uittredingsgedrag resulteert dan geen andere pensioenleeftijd, maar een lager of hoger pensioen.

De relatief gunstige uittredingsregelingen en de goede pensioenvoorziening in Nederland vormen samen een duidelijke verklaring voor het feit dat de arbeidsparticipatie van ouderen hier zoveel sneller is gedaald dan in andere landen.

⁷ Uitgesteld pensioen na het 65ste jaar werd tot 1982 beloond met 1%, daarna met 3% per jaar (Quinn e.a. 1990).

2.3.2 Kring van gerechtigden en uitkeringsniveau

De publieke basis voorziet in Nederland in een vast bedrag voor alle ingezetenen, ongeacht het arbeidsverleden. In de AOW speelt solidariteit dus een centrale rol. In de meeste andere landen is de publieke basisvoorziening afhankelijk van zowel het arbeidsverleden als van het gemiddelde of laatste inkomen. Het primaire uitgangspunt daar is equivalentie. Dat betekent dat de kring van gerechtigden in Nederland relatief groot is. In de VS bijvoorbeeld viel midden jaren tachtig 8 procent van de bejaarde huishoudens geheel buiten de *social security* (Hurd 1990). In Nederland zijn samenwonende ouderen tweeverdieners.

In de primair op equivalentie gebaseerde pensioenregelingen van andere landen is soms wel een bodem aangebracht; ook elementen van solidariteit kunnen dus een rol spelen. Zo bedroeg in 1990 het wettelijk minimum voor een paar in België bij volledige opbouw 58 (zelfstandigen) tot 83 procent (werknemers) van de Nederlandse AOW (Fredericq 1991). De uniforme Nederlandse uitkering is hoger dan de minimale uitkeringen bij volledige pensioenopbouw in omringende landen. Daarbij moet bovendien worden bedacht dat een volledige opbouw niet in alle gevallen gehaald wordt, terwijl in Nederland alleen een onvolledige opbouw kan bestaan wanneer de verzekerde in het buitenland gewoond heeft.

Voor zover andere landen een voorziening kennen voor alle ouderen zijn de uitkeringsbedragen in vergelijking met Nederland laag. De volgende bedragen geven de uitkeringsnorm voor een paar in vergelijking met Nederland: Frankrijk (Minimum veillesse met middelentoets, 1987) 51 procent, Zweden (1986) 42 procent; Zwitserland (1986) is een uitzondering met 85 procent (OECD 1988, blz. 108 e.v.). Als gevolg van verschillen in het bruto-netto traject en verschillen in welvaart en koopkrachtpariteit zijn de genoemde verhoudingen moeilijk op de juiste waarde te schatten.

In de landen waar de publieke basisvoorziening afhankelijk is van het arbeidsverleden ligt het uitkeringsniveau bij volledige deelname meestal hoger dan de AOW in Nederland, maar de spreiding daarin is betrekkelijk groot (Petersen 1990b). Naast de eerder genoemde nationale verschillen bemoeilijken hier verschillen in de kring van gerechtigden en verschillen in minimum en maximum uitkeringen een goede interpretatie. De replacement rate bij maximale deelname in Groot Brittannië is 20 procent, in de VS 41 procent, in Duitsland 60 procent en in Italië 80 procent (Van Noord en Herd 1993, blz. 35 e.v.). In verschillende landen wordt bovendien een verhoogd pensioen uitgekeerd aan een paar. Deze verhoging is soms net als in Nederland een vast bedrag, maar soms ook een percentage van het opgebouwde pensioen (VS, UK)⁸. Elementen van minimum behoeftevoorziening en evenredigheid spelen dus nogal eens door elkaar heen. Wanneer we de uitgaven aan de publieke pensioenvoorziening als deel van het nationaal inkomen hanteren als een grove maatstaf voor het niveau, dan blijft Nederland een procent of vijftien achter op landen als België, Frankrijk en Duitsland, maar geeft anderhalf maal zoveel uit als de VS en Groot Brittannië (OECD 1988, blz. 35).

Het feit dat Nederland afwijkt van andere landen doordat een groot deel van de pensioenvoorziening via private, maar wel collectieve, aanvullende regelingen loopt, betekent dat de kosten van de sociale zekerheid in Nederland bij een internationale vergelijking enigszins geflatteerd zijn wanneer de kosten voor de aanvullende pensioenen hieronder niet worden opgenomen (Petersen 1989, blz. 78). Een dergelijke kanttekening geldt ook voor het Verenigd

⁸] De Nederlandse AOW voor voormalige afhankelijke partners is uniek. Deze is hier ter vergelijking bij de uitkering van de kostwinner gevoegd.

Koninkrijk ⁹. De verhouding tussen de publieke en de private oudedagsvoorziening is per land zeer verschillend (Eurostat 1992).

In de regelingen voor het aanvullend pensioen onderscheidt Nederland zich door de grote populariteit van de eindloonregelingen. In omliggende landen is het basispensioen meestal afhankelijk van het gemiddelde of laatste arbeidsinkomen. Aanvullende regelingen zijn dat in mindere mate. In de VS had in 1985 minder dan de helft van de deelnemers in een aanvullende regeling een regeling met een *defined benefit*. Dit is meestal een opbouwregeling, maar kan ook een eindloonregeling zijn. De overige deelnemers hadden een aanvullend pensioen met een *defined contribution*. Zulke regelingen zijn in beginsel slechts verplichte, gesponsorde individuele besparingen met belastingvoordelen (Quinn e.a. 1990, blz. 12, blz. 130).

2.3.3 De samenstelling van inkomens van ouderen

Het relatieve belang van verschillende inkomensbronnen van ouderen loopt per land nogal uiteen. Omdat de arbeidsparticipatie van ouderen boven de 65 jaar in Nederland zeer laag is, is ook het inkomen uit arbeid bijna verwaarloosbaar ¹⁰. In tabel 2.4 is te zien dat in de VS daarentegen midden jaren tachtig 17 procent van het inkomen van 65-plussers uit arbeid kwam. Verder valt het relatief hoge aandeel van de aanvullende pensioenen en het geringe aandeel van inkomen uit vermogen in Nederland op. Niettemin bestaat ook in Nederland ongeveer een kwart van het aanvullend inkomen boven de AOW uit vermogensinkomsten.

Zowel in Nederland als de VS is de verdeling van deze gemiddelden over de populatie zeer ongelijk. In Nederland heeft 45 procent van de huishoudens minder dan f 200 aanvullend pensioen per maand en 78 procent minder dan f 1000; een deel van deze huishoudens heeft naast de AOW wel andere inkomsten (Meuwissen 1993). In de VS is een kwart van de huishoudens voor meer dan 90 procent van het inkomen op de *social security* aangewezen en 57 procent voor meer dan de helft (Hurd 1990).

In Nederland heeft 80 procent van de huishoudens een (klein) aanvullend pensioen tegen hoogstens 39 procent in de VS. De publieke basisvoorziening

Tabel 2.4 De samenstelling van het inkomen van ouderen (65+) in Nederland (1989) en in de VS (1986)

	percentage huishoudens met inkomen uit		aandeel in het totale inkomen (%)	
	VS	Nederland	VS	Nederland
AOW c.q. social security	92	100 ^{a)}	38	58
aanvullend pensioen	39	80	16	27
overig		52	46	15
w.v. ^{b)} arbeid		19		7
vermogen		60		47
				17
				4
				26
				11

^{a)} waarvan circa 10 procent met een gekorte uitkering.

^{b)} voor Nederland: per persoon, 1985.

Bron: Hurd (1990); Meuwissen (1993); Pommer (1990), Bijlage A.

⁹⁾ De verhouding tussen basisvoorziening en aanvullend pensioen in het Verenigd Koninkrijk wijkt sterk af van de gemiddelde situatie, omdat de basisvoorziening daar de rol speelt van een minimaal verplichte voorziening. Wanneer een werkgever een betere pensioenregeling aanbiedt dan dit minimum bestaat de mogelijkheid tot *contracting out*. Dit impliceert dat de betere pensioenregeling in plaats komt van de publieke en dat geen bijdragen voor de publieke regeling hoeven worden afgedragen.

¹⁰⁾ Verschillen in definities laten hier vrij grote afwijkingen toe. Het CBS meet in 1991 plotseling een vrij hoog inkomen uit arbeid in huishoudens waarin ouderen voorkomen. Dit arbeidsinkomen is meestal afkomstig van jongere leden van het huishouden. De invloed hiervan is vrij aanzienlijk gezien het feit dat het CBS het aandeel van de AOW op het totale bruto inkomen in *alle huishoudens met ouderen* in 1991 berekent op 42%; in 1989 is dit 58% bij AOW-ontvangers. (Zie: Meuwissen 1993; Grubben 1994).

in Nederland voorziet slechts in een voor ieder gelijke minimumuitkering. De noodzaak van een aanvullende pensioenregeling is daardoor groter dan in andere landen. Verder bestaat in Nederland een groter deel van de beroepsbevolking dan in de meeste andere landen uit werknemers, terwijl bovendien de meeste werknemers in een aanvullende pensioenregeling deelnemen. Wanneer een werkgever een pensioenregeling aanbiedt, geldt deze meestal voor het grootste deel van de werknemers. De belangrijkste uitzonderingen zijn deeltijdwerkers (tot voor kort) en werknemers met een loon beneden de pensioenfranchise (Pensioenkamer 1987a, blz. 27 e.v.).

Een van de oorzaken van het kleine aantal aanvullende pensioenen in de VS ondanks de veel hogere arbeidsparticipatiegraad dan in Nederland is de veel hogere arbeidsmobiliteit in combinatie met de drempels die worden opgeworpen om voor een pensioen in aanmerking te komen. Werknemers verkrijgen in het algemeen pas recht op pensioen na 5 jaar bij dezelfde firma ¹¹. Daarmee is het recht op pensioen voorbehouden aan de kern van het werknemersbestand. In de VS is dus niet alleen het aantal deelnemers in aanvullende pensioenregelingen lager, ook geldt dat binnen dezelfde onderneming qua pensioenrechten meer ongelijkheid bestaat. Van de Europese landen scoort alleen Frankrijk even hoog als Nederland qua deelname aan aanvullende regelingen; in Duitsland, Groot-Brittannië en Ierland liggen de deelnamepercentages tussen 50 en 75 procent, in andere landen nog lager (Jungman 1990).

In tegenstelling tot wat men op grond van het bovenstaande zou kunnen verwachten speelt de AOW in het inkomen van ouderen een rol die vergelijkbaar is met de rol van de basisvoorzieningen in andere landen. Dit effect moet worden toegeschreven aan het feit dat de basisvoorzieningen in andere landen vaak zijn afgeleid van opgebouwde rechten in het verleden en daardoor nog niet volledig tot wasdom zijn gekomen. Voor zover data over verschillende jaren beschikbaar waren concludeert Pestieau (1992) dat het belang van zowel de basisvoorziening als het aanvullend pensioen in het inkomen van ouderen toeneemt.

In Nederland is echter eerder een afnemende rol voor de AOW zichtbaar. Daarvoor zijn verschillende oorzaken: de AOW kent al vanaf de invoering aan alle ouderen een volledig pensioen toe; het niveau van de AOW-uitkering blijft achter op de lonen; de rol van de aanvullende pensioenen groeit door het toenemend aantal opbouwjaren; en ten slotte wordt de toenemende rol van de publieke voorziening in andere landen deels veroorzaakt door een afnemend arbeidsinkomen van ouderen, terwijl dat arbeidsinkomen in Nederland een betrekkelijk marginale inkomstenbron is, die bijgevolg weinig verder kan teruglopen.

2.3.4 Conclusie

De oudedagsvoorziening in Nederland wijkt sterk af van die in andere westerse landen. Voor de pensioenopbouw van werknemers ligt de nadruk relatief sterk op de aanvullende pensioenen in collectieve private regelingen. De publieke onderbouw is laag in vergelijking met andere landen, maar generueus als het totaalpakket van uitkeringshoogte en uitkeringsvoorwaarden in aanmerking wordt genomen.

De internationale diversiteit in pensioensystemen is zeer groot. Dit impliceert dat we buitengewoon voorzichtig moeten zijn met het overnemen van onderzoeksresultaten en inzichten uit andere landen en het toepassen ervan op de Nederlandse situatie.

2.4 De literatuur over de oudedagsvoorziening

In deze paragraaf wordt een overzicht gegeven van de belangrijkste resultaten van onderzoeken naar de ontwikkeling van de kosten van de oudedags-

¹¹ Tot het midden van de jaren tachtig was een periode van 10 jaar gebruikelijk (Quinn e.a. 1990, blz. 131).

voorziening. Daarbij wordt geabstraheerd van de kosten van de zorgvoorzieningen (AWBZ), welke door de dubbele vergrijzing vanaf 2020 sterk zullen stijgen (WRR 1993; De Kam en Nypels 1995).

In de eerste deelparagraaf wordt kort ingegaan op internationaal vergelijkende studies naar de gevolgen van de vergrijzing. Vervolgens zijn twee deelparagrafen gewijd aan de AOW en de aanvullende pensioenen. In de laatste daarvan komt ook de samenhang tussen beide aan de orde. In de afsluitende conclusie wordt bezien op welke punten de onderzoeken voor uitbreiding of verfijning vatbaar zijn.

2.4.1 Internationale vergelijking: *hidden liabilities* in de AOW

Het beeld van stijgende lasten van de oudedagsvoorziening is niet uniek voor Nederland. In de OECD-landen is het aandeel van de oudedagsvoorziening in het bruto nationaal produkt tussen 1960 en 1985 bijna verdubbeld. Daarbij moet worden aangetekend dat de groei van het uitkeringsniveau (4,3 procent per jaar) belangrijker was dan de groei van het uitkeringsvolume (3,3 procent per jaar). Voor de komende vijftig jaar is in de OECD-landen globaal een verdubbeling van de afhankelijkheidsratio te verwachten (OECD 1988, blz. 19-42). In deze verdubbeling is de stijging van uitkeringsniveau uiteraard niet meegenomen. Vergeleken met andere westerse landen is Nederland nog relatief jong, maar het vergrijzingsproces zal hier relatief snel verlopen (zie par. 3.2.1).

In veel landen wordt de basisverzekering voor de oude dag gefinancierd via het omslagstelsel en zijn de opgebouwde rechten afgeleid van het arbeidsverleden en het vroegere inkomen. Omdat de pensioensystemen nog niet volgroeid zijn, impliceert dit dat in de komende jaren de lasten niet alleen toenemen als gevolg van de vergrijzing, maar ook doordat een groeiend aantal deelnemers substantiële rechten heeft opgebouwd. Als we het premieniveau van 1990 op 100 stellen zal volgens een studie van Hagemann en Nicoletti (1989) in 2030 in de VS de premie voor de *social security* oplopen naar 102 en in de Bondsrepubliek Duitsland naar 217. Voor beide landen is door hen verondersteld dat het rijpingsproces voltooid is. In Japan spelen zowel de relatief sterke vergrijzing als de rijping van het pensioenstelsel een grote rol. Daardoor stijgt daar de premie in dezelfde periode tot een index van 443. Zweden daarentegen heeft door de hoge arbeidsparticipatie een kleine daling van de afhankelijkheidsratio tussen 2000 en 2015 in het verschiet. De premiestijging wordt daardoor verzacht, waarmee in 2030 een premie-index van 127 resulteert.

Onder de toepassing van andere veronderstellingen, waaronder de invoering van gedragsvergelijkingen voor zowel huishoudens als bedrijven en overheid, komen dezelfde auteurs samen met anderen (Auerbach e.a. 1989) echter ook tot nogal afwijkende resultaten. In de VS schatten ze nu de premiestijging (met een afwijkende definitie) veel dramatischer in met een premie-index in 2030 van 156. Voor Duitsland en Japan is de schatting daarentegen veel gematigder, namelijk 146 respectievelijk 173. Alleen de schatting voor Zweden komt in beide studies overeen.

Het bovenstaande illustreert hoezeer de uitkomsten van projecties afhankelijk zijn van de gehanteerde veronderstellingen. Juist bij internationale studies, die noodgedwongen een hoog abstractieniveau hanteren, worden de onverwachte invloeden van gemaakte veronderstellingen relatief groot.

De Nederlandse basisvoorziening is, bij een volledige pensioenopbouw, relatief bescheiden ten opzichte van die in andere landen. De aanvullende pensioenen, die gebaseerd zijn op fondsvorming, spelen daardoor een relatief grote rol. De omvang van de pensioenbesparingen in verhouding tot het bruto nationaal inkomen is in Nederland een veelvoud van die in de Bondsrepubliek, Frankrijk en België en beduidend groter dan in de VS. Alleen het

Verenigd Koninkrijk benadert de Nederlandse spaarzaamheid via pensioenfondsen (SER 1987, blz. 99). Om die reden wordt wel opgemerkt dat Nederland relatief goed is ingedekt tegen de gevolgen van de vergrijzing (Economist 1992).

Dit kan echter schijn zijn, omdat ook het totale niveau van AOW en aanvullende pensioenen in Nederland hoog is ten opzichte van andere landen, terwijl bovendien de AOW aan iedereen, ongeacht het arbeidsverleden wordt toegekend. Het ABP (Kuné e.a. 1993) heeft een schatting gemaakt van de rechten op basispensioen die actieven in verschillende Europese landen op dit moment hebben opgebouwd. Daarbij is uitgegaan van de veronderstelling dat deze rechten in de loop van het actieve leven geleidelijk worden opgebouwd. Omdat de rechten op het basispensioen door middel van omslag worden gefinancierd, worden ze door de auteurs *hidden liabilities* genoemd. Om ze internationaal vergelijkbaar te maken worden ze contant gemaakt en uitgedrukt als percentage van het bruto binnenlands produkt. Ondanks het feit dat een omvangrijk deel van de totale Nederlandse pensioenvoorziening wordt gefinancierd op basis van kapitaaldekking, komen de auteurs van de ABP-studie tot de conclusie dat de *hidden liabilities* van het AOW-deel groter zijn dan de verplichtingen die in de Bondsrepubliek Duitsland en Zuid-Europa op basis van omslag gefinancierd worden en zelfs beduidend groter dan het omslagdeel in België, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk.

De werkwijze van het ABP werpt nieuw licht op de internationale vergelijking van de overheidsschuld. Tot nu toe was het gebruikelijk om bij een correctie op de overheidsschuld te verdisconteren dat in Nederland het ambtenarenpensioen op basis van kapitaaldekking wordt gefinancierd, terwijl dat elders vaak op basis van omslag gebeurt. Bovenberg en Petersen (1991) corrigeerden de staatsschuld daarom door het ABP-vermogen ervan af te trekken. Met die correctie resulteert een staatsschuld van 47 procent van het bruto binnenlands produkt, een niveau dat vergelijkbaar is met het gecorrigeerde niveau in de Bondsrepubliek Duitsland en Frankrijk. Wanneer ook de latente belastingclaim op de vermogens van institutionele beleggers van de staatsschuld wordt afgetrokken, resulteert voor Nederland internationaal vergeleken zelfs een nog rooskleuriger beeld.

De werkwijze van het ABP is feitelijk het spiegelbeeld van die van Bovenberg en Petersen. De *hidden liabilities* moeten juist bij de staatsschuld worden opgeteld. Door deze correctie stijgt Nederland van de vijfde naar de derde plaats op de ranglijst van de staatsschuld als percentage van het bruto binnenlands produkt (Het Financieele Dagblad 1994). Dat komt omdat het voordeel van het vermogen van het ABP niet opweegt tegen het nadeel van de omvangrijke toezegging aan AOW-rechten.

Wanneer men de aannamen van de ABP-studie accepteert, is de conclusie onontkoombaar dat Nederland niet veel minder kwetsbaar is voor de vergrijzing dan andere landen die een groter deel van de totale pensioenvoorziening op basis van omslag financieren. In paragraaf 2.3.2 is echter aan de orde geweest dat de AOW door zijn afwijkende vormgeving niet zonder meer op een lijn te stellen is met de pensioenvoorzieningen in andere landen.

Als de AOW vooral gezien wordt als een verzekering waarvoor rechten worden opgebouwd, ligt het in de rede dat deze rechten gefinancierd worden op het moment waarop ze worden toegezegd. Vanuit dit gezichtspunt is de werkwijze van het ABP te prefereren. Deze werkwijze maakt duidelijk dat de toezeggingen in de vorm van de AOW in Nederland tamelijk omvangrijk zijn. Anderzijds leidt de opvatting dat de AOW eerder een voorziening is ertoe dat de reservering kan worden uitgesteld. Het niveau van de uitkering kan immers altijd worden aangepast. Vanuit dat gezichtspunt is de werkwijze van Bovenberg en Petersen te prefereren.

De vraag of de AOW een verzekering dan wel een voorziening is, laat zich niet eenvoudig en eenduidig beantwoorden. Formeel is de AOW een verzekering,

zij het dat geen toezeggingen over de hoogte van de uitkering worden gedaan; materieel is de AOW wellicht eerder een voorziening.

2.4.2 De kosten van de AOW

Begin jaren tachtig verschenen de eerste zorgwekkende berichten over de betaalbaarheid van de AOW op de langere termijn (Van den Bosch e.a. 1983; Huijser en van Loo 1986). Het beeld ontstond van vergrijzing als een demografische tijdbom onder de sociale zekerheid. Voor de AOW moest gerekend worden met hetzij een verdubbeling van de premie in het jaar 2030, hetzij met een halvering van de uitkeringen. Deze studies gingen uit van een welvaarts-vaste AOW-uitkering die volledig gelijke tred zou houden met de lonen. Als gevolg daarvan zou de AOW-premie rechtstreeks worden bepaald door de verhouding tussen het aantal actieven en het aantal gepensioneerden. Als een van de mogelijkheden om de verwachte premiestijging te beperken werd genoemd het ingrijpen in de indexering van de AOW-uitkering.

De verwachte lastenstijging was voor van den Bosch e.a. (1983) aanleiding te onderzoeken of een groter accent op kapitaaldekking in plaats van omslag tot een gunstiger premieverloop zou leiden. Wanneer zou worden overgestapt op een stelsel van rentedekking, waarbij elke uitkering op het tijdstip van ingang volledig wordt gefinancierd, zou in 2030 de premie slechts 2 à 3 procentpunt lager liggen dan de premie bij het omslagstelsel. Daar zou dan wel een beduidend hogere premie in vrijwel alle voorgaande jaren tegenover staan. Bij de keuze voor een geleidelijke overstap naar kapitaaldekking wordt dit beeld nog extremer. Omdat in de overgangperiode zowel omslagpremies worden gevraagd voor de lopende uitkeringen als spaarpremies voor de toekomstige uitkeringen, wordt de AOW-premie vooral in de eerste jaren sterk verhoogd. Dit effect is zodanig groot dat per saldo pas een premie-verlaging mogelijk is tegen 2030, als ook bij handhaving van het omslagstelsel de ergste problemen van de vergrijzing voorbij zijn.

Huijser en van Loo (1984) berekenden de gevolgen van een geleidelijke overgang naar vijftig procent kapitaaldekking voor de AOW vanaf 2010. De benodigde premie hiervoor van 17 à 18 procent is duidelijk lager dan de premie die Van den Bosch e.a. vonden voor de geleidelijke overgang over een langere periode naar volledige kapitaaldekking, terwijl bovendien het tijdstip waarop de premie kan gaan dalen wat eerder ligt. Desalniettemin concluderen ze dat deze drukverzwaring in een periode van langdurige loonmatiging zal leiden tot een groot koopkrachtverlies.

Mogelijk kan tijdelijke fondsvorming, waarmee de premiestijging over een langere periode kan worden uitgesmeerd, wel enig soelaas bieden. Op deze mogelijkheid werd overigens al bij de invoering van de AOW gewezen (SER 1954, blz. 64 e.v.). Van den Bosch e.a. (1983) berekenden dat de te verwachten verdubbeling van de AOW-premie kon worden gereduceerd tot een premiestijging met 50 procent als deze hogere premie binnen 5 jaar zou worden gerealiseerd.

Naar aanleiding van de ontstane onrust werd de Commissie Drees geïnstalleerd. Deze heeft zich voor de toekomstige ontwikkelingen gebaseerd op prognoses van het Centraal Planbureau (CPB) (Commissie Drees 1987). Op basis van deze berekeningen wordt de conclusie getrokken dat de invloed van de onzekerheid over economische invloedsfactoren, met name het groeitempo van de economie, van veel groter belang is dan die van de onzekerheid over de demografische invloedsfactor. De Commissie noemt twee effecten die de verwachte premiestijging bij de AOW mitigeren.

Wanneer de AOW-premie stijgt als gevolg van de vergrijzing, zal het netto loon dalen. Deze daling werkt via de netto-netto koppeling door in de AOW-uitkering en vervolgens weer in de premie. Dit effect kan over een lange periode oplopen tot een verschil van enkele procentpunten. De netto-netto

koppeling wordt door de commissie daarom gezien als een 'ingebouwde rem op de AOW-uitgaven' (Commissie Drees 1987, blz. 38).

Het tweede mitigerende effect komt voort uit de veronderstelling dat de incidentele looncomponent niet doorwerkt in de AOW-uitkering. Eerdere studies gingen daarentegen uit van een AOW-uitkering die de trend van de gemiddelde inkomens zou volgen. Dit verschil in uitgangspunt verklaart voor een belangrijk deel dat de resultaten van de Commissie Drees veel minder verontrustend zijn dan die van eerdere studies. Volgens de Commissie hoeft over de stijging van de AOW-premie geen grote ongerustheid te bestaan. Alleen bij een lage economische groei en, in mindere mate, een achterblijvende bevolkingsomvang zou de financiering van de AOW tot problemen kunnen leiden. De veronderstelling dat de incidentele looncomponent niet doorwerkt in de AOW-uitkering is conform de koppelingssystematiek, maar leidt er wel toe dat AOW-uitkering met gemiddeld 1 procent per jaar achterblijft op de gemiddelde inkomens, hetgeen cumulatief tussen 1985 en 2030 volgens de Commissie neerkomt op meer dan 55 procent. Deze structurele achterstand kan na een advies van de Sociaal-Economische Raad (SER) worden ingelopen door incidentele aanpassingen. De commissie adviseert een grote terughoudendheid hiermee. Zelfs een gedeeltelijke doorwerking van de incidentele loonstijging zou tot een aanzienlijk zwaardere premielast leiden.

Op de rapportage van de commissie Drees is van verschillende zijden kritiek gekomen (zie bijvoorbeeld: van den Bosch 1988; Petersen 1988). Van den Bosch betwijfelde zelfs of de commissie de in het rapport gehanteerde 'geknepen' koppeling zelf wel als realistisch beschouwt. Ook volgens de pensioenfondsen kon de door de commissie veronderstelde aanpassingssystematiek, gezien het verleden, niet gezien worden als een ongewijzigde voortzetting van het beleid. Het kabinet was echter van mening dat sinds 1975 geen sprake meer geweest was van een ruimere indexering dan op basis van de regelingslonen en dat op basis daarvan niet gesproken kon worden van een trendbreuk (Tweede Kamer 20640, nr. 3).

Omdat de AOW-uitkering gedifferentieerd is naar de leefvorm, heeft ook de huishoudensvorming invloed op de AOW-uitgaven. Van Imhoff e.a. (1990, blz. 119) geven op grond van berekeningen met het LIPRO huishoudensmodel aan dat de demografische druk in combinatie met de huishoudensvorming zoals zij die modelleren, sterker is dan verondersteld in de bovengenoemde studies. Zij komen tot een factor 2,5 voor de toename van demografische druk tussen het jaar 1985 en 2030, waar de bovengenoemde studies globaal een factor 2 berekenen. Ze schrijven dit verschil toe aan zowel verschillen in demografische veronderstellingen als aan de in hun simulatie sterke groei van het aantal alleenstaanden. De invloed van de huishoudensstructuur is vergeleken met wat hierboven aan de orde is geweest van secundair belang, maar niet verwaarloosbaar.

In het rapport Ouderen voor ouderen van de WRR zijn de berekeningen van de Commissie Drees geactualiseerd en is bezien in hoeverre ze gevoelig zijn voor verschillende veronderstellingen met betrekking tot de vergrijzing. De Commissie Drees was uitgegaan van de hoge en lage bevolkingsvariant van het CBS. Deze varianten geven de waarschijnlijke marge aan voor de omvang van de bevolking. Voor de lasten van de oudedagsvoorziening is niet zozeer de omvang, maar de leeftijdsopbouw van de bevolking bepalend. Daarom heeft de WRR (1993) de AOW-lasten berekend in de situatie van een bevolking met een relatief jonge dan wel oude leeftijdsopbouw. De uitkomsten van deze berekeningen laten zien dat deze grotere onzekerheidsmarge leidt tot een iets grotere onzekerheid over de toekomstige AOW-lasten, maar dat de invloed van deze veronderstelling gering is in verhouding tot veronderstellingen met betrekking tot de indexering van de AOW-uitkering.

2.4.3 De kosten van de aanvullende pensioenen

De financiering van de aanvullende pensioenvoorzieningen is afhankelijk van een aantal factoren die buiten de invloedssfeer van de pensioenfondsen liggen. De belangrijkste zijn de loongroei en het reële rendement. Beide komen hieronder aan de orde.

Voor aanvullende pensioenvoorzieningen met een lonerelateerde uitkering is de toekomstige loonontwikkeling van belang. Bij een stijging van de lonen stijgen de pensioenaanspraken niet alleen over toekomstige dienstjaren, maar ook over de jaren waarin al aanspraken zijn opgebouwd. Deze backservice wordt doorgaans voor een deel gefinancierd uit het verschil tussen het reële rendement en de rekenrente. Gangbaar is een rekenrente van 4 procent.

In tabel 2.5 is te zien dat over een lange periode berekend de werkelijke reële rente lager is dan de rekenrente van 4 procent. Wanneer men echter de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig buiten beschouwing laat, dan zijn pensioenpremies die berekend zijn op basis van een rekenrente van 4 procent en die belegd zijn in obligaties, voldoende om te voorzien in een waardevast pensioen. De waarden verschillen sterk naar de bekeken periode.

De opbrengst van de beleggingen is echter zeker niet voldoende om de reële loonstijgingen bij te houden. De CAO-lonen zijn in de periode tussen 1950 en 1991 bijna net zo snel in waarde gestegen als de belegde premies. Wanneer in het kader van een eindloonregeling jaarlijks een vast premiepercentage wordt betaald, is het rendement over de premie die op jonge leeftijd wordt betaald dankzij de langere beleggingsduur hoger dan het rendement over later ingelegde premie. Tegelijk neemt door de backservice de waarde van de pensioentoezegging op jonge leeftijd over een langere periode toe. Deze effecten compenseren elkaar nagenoeg. Dit impliceert dat, althans met het oog op evenredigheid tussen inleg en uitkering, aan slapers een geïndexeerd, welvaartsvast pensioenrecht zou kunnen worden toegezegd. Tegelijkertijd moet worden opgemerkt dat in dat geval de contante waarde van de opgebouwde rechten niet met een rekenrente van 4 procent zou mogen worden verdisconteerd, maar dat de rekenrente in de buurt ligt van 0 procent zou moeten liggen.

Tabel 2.5 Rendement en loonstijging in procenten per jaar 1961-1991

	1950- 1959	1960- 1969	1970- 1979	1980- 1984	1985- 1989	1990- 1991	1950- 1991
obligaties	3,8	5,5	8,3	9,9	6,7	8,8	6,6
inflatie	3,2	4,2	7,4	4,2	0,9	3,9	4,3
reële rente ¹⁾	0,6	1,2	0,8	5,5	5,8	4,8	2,2
CAO-lonen	6,1	8,3	9,3	2,0	1,4	3,7	6,2
obligaties - CAO-lonen ¹⁾	-2,1	-2,6	-0,9	7,7	5,2	5,0	0,4

¹⁾ berekend als: $((100 + x) / (100 + y) - 1) \times 100$.

Bron: CBS, Sociaal-economische maandstatistieken; CBS, Negentig jaren statistiek in tijdreeksen; ABP, Achttiende wetenschappelijke balans.

Ter relativering kan bij de tabel worden opgemerkt dat het obligatierendement een conservatieve schatting is van het werkelijk te behalen rendement. Juist pensioenfondsen die verplichtingen aangaan voor een zeer lange termijn en die beschikken over grote financiële buffers, kunnen profiteren van het gemiddeld hogere rendement op meer risicodragende beleggingen. Deze verandering in beleggingsstrategie is momenteel duidelijk zichtbaar. Het gemiddelde reële rendement kan daardoor hoger uitkomen dan in de tabel gesuggereerd wordt.

Daar staat tegenover dat de opgenomen stijging van de CAO-lonen niet de volledige stijging van de pensioenaanspraken weergeeft. Door promoties en functieveranderingen neemt het werkelijke verdiende loon sneller toe dan de CAO-lonen. Wanneer zulke incidentele stijgingen niet gepaard gaan met een pensioenbreuk moet hiervoor extra worden gereserveerd.

Uit het bovenstaande volgt dat de hoogte van de rekenrente van grote invloed is op de waardering van de actuariële reserves van pensioenfondsen en op de benodigde premies. Tabel 2.6 illustreert dit. Bij een rekenrente van 4 procent constateerden Bolhuis en Vossers een aanzienlijk actuariel overschot; bij een rekenrente van 2 procent of lager bestaan daarentegen omvangrijke tekorten.

Tabel 2.6 De gevolgen van de rekenrente voor de actuariële premie en het actuariële overschot in 1985

	Rekenrente		
	4%	2%	1%
Actuariële premie	(in % bruto-loon verzekerde)		
ABP	4,5	19,2	28,3
Bedrijfspensioenfondsen	1,5	11,8	18,5
Ondernemingspensioenfondsen	-1,7	20,6	34,6
Gemiddeld	2,4	16,3	25,4
Actuariel overschot	in miljarden gulden		
ABP	45,2	-9,7	-55,1
Bedrijfspensioenfondsen	18,6	-22,0	-55,9
Ondernemingspensioenfondsen	21,6	-12,4	-40,5
Totaal	85,4	-44,1	-151,5

Bron: Bolhuis en Vossers (1986).

De vraag naar de vermogenspositie van pensioenfondsen laat zich dus ten dele herleiden tot de vraag in welk stadium de stijging van de pensioenaanspraken als gevolg van loonstijging moet worden gefinancierd. Anticiperen op toekomstige loonstijging zou moeten leiden tot een lage rekenrente; wanneer men daarentegen van mening is dat de aanspraken pas stijgen wanneer de lonen stijgen, dan is een backservice op het moment van de loonstijging meer op zijn plaats en kan een hogere rekenrente worden gehanteerd. Het dynamisch premiesysteem geeft een verfijnder methode om rekening te houden met de toekomstige stijging van de aanspraken als gevolg van loonstijgingen dan het kiezen voor een bepaald niveau van de rekenrente. Hierop wordt in paragraaf 5.5.2.3 teruggekomen.

De rente is ook nog langs een andere weg van invloed op de kosten van de ouderdomsvoorziening. Een hoge rente leidt tot ongunstige effecten voor de economische ontwikkeling, maar deze effecten worden ten dele gecompenseerd door de premieverlaging die pensioenfondsen in dit geval kunnen doorvoeren. Deze premieverlaging draagt bij aan het consumptieniveau.

Verwacht mag worden dat de premies voor de aanvullende pensioenen vrij fors zullen stijgen, en wel om twee redenen. In de eerste plaats stijgt de grondslag voor het aanvullend pensioen als de lonen stijgen. Bij het gangbare eindloonsysteem moet in dat geval ook een backservice over de pensioenopbouw van voorgaande jaren worden gefinancierd¹². In de tweede plaats zorgt de groeiende kloof tussen het loon en de AOW-uitkering voor een extra stijging van de pensioengrondslag met hetzelfde effect. De sobere indexering van de AOW leidt dus tot een verschuiving van lasten in de richting van de aanvullende pensioenen.

De commissie Drees (1987, blz. 140) wijst erop dat, wanneer op grond van financieringsoverwegingen zou worden overgegaan tot een beperking van de bruto AOW-uitkering, moet worden voorkomen dat dit leidt tot extra financieringslasten voor de aanvullende pensioenen.

^{12]} Eind 1994 had 76% van de actieve deelnemers in een pensioenregeling een eindloonsysteem of gematigde eindloonsysteem (Verzekeringkamer 1995, blz. 13).

Samenvattend kan gesteld worden dat zowel de veronderstellingen over de indexering van de AOW als die over de economische ontwikkeling weliswaar leiden tot een differentiëring van het aanvankelijk ontstane beeld, maar dat ze overigens weinig afdoen aan het gegeven dat een verdubbeling van het aantal ouderen leidt tot een verdubbeling van de lasten van de totale oudedagsvoorziening. De schattingen van de Commissie Drees met het CPB-model van Bolhuis en Vossers komen op 29 à 37 procent en stemmen overeen met die van Huijser en van Loo en die van Bikker (Commissie Drees 1987, blz. 47, blz. 51; Huijser en van Loo 1984, blz. 23; Bikker, 1992). Beide studies gebruiken overigens hetzelfde model.

2.4.4 Conclusie

Er kunnen op drie terreinen conclusies worden getrokken: over de te verwachten ontwikkelingen, over de belangrijke invloedsfactoren en over de hiaten in het onderzoek tot nu toe.

De demografische effecten op de financiering van de AOW en de aanvullende pensioenen zijn over een langere termijn aanzienlijk. Een sterk groeiend deel van de loonsom zal nodig zijn om de oudedagsvoorziening veilig te stellen. Bij een ongunstige economische ontwikkeling concentreren de lasten zich bij de AOW; bij een gunstige ontwikkeling concentreren ze zich bij de aanvullende pensioenen.

Ook los van de economische ontwikkeling bestaat er enige vrijheid in het vaststellen van het relatieve gewicht van AOW en aanvullende pensioenen in het totaal van de oudedagsvoorziening. Uitgaande van een constant niveau van de totale oudedagsvoorziening leidt een sterke nadruk op de AOW tot hogere publieke lasten, maar mogelijk tot een lager premiepercentage van AOW en aanvullend pensioen samen, omdat er minder fondsvorming nodig is. Weliswaar zijn de lasten in guldens gemeten lichter bij kapitaaldekking dan bij omslag, maar omdat ze in een periode van lagere welvaart moeten worden opgebracht, wegen ze ten opzichte van het inkomen mogelijk zwaarder. De Aaron-conditie, waar in het volgende hoofdstuk over gesproken wordt, is hiervoor bepalend. Meer nadruk op het aanvullend pensioen leidt tot lagere publieke lasten en meer individuele bestedingsvrijheid, maar mogelijk ook tot een hoger premiepercentage in verhouding tot het uitkeringspeil.

Het is echter onwaarschijnlijk dat het totale niveau van de oudedagsvoorziening op een onveranderlijk niveau ligt. Als het niveau van de AOW achterblijft bij de gemiddelde inkomens zal dit slechts ten dele gecompenseerd worden in aanvullende regelingen, zowel doordat het niveau van de aanvullende regelingen neerwaarts wordt aangepast als doordat aanvullende regelingen niet voor iedereen geldig zijn. In het laatste geval zal de ongelijkheid in welvaart bij ouderen toenemen, omdat sommigen afhankelijk zijn van alleen een lage AOW-uitkering, terwijl anderen in de gelegenheid waren een goed pensioen op te bouwen.

Een tweede conclusie betreft de factoren die van belang zijn bij de kosten van de oudedagsvoorziening. In de eerste plaats uiteraard de veroudering van de bevolking. Maar daarnaast zijn de economische ontwikkeling, de participatie in betaalde arbeid en de verhouding tussen het publieke en het private deel van de oudedagsvoorziening van belang. De *onzekerheid* over de sociaal-economische ontwikkelingen is van grotere invloed dan die over de demografische ontwikkelingen. Deze conclusie blijft ook overeind wanneer voor de demografische onzekerheid extremere varianten worden gehanteerd.

Een derde conclusie betreft hiaten in de aangehaalde onderzoeken. De eerste studies brachten het probleem van de vergrijzing terug tot simpele proporties: een verdubbeling van de lasten of een halvering van de uitkeringen. Daarmee is aangegeven dat verschillende scenario's duidelijke gevolgen zullen hebben

voor de inkomenspositie van ouderen. Het gaat daarbij zowel om de verhouding van de inkomenspositie van ouderen tot die van jongeren als om de spreiding van inkomensposities binnen de groep ouderen.

Waar de meeste studies zich tot nu toe beperkten tot partiële analyses van de invloedsfactoren en al helemaal geen aandacht besteedden aan de kwaliteit van de oudedagsvoorziening, beoogt deze studie zoveel mogelijk een integrale analyse te maken van de demografische en sociaal-economische invloedsfactoren en daarbij voorts aandacht te besteden aan de verhouding tussen het publieke en het collectieve private deel van de oudedagsvoorziening. Daarmee wordt zichtbaar dat uitgavenreducties soms alleen verschuivingen zijn; en waar het geen verschuivingen zijn resulteert een uitgavenreductie in lagere uitkeringen.

Door tegelijkertijd naar zowel de premies als naar de resulterende pensioeninkomens te kijken ontstaat in deze studie bij de evaluatie van een eventuele beleidsingreep niet alleen een beeld van de beoogde uitgavenreductie, maar ook een kaartje waarop de prijs vermeld is in termen van pensioenresultaat en maatschappelijke ongelijkheid tussen jongeren en ouderen, mannen en vrouwen, gehuwden en alleenstaanden. Anderzijds is er een prijskaartje voor kwaliteitseisen.

3.1 Inleiding

Uit het literatuuronderzoek komt het beeld naar voren dat de oudedagsvoorziening hetzij van de huidige werkenden omvangrijker besparingen zal vergen, hetzij toekomstige werkenden met een betrekkelijk hoog premieniveau zal confronteren. Voor een geringere lastenstijging zal het aspiratieniveau van de oudedagsvoorziening minder moeten worden.

Het doel van deze studie is de keuzen die daarbij mogelijk zijn in kaart te brengen en te evalueren. Hierbij valt te denken aan de consequenties voor de te betalen premies, maar anderzijds ook voor de op te bouwen aanspraken op de oudedagsvoorziening. Met name aspecten zoals inkomensongelijkheid tussen ouderen en jongeren en tussen ouderen onderling alsmede het oudedagsinkomen in verhouding tot het inkomen in de arbeidzame periode van het leven zijn daarbij van belang.

Voor het beantwoorden van deze vragen is gekozen voor scenariovorming. Er zijn immers tal van toekomstige ontwikkelingen mogelijk, afhankelijk van zowel bewuste keuzen als van onzekerheden over de omgeving waarin deze keuzen gemaakt worden. Dit hoofdstuk vormt de verbinding tussen de probleemstelling enerzijds en de vorming en modellering van scenario's anderzijds.

Het onderhavige hoofdstuk geeft een verantwoording van de gebruikte methode op hoofdlijnen. De wijze waarop deze hoofdlijnen in de praktijk zijn uitgewerkt komt aan de orde in de volgende twee hoofdstukken die achtereenvolgens de levensloop en de wijze waarop pensioenen worden opgebouwd behandelen.

In paragraaf 3.2 worden de sleutelfactoren die een scenario bepalen in kaart gebracht. Dat zijn er drie: de komende vergrijzing, de sociaal-economische onzekerheid en de mogelijkheid om de ontwikkeling via beleidsingrepen te beïnvloeden.

Vervolgens wordt in paragraaf 3.3 beargumenteerd waarom in deze studie gekozen is voor een transversale microsimulatie en wat daaronder in dit geval moet worden verstaan. Het meest bijzondere kenmerk van de microsimulatie in deze studie is dat het uitgangsbestand voor de simulatie met behulp van het simulatiemodel zelf wordt gevormd.

Paragraaf 3.4 geeft ten slotte een stukje ontstaansgeschiedenis van het gehanteerde model.

3.2 Sleutelfactoren

We kunnen een scenario opvatten als een hypothetische reeks van gebeurtenissen die kan helpen om causale processen en keuzemomenten in kaart te brengen (Bunn en Salo 1993). Een scenario wordt gevormd met behulp van sleutelfactoren waarvan verondersteld wordt dat ze van cruciaal belang zijn voor de toekomstige ontwikkeling. Een overdaad aan variabelen kan het zicht op de causale processen juist verloren doen gaan.

Een scenario waarin alleen sleutelfactoren verdisconteerd zijn, geeft uiteraard een gebrekkige voorstelling van de werkelijkheid. Dat hoeft geen bezwaar te zijn, omdat de scenario's niet gebruikt worden om de toekomst te voorspellen, maar om mogelijke toekomst in kaart te brengen. Deze worden bepaald door de onzekerheidsmarges in de sleutelfactoren, waaronder hier ook ingrepen van buitenaf in het systeem gerekend worden. De marges in

deze factoren zijn doorgaans zodanig dat hun effect de effecten van niet-sleutelfactoren overschaduwet.

Wanneer de gebrekkige nabootsing van de werkelijkheid systematisch en reproduceerbaar is, zullen scenario's met verschillende veronderstellingen dezelfde systematische projectiefouten maken. De onderzoeker is minder geïnteresseerd in de exacte einduitkomst dan in het effect van de veronderstellingen. Dit effect wordt gemeten door de verschillende scenario's te vergelijken, waardoor systematische fouten tegen elkaar wegvallen.

In dit onderzoek kunnen we drie sleutelfactoren onderkennen:

De vergrijzing zorgt voor een toenemende last in de omslagregelingen zoals AOW. Ook aanvullende pensioenregelingen hebben als gevolg van de back-service op pensioenrechten een belangrijke omslagcomponent. Dat Nederland zal vergrijzen is zeker; over de mate waarin bestaat nog onzekerheid (WRR 1993).

De economisch-maatschappelijke context zorgt voor onzekerheid over de toekomstige lasten van en het draagvlak voor de oudedagsvoorziening. Het gebruik van uittredingsregelingen zoals de VUT en de arbeidsongeschiktheidsregelingen heeft hierop een grote invloed. Voor het deel van de oudedagsvoorziening dat gefinancierd wordt op basis van kapitaaldekking is de loon- prijs- en rendementsontwikkeling van cruciaal belang.

Ingrepen in de AOW en in de reglementen van pensioenfondsen zijn een derde sleutelfactor, omdat ze de toekomstige verplichtingen bepalen. Beleid wordt hier gezien als sleutelfactor, omdat het beleid niet louter reageert op de onzekere omgeving. Ook andere motieven spelen een rol. Bovendien zijn verschillende beleidsalternatieven mogelijk, waarmee het beleid zelf een onzekerheidsfactor wordt.

De onzekerheidsmarges in de sleutelfactoren bepalen de onzekerheid over de toekomst. De sleutelfactoren zijn niet onafhankelijk van elkaar. Zo zal bijvoorbeeld de mate waarin de vergrijzing zich daadwerkelijk realiseert mede van invloed zijn op het te voeren beleid. Bij de scenariovorming vraagt de interne consistentie van scenario's dus speciale aandacht. In de paragrafen hieronder zal nader op de genoemde sleutelfactoren worden ingegaan.

3.2.1 Vergrijzing

De vergrijzing heeft een directe invloed op de gehele oudedagsvoorziening. In de eerste fase van de vergrijzing zal de beroepsbevolking sterk verouderen. Dit is de fase waarin de baby-boomgeneratie het aantal 50-65 jarigen doet toenemen. De sterkste veroudering zal daarom plaatsvinden tussen nu en 2010. De mediane leeftijd van de economisch actieven stijgt van 34,9 jaar in 1991 naar 38,3 jaar in 2005 (WRR 1993, blz. 105). In latere decennia is er sprake van een stabilisatie op een structureel ouder niveau. Omdat de arbeidsparticipatie samenhangt met de leeftijd, neemt het draagvlak voor inkomensoverdrachten af, terwijl de draaglast toeneemt.

Na 2010 bereiken de baby-boomers de pensioengerechtigde leeftijd. Het aantal gepensioneerden zal dan vrij plotseling sterk gaan stijgen. In alle westerse landen is direct na de tweede wereldoorlog een piek in het geboortenniveau te zien. In de meeste landen duurde deze geboortenpiek maar kort. In Nederland daarentegen was veeleer sprake van een geboortenplateau dan van een geboortenpiek. De vruchtbaarheid is hier pas in de jaren zestig gaan dalen, maar toen wel in een pijlsnel tempo. Tussen 1965 en 1975 daalde het totaal vruchtbaarheidscijfer van 3,04 naar 1,66. Het gevolg hiervan is dat Nederland weliswaar een jonge bevolking heeft in vergelijking met omringende landen, maar dat het vergrijzingstempo als de baby-boomers de pensioengerechtigde leeftijd gaan bereiken, veel hoger ligt dan in de omringende landen. Tussen 2010 en 2035 zal het aantal gepensioneerden ten opzichte van het

aantal jongeren sterk toenemen. Daarna stabiliseren we geleidelijk naar een structureel oudere bevolking.

Omdat alle toekomstige ouderen al zijn geboren, en omdat het zo'n 20 jaar duurt eer nieuw geboren en de arbeidsmarkt betreden, is de demografische opbouw voor zover relevant voor de sociale zekerheid en pensioenopbouw betrekkelijk goed te voorspellen. Uiteraard is er een onzekerheidsmarge die vooral wordt bepaald door mogelijke veranderingen in de levensverwachting. Om deze onzekerheidsmarge in kaart te brengen heeft het CBS naast de gebruikelijke hoge en lage bevolkingsvariant ook varianten berekend die leiden tot een qua samenstelling relatief jonge of relatief oude bevolking. Zowel in de jonge als in de oude variant is overigens sprake van een aanzienlijke vergrijzing. In 1991 maakten 65 plussers 12,9% van de bevolking uit. In 2035 zal dat 19,9% (jong) tot 25,6% (oud) zijn. In de op te bouwen scenario's zullen we van deze verschillende vergrijzingsvarianten gebruik maken.

3.2.2 De economisch-maatschappelijke context

De eerste cruciale factor in de economisch maatschappelijke context is de participatiegraad. Deze beïnvloedt het draagvlak en de draaglast voor de omslag-financiering. Op dit ogenblik is de Nederlandse arbeidsparticipatie (in arbeidsjaren) vergeleken met omringende landen laag. Er is dus ruimte voor stijging, maar een consequentie daarvan is wel dat bij een toenemende arbeidsparticipatiegraad van ouderen het proces van veroudering van de beroepsbevolking verder zal worden versterkt.

Voor het draagvlak is niet zozeer de arbeidsparticipatie in personen, maar die in arbeidsjaren relevant. Omdat in Nederland door een groot deel van de vrouwen in deeltijd wordt gewerkt, is de participatie in arbeidsjaren veel kleiner dan die in personen (WRR 1990, blz. 65 e.v.). De trend naar meer deeltijdarbeid heeft in Nederland het effect van de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen op het arbeidsvolume goeddeels gecompenseerd. Tussen 1960 en 1990 is de arbeidsparticipatie van vrouwen, gemeten in arbeidsjaren constant gebleven op 25 à 26 procent; de participatie in arbeidsjaren van mannen nam in dezelfde periode met ruim 20% af.

Mogelijke veranderingen in de participatiegraad in de toekomst zullen voor een belangrijk deel afhangen van eventuele veranderingen in de verzorgingsstaat. Daarnaast zal er een samenhang bestaan met de mate van economische groei die mogelijk blijkt.

Het Centraal Planbureau (CPB 1992, 1993) heeft omvattende scenario's uitgewerkt in het kader van het project *Scanning the Future*. In deze CPB-scenario's is veel aandacht besteed aan de onderlinge samenhang tussen de veronderstellingen op deelterreinen. In drie scenario's werden potentiële toekomstige toekomsten voor Nederland uitgewerkt. Voor de sociaal-economische omgeving sluit deze studie aan bij de door het CPB uitgewerkte scenario's die hieronder kort de revue passeren voor die variabelen die hier als exogene invoer worden gebruikt.

Het European Renaissance scenario zal worden gekozen als uitgangspunt voor het basisscenario (zie hfst. 6). Het laat een vrij voorspoedige economische ontwikkeling in Europa zien. Een gerevitaliseerde overlegeconomie maakt het in Nederland mogelijk de uitkeringsniveaus min of meer op peil te houden, maar door een veel strengere beoordeling aan de poort, toch de niet-activiteit terug te dringen. De gemiddelde participatiegraad stijgt van 66 procent in 1990 naar 75 procent in 2015. Het aantal arbeidsongeschikten neemt af doordat de instroomkansen dalen naar het niveau van de Bondsrepubliek in de jaren tachtig. Ook de VUT-deelname zakt dankzij een verhoging van de VUT-leeftijd.

Het Balanced Growth scenario laat een stabiele economische groei zien die in Nederland mede bereikt wordt door een fundamentele herijking van de verzorgingsstaat. Via prijsmaatregelen wordt het aantal niet-actieven sterk teruggedrongen. De participatiegraad stijgt daardoor sterker dan in het European Renaissance scenario, namelijk tot 77 procent in 2015. Het aantal arbeidsongeschikten neemt ook sterker af, doordat naast een afnemende instroom bovendien een omvangrijker uitstroom ontstaat.

Het Global Shift scenario is voor Nederland een rampenscenario waarin het economisch zwaartepunt naar Zuidoost Azië verschuift. De verzorgingsstaat wordt niet effectief hervormd. Daardoor groeit de arbeidsparticipatie niet, terwijl het aantal arbeidsongeschikten snel uit de hand loopt. Dit alles leidt tot hoge loonkosten en een hoge inflatie. Tussen 2000 en 2005 wordt duidelijk dat de wal het schip zal keren. Na 2005 worden veranderingen doorgevoerd die overeenkomen met het Balanced Growth scenario, maar in een veel hoger tempo.

De door het CPB uitgewerkte scenario's bestrijken de periode tussen 1990 en 2015. Voor economische scenario's is dat een lange termijn. De pensioenvoorzieningen hebben echter een nog langere tijdshorizon. Voor zover gegevens ontleend worden aan de CPB-scenario's zullen we van de veronderstelling uitgaan dat na 2015 geen veranderingen meer optreden.

3.2.3 Beleidsingrepen

Op basis van de studies genoemd in paragraaf 2.4 is een aantal mogelijke ingrepen in de oudedagsvoorziening geselecteerd die uit demografisch oogpunt noodzakelijk zouden kunnen zijn. Daarnaast zal een aanpassing van de vormgeving van de oudedagsvoorziening aan de veranderende maatschappelijke omgeving nodig zijn. Vooraf zijn twee opmerkingen op zijn plaats.

De geselecteerde beleidsingrepen zijn niet uitputtend. Met name de vraag of omslag dan wel kapitaaldekking de voorkeur verdient, zal niet worden onderzocht. Daarvoor zijn verschillende redenen. Allereerst laten studies zien (zie par. 2.4) dat een eventuele overstap leidt tot dubbele lasten van omslag voor de lopende en kapitaaldekking voor de toekomstige uitkeringen. Er zijn vele varianten denkbaar om deze overgang beheersbaar te maken, maar deze zijn niet zonder meer aantrekkelijk (zie bijvoorbeeld: Nelissen 1994; Breunese 1995). Verder staat niet vast dat kapitaaldekking afgezien van de tijdelijke dubbele lasten tot lagere premies leidt¹. Breunese (1995, blz. 124 e.v.) laat zien dat de Aaron-conditie waarschijnlijk in de richting van kapitaaldekking wijst voor een *waardevaste* uitkering, maar eerder in de richting van omslag voor een *welvaartsvaste* uitkering. Hij vindt voor een basisvoorziening een *waardevaste* uitkering voldoende en opteert om 'principiële' redenen voor kapitaaldekking². Hij gaat daarmee voorbij aan het gegeven dat het sociaal minimum door tijd en plaats bepaald is: een *waardevaste* AOW-uitkering uit 1957 bestaat qua koopkracht naar de normen van 1995 vooral uit een boterham met tevredenheid. De aantrekkelijkheid van een overstap naar kapitaaldekking blijft dus twijfelachtig.

Naast een volledige overstap is ook tijdelijke kapitaalvorming mogelijk om de gevolgen van de vergrijzing in de tijd te spreiden. Een dergelijk bufferfonds of schommelfonds vormt wellicht een formele reservering, maar vormt in materiële zin eerder een communicerend vat met het financieringsstekort. Voor een beoordeling van deze optie zouden macro-economische effecten verdisconteerd moeten worden welke niet in het gebruikte model zijn opgenomen. De

¹] Met de zogenoemde Aaron-conditie kan worden vastgesteld in welke situatie welk systeem het gunstigst is. Als $1 + \text{rente} < (1 + \text{bevolkingsgroei})(1 + \text{loongroei})$, dan levert het omslagstelsel voor beginnende deelnemers de beste perspectieven (Van Dalen 1991; Aaron 1966).

²] Tegelijkertijd stelt hij dat de basisvoorziening het sociaal minimum moet bieden (blz. 156 e.v.).

behoefte aan besparingen is hier feitelijk bepalend. Daarnaast kunnen politieke argumenten zoals budgetdiscipline een rol spelen. Dit soort zaken valt echter buiten de probleemstelling van dit onderzoek.

De tweede opmerking vooraf is dat niet alle beleid in deze studie expliciet aan de orde komt. In de exogene variabelen die ontleend zijn aan de CPB-studies is al beleid verondersteld, aangezien ze afkomstig zijn uit omvattende scenario's. Hoe dat beleid er precies uitziet (welke maatregelen) blijft impliciet: waar het gaat om de verhoging van de participatiegraad en het terugdringen van de arbeidsongeschiktheid wordt veeleer uitgegaan van de veronderstelde resultaten van te voeren beleid dan van het beleid zelf.

Beleidsingrepen in verband met de vergrijzing zijn denkbaar op drie terreinen, namelijk bij de AOW, bij de aanvullende pensioenen en bij de vervroegde uittreedingsregelingen zoals VUT en Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO). De in deze studie te behandelen beleidsingrepen worden hieronder geïnventariseerd.

Bij de mogelijke ingrepen in de AOW valt te denken aan het niveau van de uitkeringen, de premiebetaling en de uittredingsleeftijd.

Omdat de vergrijzing een proces is dat zich over enkele tientallen jaren uitstrekt, is er de mogelijkheid om de hoogte van de AOW-uitkering via het indexeringsmechanisme ingrijpend te veranderen. Zowel de Commissie Drees als de WRR wijzen het indexeringsmechanisme aan als een zeer doeltreffend instrument. Als minimumvariant zou een welvaartsvaste AOW kunnen gelden die de CAO-lonen volgt; als maximumvariant een welvaartsvaste AOW die net zo snel groeit als het besteedbaar inkomen per hoofd van de bevolking. Ingrepen in de hoogte van de AOW-uitkering hebben grote consequenties voor de inkomens van ouderen voor zover deze consequenties niet gecompenseerd worden via groei van de aanvullende pensioeninkomens.

De hoogte van de AOW heeft ook invloed op de kosten van de aanvullende pensioenen, omdat eindloonregelingen beogen een oudedagsvoorziening te creëren die samen met de AOW als onderbouw een redelijk bestaan biedt. Minder AOW betekent dan meer aanvullend pensioen. Anderzijds zal bij een geringe stijging van de AOW-uitkering de neiging om de ingegane pensioenen te indexeren ook minder zijn. De invloed van de indexering van de AOW zal in paragraaf 7.2.1 aan de orde komen.

Een andere mogelijkheid om in te grijpen in de hoogte van de uitkering betreft de differentiatie van de AOW-uitkering naar de leefsituatie. De toeslag voor de partner zonder arbeidsinkomen beneden de 65 jaar verdwijnt in 2015. Afschaffen van deze toeslag leidt tot een lagere premie en tot minder bevoordeling van alleenverdieners. Daarnaast is in het kader van de individualisering en de verhoogde aandacht voor de uitvoerbaarheid van regelingen ook een uniforme uitkering denkbaar, onafhankelijk van de leefvorm. Uiteraard hebben beide maatregelen ook gevolgen voor de inkomensverdeling. Een en ander komt aan de orde in paragraaf 7.2.2.

Een derde mogelijke ingreep bij de AOW betreft het draagvlak voor de premies. Een deel van de voorstellen die de Commissie Drees (1987, blz. 121 e.v.) op dit terrein deed, is inmiddels door de belastingherziening (Oort) achterhaald, zoals de afschaffing van de maximumgrens bij de premieheffing AOW en de invoering van een splitsingsstelsel. Daarnaast noemde de Commissie Drees nog de mogelijkheid van fiscalisering van de AOW-premie. Hoewel met de Oort-herziening een verregaande integratie van belasting en premieheffing heeft plaatsgevonden zou een volledige fiscalisering impliceren dat ook de hogere belastingschijven in aanmerking komen voor de financiering van de AOW. Het onderscheid tussen de huidige situatie en volledige fiscalisering is

tot op zekere hoogte kosmetisch ³. Fiscalisering is daarom meer een politiek dan een reëel alternatief.

De heffing van AOW-premie over het inkomen boven de AOW is zowel door de Commissie Drees als door de WRR als mogelijkheid aangegeven en is nog steeds actueel. Op deze wijze kunnen draagkrachtige ouderen bijdragen aan de AOW van minder draagkrachtige ouderen, waardoor een hogere uitkering realiseerbaar is bij hetzelfde premiepercentage. Zo kan binnen de baby-boom-generatie enige intragenerationele solidariteit worden bewerkstelligd.

Een laatste mogelijke ingreep betreft de AOW-leeftijd. Enerzijds is een flexibele AOW-leeftijd denkbaar, waarbij de uitkeringshoogte afhangt van het tijdstip van uittreden. Een dergelijke flexibilisering is niet goed verenigbaar met de uitgangspunten van de AOW. Anderzijds is een uniforme verhoging denkbaar; zo'n maatregel is niet goed vergelijkbaar met leeftijdsverhogingen in andere landen, die vaak wel een flexibel pensioen kennen. Dit impliceert dat in Nederland een verhoging van de AOW-leeftijd meer dan elders het risico met zich meebrengt dat het beoogde effect wegloopt in een toenemend beroep op andere uitredingsroutes.

Een verhoging van de AOW-leeftijd laat voor pensioenfondsen meerdere opties open. Ze kunnen bijvoorbeeld de pensioenleeftijd eveneens verhogen, maar kunnen deze ook handhaven. In het eerste geval zal een aanpassing van de reeds opgebouwde rechten wenselijk zijn. In het laatste geval staan ze voor de keus wel of niet een overbrugging te bieden voor de ontbrekende AOW-onderbouw. Deze optie zal worden uitgewerkt in paragraaf 7.2.4.

Het tweede terrein voor ingrepen betreft de aanvullende pensioenen. De situatie is hier gecompliceerder dan die bij de AOW, omdat ingrepen in de AOW via afwenteling deels doorwerken in de aanvullende pensioenen. Bij de mogelijke ingrepen valt te denken aan de mate waarin premievrije rechten worden geïndexeerd, de keuze tussen de eindloon- en middelloonsystematiek, de hoogte van de pensioenfranchise en het opbouwpercentage en ten slotte flexibilisering en individualisering van pensioenpakketten.

De indexering van premievrije rechten zal mogelijk tot te hoge lasten leiden. De verplichte gelijke behandeling van slapers en ingegane pensioenen versterkt dit nog. Weliswaar streven pensioenfondsen naar een kwalitatief goede pensioenvoorziening, maar het feit dat indexering van gewezen deelnemers niet in reglementen is vastgelegd en het feit dat de bestuurders primair de belangen van de actieve deelnemers behartigen, kunnen ertoe leiden dat de indexering van premievrije rechten het eerste slachtoffer zal zijn van een krappe beurs. Wanneer de ingegane pensioenen worden verhoogd, gaat de benodigde reservering hiervoor ten koste van de reserves voor de actieve deelnemers; indirect leidt indexering dus altijd tot hogere premies. De invloed van de indexering van de premievrije rechten zal worden onderzocht in paragraaf 7.3.1; het effect van de gelijke behandeling van slapers en gepensioneerden in paragraaf 6.5.2.

Wellicht valt ook aan wijzigingen in het pensioenreglement niet te ontkomen. Pensioen krijgt steeds meer het karakter van een uitgestelde arbeidsbeloning en minder dat van verzorging van de gepensioneerde. Dit zal ertoe leiden dat er meer nadruk komt te liggen op een zekere evenredigheid tussen premiebetaling en opgebouwde rechten.

Een overstap naar het middelloonsysteem benadrukt het beloningskarakter

³ Het tarief in de eerste schijf is opgebouwd uit deeltarieven voor premies volksverzekering en belasting. Maar bij de keuze van de tarieven zijn de totalen (35, 50, 60%) bepalend geweest. Het totale tarief in de eerste schijf wordt niet alleen beoordeeld op zijn effect op de belastinginkomsten, maar vooral op effecten op de inkomensverdeling en de arbeidsmarkt. De belasting en premies in de eerste schijf zijn daarom niet onafhankelijk. De verschuiving tussen belastingtarief en premies volksverzekering in de eerste schijf (1993: 13% + 25,4% = 38,4%; 1994: 7,05% + 31,2% = 38,25%) illustreert dat het onderscheid tussen belasting en premies (in dit geval premies AWW en AAV) vervaagt.

van het pensioen. Daarnaast kan die overstap bijdragen aan de beheersing van de kosten en van het inflatierisico (volatiliteit) door een lagere backservice. Ook andere dan financiële motieven wijzen in de richting van een middelloonstelsel. De arbeidsmobiliteit van oudere werknemers kan in sommige eindloonregelingen belemmerd worden, zij het dat voor dit probleem ook andere oplossingen bestaan. In paragraaf 7.3.2 zal deze optie verder worden uitgewerkt.

Minder verzorging en meer beloning zal ook betekenen dat het pensioen loser komt te staan van de AOW. Nu is het nog zo dat in veel pensioenreglementen veranderingen in de AOW automatisch gecompenseerd worden in het aanvullend pensioen. Maar omdat de AOW steeds meer beleidsmatig wordt bepaald en omdat pensioenen niet langer zijn voorbehouden aan kostwinners, is de afstemming van het pensioen op de AOW steeds problematischer geworden. De individualisering vraagt om een lagere pensioenfranchise, maar dat is alleen mogelijk als daarbij ook andere aspecten van het reglement ter discussie komen, zoals het opbouwpercentage. Ingrepen in de genoemde parameters komen aan de orde in paragraaf 7.3.3.

Een eventuele overgang naar een beschikbare premiereregeling (par. 7.3.4) neemt drastisch afscheid van het verzorgingskarakter van de pensioenvoorziening, omdat elke stelselmatige overdracht tussen individuen en generaties daarin wordt vermeden. De baby-boomers zijn bij zo'n overgang duidelijk in het nadeel, omdat onder het huidige systeem veel van de financiering van het pensioen tot het eind van de loopbaan is uitgesteld. Voor iedereen geldt dat de risico's van inflatie groot zijn.

Op het laatste genoemde terrein van de uittreedingsregelingen zal alleen de VUT expliciet aan de orde worden gesteld. De arbeidsparticipatie van ouderen kan worden verhoogd door de VUT minder toegankelijk te maken. Dat kan bijvoorbeeld door een systeem van flexibele pensionering en deeltijd-pensionering (zie par. 8.2) in plaats van de VUT. Met deze instrumenten kan meer op individueel niveau een evenwicht worden gecreëerd tussen de belastbaarheid van een individu en zijn werkbelasting en tussen de kosten van uit-treden en de individuele bijdragen.

Daarnaast vormt de toegenomen pluriformiteit in de samenleving een motief om over te stappen naar meer maatwerk in plaats van confectie. Het meest in het oog springende onderwerp daarbij is de ruilmogelijkheid tussen ouderdomspensioen en nabestaandenpensioen (verplicht vanaf 2000). Met meer keuzevrijheid worden personen in verschillende leefvormen in staat gesteld voor hen adequate pensioenen op te bouwen. Het nabestaandenpensioen komt aan de orde in paragraaf 8.3.

3.3 De keuze voor microsимулатie

De evaluatie van ingrepen in de oudedagsvoorziening vereist een betrekkelijk gedetailleerd model van de toekomstige oudedagsvoorziening, omdat de gevolgen op individueel niveau nogal verschillend kunnen uitpakken. Vooral om deze reden is gekozen voor scenariovorming op basis van microsimulation. Omdat bij een simulation verschillende methoden mogelijk zijn, zullen hieronder deze methoden worden besproken aan de hand van hun voor- en nadelen. Op basis hiervan wordt gekozen voor een mengvorm van macro en micro die het dichtst bij micro ligt.

3.3.1 Macrosimulation

Voor een berekening van de toekomstige pensioenlasten kan gebruik gemaakt worden van stroomgrootheden. Deze methode is gebruikt in de modellen van Bolhuis en Vossers (1986) en van Möhlmann-Bronkhorst (1988). Volgens deze methode wordt de te onderzoeken bevolking opgedeeld in een aantal catego-

rieën en wordt vervolgens vastgesteld hoe groot de instroom en uitstroom in de verschillende categorieën in de toekomst zal zijn. Bolhuis en Vossers berekenden een pensioenmodel voor Nederland; Möhlmann-Bronkhorst maakte een model voor het AKZO-Pensioenfonds.

Deze methode heeft als eerste belangrijk voordeel dat hij robuust is. In beginsel is een verklaring van de stroomgrootheden van secundair belang. Zo komen Bolhuis en Vossers zowel wat betreft volumes als wat betreft prijzen tot een goede match van simulatie-uitkomsten en historisch gerealiseerde uitkomsten zonder dat in het model achterliggende variabelen zijn verdisconteerd zoals diensttijd en pensioenreglement. Wel is tenminste een gedeeltelijke verklaring nodig wanneer men moet aannemen dat de achterliggende variabelen in de toekomst tot andere effecten zullen leiden, hetzij omdat de variabelen zelf zich wijzigen, hetzij wegens veranderende externe omstandigheden. Naarmate de simulatietermijn langer is, is het risico groter dat de achterliggende verbanden leiden tot veranderende macrogrootheden.

Een tweede voordeel is dat de methode macro-samenhang toestaat. Mede op basis van een kwalitatieve analyse over verschillende samenhangen kan een doel voor een deel van de stroomgrootheden worden afgeleid. In zo'n analyse kan ook de overweging een rol spelen dat het tolereren van bepaalde ontwikkelingen (bijvoorbeeld meer dan een miljoen arbeidsongeschikten of een halve meter mest over heel Nederland) ondenkbaar is. Zo'n analyse biedt de mogelijkheid om van een doel naar een middel te werken. Hoe het doel bereikt wordt is op het moment dat het doel gesteld wordt van secundair belang. Strategisch handelen op een hoog abstractieniveau is daardoor mogelijk.

Een laatste voordeel is relatief en kan ook een nadeel zijn. Macrosimulatie is gemakkelijk implementeerbaar, maar naarmate de differentiatie in categorieën verfijnder wordt, wordt de implementatie ingewikkelder. De methode leent zich daarom alleen voor betrekkelijk grove schattingen. In de gemiddelden van een macrosimulatie gaat een grote variatie schuil waarvan alleen een goed beeld kan worden bereikt ten koste van een grote complexiteit. Wanneer als gevolg daarvan op een gegeven moment het punt wordt bereikt dat niet langer alle cellen in de gedifferentieerde datamatrix kunnen worden berekend, gaat macrosimulatie over in microsimulatie.

Een ander nadeel is dat interacties tussen verschillende effecten met deze methode moeilijk te berekenen zijn, omdat niet op voorhand duidelijk is hoe de verschillende stroomgrootheden samenhangen. Ook gedragsreacties kunnen niet worden verdisconteerd. Macrosimulatie beperkt zich dus tot vrij statische schattingen van 1e orde-effecten, zij het dat op het genoemde hoge abstractieniveau 2e orde-effecten kunnen worden ingebracht.

3.3.2 Microsimulatie

'Micro' in microsimulatie heeft betrekking op twee aspecten. In de eerste plaats is de analysegrootte het individu of huishouden. Van deze micro-eenheid wordt een zodanig groot aantal kenmerken bijgehouden dat het niet mogelijk is het wedervaren van alle denkbare individuen te berekenen. Dat is al snel het geval, omdat elk toegevoegd kenmerk de datamatrix met een dimensie ophoogt ⁴. Bij een microsimulatie wordt een zo representatief mogelijk deel van de totale datamatrix doorgerekend. In een klassieke microsimulatie wordt van alle leden van een representatieve populatie in elke simulatieperiode een van de mogelijke toestandsveranderingen vastgesteld, afhankelijk van hun individuele verleden en van omgevingsfactoren. De selec-

⁴ Nelissen (1993a) berekende dat voor een macrosimulatie met een zelfde mate van detail als de door hem uitgevoerde microsimulatie een datamatrix van 2.5×10^{48} cellen vereist zou zijn.

tie van een toestandsverandering vindt grotendeels plaats op basis van pseudo-randomgetallen. Vandaar dat ook gesproken wordt van Monte Carlo simulatie.

De tweede betekenis van 'micro' slaat op de toepassing van microsimulatie in de beleidsvorming. Microsimulatie wordt vaak gebruikt om de effecten van veranderingen in regelgeving te simuleren. Hoe gedetailleerder de regelgeving in het model is gerepresenteerd, des nauwkeuriger kan het effect van (kleine) veranderingen worden gemeten. In uiterste vorm wordt een microsimulatie gekoppeld aan een expertsysteem dat de regelgeving op een bepaald domein representeert (Svensson e.a. 1993).

Ook microsimulatie heeft voor- en nadelen (SCP 1985, blz. 41-67; De Kam e.a. 1987, blz. 209-221). Voordeel is dat op een betrekkelijk simpele wijze interacties tussen bepaalde variabelen kunnen worden verdisconteerd. Een analyse van paneldata kan inzicht verschaffen in de mate waarin de verschillende variabelen werkzaam zijn. Nelissen (1993a) noemt daarnaast als voordeel dat de consistentie binnen het model bij microsimulatie relatief gemakkelijk gehandhaafd kan worden.

In plaats van de statische analyses van een macrosimulatie is daardoor een meer dynamische analyse mogelijk. Toch blijft de analyse meestal beperkt tot 1e orde-effecten. Dat komt omdat gedragsreacties moeilijk empirisch en theoretisch te onderbouwen zijn.

Een tweede voordeel van microsimulatie is dat ingrepen tamelijk nauwkeurig kunnen worden geëvalueerd. Daartoe worden (veranderingen) in regelingen toegepast op individuen. Hoe gedetailleerder is vastgelegd hoe een bepaalde ingreep in het systeem er uit ziet, des te nauwkeuriger kan ook het effect ervan worden bepaald. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat regelingen doorgaans zodanig ingewikkeld zijn dat een volledige modelmatige afspiegeling daarvan niet mogelijk is. Dat komt niet alleen omdat zo'n modellering te omvangrijk zou worden, maar ook omdat de benodigde invoerdata voor een nauwkeurige modellering ontbreken. Ook in een microsimulatie moet daarom op verschillende aspecten een meso-benadering worden gekozen. Svensson e.a. (1993, blz. 56) komen tot de conclusie dat de meerwaarde van een nauwkeurige modellering van de regelgeving bij de Algemene Bijstandswet (ABW) gering is. Een tiental variabelen bleek in grote lijnen de hoogte van de uitkering te bepalen; de resterende (tientallen) variabelen voegden daar gemiddeld genomen weinig aan toe.

Microsimulatie is verder bij uitstek geschikt om juist gedifferentieerde effecten in kaart te brengen. Resultaten worden berekend op microniveau, waardoor zicht ontstaat op de spreiding van de resultaten in verschillende individuele situaties. In beginsel kan tot elk meso- of macroniveau worden geaggregeerd. Daardoor kan achterhaald worden welke maatschappelijke groepen door een ingreep in bijzondere mate worden getroffen of bevoordeeld. De hier genoemde voordelen zijn niet uitputtend. In de literatuur worden nog andere voordelen genoemd (Nelissen 1993a, blz. 34 e.v.).

Uiteraard brengt microsimulatie ook problemen met zich mee.

Microsimulatie volgens de Monte Carlo methode impliceert dat de uitkomsten statistische ruis zullen bevatten. Een simulatie moet daarom hetzij met een zeer groot bestand, hetzij met een kleiner bestand veelvuldig gedraaid worden om te bereiken dat de wet van de grote getallen van toepassing is. Een microsimulatie die een ingreep evalueert zal doorgaans een simulatie met en zonder die ingreep vergelijken. Het verschil tussen deze simulaties bepaalt het effect van de ingreep en wordt beïnvloed door de varianties in de beide simulaties en door hun co-variantie. De variantie van het verschil is minimaal als de varianties van beide simulaties minimaal zijn en hun co-variantie maximaal (Bekkering 1995).

Om de variantie te minimaliseren en de co-variantie te maximaliseren bestaan verschillende technieken. Bekkering noemt en vergelijkt er verschillende, waaronder met name de simulatie met identieke pseudo-randomreeksen in de te vergelijken simulaties en de sorteermethode. De sorteermethode leidt daarbij tot betere resultaten.

Bij een microsimulatie is het interessant na te gaan wat er met specifieke groepen gebeurt, waarvan er per definitie maar weinig vertegenwoordigd zijn. Dat betekent dat problemen met de variantie in de uitkomsten dan relatief zwaar wegen. Om dit probleem te omzeilen kan gebruik gemaakt worden van wegingsfactoren. Individuen met veel voorkomende kenmerken kunnen in het bestand worden ondervertegenwoordigd ten gunste van buitenbeentjes. Via wegingsfactoren kan hiervoor worden gecorrigeerd. In de praktijk blijkt dit echter bij een simulatie op een lange termijn niet goed mogelijk ⁵.

Een ander probleem bij microsimulatie is dat de samenhangen tussen de verklarende en de te verklaren variabelen geschat moet worden. Meestal wordt hiervoor gebruik gemaakt van paneldata, maar deze geven alleen informatie over de samenhang die bestond in de (relatief korte) meetperiode. Deze samenhang hoeft in de toekomst niet op dezelfde wijze te gelden.

Ook dit nadeel weegt zwaarder naarmate de prognoseperiode langer is. Dat gedragsvergelijkingen maar een beperkte geldigheid hebben wordt geïllustreerd in het model NEDYMAS. Dit model geeft een zeer gedetailleerde beschrijving van de werkelijkheid, maar desondanks blijft het nodig om door middel van kunstgrepen te voorkomen dat simulatie en werkelijkheid na een aantal simulatieronden uit elkaar gaan lopen (Nelissen 1993a, blz. 106).

Een derde probleem is dat in een microsimulatie moeilijk macro samenhangen kunnen worden ingebracht. Dit punt hangt nauw samen met het voorgaande. Terwijl microsimulatie zich uitstekend leent voor de evaluatie van nauwkeurig geformuleerde veranderingen is juist de evaluatie van globale veranderingen veel moeilijker. Toch zullen juist op een lange termijn op verschillende terreinen zich dergelijke globale veranderingen voordoen. Zo laat zich in een microsimulatie moeilijk de veronderstelling onderbrengen dat de arbeidsparticipatiegraad in een scenario een bepaald niveau zal bereiken: zo'n grootte is output, geen input.

Niet het minste bezwaar van microsimulatie is dat een databestand vereist is met een te simuleren populatie. Zulke bestanden zijn zeldzaam. Daarmee staat de onderzoeker vaak voor de opdracht variabelen aan een bestand toe te voegen, dan wel zelf een simulatiebestand te genereren. In het laatste geval is de representativiteit vanzelfsprekend een groot probleem.

3.3.3 Longitudinale en transversale microsimulatie

Bij een microsimulatie wordt een bestand van individuen door de tijd vooruit gegenereerd. Dat kan op twee manieren, namelijk longitudinaal en transversaal. Bij een longitudinale simulatie wordt een individu op basis van zijn kenmerken over de gehele prognoseperiode vooruitberekend; pas daarna wordt een volgend individu ter hand genomen. Bij een transversale simulatie wordt het hele simulatiebestand over één periode vooruitberekend; pas daarna kan een volgende periode ter hand worden genomen.

Een longitudinale simulatie is technisch betrekkelijk eenvoudig te realiseren, omdat de situatie van een individu geheel onafhankelijk is van alle andere individuen. Alle overgangen worden gestuurd door pushkansen, dat wil zeggen kansen die uitsluitend worden bepaald door kenmerken van het individu. Dit is meteen ook de zwakte van een longitudinale simulatie.

⁵] Door de lange termijn is het zeer waarschijnlijk dat individuen in een bepaalde fase van hun leven tot de zeldzame groepen behoren en daarom een hoge wegingsfactor behoeven, terwijl ze op andere momenten juist erg gewoon zijn.

Het is bij een longitudinale simulatie niet mogelijk de uitkomsten van een simulatieperiode te gebruiken als input voor een volgende periode. Voor alignment-technieken is een longitudinale simulatie bijvoorbeeld ongeschikt. Wanneer als input bekend is dat na een scenarioperiode een bepaald aantal individuen in een bepaalde toestand moet verkeren, dan kan dit aantal in een transversale simulatie door middel van pullkansen (mede) gestuurd worden, dat wil zeggen door kansen die (mede) bepaald worden door factoren buiten het individu.

Ook voor een simulatie op huishoudensniveau is een longitudinale simulatie ongeschikt, omdat de situatie van verschillende leden van een huishouden onderling afhankelijk is. Zo kan een huwelijk in een periode alleen tot stand komen met een partner die in diezelfde periode beschikbaar is.

3.3.4 Keuze voor een mengvorm

In dit onderzoek is geprobeerd de sterke punten van micro- en macrosimulatie te combineren en de zwakke te vermijden. Daarmee resulteert een mengvorm die het meest lijkt op een transversale microsimulatie, maar die ook enkele belangrijke kenmerken van macrosimulatie draagt.

Het aantal verklarende variabelen voor een overgang tussen verschillende toestanden en ook het aantal toestanden zelf is beperkt gehouden. Als verklarende variabelen zijn slechts gebruikt leeftijd, geslacht en burgerlijke staat. Daarvoor zijn verschillende redenen.

In de eerste plaats is geen kant en klaar databestand beschikbaar om een microsimulatie op uit te voeren. Dat betekent dat een databestand moet worden geconstrueerd (zie par. 3.3.5). Een verregaande verfijning die mogelijk is bij data die uit enquête- of dossieronderzoek afkomstig zijn, is bij een geconstrueerd databestand nauwelijks realistisch. Een zekere schematisering maakt het daarentegen mogelijk de microsimulatie bij te sturen met behulp van bekende of veronderstelde macrogrootheden. Dit bijsturen door middel van pulleffecten is des te meer nodig, omdat een ongestuurde klassieke microsimulatie de neiging heeft om onnauwkeurigheden in de modellering over een lange termijn te laten cumuleren tot grote afwijkingen.

De lange termijn waarover de simulatie loopt levert ook andere problemen op. Een veelheid van verklarende variabelen suggereert dat overgangskansen op ver uit elkaar liggende tijdstippen op dezelfde wijze door de verklarende variabelen bepaald zouden worden. Juist schematisering maakt het mogelijk om globale veronderstellingen te verdisconteren over veranderingen in gedrag. Dit komt zowel de interne samenhang van de te formuleren scenario's als de communicateerbaarheid van de resultaten ten goede.

De geringe differentiatie in verklarende variabelen brengt ook nadelen met zich mee. In werkelijkheid is het aantal verklarende variabelen groter dan in het hier gebruikte model, zodat de werkelijkheid niet steeds adequaat beschreven wordt. Dit nadeel hoeft niet zwaar te wegen. In de eerste plaats levert de beperking tot sleutelfactoren een beter beheersbaar model op dan het toevoegen van allerlei samenhangen die van secundair belang zijn. In de tweede plaats levert deze beperking juist de mogelijkheid op om met min of meer robuuste veronderstellingen over toekomstige veranderingen te werken.

Een laatste punt waarin de gekozen mengvorm afwijkt van klassieke microsimulatie is dat de overgangskansen niet alleen soms tijdens de simulatie berekend worden (pull-effecten), maar bovendien mede worden bepaald door het aantal gerealiseerde overgangen bij (gelijkende) individuen die eerder in dezelfde periode de simulatie hebben doorlopen. Daarmee wordt bereikt dat op macroniveau bepaalde stromen worden gerealiseerd, terwijl tegelijkertijd op microniveau het kanselement bepaalt welke individuen van die macrostroom deel zullen uitmaken. De gebruikte pseudo-randomgetallen bepalen dus niet *hoeveel* individuen een overgang zullen maken, maar *welke*, uiter-

aard in overeenstemming met de individuele kansen. Bovendien heeft elk individu voor elke overgang in elke periode een eigen pseudo-randomgetal dat reproduceerbaar is in verschillende simulaties ⁶. Daardoor worden verschillende scenario's beter vergelijkbaar. Zo wordt een optimaal gebruik gemaakt van de beschikbare informatie en wordt de variantie in de uitkomsten tot een minimum gereduceerd.

Op een groot aantal punten is in de modellering geen sprake van een micro-niveau. Toch lijkt de mengvorm het meest op microsimulatie, omdat de differentiatie nog steeds zodanig is dat niet alle cellen van de datamatrix kunnen worden doorgerekend. Weliswaar wordt de levensloop door een beperkt aantal variabelen bepaald; de pensioenopbouw wordt uiteindelijk bepaald door het volledige individuele arbeidsverleden en het verdiende inkomen op elk moment. Daarmee is de modellering te gecompliceerd voor een macrosimulatie.

3.3.5 Het geconstrueerde databestand

De gemaakte keuze voor een microsimulatie betekent dat een simulatiepopulatie vereist is. Een representatief databestand waarin de pensioenrechten van deelnemers, slapers en uitkeringsgerechtigden zijn opgenomen is niet voorhanden. Zo'n databestand is daarom voor dit onderzoek gegenereerd.

De gevolgde methode impliceert dat er twee simulatieperiodes zijn, namelijk een historische (van 1950 naar 1995) en een prognostiserende periode (van 1995 naar 2040). Het outputbestand van de historische periode vormt het inputbestand voor de prognostiserende simulatieronde. De overgang tussen historisch en prognostiserend is een vloeiende en wordt bepaald door de invoerdata: historisch of geëxtrapoleerd.

Als inputbestand voor de simulatie over de periode 1950-1995 wordt gebruik gemaakt van een populatie die naar leeftijd, geslacht, burgerlijke staat en arbeidspositie overeenkomt met de feitelijke bevolking in 1950. Bij de simulatie is zoveel mogelijk gebruik gemaakt van historische data. Tot de jaren zeventig is de beschikbaarheid daarvan summier. Vanaf dat tijdstip zijn uitgebreidere gegevens voorhanden.

De aanvangspopulatie in 1950 heeft geen arbeidsverleden, zodat de pensioenopbouw in het model pas dan begint. In werkelijkheid bestonden er al lang voor dat jaar pensioenregelingen. De pensioenopbouw van personen die vòòr 1990 met pensioen gaan zal daardoor in het geconstrueerde databestand worden onderschat. Erg omvangrijk zal die onderschatting overigens niet zijn, omdat de deelnemerspopulatie voor 1950 gering was, omdat de meeste pensioenregelingen een zeer beperkte reikwijdte hadden en omdat veel van de opgebouwde rechten van voor 1950 in de tussenliggende periode ongeïndexeerde slapersrechten zijn geworden. Bij de overheidsregelingen (ABP) zal de onderschatting echter waarneembaar blijken in de historische simulatieperiode.

De simulatie van 1950 naar 1995 heeft een dubbele functie. In de eerste plaats levert hij het startbestand op voor de eigenlijke simulaties. Daarnaast levert de simulatie over deze periode de mogelijkheid om het model te testen op validiteit. Wanneer de ingevoerde data aan de realiteit zijn ontleend en wanneer het model valide is, dan zullen de resultaten grosso modo de werkelijke ontwikkeling moeten beschrijven. In de paragrafen met de titel verificatie van de volgende hoofdstukken wordt deze hypothese getoetst.

⁶] Randomgeneratoren zijn verre van volmaakt en vaak is een patroon herkenbaar tussen opvolgende randomgetallen van seeds die op elkaar lijken. Wanneer elk individu een eigen stroom van pseudo-randomgetallen heeft, bestaat het risico dat deze patronen verstoring gaan veroorzaken. Daarom is gebruik gemaakt van een randomgenerator met een extra shuffling van de geproduceerde getallen. Het individuele seed bestaat daardoor feitelijk uit de 8 laatste individuele trekkingen van de randomgenerator. (zie RAN0 van Press e.a. 1989).

Het volledig in kaart brengen van de historisch ontwikkeling van pensioenrechten stuit op een gebrek aan data en een grote diversiteit in regelingen en veranderingen in regelingen. Dat betekent dat de invoerdata niet altijd nauwkeurig bekend zijn. Wel bekend zijn een aantal ontwikkelingen op macroniveau die zich hebben voorgedaan, zoals de aantallen deelnemers en hun opgebouwde rechten. Daarnaast boden gesprekken met deskundigen voldoende aanknopingspunten om plausibele veronderstellingen te formuleren over met name de wijze waarop pensioenreglementen in de loop van de tijd verbeterd zijn.

Het proces van het naspelen van de historische ontwikkeling draagt op dit punt dan ook kenmerken van experimentele archeologie, dat wil zeggen het proefondervindelijk achterhalen van die invoerdata, die zowel plausibel zijn wat betreft hetgeen bekend is over de historische ontwikkeling van regelingen alsook leiden tot macro-ontwikkelingen die overeenstemmen met datgene wat over het verleden bekend is.

De vraag doet zich voor of een dergelijk proces kan leiden tot een simulatiebestand dat representatief is. Die vraag kan niet rechtstreeks worden beantwoord: als bekend zou zijn hoe in de werkelijkheid pensioenrechten op microniveau verdeeld zijn, zou de hier gehanteerde procedure niet nodig zijn geweest.

Een indirecte beantwoording is wel mogelijk. Zowel van de werkelijkheid als uit het model zijn geaggregeerde gegevens bekend die afspiegelingen zijn van de verdeling op microniveau. Wanneer de modeluitkomsten van een historische ontwikkeling op een voldoende aantal dimensies overeenkomen met datgene wat over de historie bekend is, mag verondersteld worden dat ook de onderliggende structuur met de werkelijkheid overeenkomt.

Deze bevestiging is des te betrouwbaarder, omdat de match niet op uiteenlopende wijzen bereikt kan worden, maar veeleer het resultaat is van een afgewogen combinatie van veronderstellingen. Door op zoveel mogelijk variabelen te verifiëren kan de betrouwbaarheid van het uitgangbestand worden verhoogd. Daarom zijn de verificatieparagrafen in de volgende hoofdstukken van groot belang.

Alle simulaties zijn uitgevoerd op een schaal van 1:1000 voor de Nederlandse bevolking; de simulatiebestanden rond 1995 bestaan uit ruim 12000 individuen van 15 jaar en ouder. Dit aantal is een minimum om voldoende variëteit te behouden naar leeftijd, huishoudenssituatie, arbeidsmarkttoestand enzovoort. Zo ontstaan op de hele populatie bijvoorbeeld niet meer dan ongeveer 130 VUT-ters. Anderzijds legt de technische realiseerbaarheid een maximum op aan de omvang van het simulatiebestand. Daarom zijn alle toekomstvarianten die beschreven worden het gemiddelde resultaat van tien simulaties met verschillende pseudo-randomgetallen ⁷.

3.4 De voorgeschiedenis van het model

Het model zoals in dit onderzoek gebruikt heeft een voorgeschiedenis in andere modellen. Er kan overigens niet gesproken worden van een afstamming in rechte lijn. In feite is eerder sprake voor een boom met meerdere vertakkingen, waarvan dit model er een is. Twee directe verwanten komen hieronder aan de orde.

⁷ Nauwkeuriger geformuleerd: een variant ontstaat door vergelijking van het gemiddelde van tien basisscenario's met verschillende seeds met het gemiddelde van tien varianten met overeenkomstige seeds. Bovendien zijn de tien simulaties in twee groepen gebaseerd op twee verschillende uitgangbestanden, die resulteren uit simulaties met verschillende seeds over de periode 1950-1995. De weergegeven resultaten over de historische periode in hfst. 4 en 5 zijn gebaseerd op het gemiddelde van deze twee simulaties.

3.4.1 Het Asset/Liability Scenariomodel

De wortels van het voor deze studie gebruikte model liggen bij het Asset/Liability Scenariomodel (ALS) van ORTEC consultants. Dit model is opgebouwd vanuit het gezichtspunt van een pensioenfonds. Vragen die het model wil beantwoorden worden door dit uitgangspunt bepaald. Het gaat om de volgende vragen:

- hoe zal zich het deelnemersbestand van het bestudeerde pensioenfonds ontwikkelen over de prognoseperiode?
- welke verplichtingen zal het fonds hebben ten opzichte van zijn deelnemers?
- hoe zal zich de pensioenpremie ontwikkelen onder meer of minder gunstige economische omstandigheden?
- hoe beïnvloedt een samenhangende beleggings- en financieringsstrategie de hoogte en de schommeling van de pensioenpremies voor de sponsor, en de solvabiliteitsrisico's voor het pensioenfonds?

Om de genoemde vragen te beantwoorden wordt door middel van een longitudinale microsimulatie (met een transversale component ten behoeve van een realistische modellering van het carrièreverloop) een schatting gemaakt van de verplichtingen en beleggingsresultaten van een pensioenfonds. Uitgangspunt voor het model is het cliëntenbestand van een concreet pensioenfonds. Jaarlijks treden nieuwe deelnemers toe tot het fonds; anderen worden bijvoorbeeld slaper, arbeidsongeschikt of uitkeringsgerechtigd. Uittreding vindt plaats door overlijden van de deelnemer en een eventuele achtergebleven nabestaande. De liabilities van een fonds worden bepaald door de individuele arbeidsgeschiedenissen en de loon- en prijsstijgingen.

Het vermogen van fondsen wordt bepaald door de betaalde premies en uitkeringen, de beleggingsmix en de rendementen op beleggingscategorieën. Omdat in het model zowel het actuariële risico als het beleggingsrisico is ondergebracht, kan een matching tot stand gebracht worden tussen deze risico's. Hierdoor kan het totale risico van beleidsmaatregelen bij financieel-economische toekomstscenario's worden vastgesteld, en kunnen de ingrepen worden geïdentificeerd die de benodigde premies minimaliseren met inachtneming van aanvaardbare premieschommelingen en solvabiliteitsrisico's. Het ALS is geen statisch geheel, maar blijft in ontwikkeling, met name door actualiseringen met betrekking tot indexatiemaatregelen en dynamische beleggingsstrategieën ter bescherming en ter verzekering van solvabiliteitsrisico's.

3.4.2 Ouderen voor ouderen

Bij de voorbereiding van het rapport Ouderen voor ouderen van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid is de demografische invalshoek in het model opgenomen. Het ALS is hiertoe uitgebreid van een model voor een specifiek pensioenfonds naar een model op nationale schaal onder de roepnaam MISSION (Microsimulatiesysteem Intergenerationele Overdrachten Nederland). Daardoor werd het mogelijk ontwikkelingen op macro-niveau in het model te verdisconteren. De vragen die MISSION wilde beantwoorden waren de volgende:

- hoe zal de demografische ontwikkeling doorwerken in de AOW, de aanvullende pensioenen en de overige uittrekingsregelingen voor ouderen?
- wat zullen de gevolgen zijn van eventuele ingrepen in de AOW op het terrein van het uitkeringsniveau en de pensioenleeftijd voor de AOW-premie en voor de premies voor de aanvullende pensioenen?
- wat zal de invloed zijn van meer of minder gunstige economische omstandigheden?

Net als het ALS ging MISSION uit van een longitudinale microsimulatie. De verschillen tussen ALS en MISSION betreffen zowel de vooruitberekening

van de deelnemerspopulatie als de verdiscontering van economische risico's. Op beide aspecten wordt hieronder ingegaan.

Omdat in een nationaal model individuen ook buiten een pensioenfonds bestaansrecht hebben, is het uitgangspunt niet langer het cliëntenbestand van een pensioenfonds, maar de Nederlandse bevolking. Wegens de demografische invalshoek van de vraagstelling is in MISSION gekozen voor verschillende demografische scenario's. Verder zijn de pensioneringsstatussen uit het ALS in MISSION uitgebreid tot arbeidsmarktstatussen, waardoor het bijvoorbeeld mogelijk is dat eenzelfde individu achtereenvolgens meerdere pakketten pensioenrecht opbouwt. Ook is in MISSION het VUT-traject tussen werken en pensionering toegevoegd.

Met betrekking tot de economische onzekerheid is in MISSION een principeel andere weg gekozen dan in het ALS. Vanuit de nationale optiek zijn de beleggingsproblemen van pensioenfondsen van secundair belang. Van veel groter belang was rekening te houden met de samenhang op verschillende deelaspecten van de nationale en internationale economische ontwikkeling. Om die reden is in MISSION aangesloten bij de eerder genoemde scenario's van het CPB.

3.4.3 MISSION-2

In dit onderzoek is voortgebouwd op de ervaring die eerder is opgedaan. Er zijn een aantal veranderingen en uitbreidingen gerealiseerd die het model meer valide en breder toepasbaar maken.

Aangegeven is dat MISSION-2 wat betreft methode een andere weg kiest dan zijn voorgangers, namelijk een transversale microsimulatie. De vraag naar de inkomenspositie van toekomstige ouderen maakt het noodzakelijk om veeleer huishoudens dan individuen als object van onderzoek te kiezen. Bij een longitudinale simulatie is dit door processen van huishoudensvorming niet goed mogelijk. De tweede reden voor een transversale simulatie ligt in de lange termijn van de simulatie. Voor een goede beheersing van het model bleek de introductie van pulleffecten wenselijk. Daarnaast draagt ook het grotendeels vermijden van random Monte Carlo simulatie sterk bij aan de reductie van de variantie in de uitkomsten.

De vraag naar de toekomstige inkomenspositie van ouderen maakte tevens de toevoeging van een bruto-netto traject noodzakelijk. De netto inkomenspositie is immers meestal niet evenredig met de bruto positie en is behalve van het bruto inkomen ook afhankelijk van de huishoudenssituatie. Het bruto-netto traject maakt daarnaast een schatting mogelijk van de grondslag voor de premies voor de AOW en de arbeidsongeschiktheidsregelingen, onder de veronderstelling dat de heffingssystematiek niet verandert.

Een derde verbetering betreft de toegevoegde mogelijkheid om meer veranderingen aan te brengen in de pensioenreglementen. In MISSION-1 waren de mogelijkheden om hiermee te experimenteren beperkt. Verwacht mag worden dat fondsen niet lijdelijk de gevolgen van de vergrijzing zullen afwachten, zeker niet als deze via ingrepen in de AOW nog eens extra op de aanvullende pensioenen worden afgewenteld.

De vereniging van de AOW- en pensioenuitkeringen op huishoudensniveau enerzijds en de te maken kosten door premiebetalers en pensioenfondsen anderzijds maakt het mogelijk om direct beide zijden van veelsoortige beleidsmogelijkheden tegelijk te evalueren: elke kostenreductie heeft zijn prijs in de inkomenspositie van toekomstige ouderen en in de inkomensverdeling binnen subgroepen.

4.1 Inleiding

Dit hoofdstuk behandelt het levensloopgedeelte van het model. Gedurende de levensloop vinden de overgangen plaats tussen de verschillende toestanden waarin een individu kan verkeren. De afhandeling van het daarbij te verwerven inkomen en de opbouw van pensioenrechten wordt behandeld in hoofdstuk 5.

Paragraaf 4.2 geeft een verantwoording van de methode die gebruikt wordt bij het beslissen over de vraag of een bepaalde toestandsovergang wordt gemaakt.

Het levensloopgedeelte bestaat uit submodulen voor het demografisch gedeelte en het arbeidsmarktgedeelte. Bij de simulatie worden eerst de demografische overgangen gemaakt en daarna de arbeidsmarktovergangen. Aan beide submodulen zijn aparte paragrafen gewijd (respectievelijk 4.3 en 4.4). In die paragrafen komen achtereenvolgens de gemodelleerde variabelen en de gebruikte data aan de orde.

In het vorige hoofdstuk is aangegeven dat gewerkt wordt met twee simulatieronden. De historische ronde beslaat de periode 1950-1995 en de prognostiserende de periode 1995-2040. De historische ronde genereert het uitgangsbestand voor de prognostiserende simulatieronde. Om de kwaliteit van dit uitgangsbestand te kunnen beoordelen is een verificatie nodig van de simulatieresultaten uit de historische ronde. Deze verificatie vindt plaats in paragraaf 4.5.

4.2 Methode

4.2.1 Simulatie vanuit bestandsgegevens

In de modellering van de overgangen tussen verschillende toestanden in het model is gebruik gemaakt van een gecombineerde push-pull methode. Push-overgangen worden gemaakt op basis van exogene overgangskansen, pull-overgangen op basis van exogene bestandsgegevens (bevolkingsprognose, participatiegraad). Pull-kansen zijn dus endogeen.

Deze wijze van modellering leidt ertoe dat afwijkingen in een stroom in de ene richting worden gecompenseerd door afwijkingen in de tegengestelde stroom. Dat mag uiteraard alleen als die afwijkingen gering zijn. De bij de overgangen gebruikte beslismethode met een minimaal gebruik van random-simulatie is weliswaar primair gekozen met het oog op de geringe variantie in de einduitkomsten, maar garandeert bovendien dat de stromen tussen verschillende toestanden zo min mogelijk afwijken van de theoretisch te verwachten stromen.

De gemengde push-pull modellering maakt het model minder overzichtelijk. Tabel 4.1 geeft daarom een overzicht van de input van het model en de mate waarin verschillende variabelen in de levensloopmodule endogeen zijn. In het vervolg van dit hoofdstuk wordt dit schema nader uitgelegd.

In de microsimulatie is het aantal mogelijke toestandsovergangen per jaar beperkt tot één van hetzelfde type in een vaste volgorde.

Het migratiesaldo en de geboorten bepalen de instroom¹. De sterfte volgt uit de exogene bevolkingsomvang. Immigranten worden verondersteld ongehuwd en niet actief binnen te komen. In het jaar van binnenkomst kunnen ze huwen of werk vinden.

¹] Het migratiesaldo kan ook negatief zijn (uitstroom).

Tabel 4.1 Overzicht van inputvariabelen, exogene en endogene grootheden

Input	Exogeen	Endogeen
Bevolking		
prognose(l,g,h,t)	bevolking(l,g,h,t)	
migr.saldo(l,g,t)	instroom(l,g,t)	
	sterfte(l,g,t)	
sterfkans(l,g,h)		sterfte(l,g,h,t)
echtscheidkans(l,V)		stromen tussen burgerlijke staten
Arbeid		
participatiegraad(l,g,h,t)	actieven(l,g,h,t)	
pensioenleeftijd	gepensioneerden(l,g,h,t)	
arbeidsongeschiktheidskans(l,g,t)		arbeidsongeschikten(l,g,h,t)
herstelkans(l,g,t)		
VUT-kans/ft(t)		VUT-ters(l,g,h,t)
terugtreedkans arbeidsmarkt(l,g)		niet-actief(l,g,h,t)
terugtreedkans pensioenfonds(l,g,r)		pensioenbreuk(l,g,h,t,r)
		stromen tussen arbeidsstaten
Kenmerken actieven		
reglement verdeling(g,t)	actieven(g,t,r)	actieven(l,g,h,t,r)
carrièreverdeling(g)	actieven(g,t,c)	actieven(l,g,h,t,c)
deeltijdverdeling(g,h,t)	actieven(g,h,t,d)	actieven(l,g,h,t,d)

l	leeftijd	r	pensioenreglement
g,V	geslacht	c	carrièrepatroon
h	huishoudenspositie	d	deeltijdpercentage
t	prognosejaar		

Bron: WRR.

De overgangen van gehuwd naar verweduwd en gescheiden worden bepaald door de sterfte respectievelijk exogene echtscheidingskansen. De overgangen naar gehuwd volgen uit de exogene bestandsomvang naar burgerlijke staat. Huwelijken kunnen niet altijd terstond voltrokken worden bij gebrek aan partners. Deze huwelijkskandidaten gedragen zich wel als gehuwd.

Na een simulatieronde zal in de praktijk blijken dat het aantal mannelijke en vrouwelijke huwelijkskandidaten niet gelijk is. De resterende kandidaten worden hersteld in hun oude burgerlijke staat. Het gaat hierbij altijd om de oudste huwelijkskandidaten, omdat het databestand op leeftijd is gesorteerd en omdat bij huwelijken de match bestaat uit *first-in-first-out*. De verschillen zijn klein, omdat de gebruikte CBS-data op dit aspect zeer consistent zijn.

De arbeidsmarktovergangen volgen als laatste. Hier staat de toestand 'actief' centraal, omdat het aantal actieven bepaald wordt door de exogene participatiegraad, verminderd met werkloosheid. Dit aantal wordt via een pull-overgang aangevuld. De overige stromen worden bepaald door exogene overgangskansen.

Na een simulatieronde worden van alle individuen de inkomensgegevens en pensioenopbouw berekend (zie hfst. 5). Omdat de toewijzing van een pensioenregeling, een carrièrelijn en een deeltijdpercentage mede wordt bepaald door de uitstroom van individuen met deze kenmerken, gebeurt dit pas nadat alle individuen het levensloopte gedeelte doorlopen hebben.

4.2.2 Beslismethode bij de overgangen

Op eenvoudige wijze is te bepalen hoeveel overgangen in totaal van een bepaald type theoretisch verwacht mogen worden. Dit aantal wordt vervolgens gerealiseerd. Het komt er dan op aan de juiste individuen aan te wijzen, zodanig dat het totaalbeeld van de uitkomst zo realistisch mogelijk is.

Om de theoretisch te verwachten stroom zo nauwkeurig mogelijk te realiseren is gebruik gemaakt van de sorteermethode van Bekkering (1995). Een eenvoudige variant hiervan sorteert de populatie op toenemende overgangskansen. Tijdens de simulatie wordt vervolgens telkens het gecumuleerde aantal overgangen (geheel getal) gelijk gemaakt aan de afgeronde gecumuleerde overgangskans. Iemand met een kleine overgangskans heeft dan een evenredig kleinere kans de kritische grens te overschrijden dan iemand met een grote overgangskans. Wanneer individuen die qua overgangskans op elkaar lijken worden gegroepeerd tot grotere clusters zal binnen elk van die clusters het aantal overgangen overeenkomen met het theoretisch verwachte aantal, afgezien van een afrondingsfout van maximaal 1.0 persoon. Hoe groter het cluster, des te minder invloed heeft de afrondingsfout.

Aan deze eenvoudige variant kleven enkele bezwaren. In de eerste plaats is de methode alleen bruikbaar bij dichotome overgangen, omdat anders het resultaat afhangt van de prioriteit van de kansen bij het sorteren. In de tweede plaats komt weliswaar per groep van min of meer homogene kansen het aantal overgangen overeen met het verwachte aantal, maar is de samenstelling van de groep die de overgang maakt verder niet gedefinieerd.

De sorteermethode van Bekkering beoogt nu de afrondingsfouten bij de gecumuleerde overgangskansen zo te verdelen dat deze per categorie en op het totaal van de populatie minimaal zijn. De sortering op overgangskansen wordt daartoe vervangen door een sortering naar exogene variabelen. Omdat de overgangskansen afhangen van de exogenen, staan opnieuw individuen met op elkaar gelijkende overgangskansen dicht bij elkaar in de simulatieclusters. Deze clusters worden nu echter op meerdere dimensies tegelijk bijgehouden. In dit onderzoek zijn leeftijd en geslacht gebruikt als exogene variabelen.

Door de sortering op exogene kenmerken weten we, zodra een cluster van individuen met bepaalde kenmerken voor simulatie van een overgang aan de beurt is, zeker dat alle individuen die op elk kenmerk een lagere waarde hadden, de simulatie zijn gepasseerd. De gecumuleerde overgangskans en de gecumuleerde gerealiseerde overgangen van die groep zijn dus bekend. Bij elk cluster kan nu het gecumuleerde aantal overgangen gelijk gemaakt worden aan de gecumuleerde overgangskans. Het aantal overgangen binnen een cluster is dus berekend; de vraag wie de overgang zullen maken is stochastisch bepaald.

Tabel 4.2 geeft als voorbeeld de sterfte. In dit voorbeeld is de cel met 67-jarige vrouwen pas aan de beurt als alle vrouwen en mannen jonger dan 67 alsmede de mannen van 67 jaar de simulatie gepasseerd zijn. Van deze specifieke categorie weten we dus ook hoeveel personen eerder zijn overleden, en hoe groot de verwachte sterfte is op basis van hun gecumuleerde overlijdenskansen. Het verschil tussen de gecumuleerde overlijdenskans inclusief de nieuwe cel en de gecumuleerde sterfte exclusief de nieuwe cel is het aantal te realiseren overgangen in de nieuwe cel. De tabel laat zien hoe de afrondingsfouten worden doorgegeven aan een naastgelegen cel van 1 jaar ouder c.q. het andere geslacht en daar worden gecompenseerd. Bij de mannen worden alleen de gecumuleerde waarden van de mannen in aanmerking genomen; bij de vrouwen de gecumuleerde waarden van mannen en vrouwen.

In de tabel valt op dat per cel genomen de absolute waarde van de afrondingsfout groter kan zijn dan 0,5. Bij de mannen loopt de afrondingsfout op elk interval tot maximaal 1; bij de vrouwen tot maximaal 2. Weliswaar kunnen dus per cel grotere afrondingsfouten optreden dan bij een afronding per cel; maar over intervallen loopt de afrondingsfout niet verder op. Wanneer per cel zou worden afgerond kan in het ongelukkigste geval de totale afronding van de sterfte bij 2 geslachten en 100 leeftijden oplopen tot 100.

Tabel 4.2 Voorbeeld van de sorteermethode bij sterfte

leeftijd	geslacht	kanssom cel	kanssom gecumuleerd	sterfte gecumuleerd	sterfte cel	afronding cel
< 66	M		17,23	17		
	V		33,88	34		
66	M	2,23	19,46	19	2	-0,23
	V	1,75	37,86	38	2	0,25
67	M	2,33	21,79	22	3	0,67
	V	2,12	42,31	42	1	-1,12

toelichting:

67-jarige mannen:	kanssom gecumuleerd	=	19,46 + 2,33 = 21,79
	sterfte gecumuleerd	=	afronding (21,79) = 22
	sterfte cel	=	22 - 19 = 3
67-jarige vrouwen:	kanssom gecumuleerd	=	37,86 + 2,33 + 2,12 = 42,31
	sterfte gecumuleerd	=	afronding (42,31) = 42
	sterfte cel	=	42 - 38 - 3 = 1

Bron: WRR.

Bekkering toont aan dat de sorteermethode tot betere resultaten leidt dan andere methoden als voldaan is aan de voorwaarde dat het verwachte aantal overgangen per cluster (bij een kleine overgangskans) ten minste gelijk is aan $2^{N-1} - 1/2$, met N als het aantal exogenen. Omdat het aantal individuen in een cel snel afneemt met het aantal exogenen, wordt aan deze voorwaarde in dit onderzoek in de regel niet meer voldaan wanneer meer exogenen betrokken zouden worden dan alleen leeftijd en geslacht. Weliswaar is clustering van cellen mogelijk teneinde bij meer exogenen toch aan de genoemde voorwaarde te voldoen; maar omdat deze clustering rekenintensieve bewerkingen vraagt is hiervan afgezien.

Wanneer het te realiseren aantal overgangen in een cel berekend is, kunnen vervolgens door middel van random getallen individuen worden aangewezen om de betreffende overgang te maken met een kans die evenredig is aan de individuele overgangskans. Eenvoudig kan worden aangetoond dat dit het geval is wanneer, afhankelijk van het resultaat van individu i , de overgangskansen van alle volgende individuen worden gecorrigeerd:

$$p_j = p_j \times \frac{psom - K}{psom - p_i} \quad \begin{matrix} (j = i+1..N) \\ (K = 0 \text{ c.q. } 1 \text{ als individu } i \text{ (niet) gaat)} \end{matrix} \quad (1)$$

$$\text{met: } psom = \sum p_n \quad (n = i..N)$$

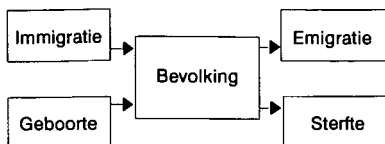
De overgang vindt plaats als de overgangskans groter is dan het bijbehorende randomgetal. Dit randomgetal bepaalt dus alleen welke personen een overgang maken; niet het aantal personen. Omdat het randomgetal individueel reproduceerbaar is, hebben in verschillende simulaties dezelfde personen de neiging een bepaalde overgang te maken, mits die overgang wordt gevraagd door de sorteermethode.

4.3 De demografische module

4.3.1 De gebruikte variabelen in de demografische module

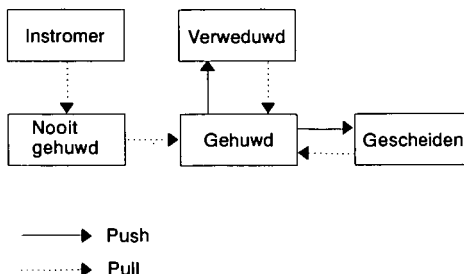
Zoals gesteld in hoofdstuk 3 is gekozen voor een zo beperkt mogelijke vormgeving van het model, zonder uiteraard relevante eigenschappen te verwaarlozen. Van elk individu worden in het model de volgende demografische eigenschappen bijgehouden: geslacht, leeftijd (15..120), burgerlijke staat (nooit gehuwd/samenwonend, gehuwd/samenwonend, verweduwd, gescheiden/uit elkaar gegaan) en een pointer naar de partner (indien gehuwd).

Figuur 4.1 In- en uitstroom uit de bevolking

Bron: WRR.

Figuur 4.2 Huishoudensposities en de aard van de gebruikte overgangskansen

Bron: WRR.

Figuur 4.1 laat de in- en uitstroom bij de bevolking zien. De bevolkingsomvang naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat is exogeen in de vorm van een prognose. 'Geboorte' vindt plaats op 15-jarige leeftijd; de instroom is gelijk aan het aantal 15-jarigen uit de bevolkingsprognose.

Het migratiesaldo is eveneens exogeen, gespecificeerd naar leeftijd en geslacht. De migratie is in hoofdzaak gemodelleerd om de sterfte te kunnen afleiden uit de bevolkingsprognose. Bovendien is de instroom door migratie over een lange termijn vrij aanzienlijk. Er is geen onderscheid gemaakt tussen immigratie en emigratie. In plaats daarvan is een positief migratiesaldo geïnterpreteerd als immigratie en een negatief saldo als emigratie. In geval van emigratie worden willekeurige individuen uit het bestand gelicht. Gehuwde emigranten vertrekken als paar. De eerste van het paar die de simulatie doormaakt bepaalt de emigratie van beiden.

De sterfte naar leeftijd en geslacht is een restgrootte en wordt gelijkgesteld aan het saldo van de beginpopulatie in jaar t , de migratie in dat jaar en de bevolkingsprognose van een jaar ouder in het volgende jaar. Deze sterfte wordt over de burgerlijke staten verdeeld met behulp van de verhoudingen tussen de (exogene) sterftekans naar burgerlijke staat.

Ondanks het feit dat de invoerdata in hoge mate intern consistent zijn blijkt in de praktijk toch dat de endogene sterftekans in een cluster soms negatief is. Wanneer dit het geval is wordt het aantal sterfgevallen op nul gesteld. De negatieve kans werkt via de sorteermethode op dezelfde wijze als een afrondingsfout door bij categorieën gelijkende personen wat betreft leeftijd en geslacht. Het doorgeven van de afrondingsfout zorgt in dit geval voor een verminderde sterfte in de direct hogere leeftijdscategorie.

Figuur 4.2 laat de overgangen zien door huwelijken en huwelijksontbinding. Verweduwing wordt bepaald door de sterfte. Het aantal hertrouwende verweduwden per leeftijd en geslacht is gelijk aan het saldo van de bestandsomvang (inclusief instroom) en de exogene prognose. Statistische afwijkingen van de verwachte instroom worden dus in de uitstroom gecompenseerd. Weduwen kunnen in hetzelfde jaar waarin hun echtgenoot overlijdt hertrouwen.

Echtscheiding is gemodelleerd omdat gescheiden vrouwen wat betreft inkomen en pensioenopbouw een kwetsbare groep vormen (Timmermans 1993, blz. 91; Breed Platform Vrouwen voor economische zelfstandigheid 1991, blz. 101 e.v.). Zo kunnen we nagaan of de verdeling van pensioenrechten bij echtscheiding in deze inkomenspositie enige verbetering brengt.

De echtscheidingskans naar leeftijd is exogeen. Vrouwen nemen het initiatief. Het aantal hertrouwende gescheiden personen per leeftijd en geslacht is gelijk aan het saldo van de bestandsomvang (inclusief instroom van nieuwe echt-

scheidingen) en de exogene prognose ². Hertrouw in hetzelfde jaar als een echtscheiding is niet mogelijk. De hertrouw van gescheiden personen compenseert naast statistische afwijkingen ook systematische fouten in de tegen- gestelde stroom van echtscheidingen. Deze fouten ontstaan doordat de echtscheidingskansen gedurende de gehele simulatieperiode constant worden gehouden. Verwacht mag worden dat deze fouten in de stroomgrootheden van betrekkelijk weinig belang zijn voor de te behalen resultaten. De fout is systematisch en beïnvloedt dus op identieke wijze de verschillende scenario's. Het aantal huwelijken van nooit gehuwden is gelijk aan het saldo van de bestandsomvang (inclusief instroom) en de bevolkingsprognose. Het aantal van deze huwelijken zal iets hoger uitvallen dan in de werkelijkheid, omdat immigranten als ongehuwde binnenkomen. Deze oververtegenwoordiging van ongehuwden loopt onmiddellijk weg in eerste huwelijken. Omdat de aantallen ongehuwde, verweduwe en gescheiden personen en ook het totale aantal personen overeenstemmen met de bevolkingsprognose, stemt ook het aantal gehuwden hiermee overeen.

Voor een huwelijk is een partner nodig. Bij het selecteren van de partner wordt alleen rekening gehouden met de leeftijd. Wanneer een actieve in het huwelijk treedt wordt opnieuw vastgesteld hoeveel uren hij of zij zal werken.

Vanzelfsprekend zijn de gemodelleerde eigenschappen en overgangen onvolledig. In de eerste plaats hebben kinderen geen ouders en ouders geen kinderen. Ouderschap heeft een grote invloed op de arbeidsmarktdeelnemers van name vrouwen (Imbens 1992; Siegers 1985). Maar aangenomen mag worden dat deze invloed voldoende wordt verdisconteerd door de participatiegraad naar burgerlijke staat. Deze participatiegraad is exogeen. Een tweede reden om ouderschap te modelleren zou gelegen kunnen zijn in de berekening van de wezenpensioenen. Deze zijn echter van gering belang. De premiereserve voor ingegane wezenpensioenen bedroeg in 1993 slechts 0,3 procent van de reserve voor alle ingegane pensioenen en 1,2 procent van die voor de nabestaandenpensioenen (Verzekeringskamer 1995, blz. 26).

In de tweede plaats is geen onderscheid gemaakt tussen huwelijk en ongehuwd samenwonen. Wel is rekening gehouden met het voorkomen van samenwonen. Overal waar in het vervolg wordt gesproken over gehuwden, worden hieronder ook samenwonende ongehuwden gerekend, tenzij anders vermeld.

Verder worden de pensioenrechten van emigranten verwaarloosd. In het model sterven ze zonder achterlating van een weduwe, zodat hun premiereserve aan het pensioenfonds toevalt. Emigratie heeft alleen op grote schaal plaats gevonden in de jaren vijftig. Het migratiesaldo is in de toekomst in nagenoeg alle gevallen positief. Omdat alleen het migratiesaldo is gemodelleerd, treedt bij de pensioenrechten een systematische fout op: immigranten nemen naadloos de positie van emigranten over, zonder dat een breuk in pensioenrechten ontstaat. De opgebouwde pensioenrechten worden daardoor iets overschat, maar over het geheel genomen is de migratie voor de pensioenopbouw van tamelijk marginaal belang.

De migratie heeft in het model ook geen invloed op de opbouw van AOW-rechten. Iedereen die de AOW-leeftijd bereikt, wordt geacht recht te hebben op AOW; emigranten verliezen dit recht. De modellering van de migratie is zo grof dat modellering van de AOW-opbouw weinig zou toevoegen. Bovendien zullen veel oudere immigranten een beroep doen op Algemene Bijstandswet (ABW) in plaats van AOW. Op de termijn waarover deze studie gaat is het niet zozeer de regeling waar een inkomensoverdracht onder valt, als wel de inkomensoverdracht op zichzelf die van belang is.

²] Op het moment van simulatie is de instroom van nieuwe echtscheidingen niet altijd volledig bekend. Mannen die gehuwd zijn met een oudere partner kunnen later in de simulatie alsnog scheiden op initiatief van hun partner. In die gevallen wordt de instroom geschat aan de hand van de leeftijd van hun partners.

4.3.2 De gebruikte data in de demografische module

Voor de demografische module is gebruik gemaakt van data van het CBS. Voor de historische simulatieronde zijn data voor de samenstelling van de bevolking naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat eenduidig beschikbaar. De toekomstige ontwikkeling is gebaseerd op de middenvariant CBS bevolkingsprognose 1994³.

In het model wordt geen onderscheid gemaakt tussen gehuwden en ongehuwd samenwonenden. Om het samenwonen te verdisconteren zijn de bevolkingsprognoses naar burgerlijke staat met behulp van de huishoudensprognose van het CBS omgezet in prognoses naar huishouden (de Beer e.a. 1993). In de huishoudensprognose van het CBS worden zes huishoudensposities onderscheiden, waarover data afkomstig zijn uit de Enquête Beroepsbevolking (EBB) 1992. Met behulp van overgangskansen is hieruit een huishoudenssituatie berekend voor 2010. De tussenliggende jaren zijn berekend door middel van interpolatie.

Voor de correctie op de bevolkingsprognoses is gebruik gemaakt van het percentage samenwonenden met een vaste partner naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat. Overeenkomstig deze percentages zijn de aantallen alleenstaanden, gescheiden personen en verweduwen naar beneden bijgesteld en die voor gehuwden naar boven. De toestand 'gehuwd' gaat daarmee over in de toestand 'samenwonend met een vaste partner'.

De huishoudensprognose gaat niet verder dan het jaar 2010, terwijl ook over het verleden geen volledige data beschikbaar zijn. Daarom zijn nog enkele aanvullende veronderstellingen gemaakt. Tot 1970 is verondersteld dat ongehuwd samenwonen niet voorkwam, zodat geen correcties op de bevolkingsstatistiek nodig zijn. Via een lineaire interpolatie zijn vervolgens de percentages samenwonenden naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat berekend voor de jaren tussen 1970 en 1992.

Na het jaar 2010 zijn de percentages samenwonenden constant verondersteld. In de huishoudensprognose wordt verondersteld dat de trends uit het verleden zich nog enige tijd zullen voortzetten, maar dat het tempo van de veranderingen terug zal lopen. Met name onder ouderen vanaf circa 40 jaar zal het aantal samenwonende ongehuwden tussen 1990 en 2010 nog toenemen. De grootste groep samenwonende ongehuwden is echter te vinden in de leeftijd tussen 20 en 30 jaar. De huishoudensprognose voorspelt dus geen dramatische gedragsveranderingen.

De echtscheidingskansen zijn voor het verleden afkomstig uit de overlevings tafels van het CBS (1984) en voor de toekomst uit het PRIMOS-model (Heida 1992). In beide perioden zijn de echtscheidingskansen gedurende de gehele simulatie constant gehouden. Dat kan zonder veel bezwaar omdat de bestandsomvang naar burgerlijke staat per leeftijdsjaar exogeen is.

De overlijdenskansen worden gebruikt om de endogene sterfte te verdelen naar burgerlijke staat. Voor de periode voor 1995 is gebruik gemaakt van genoemde CBS overlevingstafels. Voor de toekomst zijn ze afgeleid uit de CBS bevolkingsprognose 1991.

Het lokaliseren van sterfte naar burgerlijke staat is van belang omdat overlijdenskansen vrij sterk samenhangen met de burgerlijke staat (Van Hoorn 1993). Over een lange periode staat al empirisch vast dat gehuwden een lagere kans hebben om te overlijden dan ongehuwden. De sterfterisico's van gescheiden personen zijn vooral relatief hoog rond het dertigste jaar. Gescheiden mannen hebben dan een vier maal en gescheiden vrouwen een

^{3]} Van de prognose 1994 was alleen de verdeling van de bevolking naar leeftijd en geslacht beschikbaar. Daarom is de verdeling naar burgerlijke staat uit de prognose 1991 toegepast op de prognose 1994. Het belangrijkste verschil tussen de prognoses uit 1991 en 1994 is dat het veronderstelde migratiesaldo naar boven is bijgesteld. Overigens blijkt de gevoeligheid van de berekeningen voor de gekozen prognose klein (zie par. 6.3.1).

driemaal hoger sterfterisico dan gehuwden. Ook voor verweduwden gelden hogere overlijdenskansen.

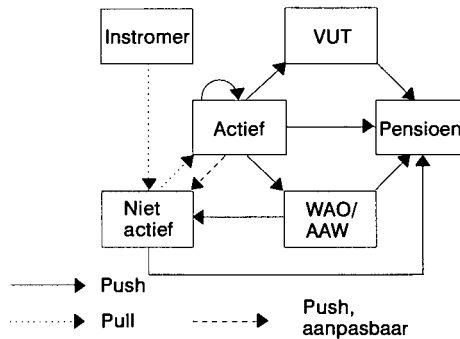
Voor deze studie is het verschil in sterftetekansen met name van belang in verband met het aantal verweduwden en hun pensioenrechten. Het effect is tweeledig. Niet alleen is de kans dat een weduwe ontstaat kleiner dan men zou verwachten op basis van ongedifferentieerde overlijdenskansen, ook is de kans dat een weduwe overlijdt groter dan men zou verwachten.

4.4 De arbeidsmodule

4.4.1 De gebruikte variabelen in de arbeidsmodule

Figuur 4.3 laat de gemodelleerde arbeidsmarktstatussen en overgangen hier-tussen zien. De overgangen zijn een selectie van de in de praktijk mogelijke overgangen. Bij de toestand 'actief' is met een gebogen pijl een overgang naar dezelfde toestand aangegeven. Hiermee wordt een verandering van baan bedoeld, waarbij een pensioenbreuk kan optreden.

Figuur 4.3 Arbeidsmarkttoestanden en de aard van de gebruikte overgangskansen

Bron: WRR.

De participatiegraad, verminderd met werkloosheid, is exogeen en legt het aantal individuen in de toestand 'actief' vast. Het arbeidsgedeelte werkt zowel met push- als pull-kansen en een mengvorm hiertussen: als de berekende pull-kansen buiten het 0..1 bereik vallen, worden ze verrekend met de tegen-gestelde stroom.

Pensionering vindt plaats op de pensioenleeftijd. De overgangen vanuit de toestand 'actief' worden bepaald door exogene kansen. Uittreding via de VUT is alleen mogelijk op de VUT-leeftijd. Zowel de arbeidsongeschiktheidskans als de revalidatiekans (naar de toestand 'niet-actief') is exogeen; het aantal arbeidsongeschikten is dus endogeen.

De kans op een pensioenbreuk is gemodelleerd omdat er bij de pensioenfondsen als geheel meer slaperspolissen zijn dan polissen van actieve deelnemers (Verzekeringskamer 1995). Deze slaperspolissen zijn vooral geconcentreerd bij de bedrijfstakpensioenfondsen. Het verwaarlozen van pensioenbreuken zou daarom leiden tot een sterke overschatting van de opgebouwde rechten van deelnemers, omdat de rechten van slapers in veel mindere mate beschermd zijn tegen inflatie dan de rechten van actieven. De pensioenbreuk is alleen van belang in de historische simulatieperiode. Vanaf 1994 is het recht op waarde-overdracht wettelijk vastgelegd. Waarde-overdracht is op zichzelf niet in het model opgenomen. In plaats daarvan wordt de kans op een pensioenbreuk door wisseling van werkkring op nul gesteld. Nieuwe slapers-rechten ontstaan na 1994 dus alleen door overgang naar de toestand 'niet-actief'.

De exogene kansen op een pensioenbreuk en die op een zich terugtrekken van de arbeidsmarkt overlappen gedeeltelijk. De kans op voortijdig uittreden uit een pensioenregeling kan zowel duiden op verandering van baan als op zich terugtrekken uit de arbeidsmarkt. De kans op een pensioenbreuk is daarom gelijk aan de kans op voortijdig uittreden uit een pensioenregeling vermindert met de terugtreedkans zoals gemeten door Aarts en de Jong (1990).

De kans op voortijdig uittreden uit een pensioenregeling is gedifferentieerd naar leeftijd, geslacht en pensioenregeling. De reden hiervoor is dat de verschillen per regeling erg groot zijn. De data over de kansen om zich terug te trekken van de arbeidsmarkt zijn daarentegen alleen gedifferentieerd naar leeftijd en geslacht. Door dit verschil kan een conflict optreden tussen een lage verloopkans bij een bepaalde pensioenregeling en de hogere overall terugtreedkans. Daarom is de terugtreedkans in de eerste instantie gemaximeerd op de kans op voortijdig uittreden uit een pensioenregeling. De reden hiervoor is dat de uittredekansen voor pensioenregelingen een beter beeld geven voor de kans op een gebroken pensioen dan de gemeten kans om zich van de arbeidsmarkt terug te trekken. Anderzijds kan niet volledig op deze data gevaren worden, omdat deze geen informatie geven over de nieuwe toestand van de uittreeders. De begrenzing impliceert dat de totale uitstroom kleiner kan uitvallen dan de verwachte.

De stroom naar 'actief' is ten slotte een endogene pull-stroom die bepaald wordt door het aantal actieven in het populatiebestand en de verwachte uitstroom. De participatiegraad is slechts per leeftijdscategorie van vijf jaar bekend. Als het aantal werkenden bij een overgang tussen leeftijdscategorieën plotseling afneemt kan de pull-kans ook negatief worden. Bij een zeer hoge participatie kan de pull-kans soms groter dan 1 uitvallen. Hij wordt in die gevallen verrekend met de kans op vrijwillig terugtreden. Om te voorkomen dat veronderstelde veranderingen in de VUT-leeftijd wegelopen in de veronderstelde participatiegraad worden alleen pull-kansen naar de toestand 'actief' berekend voor de leeftijdscategorieën die niet voor vervroegd uittreden in aanmerking komen.

Van 'actieven' worden de volgende eigenschappen bijgehouden:

- de carrièrelijn en het bijbehorende salaris (vijf carrièrepatronen met een oplopende steilheid);
- het aantal arbeidsuren (zeven categorieën);
- het type pensioenregeling: Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP), Pensioenfonds voor de Gezondheid, Geestelijke en Maatschappelijke Belangen (PGGM), Ondernemingspensioenfonds, Bedrijfs(tak)pensioenfonds met eindloon dienstjaren, idem met opbouw en personen zonder pensioenregeling;

Wanneer iemand voor het eerst toestroomt tot de toestand 'actief' wordt een carrièrelijn toegekend. De carrièrelijn en de leeftijd bepalen samen het salaris. Bij elk (her)intreden worden een deeltijdpercentage en een pensioenreglement vastgesteld. Het deeltijdpercentage wordt daarnaast ook opnieuw vastgesteld zodra iemand in het huwelijk treedt. Het aantal arbeidsuren is vooral van belang voor de pensioenopbouw van gehuwde vrouwen. Op de pensioenregelingen wordt teruggekomen in hoofdstuk 5.

De genoemde eigenschappen van 'actieven' worden zodanig gekozen dat de verdeling over de verschillende categorieën zoveel mogelijk overeenstemt met de exogene verdelingen⁴. De verdeling in het simulatiebestand verandert voortdurend door het vertrek van individuen uit de toestand 'actief'. Om de exogene verdeling te verkrijgen worden voor een simulatiejaar de individuen geïnventariseerd voor wie de eigenschappen opnieuw moeten worden vastgesteld. Vervolgens wordt berekend hoeveel kandidaten (met bepaalde eigen-

⁴ Bij de carrièrelijn en het pensioenreglement wordt gedifferentieerd naar geslacht; bij het part-time percentage ook naar burgerlijke staat. De verdelingen zijn voorts veranderlijk in de tijd.

schappen) aan een categorie moeten worden toegewezen. Deze kandidaten worden ten slotte willekeurig geselecteerd.

Vanzelfsprekend zijn de gemodelleerde eigenschappen en overgangen opnieuw onvolledig.

In de eerste plaats kent het model geen aparte categorie van zelfstandigen. Het aantal actieven wordt bepaald door de participatiegraad zonder dat vaststaat of gaat het om werknemers, zelfstandigen of meewerkende gezinsleden. De groep zelfstandigen is qua inkomen zeer heterogeen. Over hun pensioenopbouw is betrekkelijk weinig bekend. Er zijn tekenen die erop wijzen dat het aantal zelfstandigen in de toekomst zou kunnen toenemen als gevolg van een verdergaande flexibilisering van de arbeidsmarkt. Uitspraken hierover lijden aan een hoog natte-vingergehalte. Om deze redenen is afgezien van een aparte modellering van de status van zelfstandige.

Voor zover zelfstandigen pensioenaanspraken opbouwen liggen deze veelal in de verzekerings sfeer en buiten de pensioenregelingen van werknemers. Deze vrijwillige verzekeringen komen in het model niet voor. Overigens is een klein deel van de zelfstandigen verzekerd via de beroepspensioenfondsen. Deze zijn wel opgenomen, zij het samengevoegd met de ondernemingspensioenfondsen.

In de tweede plaats wordt noch het onderwijsniveau noch de arbeidsmarktsector van een individu bijgehouden. Carrièreperspectieven, ontslagrisico's en arbeidsongeschiktheidsrisico's hangen in sterke mate samen met zowel het opleidingsniveau als met de sector op de arbeidsmarkt (Aarts en de Jong 1990). Ook is het opleidingsniveau een belangrijke verklarende variabele achter met name de arbeidsparticipatie van vrouwen. Verder is het geslacht een belangrijke variabele in de beroepskeuze (Van Mourik en Siegers 1988).

De keuze om aan te sluiten bij prognoses op macroniveau voor de arbeidsparticipatie en de arbeidsongeschiktheidsrisico's maken een juiste verdiscontering van deze invloeden niet goed mogelijk. Bovendien hebben de gebruikte prognoses voor de arbeidsongeschiktheidsrisico's meer een taakstellend dan een voorspellend karakter (zie hfst. 3). Hoe het te bereiken resultaat zal worden gerealiseerd wordt in het midden gelaten.

Een derde beperking ligt bij de revalidatie van arbeidsongeschikten. Deze gaan uitsluitend over naar de toestand 'niet-actief'. Vanuit die toestand kunnen ze in een volgende periode eventueel weer actief worden. Deze overgang beschrijft vermoedelijk het beste de toekomstige situatie, omdat in de simulatie zal worden uitgegaan van dalende arbeidsongeschiktheidsrisico's. Voor het verleden zou een overgang van arbeidsongeschikt naar actief wellicht meer in de rede hebben gelegen, gezien het betrekkelijk milde uitvoeringsregime. Op dit punt wijkt het model overigens af van de eerdere versie waarin arbeidsongeschikten revalideerden naar de status actief.

Verder zijn vroeg gehandicapten niet in het model vertegenwoordigd. Het gaat hier om een betrekkelijk kleine groep, waarvan het belang in het niet valt vergeleken bij de beleidmatige reducties die in de toekomst in het bestand van arbeidsongeschikten mogelijk zijn.

Voorts is afgezien van een aparte toestand 'werkzoekend'. Het nut hiervan zou beperkt zijn tot het toekennen van inkomensgerelateerde uitkeringen. Daarnaast is het sinds enkele jaren mogelijk dat de pensioenopbouw van oudere werklozen tijdelijk voor de duur van de loongerelateerde uitkering wordt voortgezet uit de rentebaten van het Fonds Voorheffing Pensioenverzekering (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid TK 22167, hfst. 21). Om op een zinvolle wijze de werkloosheidstoestand te beschrijven zou het model veel meer een arbeidsmarktmodel moeten zijn. Deze pretentie kan niet waargemaakt worden.

Ten slotte worden de overgangen op de arbeidsmarkt weliswaar mede bepaald door de burgerlijke staat, maar verder staan ze los van de huishoudenssituatie en het arbeidsverleden. Onderzoek wijst op meezuigeeffecten tussen partners. Werkloosheid van de ene partner heeft een duidelijk verhogend effect op de werkloosheidskans van de ander. De invloed loopt zowel van de vrouw naar de man als omgekeerd (de Graaf en Ultee 1991). Ook de duur van de werkloosheid heeft invloed op de kans om werk te vinden. Met al deze effecten kon geen rekening worden gehouden. Dit betekent dat bij absolute uitspraken over de inkomensverdeling over huishoudens de nodige voorzichtigheid moet worden betracht.

4.4.2 De gebruikte data in de arbeidsmodule

In de arbeidsmodule worden als invoer data gebruikt met betrekking tot de arbeidsparticipatie, de kansen op arbeidsongeschiktheid en revalidatie, de kans op vrijwillig ontslag, de kans op een pensioenbreuk, de kans op uittreding via de VUT, de arbeidsduur en het carrièreverloop.

De arbeidsparticipatie is gedifferentieerd naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat en wordt verminderd met werkloosheid. Verondersteld is dat verweduwd en gescheiden personen zich hetzelfde gedragen als gehuwden. Voor het verleden zijn data gebruikt afkomstig uit de Arbeidskrachtentellingen (AKT) c.q. de EBB van het CBS. Voor de periode voor 1975 zijn minder gedetailleerde gegevens bekend, zodat in een aantal gevallen geïnterpoleerd moest worden (CBS 1984).

De gegevens uit de AKT en EBB zijn verkregen uit enquêtes. Geteld zijn de werkzame personen. Onder deze categorie vallen naast werknemers ook zelfstandigen en meewerkende gezinsleden. De EBB hanteert in een aantal opzichten een ruimere definitie van werkzame personen dan de AKT. Door de gewijzigde vraagstelling ten opzichte van de AKT worden meer mensen uitgenodigd betaald werk te rapporteren. De EBB scoort met name hoger dan de AKT bij banen van minder dan 20 uur per week, en dan vooral bij jongeren en mannen. Het vermoeden bestaat dat de hogere werkgelegenheid uit de EBB voor een groot deel bestaat uit bijbanen van scholieren en studenten. Zowel de AKT als de EBB selecteren niet expliciet op formele betaalde arbeid. Mogelijk telt de EBB meer informele betaalde arbeid dan de AKT (Van Paridon 1989)⁵. Voor de toekomstige arbeidsparticipatie is aansluiting gezocht bij de prognoses van het Centraal Planbureau (CPB 1992) in 'Nederland in drievoud'. Deze cijfers zijn slechts gespecificeerd naar leeftijd en geslacht. Om toch een onderscheid te maken naar gehuwde en ongehuwde vrouwen is verondersteld dat nooit gehuwde vrouwen een arbeidsparticipatie hebben die gelijk is aan die van mannen. De participatie van ooit gehuwde vrouwen ontstaat dan als saldo-grootte van de gewogen participatie van nooit gehuwden en die van alle vrouwen⁶.

De prognoses van het CPB sluiten gebrekkig aan bij die van de EBB. Dat komt doordat het CPB mede gebruik heeft gemaakt van de uitkomsten van zijn eigen arbeidsaanbodmodel. De reden hiervoor is dat de tijdreeks van de EBB op dat moment nog te kort was en te weinig gedetailleerd om te gebruiken als input voor het arbeidsaanbodmodel van het CPB.

De in- en uitstroomkansen voor arbeidsongeschiktheid zijn afkomstig uit het onderzoek van Aarts en de Jong (1990, blz. 339). De door hen gebruikte dataset dateert van begin jaren tachtig. Het is duidelijk dat met name de instroomkansen bij de arbeidsongeschiktheidsregelingen in de laatste decen-

⁵ Koopmans (1989, blz. 54-55) schat het aanbod van betaalde informele arbeidsjaren op 300.000 à 400.000. Het aantal aanbiedende personen is veel groter, namelijk 3,5 à 4 miljoen, overigens voor een belangrijk deel formeel werkenden.

⁶ In werkelijkheid is de participatie van nooit gehuwde vrouwen alleen gelijkgesteld aan die van mannen wanneer de arbeidsparticipatie van mannen hoger lag dan die van vrouwen terwijl bovendien de participatie van nooit gehuwden niet zo hoog kan worden dat die van ooit gehuwden negatief zou worden.

nia niet constant zijn gebleven. Bij de invoering van de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) in 1967 is het tot dan toe gehanteerde causaliteitsbeginsel afgeschaft. Daardoor kregen ook arbeidsongeschikten bij wie de arbeidsongeschiktheid niet door het werk werd veroorzaakt toegang tot de verzekering. Daarnaast verkregen in de jaren zeventig ook veel werklozen toegang tot de arbeidsongeschiktheidsregelingen door de zogenoemde verdisconteringsbepaling. Deze bepaling is bij de stelselherziening in 1987 geschrapt (SVR 1991a).

Data over de invalideringskansen voor 1980 zijn schaars. Omdat het ABP de arbeidsongeschiktheidsverzekering in de pensioenvoorziening heeft opgenomen, zijn bij dit pensioenfonds wel schattingen beschikbaar over het arbeidsongeschiktheidsrisico van de deelpopulatie van ambtenaren (ABP 1968-1986). In de leeftijdscategorieën boven 55 jaar zijn deze arbeidsongeschiktheidskansen in 1981 van een vergelijkbaar niveau als in het onderzoek van Aarts en de Jong. In de jongere leeftijdscategorieën liggen de arbeidsongeschiktheidskansen van het ABP belangrijk lager.

Aangenomen is dat de arbeidsongeschiktheidskansen die gemeten zijn door het ABP niet het absolute niveau maar wel de trend in de kansen voor de gehele populatie weergeven. Daarom is uit de ABP-cijfers over de periode tussen 1962 en 1981 een index berekend, gedifferentieerd naar leeftijd en geslacht. Deze index is vervolgens toegepast op de arbeidsongeschiktheidskansen zoals die door Aarts en de Jong zijn gevonden. In de periode voor 1962 zijn de arbeidsongeschiktheidskansen constant verondersteld. De revalideringskansen zijn voor de hele periode van 1950-1995 constant gehouden op het door Aarts en de Jong gevonden niveau.

De toekomstige in- en uitstroomkansen voor arbeidsongeschiktheid zijn ontleend aan de CPB-scenario's uit Nederland in drievoud (CPB 1992, 1993). In deze scenariostudie worden drie groeipaden voor de arbeidsongeschiktheidsregelingen uitgezet. Voor de beginsituatie gaan deze scenario's uit van het genoemde onderzoek van Aarts en de Jong.

In het Balanced Growth scenario wordt via prijsingrepen het beroep op de sociale zekerheid teruggedrongen. De arbeidsongeschiktheidskansen zakken tussen 1992 en 2005 naar Duitse waarden; de herstelkansen stijgen geleidelijk. Met name jongeren worden hierdoor uit de arbeidsongeschiktheidsregelingen geweerd.

In het European Renaissance scenario wordt een iets minder streng beleid gevoerd. Ook hier dalen de arbeidsongeschiktheidskansen naar het Duitse niveau, maar pas vanaf 1995. Bovendien wordt verondersteld dat de uitstroomkansen niet stijgen.

In het Global Shift scenario tenslotte blijft de situatie van de jaren tachtig voorsnog gelden. Als gevolg van een slechte arbeidsmarktsituatie wordt zelfs nog een stijgende instroom verwacht. Na 2005 wordt in dit scenario duidelijk dat de verzorgingsstaat op de klippen loopt en worden rigoureuze ingrepen doorgevoerd zoals in het Balanced Growth scenario, maar in een veel straffer tempo.

De drie scenario's stemmen in grote lijnen overeen wat betreft de uiteindelijke waarde van de arbeidsongeschiktheidskansen. De verschillen liggen vooral in het groeipad. Tot 2015, de einddatum van de CPB-projectie, zijn de gevolgen van deze verschillende tijdspaden voor het arbeidsongeschiktenbestand aanzienlijk. In deze vergrijzingsstudie wordt een langere tijdshorizon gehanteerd. Na 2015 is verondersteld dat de arbeidsongeschiktheidskansen en revalidatiekansen constant blijven. Dit leidt ertoe dat de drie CPB-scenario's wat betreft het arbeidsongeschiktenbestand op de lange termijn convergeren. Uiteraard mag dit niet worden opgevat als een indicatie voor de mate van (on)zekerheid over het toekomstige bestand.

In het model is geen onderscheid gemaakt naar de mate van arbeidsongeschiktheid. Tussen 1980 en 1990 is de personen-uitkeringsjarenratio geleide-

lijk toegenomen van 1.07 naar 1.12. Deze toename wordt door de Sociale Verzekeringsraad (SVR 1991a, blz. 3) toegeschreven aan de toename van het aantal gedeeltelijk arbeidsongeschikten. Zou deze ratio in de toekomst verder stijgen, dan impliceert dit een overschatting van de prijs van de arbeidsongeschiktheidsregelingen. De veronderstelde veranderingen in de CPB-scenario's zijn echter zodanig globaal dat het niet zinvol is met mogelijke ontwikkelingen op dit terrein rekening te houden. Het is van belang in het oog te houden dat de CPB-scenario's door hun referentie aan de Duitse situatie vooral een taakstellend karakter hebben. Er wordt slechts globaal aangegeven hoe de plausibel geachte waarden bereikt zouden kunnen worden.

De kansen om terug te treden uit de arbeidsmarkt zijn voor de gehele simulatieperiode constant gehouden. Gegevens hierover zijn ontleend aan het onderzoek van Aarts en de Jong met dien verstande dat de uittredingskansen boven de VUT-leeftijd op nul zijn gesteld. De reden hiervoor is dat de VUT in het simulatiemodel apart is opgenomen met een eigen uittredingskans, terwijl de VUT-uittreding in het onderzoek van Aarts en de Jong onderdeel uitmaakt van de vrijwillige uittreding. Gebruik van de hoge uittredingskansen uit dit onderzoek boven de VUT-leeftijd zou daarom tot een dubbeltelling leiden. Voor data over de mate waarin individuen tussentijds van baan veranderen wordt verwezen naar paragraaf 5.4.1.4.

Data over de uittreding via de VUT zijn ontleend aan verschillende bronnen. Henkens en Siegers (1992) hebben de gemiddelde VUT-leeftijd in de marktsector berekend uit gegevens van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Uit de instroomcijfers over VUT-ters van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (1990) is daarnaast de VUT-kans berekend, welke voor mannen en vrouwen gelijk is gesteld op 60 procent.

Met betrekking tot deeltijdwerk worden 7 categorieën onderscheiden, oplopend van 7,5 tot 40 uur per week. Gegevens over deeltijdwerk in het verleden, gedifferentieerd naar geslacht en burgerlijke staat zijn ontleend aan de AKT en EBB. Net als bij de participatie is het gedrag van weduwen en gescheiden personen hier gelijk gesteld aan dat van gehuwden.

Het aantal deeltijdwerkers is in de afgelopen jaren sterk toegenomen. Voor mannen geldt dat in de eerste helft van de jaren '80 vooral de categorie van banen tussen 32 en 40 uur per week sterk is gegroeid, onder meer als gevolg van het invoeren van arbeidsduurverkorting. Sindsdien is de arbeidsduur bij mannen weer grotendeels gestabiliseerd. Voor vrouwen geldt dat er sprake is van een langdurige trend van vermindering van de arbeidsduur. Daarbovenop heeft in de eerste helft van de jaren '80 een soortgelijke toename als bij mannen plaatsgevonden van de banen tussen 35 en 40 uur ten koste van de voltijdbanen. Het bovenstaande was aanleiding om voor mannen in de jaren na 1990 uit te gaan van een constante verdeling over de verschillende categorieën deeltijdwerkers, terwijl voor vrouwen is uitgegaan van een voortzetting van de trend van vermindering van voltijdwerk tot het jaar 2005. Vanaf dat jaar geldt ook voor vrouwen een constante verdeling.

4.5 Verificatie

Vanzelfsprekend zijn de verschillende onderdelen van het model op hun werking getest, maar dit is niet voldoende als verificatie en validering van het model (Kleijnen 1992). Met name bij de gebruikte data moesten op een aantal plaatsen compromissen worden gesloten tussen volledigheid en betrouwbaarheid enerzijds en praktische realiseerbaarheid anderzijds. Zeker nu het model ook wordt gebruikt om een startbestand voor de simulaties te creëren, moet gekeken worden of dit bestand ook representatief is. Daarom wordt hieronder gekeken of het model de historische ontwikkeling ook verklaart.

Het demografische gedeelte van het model blijkt de werkelijkheid over de gehele simulatieperiode van 1950 naar 1995 zeer nauwkeurig te volgen. De afwijking van de totale bevolking van mannen en vrouwen is nihil, terwijl de afwijking per leeftijdscategorie van vijf jaar minder dan twee procent is, met uitzondering van de hoogste leeftijdsgroepen.

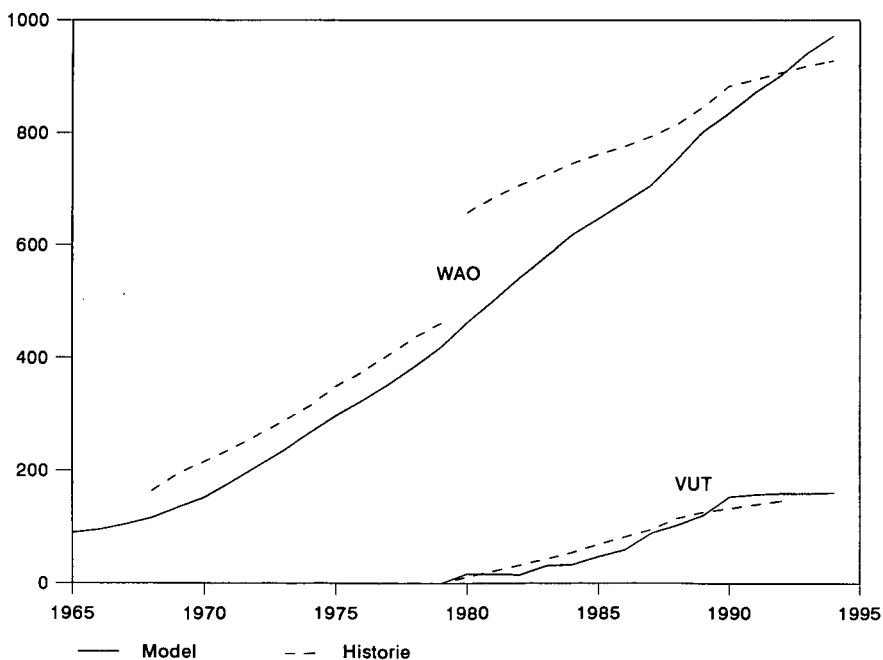
De bevolkingssamenstelling naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat aan het eind van de historische periode komt vrij nauwkeurig overeen met de werkelijkheid. In de goed bezette cellen ligt de afwijking steeds beneden de twee procent. Grotere afwijkingen komen voor in die cellen waar slechts een of enkele personen verwacht worden. Er is echter geen sprake van een systematische vertekening.

Het arbeidsmarktgedeelte blijkt de werkelijkheid eveneens redelijk nauwkeurig te volgen. Wel wordt het aantal actieve mannen over de gehele periode iets onderschat, met als gevolg de ze aan het eind met ruim drie procent zijn ondervertegenwoordigd. Boven de 60 jaar loopt de ondervertegenwoordiging bij de actieve mannen op tot 20 procent, maar het aantal verwachte actieven is hier dan ook gering. Een mogelijke oorzaak van de ondervertegenwoordiging van gehuwde mannen is de hoge participatiegraad tussen 25 en 50 jaar, waardoor in de pull-effecten in het model wellicht verzadiging optreedt.

Het aantal VUT-ters in het bestand in 1993 (zie figuur 4.4) bedraagt 159, terwijl er op grond van evenredigheid 146 zouden worden verwacht.

De goede overeenstemming tussen model en werkelijkheid wat betreft de bevolkingssamenstelling en het aantal actieven naar leeftijd en burgerlijke staat moet rechtstreeks worden toegeschreven aan de toegepaste push-pull modellering en aan de gebruikte sorteermethode. Als gevolg daarvan worden optredende random-effecten in de simulatie voortdurend gecompenseerd.

Figuur 4.4 Het aantal arbeidsongeschikten en VUT-ters in het model (x 1) en in werkelijkheid (x 1000), 1965-1994

Bron: WRR (op basis van Van den Bosch en Petersen 1991; SVR 1991; CBS 1994b).

Bij de overgangen van en naar arbeidsongeschiktheid is wel de sorteermethode toegepast, maar het aantal arbeidsongeschikten is endogeen. Uit Figuur 4.4 blijkt dat het aantal arbeidsongeschikten over een lange periode achterblijft op de werkelijkheid. De historische lijn van de aantallen arbeidsongeschikten vertoont een breuk in het jaar 1980. Data voor 1980 zijn afkomstig van van den Bosch en Petersen (1983, blz. 120). Data na 1980 zijn ontleend aan de Sociale Verzekeringsraad (1991, Bijlage, blz. 5). De breuk tussen beide tijdreeksen kan ten dele verklaard worden uit het feit dat in de reeks voor 1980 de arbeidsongeschikten die onder het ABP vallen niet zijn meegeteld. De omvang van het verschil suggereert echter dat er meer verschillen in meting moeten zijn geweest dan alleen deze.

De modeluitkomsten blijven over de gehele periode achter op de werkelijkheid. De verklaring daarvoor moet vermoedelijk gezocht worden bij het feit dat de trend in de arbeidsongeschiktheidskansen bij het ABP model heeft gestaan voor de overige sectoren. Tot 1967 was het verzekerde arbeidsongeschiktheidsrisico (nagenoeg) beperkt tot het *risque professionnel*. Het beroepsgebonden risico lag voor ambtenaren duidelijk lager dan voor andere werkenden. In de periode na 1967 is daarentegen het *risque social* de arbeidsongeschiktheid mede gaan bepalen. Aangenomen mag worden dat dit risico voor ambtenaren veel minder afwijkt van het gemiddelde dan het *risque professionnel*. Bijgevolg moeten de arbeidsongeschiktheidsrisico's bij ambtenaren sneller gegroeid zijn dan het gemiddelde om de eenvoudige reden dat ze vanaf een lager peil groeiden. De projectie van de groei van het arbeidsongeschiktheidsrisico van ambtenaren op de totale bevolking heeft als effect dat aan de totale bevolking een net zo laag uitgangrisico wordt toegeschreven als aan ambtenaren, met als gevolg dat de arbeidsongeschiktheidskansen in het verleden lager geschat zijn dan in werkelijkheid.

Het verschil in aantallen arbeidsongeschikten tussen de modeluitkomsten en de werkelijkheid wordt in de loop van de tijd kleiner. Na 1987 is er in de werkelijke ontwikkeling van het aantal arbeidsongeschikten een zekere afname van de groei te zien. In het model, met constante arbeidsongeschiktheidskansen in deze periode, gaat de groei onverminderd door.

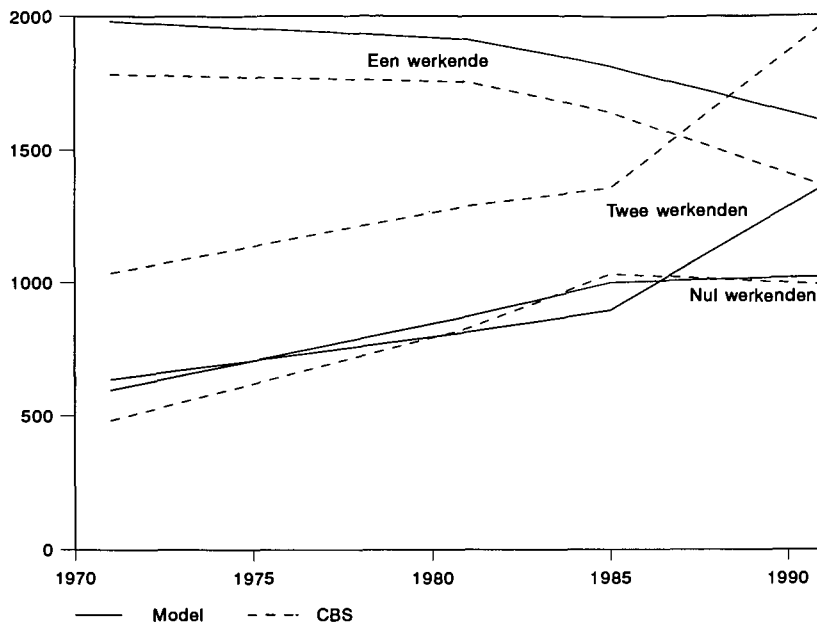
Figuur 4.5 geeft het verloop van het aantal werkenden per huishouden in meerpersoonshuishoudens volgens het model en volgens de statistieken van het CBS (Corbey 1993). Daarbij moet worden aangetekend dat de definities van de huishoudens in het model en bij het CBS op essentiële punten verschillen. In het model wordt een meerpersoonshuishouden slechts gevormd door samenwonenden met een vaste partner. In de CBS-data worden meerpersoonshuishoudens voor een belangrijk deel ook gevormd door inwonende kinderen en samenwonende familieleden.

Vanwege de definitieverschillen heeft het geen zin de uitkomsten van het model voor alleenstaanden te vergelijken met die van het CBS. De inwonende kinderen vertekenen hier het beeld volledig. Daarom wordt volstaan met een vergelijking tussen de uitkomsten van het model en die van het CBS voor meerpersoonshuishoudens.

De aantallen meerpersoonshuishoudens met nul werkenden worden door het model goed verklaard. Het gaat hierbij voor een groot deel om huishoudens van gepensioneerden. De verschillen in definitie tussen het model en de data van het CBS spelen hier nauwelijks een rol, terwijl ook veronderstellingen over de arbeidsparticipatie niet van belang zijn.

De overschatting van het aantal meerpersoonshuishoudens met één werkende in het model en de onderschatting van het aantal meerpersoonshuishoudens met twee (of meer) werkenden worden waarschijnlijk verklaard door het genoemde definitieverschil. Het totaal aantal meerpersoonshuishoudens bij het CBS is systematisch hoger dan in het model, omdat alleenstaande ouders met kinderen bij het CBS geteld worden als meerpersoonshuishouden en in het model als eenpersoonshuishouden. Inwonende kinderen met werk vormen een belangrijke bijdrage aan de aantallen meerpersoonshuishoudens

Figuur 4.5 Het aantal huishoudens van samenwonenden met nul, een of twee werkenden in het model (x 1) tegenover het aantal meerpersoonshuishoudens met nul, een en twee of meer werkenden in werkelijkheid (x 1000), 1971-1991

Bron: WRR (op basis van Corbey 1993).

met meer dan één werkende bij het CBS. Een deel van de meerpersoonshuishouden van het CBS met meer dan één werkende is daarom equivalent met samenwonenden in het model met één werkende. Of het totale verschil door deze definitieverschillen kan worden verklaard is moeilijk te zeggen. Cijfers over het arbeidsaanbod van huishoudens waar het jongste kind ouder is dan 12 jaar geven hoogstens een aanwijzing hiervoor (Koesobjono en Bieseman 1987). In circa 200.000 gevallen zijn er drie of meer werkenden in een gezinshuishouden, hetgeen per definitie is toe te schrijven aan werkende inwonende kinderen. Bij de huishoudens met twee werkenden kan dit echter niet met zekerheid worden gezegd.

Ook het feit dat het verschil tussen het aantal meerpersoonshuishoudens met meer dan één werkende bij het CBS en het aantal in het model in de periode tussen 1970 en 1985 vrijwel constant is en tussen 1985 en 1990 plotseling toeneemt is aannemelijk gezien de verklaring uit het definitieverschil. Tussen 1985 en 1987 nam het aantal werkenden tussen 15 en 19 jaar met meer dan 60 procent toe. In de leeftijd tussen 20 en 24 jaar was de toename 11 procent. In totaal nam het aantal werkenden in deze leeftijdscategorieën met ruim 230.000 toe, terwijl het verschil tussen de genoemde categorieën huishoudens met circa 250.000 toeneemt. Het is dus aannemelijk dat het toegenomen verschil grotendeels aan dit effect kan worden toegeschreven.

Een tweede mogelijke oorzaak van het verschil is moeilijker te toetsen. In het model is aan samenwonenden hetzelfde arbeidsmarktgedrag toegeschreven als aan gehuwden. Met name voor jonge samenwonenden is dit niet realistisch, omdat juist de aanwezigheid van kinderen voor deze groep zowel het aangaan van een huwelijk als de arbeidsparticipatie mede verklaart. In werkelijkheid zullen dus samenwonenden een hogere arbeidsparticipatie hebben dan gehuwden (Van der Avort 1987; Jansweijer 1987).

Concluderend kan worden gesteld dat de push-pull modellering en de toepassing van de sorteermethode van Bekkering om gesimuleerde overgangen op een optimale wijze te verdelen over de simulatiepopulatie heeft geleid tot een zeer nauwkeurige levensloopmodule.

Qua huishoudensvorming beschrijft het model de werkelijkheid voldoende nauwkeurig voor de hier te maken prognoses. Voor zover de gesignaleerde afwijkingen aan definitieverschillen kunnen worden toegeschreven zijn ze voor de kwaliteit van het model van secundair belang.

5.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk is de levensloopmodule aan de orde geweest. Dit hoofdstuk gaat in op de inkomens die gedurende de levensloop worden verworven, de opgebouwde pensioenrechten en de wijze waarop de verschillende premies worden berekend.

De eerste functie van dit hoofdstuk is een verantwoording van de modellering. Daarnaast echter beoogt dit hoofdstuk informatie te geven over de verschillende typen pensioenregelingen en hun sterke en zwakke plekken, alsmede over de omvang van de pensioenrechten die thans in de 'pijplijn' van de actieve levensfase zitten. Op die informatie zal in volgende hoofdstukken worden teruggegrepen.

Allereerst komt in paragraaf 5.2 het inkomen aan de orde: de gemodelleerde inkomensbronnen en het bruto-netto-traject. Omdat de te berekenen scenario's zich over een zeer lange termijn uitstrekken, is de wijze waarop bedragen worden geïndexeerd van groot belang. Paragraaf 5.3 is daaraan gewijd. Als de inkomens vastliggen, kan de pensioenopbouw worden bepaald. In paragraaf 5.4 wordt allereerst aangegeven waarom er verschillende fondsen worden gemodelleerd en welke dat zijn. Ook besteedt deze paragraaf aandacht aan de toewijzing van individuen aan een gemodelleerd fonds.

In paragraaf 5.5 wordt aangegeven hoe de verschillende premies worden berekend. Voor omslagregelingen is dit relatief eenvoudig, maar bij de aanvullende pensioenen bestaat meer dan één waarheid.

Net als het vorige hoofdstuk wordt ook dit hoofdstuk afgesloten met een paragraaf (5.6) waarin de resultaten uit de historische simulatieronde over de periode 1950-1995 worden geverifieerd aan de hand van empirische waarden. Juist omdat het empirisch materiaal over de pensioenopbouw onvolledig is, zal deze verificatie uitgebreider zijn dan in het vorige hoofdstuk.

5.2 Inkomen

5.2.1 Afperking van het inkomensbegrip

In het model wordt gewerkt met een beperkt inkomensbegrip. Tot het gemodelleerde inkomen behoren de inkomens uit arbeid en die uit VUT en aanvullende pensioenen. De laatste categorie omvatte in 1993 f 20 miljard; in dit getal zit ook een deel van de uitkeringen voor vervroegd uittreden (Verzekeringskamer 1995, blz. 27). De sociale zekerheid is beperkt vertegenwoordigd met de AOW en de arbeidsongeschiktheidsregelingen. Voor degenen die geen inkomen hebben uit de genoemde bronnen voorziet het model in een uitkering op bijstandsniveau.

Nadrukkelijk zij vermeld dat vermogensinkomsten niet zijn gemodelleerd. Deze vormen voor ouderen ongeveer een kwart van het aanvullend inkomen (zie paragraaf 2.3.3). In dit opzicht wordt het inkomen van ouderen dus systematisch onderschat.

Omdat geen zelfstandigen worden onderscheiden, wordt aan alle actieven een arbeidsinkomen toegekend uit een salarisschaal. Voor zelfstandigen geldt dit salaris als een fictief inkomen uit onderneming.

Ook de inkomsten uit en aftrekbare uitgaven voor de eigen woning alsmede de inkomsten uit vermogen zijn niet in het model opgenomen. In veel gevallen ligt in de eigen woning een belangrijk deel van de besparingen gedurende het leven vast. Volgens Klaus en Hooimeijer (1994) is het vrijmaken van kapitaal uit de eigen woning in Nederland in doorsnee beperkt. Daarnaast vinden

veel besparingen van gezinnen hun weg naar levensverzekeraars, hetzij in verband met hypotheek, hetzij met het oog op de oudedagsvoorziening. Bij ouderen maakten de inkomensbestanddelen buiten de AOW en de aanvullende pensioenen in 1989 ongeveer 15 procent van het bruto inkomen uit. Dit aandeel is in de loop van de jaren stelselmatig gezakt. In 1975 bedroeg dit aandeel nog 23 procent (Timmermans 1993, blz. 15).

Het inkomen buiten de AOW en het aanvullend pensioen is niet gelijkmatig over de ouderen verdeeld. In 1991 beschikte slechts 53 procent van de huishoudens van uitsluitend AOW-ers over inkomsten uit vermogen. Dit geldt zowel voor degenen met als voor degenen zonder aanvullend pensioen, maar het bedrag aan vermogensinkomsten is bij de huishoudens zonder aanvullend pensioen beduidend hoger, namelijk f 12.800 tegenover f 8100 per jaar bij huishoudens met aanvullend pensioen¹. Verder is het gemiddelde bedrag relatief hoog bij gepensioneerden zonder aanvullend pensioen tussen 65 en 69 jaar. Een laag pensioen gaat vaak samen met geringe vermogensinkomsten als gevolg van een laag inkomen in het verleden, terwijl het geheel ontbreken van een pensioen vaak samen gaat met een alternatieve pensioenstrategie via vermogensinkomsten (Klaus en Hooimeijer 1994, blz. 18). Ook op macro-niveau is deze of/of keuze zichtbaar: de gezinsbesparingen zijn over een lange periode betrekkelijk stabiel, maar de collectieve besparingen zijn gegroeid ten opzichte van de individuele (Bakker 1993, blz. 129)².

De individuele gedragsreacties op veranderingen in de collectieve pensioenregelingen manen op twee punten tot voorzichtigheid. De recente groei in inkomen uit aanvullend pensioen leidt niet zonder meer tot een evenredig betere inkomenspositie van ouderen omdat in het verleden vrije besparingen zijn vervangen door collectieve. Toch laat onderzoek van het CPB (1995) meer inkomensgroei bij ouderen zien in recente jaren dan bij jongeren. Anderzijds zullen beperkingen in de pensioenvoorziening deels gecompenseerd worden door individuele besparingen.

Tenslotte zijn in het model de subsidies niet opgenomen. Te denken valt daarbij vooral aan de huursubsidie en overige woningbouwsubsidies en aan de studiefinanciering. Ook hier valt een verzachting van inkomenseffecten te verwachten ten opzichte van de modeluitkomsten.

Samenvattend kan gesteld worden dat het inkomensbegrip dat in het model gehanteerd wordt onvolledig is. Absolute uitspraken over de besteedbare inkomens van ouderen kunnen daarom niet worden gedaan. Dergelijke uitspraken zijn ook niet noodzakelijk. Weliswaar beoogt deze studie zicht te krijgen op inkomenseffecten, maar deze zullen worden gemeten als veranderingen in de tijd en ten opzichte van een basisscenario. In dat geval worden trends gemeten c.q. het effect van een bepaalde ingreep onder de veronderstelling van gelijkblijvende overige omstandigheden. Het gaat dus meer om de inkomenseffecten van ingrepen dan om het voorspellen van een toekomstige inkomensverdeling.

5.2.2 Vaststelling van het bruto inkomen

In het model worden vijf carrièrelijnen onderscheiden, variërend van vrij vlak tot vrij steil. Deze carrièrelijnen bevatten loonschalen voor elke leeftijd, zodat de incidentele verhogingen gedurende de levensloop vastliggen. In de loop van de tijd wordt op deze carrièrelijnen een indexering losgelaten met de trend van de regelingslonen, verhoogd met een kleine incidentele loondrift. De carrièrelijnen zijn gebaseerd op het onderzoek van de Pensioenkamer (1989a) ten behoeve van de Pensioenkaart. Ze zijn zo samengesteld dat elke

¹] Vermogen excl. eigen woning; (Grubben 1994).

²] Ponds (1991) differentieert het beeld verder met de constatering dat niet alleen collectieve pensioenbesparingen de vrije besparingen verdringen, maar dat ook de individuele pensioenbesparingen groeien ten koste van de vrije gezinsbesparingen.

carrièrelijn een quintiel vertegenwoordigt. Op basis van de CBS inkomensverdeling over mannen en vrouwen zijn instroompercentages vastgesteld naar geslacht in elk van de carrièrelijnen. Daarbij blijkt dat vrouwen een veel grotere kans hebben om terecht te komen in de laagste carrièrelijn dan mannen, namelijk 36 procent tegenover 10 procent. Bij de hoogste carrièrelijn ligt de verhouding precies omgekeerd, namelijk 30 procent mannen tegen 5 procent vrouwen.

In het model worden verschillende (geaggregeerde) pensioenfondsen onderscheiden. Deze komen aan de orde in paragraaf 5.4. Omdat de lonen in de verschillende sectoren niet gelijk zijn, is voor sommige (geaggregeerde) fondsen een correctiefactor op de aanvankelijk uniforme loonschalen toegepast, zodanig dat de verdiende lonen overeenstemmen met de werkelijkheid³.

Verder zijn kleine deeltijdwerkers (minder dan 20 uur) per definitie ingedeeld in de laagste carrièrelijn. De reden hiervoor is dat de zogenaamde bijbanen een belangrijk deel uitmaken van de relatief hoge participatiegraad in de Enquête Beroepsbevolking (EBB). Meestal gaat het hierbij om lage inkomens. Door de geforceerde inschaling wordt voorkomen dat het model hoge inkomens aan kleine deeltijdwerkers toekent. Overigens is de invloed hiervan op de berekeningen gering.

De bruto inkomens van niet werkenden zijn voor arbeidsongeschikten en VUT-ters afgeleid van het laatste arbeidsinkomen. Er is geen onderscheid gemaakt naar de mate van arbeidsongeschiktheid, noch naar een samenloop van arbeidsongeschiktheid en werkloosheid. Als uitkeringsniveau is een uniform percentage van 70 procent van het laatste verdiende bruto inkomen aangehouden voor de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) en een gewogen gemiddelde van 78,8 procent voor de VUT (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid 1990, blz. 61). De totale arbeidsongeschiktheidsuitkering is gemaximeerd op het niveau van de premiegrens voor de werknemersverzekeringen.

Bij de arbeidsongeschiktheidsregelingen is een rekening gehouden met de stapsgewijze verlaging van de arbeidsongeschiktheidsuitkering. Daarvoor zijn twee redenen. In de eerste plaats is het zogenoemde WAO-gat in de meeste gevallen gedicht, zij het buiten de WAO om. In de tweede plaats zijn de arbeidsongeschiktheidsregelingen vooral in het model opgenomen om te laten zien dat terugdringing van het arbeidsongeschiktheidsvolume een effectief middel is om ruimte te scheppen voor de toenemende lasten van de vergrijzing. Het is dan zaak zich niet rijk te rekenen met de opbrengsten van een verlaagd uitkeringsniveau, zeker wanneer de kosten in de secundaire arbeidsvoorwaarden terug keren.

Als voor een huishouden het netto inkomen beneden het sociaal minimum blijft, dan wordt het inkomen aangevuld tot bijstandsniveau, met uitzondering van alleenstaanden beneden 23 jaar. Deze toekenning van een minimuminkomen is nodig om te voorkomen dat een onrealistisch beeld zou ontstaan van de netto inkomens. Over het algemeen gaat het bij deze groep om werklozen, zodat het inkomen aan de lage kant geschat is. Omdat het model geen werklozen als aparte categorie kent, is er geen mogelijkheid om kortdurend werklozen een uitkering toe te kennen die gerelateerd is aan het laatste verdiende inkomen. Een groot deel van de uitkeringen in werkelijkheid ligt dicht bij het sociaal minimum, maar uitkeringen kunnen wel voorkomen naast andere inkomensbronnen in een huishouden. Het is vooral deze samenloop die maakt dat de hier toegepaste vereenvoudiging tot een te lage schatting van de totale inkomens leidt.

³] Voor het ABP bedraagt de correctiefactor 1,06 en voor het PGGM 0,95. De OPF zijn gelijkgesteld aan het ABP. Voor de categorie met een middelloonsysteem is geen gemiddeld loon bekend. Wel gaat het hier in het algemeen om deelnemers met lagere inkomens. Daarom is voor deze groep een correctiefactor opgenomen van 0,85.

5.2.3 Bruto-netto traject

Het model gaat uit van een beperkt bruto-netto traject. Dit bruto-netto traject wordt ongewijzigd gedurende de gehele scenarioperiode toegepast. Alleen de vaste bedragen en sommige percentages kunnen door endogene veranderingen gewijzigd worden. Het bruto-netto traject bevat een fiscaal deel en een deel voor de sociale premies.

In het fiscale deel is allereerst opgenomen de basisaftrek (na-Oortse systeem) van alleenstaanden, alleenverdieners en tweeverdieners. Omdat kinderen niet vertegenwoordigd zijn, ontbreekt ook de belastingvrije voet van alleenstaande ouders. Verder is het arbeidskostenforfait opgenomen, een hoog bedrag voor werkenden en een lager bedrag voor niet-werkenden. De heffingspercentages zijn constant verondersteld met uitzondering van het percentage over de eerste schijf. De eerste schijf omvat een gecombineerd tarief van belasting en premies volksverzekering. In dit tarief zijn de premies voor de AOW en Algemene arbeidsongeschiktheidswet (AAW) endogeen. De overige premies worden constant verondersteld. Met de te verwachten kostenstijging in de zorg (AWBZ) wordt dus geen rekening gehouden.

Naast de belasting zijn de premies voor de werknemersverzekeringen (met uitzondering van de ZFW) en de overhevelingstoeslag in het model opgenomen. Bij de werknemersverzekeringen is rekening gehouden met het premiemaximum. De overhevelingstoeslag is opgenomen omdat die alleen van toepassing is op personen beneden 65 jaar en dus een belangrijk stuk inkomensongelijkheid tussen ouderen en jongeren veroorzaakt. Met de veronderstelling dat de overhevelingstoeslag ongewijzigd blijft, en dus niet beïnvloed wordt door de endogene premie voor de AAW, wordt een voorschot genomen op de toekomstige brutering van de overhevelingstoeslag.

De premies voor VUT en aanvullend pensioen maken geen deel uit van het bruto-netto traject. Zij worden geacht te worden betaald door de werkgever. In werkelijkheid dragen werkenden, wanneer ze in een regeling deelnemen, gemiddeld ongeveer een derde van deze kosten. De ziektekostenverzekering is buiten het bruto-netto traject gehouden omdat niet alle werkenden verplicht zijn verzekerd. Door deze weglatingen komt het netto inkomen in het model enkele procenten hoger uit dan in werkelijkheid.

In bijlage 2 is in een concreet rekenvoorbeeld aangegeven hoe het bruto-netto traject wordt berekend en in hoeverre het afwijkt van de werkelijkheid. Alle bedragen en tarieven zijn gebaseerd op de situatie zoals die was in 1995.

De bruto indexering van de AOW en de overige uitkeringen kan per scenario uiteenlopen, omdat deze geschiedt op netto-netto basis. Het bruto minimumloon is bepalend. Vervolgens wordt voor deze werkende de netto inkomensstijging berekend. Op basis daarvan wordt een nieuwe netto uitkeringsnorm berekend die vervolgens weer gebruteerd wordt. Deze wat omslachtige procedure is gekozen wegens de invloed van de vergrijzing op het bruto-netto traject via de netto-netto koppeling (zie par. 2.4.2). Wanneer de AOW echter niet de verdiende lonen volgt, maar de index van de regelingslonen, dan is het effect van de netto-netto koppeling niet groot.

Het bruto-netto traject zoals hier gebruikt, geeft de werkelijkheid slechts beperkt weer. Met name systeemveranderingen kunnen een grote invloed op het bruto-netto traject hebben. Deze systeemveranderingen zijn in de laatste jaren omvangrijk geweest. Met de invoering van het Oortse stelsel is bijvoorbeeld de AOW-premie in een keer gestegen van 10,8 naar 14,3 procent. De oorzaak hiervan lag alleen in de versmalling van de heffingsgrondslag; aan de onderkant werd het (verlaagde) bedrag voor de belastingvrije voet ook van toepassing op de premies volksverzekeringen en aan de bovenkant werd het maximale inkomen waarover deze premies worden geheven werd flink verlaagd.

Verder hebben we aan de verschuiving van de premies AAW en Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) van werkgever naar werknemer de overhevelingstoeslag te danken die werknemers voor deze extra premie compenseert. Aan de stelselherziening in de gezondheidszorg hebben we bovendien een flinke stijging van de AWBZ-premie overgehouden.

De overhevelingstoeslag is bedoeld als tijdelijke maatregel. Afschaffing ervan heeft vrij grote technische complicaties voor de aanvullende pensioenen. Omdat de premies AAW en AWBZ vroeger door de werkgever werden betaald, maakten ze geen deel uit van het inkomen en dus ook niet van de pensioengrondslag. Als straks de overhevelingstoeslag in het bruto inkomen wordt geïntegreerd zou daarmee ook de pensioengrondslag stijgen. Daar staat tegenover dat ook de franchise kan worden opgehoogd met het bedrag van de overhevelingstoeslag op minimumniveau. Toch resteert in dat geval nog een stijging van de pensioengrondslag met circa 11 procent. Het is nog onduidelijk hoe pensioenfondsen de brutering van de overhevelingstoeslag zullen verwerken. De regering meent dat deze brutering zou moeten samengaan met een herbezinning op de pensioenformules (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid TK 22167, hfst. 7).

Het is niet het doel van deze studie de gevolgen van systeemveranderingen zoals hierboven beschreven in kaart te brengen. Bovendien ontnemen de systeemveranderingen het zicht op de veranderingen in de werkelijke kosten. Op de lange termijn kan verondersteld worden dat verschuivingen in de lasten tussen werkgevers en werknemers grotendeels worden gecompenseerd in de loonstijgingen. Door deze afwenteling is de verdeling van de lasten tussen werkgevers en werknemers van secundair belang. Verder worden systeemveranderingen vaak zo ontworpen dat ze een zo gering mogelijk effect hebben op het globale bruto-netto traject. Een bruto-netto traject dat vrij is van zulke systeemveranderingen zal daarom op de lange termijn de werkelijkheid redelijk weergeven. Aan de berekende premies mag geen absolute waarde worden toegekend. Waar het vooral om gaat is het verloop van de berekende premies door de tijd.

5.3 Indexeringen

Inkomens en pensioenen veranderen jaarlijks. Over een lange termijn gaat het om exponentiële stijgingen. De invloed van indexeringen en rendementen op de resultaten van berekeningen is daarom bijzonder groot. In het model wordt steeds gerekend met nominale bedragen, omdat de indexeringen voor verschillende posten uiteen kunnen lopen.

De stap van nominale bedragen naar reële bedragen loopt via de prijsindex. Hiervoor is de prijsindex van de consumptie van werknemersgezinnen gebruikt. Definitieproblemen met betrekking tot de prijsindex, met name de (veranderende) samenstelling van het consumentenmandje, zijn van secundair belang in vergelijking met wisselingen van de inflatie in de tijd. In de jaren zeventig bedroeg de gemiddelde inflatie 7,4 procent, terwijl de inflatie in de tweede helft van de jaren tachtig slechts 0,9 procent bedroeg.

De loonindex brengt meer complicaties met zich mee, omdat deze uit verschillende componenten bestaat. Daarop wordt in de volgende paragraaf ingegaan. Vervolgens wordt in paragraaf 5.3.2 aangegeven welke indexeringen in de verschillende situaties worden toegepast.

5.3.1 Componenten in de loonindex

De stijging van de inkomens valt uiteen in drie componenten, namelijk de contractloonstijging, de incidentele component en veranderingen in ratio tussen personen en arbeidsjaren. De contractloonstijging (regelingslonen of CAO-lonen) is van deze componenten de grootste. Tussen 1950 en 1990 zijn de CAO-lonen gemiddeld jaarlijks met 6,2 procent gestegen. Net als bij de prijs-

index is de spreiding groot. In de jaren zeventig bedroeg de gemiddelde contractloonsstijging 9,3 procent per jaar; in de tweede helft van de jaren tachtig slechts 1,4 procent per jaar. Wel is er een duidelijke samenhang tussen de prijsstijging en de stijging van de contractlonen, zodat de spreiding van de reële loonsstijging in de tijd veel kleiner is dan die van de nominale loonsstijging.

De werkelijke loonsstijgingen zijn in de regel iets groter dan de contractloonsstijging. Het verschil tussen beide is de incidentele looncomponent. Deze incidentele looncomponent is van belang omdat hij wel doorwerkt in de premiegrondslagen, maar niet zonder meer in de uitkeringen. De koppeling tussen lonen en uitkeringen vindt namelijk plaats op basis van de stijging van de regelingslonen. Wel kan na een advies van de Sociaal-Economische Raad (SER) besloten worden tot incidentele verhogingen van de uitkeringen. In de jaren zestig en zeventig is dit veelvuldig gebeurd. Sinds echter de koppeling een wettelijke basis heeft gekregen in de Wet Aanpassings Mechanismen (WAM) en later in de Wet Koppeling met Afwijkingmogelijkheden (WKA) is zelfs de koppeling aan de regelingslonen maar in beperkte mate toegepast.

Op basis van de oorzaken van het verschil tussen de contractlonen en de werkelijk verdiende lonen kan de incidentele looncomponent op zijn beurt weer in twee componenten worden opgesplitst, namelijk het structureffect en de loondrift (Van Reyn 1984; van der Werf 1987; van den Berg en Takkenberg 1991).

Het structureffect wordt veroorzaakt door veranderingen in de samenstelling van de werknemerspopulatie. In de eerste plaats speelt de leeftijdsopbouw een rol. Oudere werknemers hebben door hun anciënniteit een hoger loon dan jongere. Naarmate de groep actieven dus gemiddeld ouder wordt, zal een hoger gemiddeld loon worden gemeten. In de tweede plaats beïnvloeden de aantalsverhoudingen tussen mannen en vrouwen het gemiddeld verdiende loon, omdat vrouwen gemiddeld een lager uurloon hebben dan mannen. Verder is er het effect van de aantalsverhoudingen tussen verschillende werknemerscategorieën zoals arbeiders, employés, academici enzovoort. Door het stijgende opleidingsniveau van werknemers is hier een voortdurende verschuiving naar hoger betaalde functies te zien. En tenslotte leiden verschuivingen tussen verschillende bedrijfssectoren tot andere beloningen. Zo zijn veel sectoren met lage lonen weggesaneerd (textiel) en verdrongen door sectoren met een hogere loonstructuur (banken, verzekeringen).

Naast het structureffect speelt ook de mate waarin deeltijdwerk voorkomt een rol in de gemiddeld verdiende lonen. Hoe meer deeltijdwerkers, des te lager de stijging van de gemiddelde inkomens. In de periode tussen 1950 en 1990 is de P/A-ratio gestegen van circa 1,1 tot 1,2. Deze stijging heeft vooral bij vrouwen plaatsgehad, namelijk van 1,3 tot 1,6.

De loondrift wordt veroorzaakt doordat de feitelijk betaalde lonen vaak hoger zijn dan de in de CAO vastgelegde lonen, bijvoorbeeld om redenen van schaarste op de arbeidsmarkt. Door incidentele loonsverhogingen toe te kennen of achterwege te laten kan een werkgever flexibeler inspelen op de situatie op de arbeidsmarkt dan via de CAO-afspraken mogelijk is. Verwacht mag daarom worden dat de loondrift samenhangt met de conjunctuur. Desondanks blijkt uit de globale cijfers geen duidelijk verband tussen de (ont)spanning op de arbeidsmarkt en de omvang van de loondrift. Van Reyn (1984) vindt dit verband wel wanneer wordt gedifferentieerd naar sectoren op de arbeidsmarkt en wanneer rekening wordt gehouden met een zekere vertraging.

De incidentele looncomponent werkt bij eindloonregelingen ten dele door in de reeds opgebouwde rechten. Wanneer de incidentele loonsverhoging plaats vindt zonder verandering van dienstverband of in elk geval zonder dat een pensioenbreuk optreedt (bedrijfspensioenfondsen), werkt deze ten volle door

in het pensioenrecht, afgezien van eventuele beperkingen die vaak in pensioenreglementen zijn opgenomen. Wanneer wel een pensioenbreuk optreedt werkt de incidentele verhoging ofwel niet door in het opgebouwde recht ofwel ten dele; in het laatste geval wordt bij waarde-overdracht een lager aantal dienstjaren ingekocht dan het werkelijke, maar deze worden wel in de toekomst geïndexeerd.

De hierboven genoemde componenten zijn weliswaar op analytisch niveau onderscheiden, maar zijn in de praktijk niet altijd afzonderlijk meetbaar. Sommige verschuivingen komen in de metingen van het CBS door verschillende oorzaken in de verkeerde gemeten component terecht. Het onderscheid wordt daardoor niet minder zinvol. De verschillende componenten weerspiegelen namelijk verschillende factoren die niet in de tijd constant zijn en die ook niet altijd in dezelfde richting werken. Daarom kan uit de componentenanalyse een voorzichtige vingerwijzing voor mogelijke toekomstige ontwikkelingen worden afgeleid voor de totale incidentele looncomponent.

Volgens schattingen van het Centraal Planbureau (CPB) bedroeg de incidentele looncomponent over de periode 1955-1985 gemiddeld 1,75 procent per jaar (Commissie Drees 1987, blz. 213). Volgens metingen van het CBS bedroeg de incidentele looncomponent tussen 1973 en 1983 gemiddeld 1,0 procent per jaar en tussen 1983 en 1990 0,4 procent. Dit zou erop wijzen dat de incidentele looncomponent tussen 1955 en 1970 betrekkelijk groot moet zijn geweest (ruim 2%). Voor wat betreft de loondrift is dit aannemelijk gezien de periode van de geleide loonpolitiek. De mogelijkheden voor werkgevers om personeel door loonconcurrentie te binden waren toen formeel klein, hetgeen ertoe kan hebben geleid dat loonsverhogingen werden ingekleed als functieveranderingen en dat lonen gedeeltelijk zwart werden uitbetaald.

De ruime arbeidsmarkt sinds begin jaren zeventig heeft de incidentele looncomponent duidelijk verminderd. Ook van de toenemende deelname van vrouwen op de arbeidsmarkt sinds de jaren zeventig is een negatief effect uitgegaan op de incidentele looncomponent. In de toekomst zal dit effect vermoedelijk kleiner worden door een geleidelijk inlopen van de beloningsachterstand door vrouwen. Van de vergrijzing kan een tegenstrijdig effect worden verwacht op de incidentele looncomponent. Enerzijds hebben ouderen hogere lonen dan jongeren (structuureffect), anderzijds worden functieveranderingen (loondrift) vooral op jongere leeftijd gerealiseerd. Het staat niet op voorhand vast welk effect sterker is. Bovendien is het mogelijk dat de loon-leeftijdsprofielen onder invloed van de vergrijzing zullen worden aangepast (WRR 1993).

In het model is een gedeelte van de incidentele looncomponent endogeen opgenomen. Het totale endogene structuureffect op het gemiddelde verdiende inkomen bedraagt tussen 1950 en 1995 circa -0,3 procent per jaar. Alle endogene factoren dragen bij tot deze negatieve waarde. De stijgende arbeidsparticipatie van vrouwen heeft een neerwaarts effect op de verdiende uurlonen. De toenemende P/A-ratio drukt het gemiddelde verdiende jaarinkomen. De beroepsbevolking ten slotte is tussen 1950 en 1990 aanzienlijk jonger geworden, enerzijds door de toetreding van de baby-boom tot de arbeidsmarkt en anderzijds door de sterke afname van de arbeidsparticipatie van ouderen. In de periode tussen 1995 en 2040 is het gemiddelde endogene structuureffect eveneens negatief, maar vrijwel gelijk aan nul.

5.3.2 Indexering in verschillende situaties

Voor de periode tussen 1950 en 1995 is uitgegaan van de globale veronderstelling dat de rechten van slapers niet worden aangepast aan de inflatie met uitzondering van de rechten van verzekerden bij het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP) en het Pensioenfonds voor de Gezondheid, Geestelijke en Maatschappelijke Belangen (PGGM). Voor deze geldt een gelijke indexering voor zowel actieven als uitkeringsgerechtigden en slapers.

Een pensioendeelnemer kan gedurende een zeer lange periode slaper zijn. Fouten in de veronderstellingen over de indexering van slapersrechten cumuleren daarom. Het was echter niet goed mogelijk om rekening te houden met de verschillende posities van fondsen op dit punt en met de verschillen binnen een fonds in de loop van de tijd. De totale rechten van slapers zijn bij alle fondsen beduidend lager dan die van de actieve deelnemers, terwijl het aantal slapers het aantal actieven soms ver overtreft.

De rechten van gepensioneerden (exclusief ABP en PGGM) worden tussen 1950 en 1995 verondersteld geïndexeerd te zijn met de prijsindex. Gepensioneerden leven in de regel nog zo'n 14 jaar na de pensioendatum en laten dan nog gedurende enkele jaren een nabestaande achter. Door deze beperkte tijdsduur zijn de resultaten van de berekeningen minder gevoelig voor fouten in de veronderstellingen met betrekking tot de indexering van ingegane pensioenen dan met betrekking tot de indexering van slapers.

Verder is de incidentele loonontwikkeling van belang voor het niveau van de AOW en de overige sociale uitkeringen in verhouding tot de inkomens uit arbeid. In het model wordt naast een bruto minimumloon ten behoeve van de AOW-uitkering een tweede bruto minimumloon bijgehouden ten behoeve van het bestaansminimum van de Algemene Bijstandswet (ABW). In toekomstige scenario's kan de indexering van dit minimum ongelijk zijn aan de indexering van de AOW. Hierdoor kan rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat in de toekomst de indexering van de AOW en de uitkeringen voor de potentiële beroepsbevolking uiteen gaan lopen.

5.4 Pensioenopbouw

Paragraaf 5.4.1 begint met een verantwoording waarom er vijf pensioenfondsen gemodelleerd zijn, namelijk ABP, PGGM, ondernemingspensioenfonds, bedrijfspensioenfonds met eindloon dienstjaren en bedrijfspensioenfonds met middelloon. Informatie over de kwaliteit van de verschillende typen pensioenregelingen is daarvan een nevenprodukt.

Paragraaf 5.4.2 geeft vervolgens aan hoe de deelnemers over de verschillende pensioenregelingen verdeeld worden. Paragraaf 5.4.3 behandelt ten slotte de wijze waarop binnen de regelingen rechten worden opgebouwd.

5.4.1 Vijf fondsen in het model

5.4.1.1 Grote verscheidenheid aan pensioenregelingen

De Verzekeringskamer (1995) brengt regelmatig verslag uit over de onder toezicht gestelde fondsen; aan dit overzicht zijn de volgende gegevens ontleend. Het ABP is het grootste fonds met bijna een miljoen actieve deelnemers en een belegd vermogen van circa f 177 miljard in 1993. Ongeveer 80 Bedrijfspensioenfondsen (BPF) beheren de pensioenen van verschillende bedrijfstakken. In deze bedrijfspensioenfondsen zijn circa 2,5 miljoen actieve deelnemers ondergebracht. Dit aantal is de laatste jaren sterk gegroeid, mede als gevolg van het schrappen van bepalingen die deeltijdwerkers en gehuwde vrouwen uitsluiten.

Daarnaast zijn er meer dan 1000 pensioenregelingen op ondernemingsniveau (ondernemingspensioenfondsen) met 750.000 actieve deelnemers. Dit zijn merendeels regelingen met een klein aantal deelnemers. In veel gevallen gaat het om pensioenregelingen die rechtstreeks zijn ondergebracht bij levensverzekeraars of die voor een belangrijk deel zijn herverzekerd.

Tenslotte zijn er de beroepspensioenfondsen (BRF) voor circa 36.000 zelfstandige beroepsbeoefenaren, onder wie medisch specialisten en dergelijke.

De verschillen tussen de pensioenregelingen zijn betrekkelijk groot. In tabel 5.1 is te zien dat de reserves per actieve deelnemer bij de beroepspensioenfondsen ruim het dubbele bedragen van die bij de ondernemingspensioenfondsen. De ondernemingspensioenfondsen hebben op hun beurt weer een reserve per actieve die 3x zo hoog ligt als die bij de bedrijfspensioenfondsen. Het ABP zit met de reserves per actieve deelnemer iets onder het gemiddelde van de ondernemingspensioenfondsen. De reserves voor de ingegane uitkeringen en die voor de premievrije polissen vertonen eenzelfde patroon met enkele uitzonderingen. Bij de beroepspensioenfondsen is de reserve voor premievrije polissen zeer hoog, ook wanneer rekening wordt gehouden met de hoge reserves voor actieven. Bij de reserves voor de slapers en de ingegane pensioenen onderscheiden de bedrijfspensioenfondsen zich door hun lage reserve in verhouding tot hun toch al lage reserve voor de actieven. Verder valt op dat het ABP en de ondernemingspensioenfondsen tot de meer gerijpte fondsen behoren die een relatief groot deel van de reserve bestemd hebben voor de premievrije polissen. De beroepspensioenfondsen zijn daarentegen vrij jonge regelingen.

Tabel 5.1 Kenmerken van het deelnemersbestand van enkele (groepen van) pensioenfondsen (1993)

	Reserve (f) per			Slapers per 100 actieven	Gepensio- neerden	Premievrije reserve per totale reserve
	actieve	slaper	gepensioneerde			
ABP ^{a)}	84.000	13.000	179.000	61	49	0,53
BPF	31.000	5.100	44.000	168	31	0,44
OPF	96.000	20.000	192.000	71	49	0,54
BRF	214.000	100.000	347.000	25	27	0,36

^{a)} Het ABP telt onder de gepensioneerden ook arbeidsongeschikten; bij de andere fondsen zijn uitkeringen aan arbeidsongeschikten buiten beschouwing gelaten.

Bron: WRR, op basis van Verzekeringskamer (1995).

Ten slotte vallen de bedrijfspensioenfondsen in de cijfers van de Verzekeringskamer op vanwege de grote aantallen slaperspolissen in verhouding tot het aantal actieve deelnemers en het aantal ingegane pensioenen. Vanuit het oogpunt dat elke slaper ooit uitkeringsgerechtigd wordt is de verhouding tussen de aantallen slapers en gepensioneerden opmerkelijk. Deze verhouding kan niet worden verklaard door een bijzondere leeftijdsopbouw bij de bedrijfspensioenfondsen. Bij een vergelijking van de aantallen slapers en uitkeringsgerechtigden over de laatste 30 jaar blijkt daarvan niets.

Uit cijfers van enkele bedrijfspensioenfondsen kan worden afgeleid dat, althans daar, circa tweederde van de slapersrechten niet tot uitkering komt, omdat de verzekerde niet meer kan worden getraceerd ⁴. Dit geldt zowel voor mannen als voor vrouwen. De variatie tussen verschillende fondsen is groot, zodat een generalisatie vermoedelijk niet zonder meer verantwoord is ⁵. Van de slapersrechten die wel tot een uitkering leiden wordt een belangrijk deel afgekocht; bij vrouwen gebeurt dit vaker dan bij mannen ⁶. Over het geheel genomen leidde bij de mannen 1 op de 5 slapersrechten tot een periodieke uitkering en bij vrouwen 1 op de 12.

Deze verhoudingen zijn zeer opmerkelijk; mogelijk zijn ze hier overschat, doordat in sommige gevallen bij het ingaan van het pensioen alsnog meerdere

⁴⁾ PVF-Nederland was zo vriendelijk ten behoeve van dit onderzoek gegevens beschikbaar te stellen over de samenstelling van een groot deel van zijn deelnemersbestand. Genoemde cijfers zijn afgeleid uit een vergelijking tussen de aantallen deelnemers en slapers van 64 jaar en de ingegane pensioenen van 65-jarigen. Wanneer ook het sterfterisico wordt verdisconteerd, wordt het aantal niet uitgekeerde slapersrechten hoger, niet lager. Wel komt een deel van de slapersrechten in de volgende jaren alsnog tot uitkering.

⁵⁾ De cijfers van de Verzekeringskamer zijn onvoldoende gedetailleerd om een algemeen beeld te construeren.

⁶⁾ De PSW (art. 32) biedt hiertoe de mogelijkheid als de pensioenaanspraak de f 360 per jaar niet te boven gaat. Dit bedrag is in 1995 opgetrokken tot f 600.

pakketten slapersrecht van eenzelfde deelnemer onder één noemer worden geregistreerd. Verder moet aangetekend worden dat het hierbij in meerderheid om tamelijk marginale rechten gaat. Het gemiddelde opgebouwde recht van alle slapers bij de genoemde fondsen ligt bij de mannen iets beneden de f 600 per jaar, bij de vrouwen rond de f 400.

Niet alleen tussen, maar ook binnen de hierboven genoemde categorieën is de spreiding vrij groot. Dat blijkt als voor afzonderlijke fondsen het balanstotaal wordt afgezet tegen het aantal actieve deelnemers (Het Financieele Dagblad 1991, 1993). Dit is een zeer grove maat voor de opgebouwde rechten, omdat verschillende fondsen in een zeer verschillende staat van rijping verkeren. Het aantal actieve deelnemers op het totaal aantal inclusief gepensioneerden en slapers kan dus nogal verschillen. Toch kunnen de grote verschillen tussen fondsen niet door verschillen in leeftijdsopbouw en inkomen worden verklaard. Binnen de groep van zestien qua balanstotaal grootste bedrijfspensioenfondsen heeft het hoogste kwart een 10x hoger balanstotaal per actieve dan het laagste kwart. Binnen de groep van 24 grootste ondernemingspensioenfondsen is dezelfde verhouding een factor 3.

5.4.1.2 Oorzaken van de verschillen

De verschillen in de reserves per deelnemer tussen fondsen worden bepaald door de rijpingsgraad, het aantal gebroken pensioenen, de deelnemerspopulatie, de pensioenreglementen en de financieringsmethode. Deze factoren worden hieronder nader uitgewerkt.

Bij een gerijpt fonds bestaat er een dynamisch evenwicht tussen de aantallen actieve deelnemers, slapers en gepensioneerden. Een echt evenwicht wordt in de praktijk door de wisselende omstandigheden overigens nooit bereikt. Voor de rijpingsgraad bestaan verschillende indicatoren, zoals de verhouding tussen de premievrije reserve en de totale reserve en die tussen de voorziening pensioenverplichtingen (reserve) en de salarissom van de actieve deelnemers ⁷.

Wanneer de actieve deelnemers relatief jong zijn, hebben ze nog maar weinig pensioenrechten opgebouwd. Bovendien is de reservering voor eenzelfde pensioentoezegging aan jonge actieven in veel gevallen lager dan die voor oudere, omdat de reservering langer kan renderen.

Alleen voor de actieve deelnemers wordt premie afgedragen ⁸. Gepensioneerden en slapers betalen geen premie meer. Hoe groter het aandeel van deze laatste groepen is in het totaal aantal verzekerden, des te meer invloed heeft een eventuele indexeringstoezegging voor deze groepen op de premie die de actieven moeten opbrengen.

Het PGGM is een voorbeeld van een jong fonds. Het deelnemersbestand is hier de afgelopen 25 jaar zeer sterk gegroeid als gevolg van de groei in de sector gezondheidszorg en in de welzijnssector. Het ABP is een oud fonds, waarin gepensioneerden een belangrijk aandeel hebben.

De rijpingsgraad vormt op zichzelf geen verklaring voor de lage reserves per deelnemer bij bedrijfspensioenfondsen. Deze hebben een lange historie en zijn voor een deel zelfs sterk vertegenwoordigd in uitstervende bedrijfstakken. Men zou derhalve bij de bedrijfspensioenfondsen juist een hoge rijpingsgraad en daarom een hoge reserve verwachten.

Een tweede aspect waarop de fondsen verschillen is de pensioenbreuk. Daarbij moet worden opgemerkt dat de cijfers van de Verzekeringskamer over de aantallen deelnemers met premievrije rechten en ingegane pensioenen voorzichtig moeten worden geïnterpreteerd, omdat ze dubbeltellingen bevat-

⁷ Hilbrand (1990, blz. 193) noemt een verhouding van een factor 5 tussen reserve en loonsom bij een gerijpt fonds.

⁸ In een aantal gevallen ook voor VUT-ers en arbeidsongeschikten.

ten. Bovendien verschilt het aantal dubbeltellingen met de administratie die fondsen voeren.

Tegenover 100 actieve deelnemers staan bij het ABP slechts 61 en bij de ondernemingspensioenfondsen 71 slapers (zie tabel 5.1). Het vrije ondernemerschap creëert nog minder slapers (25). Bij de bedrijfspensioenfondsen daarentegen stonden in 1993 tegenover 100 actieve deelnemers 168 slapers. Dit beeld is nog geflatteerd door de recente toestroom van deelnemers die eerder waren uitgesloten. Zeven jaar eerder stonden er tegenover 100 actieven nog 236 slapers. Het merendeel van de pensioenrechten bij de bedrijfspensioenfondsen is dus gebroken. De conclusie uit de mutatiecijfers moet luiden dat werknemers als gevolg van een scala van factoren minder trouw zijn aan een bedrijfstak dan aan een vrij beroep, de overheid of aan een (grote) onderneming.

Het geringe aantal slaperspolissen bij het ABP heeft een duidelijke verklaring. Overheid en marktsector zijn op de arbeidsmarkt sterk gescheiden segmenten, waartussen weinig mobiliteit is. Mobiliteit binnen de overheid leidt niet tot een pensioenbreuk. Bovendien worden bij het ABP slapersrechten niet meer apart geadministreerd wanneer na een onderbreking de ambtenarenstatus hersteld wordt. Ook de kleine aantallen slapers bij de beroepspensioenfondsen zijn goed verklaarbaar uit het feit dat het hier steeds om hoog gespecialiseerde beroepen gaat, zodat de trouw aan de eigen beroepsgroep groot is.

Een goede verklaring voor het opvallende verschil in verloop tussen de ondernemingspensioenfondsen en de bedrijfspensioenfondsen is moeilijker te geven. Juist omdat de bedrijfspensioenfondsen van toepassing zijn op een hele bedrijfstak zou men verwachten dat werknemers daar juist minder snel een pensioenbreuk oplopen dan bij de aan de onderneming gebonden fondsen. Een mogelijke verklaring ligt in het feit dat veel functies, met name bij de witte boorden, niet aan een specifieke bedrijfstak gebonden zijn: boekhouders werken in alle bedrijfstakken. Ook zijn soms de schotten tussen de bedrijfstakken tamelijk fictief. Het is in het verleden voorgekomen dat bedrijven overgingen van de ene naar de andere bedrijfsvereniging en dat de werknemers daarbij collectief een pensioenbreuk opliepen.

Een tweede mogelijke verklaring ligt in het feit dat het beeld bij de ondernemingspensioenfondsen wordt gedomineerd door een beperkt aantal fondsen bij grote ondernemingen. Carrièrevorming vindt hier kennelijk plaats binnen het bedrijf. Mogelijk spelen daarnaast ook de gunstige primaire en secundaire arbeidsvoorwaarden van grote ondernemingen (waaronder de goede pensioenregelingen) een rol bij het binden van het personeel. Op basis van Amerikaanse data eind jaren zeventig wijzen Allen e.a. (1991) een mogelijk verlies van pensioenrechten aan als een belangrijke verklaring voor de omvang van het personeelsverloop. Uit tabel 5.1 blijkt dat bij ABP en ondernemingspensioenfondsen meer pensioenrechten verloren kunnen worden dan bij de bedrijfspensioenfondsen.

Een derde mogelijke verklaring ligt bij de sectoren waarin de verschillende fondsen opereren. Het PGGM vertegenwoordigt qua deelnemersaantal een belangrijke portie van de bedrijfspensioenfondsen. Het verloop in de zorgsector is relatief hoog. Ook de bouwnijverheid is omvangrijk. Hier spelen zowel verloop als (seizoens)werkloosheid een belangrijke rol.

Overigens zal het aantal slapersrechten op de lange termijn geleidelijk minder worden dankzij de mogelijkheid tot waarde-overdracht sinds het eind van de jaren tachtig.

De behandeling van slapers in de verschillende fondsen loopt nogal uiteen. Alleen het ABP zegt (nog) een indexering toe die gelijk is aan de indexering van de actieven. Veel andere fondsen streven niettemin naar welvaartsvaste pensioenen, maar laten de realisering daarvan afhangen van de financiële positie van het fonds; er wordt niet voor gereserveerd. Een grote groep fondsen heeft (dan wel had tot voor kort) de gewoonte slapers in het geheel niet te

indexeren. Gepensioneerden konden daarentegen wel vaak op een prijscompensatie of soms meer rekenen. Sinds 1991 bestaat de wettelijke verplichting voor pensioenfondsen om slapersrechten te indexeren met dezelfde percentage als de ingegane pensioenen. Slapers zullen daar niet altijd van profiteren, omdat deze verplichting bij veel fondsen de financiële spoeling nogal dun maakt.

Het grote aantal mutaties bij de bedrijfspensioenfondsen vormt een van de belangrijke verklaringen voor de lage reserves per deelnemer. De actieve deelnemers hebben daardoor gemiddeld een relatief korte opbouwperiode achter de rug.

Een derde verklaring voor de verschillen in de reserves per deelnemer kan worden gezocht bij de samenstelling van de deelnemerspopulatie. Zo bestond in 1992 het actievenbestand van het PGGM voor 79 procent uit vrouwen en het ABP voor 37 procent (ABP 1994). In de ondernemingspensioenfondsen en overige bedrijfspensioenfondsen is slechts 17 (1987) respectievelijk 18 procent (1991) van de deelnemers vrouw (Pensioenkamer 1989a, blz. 84; Vereniging van bedrijfspensioenfondsen 1993). Uiteraard werken deze verschillen naar geslacht ook door in de overige kenmerken. Vrouwen werken vaker in deeltijd dan mannen, ze hebben een lager inkomen en maken minder promotie. In veel gevallen vielen ze tot voor kort buiten de pensioenregeling. Hun dienstlijnen zijn vaak gebroken door een tijdelijk of blijvend terugtreden uit de arbeidsmarkt. Omdat pensioenrechten van slapers vaak niet of nauwelijks worden geïndexeerd, hebben de meeste vrouwen slechts kleine opgebouwde rechten. Wel is het zo dat vrouwen sterk oververtegenwoordigd zijn in de fondsen die wel de rechten van slapers indexeren (ABP en PGGM). Toch zijn ook bij deze fondsen de opgebouwde rechten van vrouwen beduidend lager dan die van mannen. De samenstelling van de deelnemerspopulatie naar geslacht verklaart op zichzelf niet de verschillen in reserves per deelnemer tussen de fondsen. Men zou op grond daarvan immers juist verwachten dat de bedrijfspensioenfondsen met weinig vrouwen een hoge reserve per deelnemer zouden hebben. Gedeeltelijk met het voorgaande samenhangend zijn er de verschillen in de inkomens van de deelnemers. De lage loonschalen in de zorgsector werken door in de pensioenopbouw bij het PGGM. De bedrijfspensioenfondsen beheren de pensioenen van werknemers uit relatief kleine bedrijven. Deze betalen gemiddeld lagere lonen dan de grote ondernemingen. Een oorzaak hiervan kan liggen bij de grotere overhead van staffuncties en management in de grotere ondernemingen, terwijl bij kleine ondernemingen veel meer de nadruk ligt op de feitelijke productie. De beroepspensioenfondsen beheren de pensioenen van de vrije beroepen. Meestal gaat het hierbij om relatief hoge inkomens van (tand)artsen, advocaten enzovoort.

De verschillen in de pensioenreglementen verklaren weer wel een belangrijk deel van de verschillen in reserves per deelnemer. Het meest bekend zijn de verschillen tussen eindloonregelingen, opbouwregelingen met indexering en vaste bedragenregelingen ⁹.

Bij een eindloonregeling is het opgebouwde recht afhankelijk van het inkomen in het laatste jaar of de laatste paar jaren. Soms worden promoties in de laatste tien jaren niet meer doorberekend in het opgebouwde pensioenrecht. Daarmee worden zogenaamde pensioenpromoties voorkomen ¹⁰.

⁹] Voor een uitgebreide beschrijving van pensioenstelsels zie Petersen (1990a, hfst. 3); Pensioenkamer (1989a).

¹⁰] Bij de eindloonregelingen wordt nog onderscheid gemaakt in eindloon dienstjaren en eindloon levensjaren. Bij eindloon dienstjaren is de doorgebrachte diensttijd maatgevend voor het pensioen. De backservice op diensttijd bij een vroegere werkgever wordt geacht gefinancierd te zijn bij het vroegere pensioenfonds. Bij eindloon levensjaren is de leeftijd maatgevend. Diensttijd bij een vorige werkgever wordt als voorpensioen op het berekende pensioen ingehouden. Dit heeft als effect dat de backservice ook wordt toegepast op de diensttijd bij vorige werkgevers. In jargon heet dit het achterbalkon. Eindloon levensjaren is met de verplichte gelijke indexering van slapersrechten en ingegane pensioenen en met het recht op waarde-overdracht achterhaald geworden en wordt steeds minder toegepast. Sinds 1987 is het aandeel van de deelnemers met een eindloon levensjaren regeling gehalveerd.

Bij een opbouwregeling met indexering wordt jaarlijks een pensioengrondslag vastgesteld aan de hand van het verdiende loon. Deze pensioengrondslag groeit mee met de CAO-lonen, maar niet met individuele carrières. De opbouwregeling geeft een pensioenresultaat dat weliswaar niet in een vaste verhouding staat tot het laatste verdiende inkomen, maar wel een goede afspiegeling vormt van het inkomen gedurende de actieve fase van het leven. Naast de bovengenoemde is er nog een kleine minderheid (naar aantallen deelnemers) van vaste bedragenregelingen en beschikbare premieregelingen. Het pensioen wordt in het laatste geval bepaald door de waarde van de ingelegde premie. Eigenlijk is er weinig verschil met individuele levensverzekeringen. Beschikbare premieregelingen zijn zeer gevoelig voor inflatie. In de regel geven de eindloonregelingen de beste pensioenresultaten en dus ook de hoogste reserveringen. Vaste bedragen regelingen zijn daarentegen doorgaans het karigst. Bij de ondernemingspensioenfondsen zitten de meeste deelnemers in een eindloonregeling. De RABO-bank vormt hierop een uitzondering, maar compenseert dat met een relatief hoog opbouwpercentage. Bij de bedrijfspensioenfondsen hebben de opbouwregelingen nog een substantieel deel van totaal aantal deelnemers.

Ook de pensioenfranchise en het opbouwpercentage hebben invloed op het pensioenresultaat. De pensioenfranchise haalt dat deel van het inkomen uit de pensioengrondslag dat geacht wordt gedekt te zijn door de AOW. Naast de franchise komt in een minderheid van de gevallen nog een AOW-inbouw voor. De verschillen in pensioenfranchise zijn groot. Met name veel bedrijfspensioenfondsen hebben een hoge franchise die rechtstreeks gekoppeld is aan de AOW-uitkering van een gehuwd echtpaar. Soms is die franchise gedifferentieerd naar de burgerlijke staat van de deelnemer. Dit gold tot voor kort ook voor het ABP, maar per 1995 wordt hier de franchise uniform en bovendien verlaagd tot f 26.500 (Lutjens 1994). Het PGGM gaat bij de franchise uit van de AOW-uitkering van een alleenstaande.

De invloed van de pensioenfranchise op de opbouw van het pensioen is groter naarmate het inkomen van de betrokkene lager is. Het verschil tussen een hoge franchise en de lage PGGM-franchise kan bij een volledige diensttijd circa f 7000 pensioenrecht per jaar bedragen. Bij een laatste salaris van f 45000 betekent dit een verdubbeling van het aanvullend pensioen.

Verder zijn er verschillen in opbouwpercentage. Het doorsnee opbouwpercentage bedraagt 70 procent voor een volledige diensttijd. Sommige fondsen bouwen versneld op in verband met een lagere pensioenleeftijd. In dat geval moet bovendien een overbruggingspensioen, equivalent met de VUT, gefinancierd worden. In een aantal gevallen wordt voor de vervroegde pensionering apart gereserveerd. Verder neemt soms de hoogte van het opbouwpercentage stapsgewijs af met het inkomen.

Ten slotte zijn er nog veel andere aspecten die de kwaliteit van de pensioenregeling bepalen, zoals de aanwezigheid en de omvang van het weduwenpensioen, weduwnaars- en partnerpensioen, premievrije voortzetting van de opbouw van het pensioen bij arbeidsongeschiktheid en aanvullingen op de arbeidsongeschiktheidsuitkering.

De kwaliteit van de pensioenregeling is bij de ondernemingspensioenfondsen gemiddeld hoger dan bij de bedrijfspensioenfondsen, omdat de regeling van het bedrijfspensioenfonds als een bodemregeling functioneert. Alleen wanneer een betere voorziening geboden wordt, kan dispensatie worden gegeven van de verplichte bedrijfspensioenregeling. Maar er zijn meer verklaringen voor de verschillen. De bedrijfspensioenregelingen gelden voor een hele bedrijfstak. Het argument dat werknemers aan de onderneming kunnen worden gebonden via een gunstige pensioenregeling, een argument dat bij de ondernemingspensioenfondsen kennelijk een rol speelt, is op de bedrijfspensioenfondsen niet van toepassing. Het feit dat de pensioenpremie een onderdeel

vormt van de arbeidskosten weegt zwaarder. Dit uit zich in doorsnee in betrekkelijk zuinige pensioenregelingen bij de bedrijfspensioenfondsen.

In de loop van de jaren is de kwaliteit van de pensioenregelingen aanzienlijk verbeterd. Steeds meer fondsen indexeren de premievrije polissen, verlagen de franchise, bieden een nabestaandenvoorziening of een premievrije opbouw bij arbeidsongeschiktheid of stappen over naar een kwalitatief beter type reglement. De bedrijfspensioenfondsen hebben hierbij veel van hun achterstand op de ondernemingspensioenfondsen ingelopen, maar de verschillen zijn zeker niet verdwenen.

Bij veel bedrijfspensioenfondsen zijn de verbeteringen bovendien van (zeer) recente datum. Als gevolg daarvan zijn de rechten die onder het verbeterde reglement zijn opgebouwd nog klein; dat geldt ook voor de slapersrechten. Een qua aantal deelnemers omvangrijke sector als de bouw nijverheid had bijvoorbeeld tot het midden van de jaren tachtig een vaste bedragen regeling.

Verder worden steeds meer uitsluitingen van bijvoorbeeld deeltijdwerkers en gehuwde vrouwen geschrapt. Daardoor treden nieuwe deelnemers toe die pas vanaf dat moment rechten beginnen op te bouwen ¹¹. Het PGGM is hiervoor extra gevoelig door het grote aandeel van vrouwen in het deelnemersbestand. Deeltijdwerkers beneden de 40 procent werden hier in 1991 toegelaten, waardoor het aantal actieve deelnemers met ongeveer een kwart groeide boven de al hoge trendmatige groei. Het PGGM heeft inmiddels toegezegd de rechten van deeltijdwerkers te zullen repareren.

Tenslotte wordt nog een klein deel van de verschillen in pensioenreserves verklaard door de financieringsmethode (zie par. 5.5.2). De 65-x methode levert in het algemeen de laagste reserves; de koopsommenmethode een hogere en de lasten-batenmethode een nog hogere. De bedrijfspensioenfondsen hanteren vaker 'dunnere' financieringsmethoden dan andere fondsen. Ook qua omvang van het eigen vermogen zijn de bedrijfspensioenfondsen minder welvarend dan de ondernemingspensioenfondsen. Het PGGM vormt hierop een duidelijke uitzondering met de dynamische premie die juist tot veel hogere reserves en een hoog eigen vermogen leidt. Overigens zien sommigen de causaliteit anders en zijn van mening dat bij het PGGM het hoge eigen vermogen heeft geleid tot het dynamisch premiesysteem.

5.4.1.3 *Fondsen in het model*

De grote verscheidenheid aan pensioenregelingen maakt een differentiatie naar pensioenregelingen in het model noodzakelijk. Uiteraard is het niet mogelijk om volledig recht te doen aan de bestaande variatie. Twee benaderingen zijn mogelijk: aan individuen kunnen parameters worden meegegeven die hun pensioenregeling beschrijven of individuen kunnen worden toegevoegd aan enkele geaggregeerde fondsen.

Nelissen (1994, hfst. 7) blijft in zijn studie trouw aan de door hem gekozen microsimulatiemethode en geeft individuele parameters mee die de pensioenregeling beschrijven. Alleen het ABP wordt als apart fonds gemodelleerd. De overige fondsen worden beschreven door parameters toe te kennen voor het type regeling, de hoogte van de franchise, onderscheid in de regeling naar burgerlijke staat enzovoort. Het voordeel van deze werkwijze is dat net als in de werkelijkheid een grote diversiteit van pensioenregelingen ontstaat. De toewijzing van de parameters geschiedt bij Nelissen grotendeels op grond van de gemeten verdelingen in de Pensioenkaart. Het nadeel van deze werkwijze is dat een gedifferentieerde ijking van de resultaten van het historische deel van de simulatie aan de gerealiseerde waarden niet goed mogelijk is ¹². Bovendien wordt het moeilijker rekening te houden met de historische veranderingen in

¹¹) Mogelijk zal de jurisprudentie leiden tot opbouw van rechten voor deeltijdwerkers met terugwerkende kracht tot 1976. Deze rechten zijn in de gebruikte cijfers niet verdisconteerd.

¹²) Nelissen werkt evenals deze studie met een kunstmatig gegenereerd databestand.

de pensioenreglementen. De validiteit van deze modellering kan daardoor onvoldoende getoetst worden.

Bij de tweede benadering wordt een beperkt aantal geaggregeerde pensioenfondsen gevormd waaraan individuen worden toegewezen. Deze werkwijze heeft als voordeel dat maximaal gebruik kan worden gemaakt van historische data over (geaggregeerde) fondsen. Bovendien kunnen veranderingen in de loop van de tijd in de regelingen worden verdisconteerd. Deze voordelen wegen zwaarder dan het nadeel dat deze werkwijze de diversiteit binnen de geaggregeerde fondsen onvoldoende tot zijn recht laat komen. In de vorige paragraaf is gebleken dat de verschillen tussen geaggregeerde fondsen al aanzienlijk zijn.

Vooraf wegens de mogelijkheid historische data van de Verzekeringskamer te gebruiken en de mogelijkheid de validiteit van de modellering te toetsen is in dit onderzoek voor de tweede benadering gekozen. Op basis van de eerder genoemde verschillen tussen fondsen zijn vijf pensioenreglementen onderscheiden.

Het ABP en PGGM zijn als aparte regelingen onderscheiden wegens de omvang van deze fondsen, de afwijkende deelnemersopbouw en de afwijkende franchise. Beide zijn eindloon dienstjaren regelingen.

De ondernemingspensioenfondsen onderscheiden zich door een hoge reserve per deelnemer dankzij een klein verloop en een kwalitatief goed pensioenreglement. Het merendeel (94%) van de deelnemers heeft een eindloonregeling of een combinatie van eindloon en opbouw. Daarom is het ondernemingspensioenfonds in het model opgevat als een eindloon dienstjarenregeling. De deelnemers van de beroepspensioenfondsen zijn te gering in aantal om ze als een apart fonds in het model op te nemen. De beroepspensioenfondsen worden evenals de ondernemingspensioenfondsen gekenmerkt door hoge reserves per deelnemer en een klein verloop. Om die reden zijn de deelnemers van de beroepspensioenfondsen in het model ondergebracht bij de ondernemingspensioenfondsen.

De overige verzekerden onder de bedrijfspensioenfondsen vormen samen een restgroep die groter is dan elk van de voorgaande. De verzekerden kenmerken zich door een relatief hoog verloop en door lage reserves per actieve deelnemer. Omdat de verscheidenheid aan pensioenreglementen hier vrij groot is, is de groep onderverdeeld in een categorie met een eindloon dienstjarenregeling en een met een opbouwregeling.

Een omvangrijke categorie actieven tenslotte is die zonder een pensioenregeling, de zogenoemde witte vlek. Op de omvang van deze categorie zullen we in de volgende paragraaf ingaan.

De differentiatie naar pensioenregelingen kon bij gebrek aan data niet op alle fronten worden doorgevoerd. Aangenomen mag worden dat zowel de gemiddelde salarissen als de spreiding ervan binnen de onderscheiden fondsen niet uniform zijn. Zo heeft bijvoorbeeld het PGGM met name voor de vrouwelijke deelnemers een platte loonstructuur. De verschillen in reserves tussen de bedrijfspensioenfondsen en de ondernemingspensioenfondsen suggereren verder relatief lagere lonen bij de bedrijfspensioenfondsen. Met dit gegeven is slechts op een tamelijk grove wijze rekening gehouden (zie par. 5.2.2). Verder zal het aantal deeltijdwerkers per fonds en de inschaling van deeltijdwerkers verschillen. Ten slotte kunnen verschillen optreden door uiteenlopende arbeidsongeschiktheidskansen. Deze zijn bijvoorbeeld zeer hoog in de bouw- en nijverheid en relatief laag bij het ABP. Ook met deze effecten kon geen rekening worden gehouden. De gebruikte waarden zijn steeds die voor een landelijk gemiddelde.

Wel is rekening gehouden met de grote verschillen in uitstroomkansen tussen de fondsen en met verschillen in pensioenreglement. Hierop wordt in de volgende paragrafen ingegaan.

5.4.1.4 *Uitstroomkansen*

Wanneer een deelnemer tussentijds de pensioenregeling verlaat, krijgt hij of zij een aan de diensttijd evenredig deelrecht mee. Dit opgebouwde recht wordt vaak niet of minder verhoogd dan de rechten van actieve deelnemers. Fondsen met veel gebroken pensioenen hebben daardoor veel minder reserves nodig dan fondsen met deelnemers met relatief veel dienstjaren.

De verschillende bronnen die gebruikt kunnen worden voor het meten van de tussentijdse uitstroom gebruiken verschillende definities en leiden daardoor tot verschillende schattingen. De Verzekeringskamer (1991, blz. 5) geeft voor 1987 een tussentijdse uitstroom van 17 en 5 procent voor respectievelijk de bedrijfspensioenfondsen en ondernemingspensioenfondsen, maar de definitie van uitstroom is ruimer dan die van de Pensioenkamer. De Pensioenkamer (1989b) komt in hetzelfde jaar uit op 13 respectievelijk 3 procent tussentijdse uitstroom. Hetzelfde onderzoek geeft voor ABP en Nederlands Spoorwegen samen een tussentijdse uitstroom van 9 procent, hetgeen aanmerkelijk hoger ligt dan de circa 2 procent die kan worden afgeleid uit de Wetenschappelijke Balansen van het ABP (1986).

Het onderzoek van de Pensioenkamer richtte zich op de slapersuitstroom. Qua definitie zijn de resultaten uit dit onderzoek bruikbaar dan de mutatiecijfers van de Verzekeringskamer. Daar staat tegenover dat de mutaties over een lange periode door de Verzekeringskamer worden gerapporteerd. In de praktijk blijkt dat uitstroomkansen die gebaseerd zijn op de mutatiecijfers van de Verzekeringskamer de aantallen slapersrechten beter verklaren dan uitstroomkansen die zijn gebaseerd op het onderzoek van de Pensioenkamer. Uit verschillende bronnen waren naar leeftijd en geslacht gedifferentieerde uitstroomkansen beschikbaar voor het ABP, het PGGM, het pensioenfonds voor de Metaalnijverheid en de RABO-bank. Een gemiddelde van deze uitstroomkansen is toegepast op een doorsnee deelnemersbestand, waarmee een overall uitstroomkans van 6,1 procent resulteerde. De gemiddelde gedifferentieerde uitstroomkansen zijn vervolgens zodanig verhoogd (verlaagd) dat de overall uitstroomkans overeenkomt met het mutatiecijfer dat de Verzekeringskamer rapporteert. Voor de ondernemingspensioenfondsen is dit 4,6 procent; voor de bedrijfspensioenfondsen tot 1980 20,4 procent en daarna 15,7 procent.

5.4.1.5 *Pensioenreglement*

De belangrijkste parameters in een pensioenreglement zijn de franchise c.q. inbouw en het opbouwpercentage. Bij het inbouwsysteem wordt op basis van het totale salaris een pensioenrecht vastgesteld. Vervolgens wordt voor de AOW van dit pensioenrecht een bedrag afgetrokken. Dit is niet noodzakelijk het bedrag dat de betrokkene ook daadwerkelijk aan AOW ontvangt¹³. Het inbouwsysteem compenseert (voor mannen) in de meeste gevallen de verschillen in de AOW-uitkeringen van gehuwden en ongehuwden, zodat een gelijk totaal pensioenresultaat ontstaat. Het inbouwsysteem wordt geleidelijk verdrongen door het franchisesysteem. Het ABP verliet het inbouwsysteem in 1986, het PGGM in 1988.

Bij het franchisesysteem wordt van het salaris eerst een franchise afgetrokken voordat de pensioenopbouw berekend wordt. Over dit deel van het salaris wordt geen pensioen opgebouwd. Bij de 70 procent eindloonregelingen wordt gestreefd naar een totaal pensioenresultaat inclusief AOW van 70 procent van het salaris. De franchise wordt in dat geval vastgesteld op 10/7 van de AOW-uitkering. In sommige gevallen wordt voor ongehuwden een lagere franchise

^{13]} Omdat voor de meeste pensioenregelingen een opbouwperiode geldt van 40 jaar en voor de AOW 50 jaar, wordt in de regel slechts 80 procent van de AOW-uitkering ingebouwd. Voor de standaarddeelnemer is daarom het inbouwsysteem voordeliger dan het franchisesysteem. Verder wordt soms een AOW-uitkering verondersteld die er in werkelijkheid niet is. Dit gold voor de stelselherziening AOW met name voor gehuwde vrouwen.

gehanteerd dan voor gehuwden. Net als bij het inbouwsysteem worden op deze manier de verschillen in de AOW-uitkeringen tussen gehuwden en ongehuwden gecompenseerd.

In het model is uitgegaan van een franchisesysteem voor alle pensioenberekeningen, omdat het inbouwsysteem steeds minder wordt toegepast. Verder zijn de verschillen in pensioenopbouw tussen ongehuwden en gehuwden genegeerd. Uit de Pensioenkaart blijkt dat, inclusief het ABP, in 1987 iets minder dan de helft van het totaal aantal deelnemers was aangesloten bij een fonds dat in de franchise een onderscheid maakt tussen gehuwden en ongehuwden (Pensioenkamer 1989a, blz. 106). Het ABP nam het leeuwedeel hiervan voor zijn rekening.

Het onderscheid tussen gehuwden en ongehuwden staat op enigszins gespannen voet met streven naar gelijke behandeling en het uitgangspunt dat pensioen steeds meer gezien wordt als uitgestelde arbeidsbeloning. Het ligt daarom voor de hand dat fondsen in navolging van het ABP dit onderscheid in de nabije toekomst zullen schrappen¹⁴. Corrigeren we voor het ABP, dan is nog slechts 16 procent van de deelnemers aangesloten bij een fonds dat bij de franchise onderscheid maakt tussen gehuwden en ongehuwden. Slechts 3 à 4 procent van alle deelnemers krijgt daadwerkelijk met de ongehuwdenfranchise te maken, omdat op 65-jarige leeftijd 83 procent (1993) van de mannen gehuwd is.

Bij het ABP en PGGM zijn de in het model gebruikte franchise en opbouwpercentage afkomstig uit het bestaande reglement. Er is echter geen rekening gehouden met verschillende franchises binnen een dienstlijn als gevolg van wijziging van het reglement.

De franchises van de bedrijfspensioenfondsen met een middelloonregeling lopen in de praktijk ver uiteen. Sommige combineren een laag opbouwpercentage met de afwezigheid van een franchise. Daarom is voor het berekenen van franchise en opbouwpercentage bij de middelloonregelingen een zo representatief mogelijke selectie gemaakt, waarvan de gemiddelde waarden voor franchise en opbouwpercentage ook leiden tot een gemiddelde pensioenopbouw¹⁵.

Bij de ondernemingspensioenfondsen vindt in sommige gevallen een versnelde opbouw plaats. Weliswaar is de maximale opbouw meestal 70 procent, maar deze kan in minder dan 40 jaar worden bereikt. Daarom is de opbouw per jaar afgeleid van een gemiddelde opbouw van 72 procent.

Voor de overige bedrijfstakpensioenfondsen en de ondernemingspensioenfondsen is de franchise en het opbouwpercentage geschat als een gewogen gemiddelde¹⁶.

Het opbouwpercentage bedraagt bij alle regelingen behalve de ondernemingspensioenfondsen en de bedrijfspensioenfondsen met een middelloonsysteem 70 procent. Bij de bedrijfspensioenfondsen (met uitzondering van het PGGM) wordt de opbouw afgetopt op de WAO-grens. Voor het nabestaandenpensioen is uitgegaan van 70 procent van het ouderdompensioen.

Vooraf bij de bedrijfspensioenfondsen zijn de pensioenregelingen in het verleden kwalitatief veel minder geweest dan nu. Toepassing van het huidige reglement in het verleden zou daarom leiden tot een sterke overschatting van de opgebouwde rechten. De verscheidenheid is hier zeer groot en het is in de praktijk onmogelijk om hieraan recht te doen. Op basis van globale informatie over de wijze waarop de reglementen zijn verbeterd, zijn in het verleden

¹⁴] Een complicatie vormt hier overigens het nabestaandenpensioen. In paragraaf 8.4 komen we daarop terug.

¹⁵] De franchise bedraagt daarbij f 26.400 (1993) en het opbouwpercentage 64 procent.

¹⁶] Van de deelnemers met een eindloonregeling waren er bij de bedrijfspensioenfondsen 830.000 en bij de ondernemingspensioenfondsen 106.000 in de weging betrokken (Tilborg 1994; Vereniging van Bedrijfspensioenfondsen 1993; reglementen van enkele grote ondernemingspensioenfondsen).

een aantal wijzigingen gemodelleerd op een zodanige wijze dat de ontwikkeling van macrogrootheden zoveel mogelijk overeenstemt met de historische ontwikkeling.

In de eerste plaats is bij alle bedrijfspensioenfondsen (met uitzondering van het PGGM) tot 1980 uitgegaan van een opbouwsysteem met een opbouwpercentage van 40 procent ouderdomspensioen en 50 procent weduwenpensioen. In 1980 stapt een deel van de deelnemers, in omvang overeenkomstig de uitkomsten van de Pensioenkaart, over op een eindloonsysteem. Daarbij worden aan de hand van het opgebouwde recht fictieve dienstjaren berekend. Het opgebouwde recht neemt hierbij niet toe; het aantal dienstjaren valt daardoor lager uit dan het werkelijk aantal dienstjaren. Daarnaast wordt, eveneens in 1980, het opbouwpercentage verhoogd tot 70 procent (bij het middelloonsysteem 64%) ouderdomspensioen en 70 procent weduwenpensioen. Hierbij neemt onder de eindloonsystematiek het opgebouwde recht wel sprongsgewijs toe; onder het middelloonsysteem slechts geleidelijk. Ook bij de ondernemingspensioenfondsen wordt voor 1980 een lager opbouwpercentage gehanteerd, maar minder dramatisch, namelijk 65 procent ouderdomspensioen en 50 procent weduwenpensioen.

Daarnaast zijn nog enkele wijzigingen gemodelleerd die voor de macro-uitkomsten van secundair belang zijn. Zo geldt voor de bedrijfspensioenfondsen (met uitzondering van het PGGM) dat arbeidsongeschikten pas vanaf 1980 mogen rekenen op een premievrije voortzetting van de pensioenopbouw. Verder zijn voor 1991 bij het PGGM deeltijdwerkers beneden de 40 procent en bij de overige bedrijfspensioenfondsen deeltijdwerkers beneden de 80 procent en gehuwde vrouwen van deelname uitgesloten. Het effect van deze uitsluiting is alleen bij het PGGM substantieel. Ten slotte geldt voor alle fondsen dat pas vanaf 1991 ook weduwnaars voor een uitkering in aanmerking komen¹⁷. De indexering van opgebouwde rechten is aan de orde geweest in paragraaf 5.3.2, de modellering van waarde-overdracht in paragraaf 4.4.1.

5.4.2 Toewijzing van een pensioenfonds

Zodra een individu overgaat naar de toestand 'actief' dan wel binnen de toestand 'actief' van werkkring verandert, krijgt hij een van de in de vorige paragraaf behandelde pensioenfondsen toegewezen. Voor deze toewijzing wordt de verdeling van werkenden over de fondsen in een bepaald jaar als uitgangspunt genomen (zie par. 4.4.1).

Het onderzoek van de Pensioenkamer laat zien dat de toewijzing van een fonds daarnaast afhankelijk is van andere factoren. De zogenoemde witte vlek is geconcentreerd bij parttimers in de dienstensector (exclusief ambtenaren), vooral bij degenen met een laag loon (Pensioenkamer 1987a, 1987b). Een samenhang tussen deeltijdwerk en loon ontstaat doordat deeltijdwerkers beneden de 20 uur in het model altijd in de laagste loonschaal worden geplaatst. De samenhang tussen deeltijdwerk en witte vlek ontstaat door de uitsluitingen uit de vorige paragraaf. Deze worden in 1991 ongedaan gemaakt door deeltijdwerkers en gehuwde vrouwen in verhoogde mate te laten instromen in pensioenregelingen.

Bij het toetreden tot een fonds wordt in alle gevallen een nieuwe pensioenlijn gestart, ook in die gevallen waarin een individu terugkeert in hetzelfde fonds. De gedachte hierachter is dat de in het model opgenomen fondsen aggregaten zijn van verschillende fondsen in de werkelijkheid. Terugkeer in hetzelfde geaggregeerde fonds in het model kan zeer wel in werkelijkheid een overstap naar een ander concreet fonds impliceren. Uitzondering zijn uiteraard het

¹⁷ Gezien de concentratie van vrouwen bij het ABP en PGGM is dit eigenlijk te laat. Het aantal weduwnaars is relatief klein en bijgevolg de reservering hiervoor eveneens. Op de uitkomsten heeft dit derhalve weinig invloed.

ABP en het PGGM. Toch wordt in alle gevallen een nieuwe pensioenlijn gestart, omdat de gehanteerde kansen op een pensioenbreuk zijn afgeleid van de kansen dat een individu een bepaald fonds verlaat. In werkelijkheid wordt dus een pensioenlijn afgesloten.

De gegevens over de aantallen deelnemers naar geslacht bij het ABP zijn ontleend aan de wetenschappelijke balansen van het ABP (1968-1986). Die over de deelnemers bij het PGGM zijn afkomstig uit jaarverslagen (1990, 1995; plus aanvullende informatie). Een zinvolle definitie van de PGGM-deelnemer is in historisch opzicht moeilijk te geven, omdat het PGGM sterk gegroeid is door de opname van bestaande fondsen. Om hieraan enigszins recht te doen is de start van het PGGM-fonds niet in 1969 maar in 1964 geplaatst.

Gegevens over de ondernemingspensioenfondsen en de bedrijfstakpensioenfondsen zijn ontleend aan de overzichten van de Verzekeringskamer vanaf 1960. Op de aantallen in de bedrijfspensioenfondsen zijn steeds de deelnemers van het PGGM in mindering gebracht.

De verdeling over de geslachten en bij de bedrijfstakpensioenfondsen ook over de eindloon- en middelloonregelingen kon niet uit de overzichten van de Verzekeringskamer worden afgeleid. Wel is deze verdeling voor 1987 gemeten in de Pensioenkaart. Op basis van deze verdeling en op basis van de beroepsdeelneming van mannen en vrouwen is deze verdeling in het verleden geconstrueerd ¹⁸.

De resterende groep die niet in een van de genoemde fondsen is opgenomen vormt de witte vlek. De Pensioenkamer (1987a, 1987b) komt in zijn onderzoek tot een witte vlek van circa 18 procent van de werknemers. Dit gegeven is gebaseerd op een gemeten aantal actieve deelnemers van 2,9 miljoen in 1985 bij een aantal van 3,6 miljoen werknemers tussen 25 en 65 jaar ¹⁹. In 1987 zijn er 3,2 à 3,3 miljoen werknemers boven de 16 jaar met een regeling op 4,6 miljoen feitelijk werkzame werknemers (Pensioenkamer 1989a, blz. 41 e.v.).

Aan de meting van de witte vlek zitten nogal wat haken en ogen. In de eerste plaats is er enige onduidelijkheid over wie als deelnemer moeten worden aangemerkt. De Verzekeringskamer registreerde in 1987 3,3 miljoen verzekerden voor wie wordt bijgedragen; dit zijn behalve feitelijk werkzame personen ook degenen voor wie de pensioenvoorziening bij werkloosheid, arbeidsongeschiktheid of VUT wordt voortgezet. Daarnaast telt het ABP actieve deelnemers mee vanaf 16 jaar en niet vanaf 25 jaar. In dit opzicht is de definitie van de Verzekeringskamer ruimer dan die van de Pensioenkamer, vermoedelijk enige honderdduizenden. Anderzijds rapporteert de Verzekeringskamer alleen over de verzekerden bij het ABP, de bedrijfspensioenfondsen, ondernemingspensioenfondsen en beroepspensioenfondsen. Daarnaast zijn er nog werknemers die pensioen opbouwen via rechtstreekse contracten met levensverzekeraars. Als gevolg van dubbeltellingen kan de omvang van deze groep niet direct uit de rapportages van de Verzekeringskamer worden afgeleid. Uit een vergelijking van de data van de Verzekeringskamer en die van de Pensioenkamer kan worden afgeleid dat het om circa 90.000 deelnemers moet gaan ²⁰. Per saldo mag worden geconcludeerd dat de gegevens over het aantal deelnemers die de Pensioenkamer uit enquêtes onder werkgevers heeft verkregen redelijk goed overeenstemmen met de totaalcijfers die de Verzekeringskamer rapporteert.

^{18]} Bij de categorie eindloon uit de Pensioenkaart is de helft van de deelnemers uit de gecombineerde eindloon/middelloonregelingen opgeteld. In de middelloonregeling is de rest van de deelnemers ondergebracht, namelijk die met een middelloonregeling (61%), die met vaste bedragen (26%), die met beschikbare premie (3%) en de helft van de deelnemers met een gecombineerde regeling (11%).

^{19]} De afwijking wordt veroorzaakt door de categorie onbekend.

^{20]} Volgens de Pensioenkamer (1989a, blz. 44, blz. 84) valt 68% van de werknemers (excl. ABP) onder de BPF.

De tweede en belangrijkste onduidelijkheid zit in de noemer, het aantal werknemers. De Pensioenkamer gaat uit van een aantal feitelijk werkzame werknemers ouder dan 15 jaar van 4,6 miljoen in 1987 en baseert zich daarbij op het CBS. Volgens de Arbeidskrachtentelling (AKT) zijn er in 1987 echter 5,6 miljoen werkzame personen. Door de telling van zelfstandigen en meewerkende gezinsleden is het aantal werkzame personen groter dan het aantal werknemers. Bij de overgang van de AKT naar de EBB is het begrip werkzaam nog ruimer opgevat (zie par. 4.4.2). In dit onderzoek relateren we de witte vlek aan het aantal werkzame personen. De pensioenvoorziening van zelfstandigen alsmede die van werknemers via rechtstreekse contracten met levensverzekeraars blijven daarbij buiten beschouwing. Als gevolg daarvan komen we in 1991 tot een witte vlek van 27 procent voor mannen en 43 procent voor vrouwen. Deze getallen zijn aanzienlijk hoger dan die van de Pensioenkamer, respectievelijk 11 procent en 40 procent (1985). Bij de interpretatie van de uitkomsten moet rekening worden gehouden met het feit dat een deel van de pensioenvoorziening buiten beschouwing blijft.

5.4.3 Berekening van het opgebouwde recht

Voor de berekening van het opgebouwde recht wordt uitgegaan van twee reglementen, namelijk eindloon dienstjaren en opbouw met indexering. Overeenkomstig de praktijk bij een ruime meerderheid van pensioenregelingen ligt de entreeleeftijd vast op 25 jaar en de pensioenleeftijd op 65 jaar. Alleen voor het ABP is tot 1986 een entreeleeftijd van 18 jaar gehanteerd. In dat jaar werd de entreeleeftijd voor de opbouw van het eigen ouderdomspensioen opgetrokken tot 25 jaar. Vanaf 1994 wordt de oude toestand weer hersteld. In beide reglementen is het pensioengevend salaris per jaar gedefinieerd als

$$G_t = (\text{salaris}_{t-1} - \text{franchise}_t) \times \text{peru} \quad (1)$$

met: salaris = voltijdsalaris (geïndexeerd naar jaar t)
peru = maximale opbouw / maximaal aantal deelnemersjaren

Volgens het reglement eindloon dienstjaren worden de dienstjaren bij de huidige werkgever geteld. Parttimers bouwen dienstjaren op naar rato. Het opgebouwde recht op ouderdomspensioen (OROP) is het bedrag aan pensioen dat op enig moment is toegezegd en dat bij voortijdig uittreden wordt meegegeven. Het opgebouwd recht bij eindloon dienstjaren is gedefinieerd als

$$\text{OROP}_t = G_t \times \text{dienstjaren}_t \quad (2)$$

Volgens het reglement opbouw met indexering wordt telkenjare het opgebouwde recht verhoogd:

$$\text{OROP}_t = \text{OROP}_{t-1} \times \text{index} + G_t \times \text{deeltijdratio} \quad (3)$$

Bij arbeidsongeschiktheid en bij uittreden via de VUT wordt de pensioenopbouw voortgezet door elk jaar het aantal dienstjaren te verhogen dan wel het opgebouwde recht te verhogen. Bij gewezen deelnemers wordt het OP gelijkgesteld aan het OROP en zonodig jaarlijks verhoogd met een index.

Voor het overige worden de opgebouwde rechten in beide reglementen op identieke wijze berekend. Bij overlijden van een actieve deelnemer wordt het nabestaandenpensioen vastgesteld op basis van het pensioenrecht dat zonder overlijden zou zijn bereikt:

$$\text{OP}_t = \text{OROP}_t + (\text{pensioenleeftijd} - \text{leeftijd}) \times G_t \times \text{deeltijdratio} \quad (4)$$

$$\text{WP}_t = \text{weduwenperunage} \times \text{OP}_t \quad (5)$$

Vanzelfsprekend is bij het bereiken van de pensioenleeftijd OROP gelijk aan OP. Na de pensioenleeftijd wordt de nabestaandenpensioen afgeleid van de pensioenuitkering.

Omdat geen onderscheid tussen huwelijk en ongehuwd samenwonen wordt gemaakt, wordt het nabestaandenpensioen in gelijke mate toegekend aan beide groepen. Het model loopt hiermee enigszins op de werkelijkheid vooruit. De afwijking van de werkelijkheid is overigens materieel niet groot, omdat ongehuwd samenwonen geconcentreerd is in de jongere leeftijdsgroepen, waar de kans op overlijden gering is.

Verskillende fondsen kennen naast ouderdoms- en nabestaandenpensioen ook (aanvullende) invaliditeitspensioenen toe. Deze zijn niet in de modellering opgenomen. De reden hiervoor is dat deze slechts een klein deel van de reserves uitmaken, namelijk 1,6 procent van de reserve voor de ingegane pensioenen bij ondernemingspensioenfondsen en bedrijfspensioenfondsen. Alleen het ABP heeft voor arbeidsongeschikten een substantiële reserve van f 24 miljard in 1993. Het voornemen is echter in de nabije toekomst de arbeidsongeschiktheidsverzekering van ambtenaren op dezelfde wijze te regelen als in de marktsector. Dat betekent ook dat de regeling grotendeels op omslagbasis gefinancierd wordt; daardoor valt een flink stuk reserve vrij, dat gebruikt wordt voor het inlopen van tekorten bij het ouderdomspensioen.

Hetzelfde geldt voor de VUT. Voor zover deze door pensioenfondsen wordt uitgevoerd is vaak sprake van (enige) reservering. In het model gaan we uit van een omslagstelsel.

5.5 Berekening van de premies

5.5.1 AOW en arbeidsongeschiktheidsregelingen

De totale uitgaven aan AOW-uitkeringen worden in het model berekend als de som van de uitkeringen aan alle 65-plussers. Enerzijds levert dit een onderschatting van de werkelijkheid op, omdat een gedeelte van de 65-plussers in werkelijkheid niet voor een volledige uitkering in aanmerking komt door het ontbreken van verzekeringsjaren. Het gaat hier om immigranten en remigranten. Anderzijds worden in werkelijkheid AOW-uitkeringen betaald aan in het buitenland verblijvende gerechtigden. Per saldo wordt door deze effecten in het model het bedrag aan AOW-uitkeringen onderschat.

Voor het premiepercentage wordt de uitkeringssom gedeeld op de premiegrondslag, die berekend wordt op basis van het bruto-netto traject van de inkomenstrekken. Ook de premiegrondslag bevat een systematische fout, doordat niet alle inkomens in het model zijn vertegenwoordigd (bijvoorbeeld inkomen uit vermogen, werkloosheidsuitkeringen, aftrekposten). Verondersteld is dat de genoemde afwijkingen in latere jaren constant zullen blijven en dus geen invloed uitoefenen op de verandering in de AOW-premie.

Bij de arbeidsongeschiktheidsregelingen wordt een aparte premie berekend voor het minimale (AAW) en bovenminimale deel (WAO) door de som van de uitkeringen te delen op de premiegrondslag van de volksverzekeringen respectievelijk werknemersverzekeringen. Daarbij is geen rekening gehouden met het feit dat een deel van de lopende WAO-uitkeringen nog ongesplitst is. De premies voor AOW, AAW en WAO beïnvloeden op hun beurt weer het bruto-netto traject.

5.5.2 Aanvullende pensioenen

Voor aanvullende pensioenen zijn er meerdere premiemethoden die tot verschillende resultaten leiden. Omdat pensioenfondsen niet beogen winst te maken, betekenen de verschillende premiemethoden een verschil in spreiding van de lasten en lusten in de tijd en dus over generaties.

De pensioenpremie wordt meestal berekend als percentage van de loonsom of van de pensioengrondslag. Ouderen en jongeren betalen dan evenveel. De inleg van een jongere kan over een veel langere duur worden belegd dan die van een oudere. Dezelfde pensioentoezegging is dus duurder naarmate de deelnemer ouder is. Dat is niet erg als we ervan uitgaan dat jongeren als ze ouder worden zelf van dit voordeel van ouderen kunnen profiteren. Dat is niet altijd het geval.

De beleggingsopbrengsten liggen niet van tevoren vast, maar in de praktijk kan meestal een hoger rendement worden behaald dan de rekenrente. De overrente kan op twee manieren worden aangewend. Hij kan gebruikt worden om kortingen te geven op de premies van de actieve deelnemers, maar ook om de opgebouwde rechten tussentijds te verhogen. In de praktijk lopen beide voor actieve deelnemers vaak door elkaar. Voor actieve deelnemers is het opgebouwde recht meestal hetzij afgeleid van het laatste inkomen, hetzij van het laatste inkomen en een geïndexeerde toezegging over het vroegere inkomen. Het opgebouwde recht neemt dus jaarlijks meer toe dan alleen het extra dienstjaar dat aan de opbouw wordt toegevoegd.

Voor deelnemers met een premievrije polis is indexering van rechten in het verleden vaak achterwege gelaten. De overrente op hun toch al relatief te hoge premie komt dan ten goede aan de actieve deelnemers. Geleidelijk worden de rechten van slapers in de meeste gevallen geïndexeerd, zij het dat hierbij geen sprake is van een afdwingbaar recht. Deze indexering geeft slapers enige compensatie voor de ongelijke verdeling van de premies over de leeftijden en voor de te verwachten overrente op hun premie.

Omdat de toekomstige verhogingen van de opgebouwde rechten niet van tevoren vastliggen, is er discussie mogelijk over de vraag in welk stadium zulke verhogingen moeten worden gefinancierd. Stelt men zich op het standpunt dat een pensioentoezegging in guldens luidt, dan ligt het voor de hand verhogingen pas te financieren op het moment dat deze worden gerealiseerd. Stelt men zich op het standpunt dat een pensioentoezegging waardevast is, dan moet de toekomstige inflatie in de pensioentoezegging verdisconteerd worden.

Eindloonregelingen beogen een pensioenresultaat dat is gerelateerd aan het laatst verdiende loon, zodat sprake is van een welvaartsvaste pensioenopbouw. Stelt men zich op het standpunt dat een pensioentoezegging welvaartsvast is, dan moet niet alleen toekomstige inflatie, maar ook de toekomstige welvaartsstijging in de pensioentoezegging verdisconteerd worden. Dat kan door bij de projectie van het rendement uit te gaan van het verschil tussen rente en loongroei. Uit tabel 2.5 in paragraaf 2.4.3 blijkt dat in dat geval een rekenrente van nul procent historisch gezien een realistische inschatting geeft van het verschil tussen het rendement op beleggingen en de indexering van de aanspraken. Een andere mogelijkheid is om zowel voor de toekomstige indexeringen als voor de toekomstige beleggingsopbrengsten zo realistisch mogelijke schattingen te maken.

In de praktijk streven veel pensioenfondsen naar welvaartsvaste pensioenen, maar ligt een toezegging hiervan niet vast voor deelnemers waarvoor geen premie meer binnenkomt. Omdat geen sprake is van een afdwingbaar recht, kan de reservering tegen een hogere rekenrente worden gewaardeerd, waardoor een lager vermogen volstaat.

Hieronder worden drie financieringsmethoden beschreven met verschillende uitgangspunten wat betreft het tijdstip van de financiering van de opgebouwde rechten. De beschrijving is niet uitputtend, omdat tal van varianten denkbaar zijn.

Bij de financiering wordt in alle gevallen uitgegaan van de veronderstelling dat alle toegezegde rechten in elk geval gefinancierd moeten zijn. Een uitzondering zijn arbeidsongeschikten en VUT-ters, die een premievrije pensioenopbouw hebben. Hun toegezegd recht wordt van jaar op jaar verhoogd zolang

ze niet herintreden. Voor de berekening van de premie wordt verondersteld dat geen herintreding zal plaatsvinden, zodat niet het opgebouwd recht, maar het ouderdomspensioen wordt genomen als basis voor het te financieren recht. Hier is dus sprake van een zekere voorfinanciering. De reden hiervoor is dat bij arbeidsongeschiktheid de polis doorgaans premievrij wordt voortgezet. Bij herstel van arbeidsongeschiktheid valt de reserve voor het nog niet opgebouwde recht vrij.

Voor het berekenen van de pensioenreserve is gebruikt gemaakt van tarief-factoren die de contante waarde bepalen van een eenheid toegezegd recht op basis van overlijdensrisico en rekenrente. De formules daarvoor zijn gegeven in bijlage 3.

5.5.2.1 *Statische methoden*

De koopsommenmethode wordt hier behandeld als voorbeeld van statische financieringsmethoden (Petersen 1990, blz. 180 e.v.). Volgens deze methode stelt het pensioenfonds zich tegenover de werkgever op als een verzekeraar. Bij de koopsommenmethode zijn alle toegezegde rechten gefinancierd, omdat voor elke indexering een aparte rekening wordt gepresenteerd. In de meeste gevallen zullen fondsen meer rendement behalen dan de rekenrente. Uit de overrente kan het pensioenfonds kortingen geven op de berekende koopsommen. In de regel zal door de overrente binnen zekere grenzen een eigen vermogen ontstaan.

Voordeel van de koopsommenmethode is de directe relatie tussen pensioen-aanspraken en premie. Nadelen zijn dat de deelnemers slechts indirect kunnen profiteren van de overrente en dat de kosten van een pensioentoezegging scherp oplopen met de leeftijd. Door dit laatste is de koopsommenmethode extra gevoelig voor vergrijzing. Verder is de grote inflatiegevoeligheid een nadeel. In geval van loongroei ontstaat een backserviceverplichting die tot hevige premiefluctuaties kan leiden.

In de eerste versie van het model is gebruik gemaakt van de koopsommenmethode met terugstorting van overrente.

Bij het gelijkblijvende premiesysteem wordt het effect van de met de leeftijd oplopende koopsommen uitgesmeerd over de gehele deelnemingsduur. Jongeren betalen daardoor meer dan de kostendeckende premie en ouderen minder. Deze egalisatie laat onverlet dat backservice door een stijging van het pensioengevend salaris (CAO en incidenteel) toch tot een stijgende premie zal leiden.

Tot voor kort was ook de zogenoemde 65-x methode gebruikelijk. Volgens deze methode kan de financiering van een toename van de pensioentoezegging uitgesmeerd worden over de resterende opbouwjaren. Zeker bij een jong deelnemersbestand kan de premie daardoor voorlopig laag blijven. Het gevolg van dit financieringsuitstel is een cumulatie van lasten aan het einde van de opbouwperiode. Soms wordt eufemistisch gesproken over een 'dunne' financiering. Volgens de Pensioen- en spaarfondsenwet (PSW art. 8) moet sinds 1987 bij het tussentijds verlaten van een pensioenregeling een tijdsevenredige aanspraak worden verleend. Bij het 65-x systeem is deze aanspraak op dat moment nog niet afgefinancierd. Desondanks is het 65-x systeem nog niet overal verlaten: eind 1994 gold dit systeem nog voor 12 à 13 procent van de actieve deelnemers (Verzekeringskamer 1995, blz. 20, 25).

5.5.2.2 *Lasten-batenmethode*

Bij de premiesystemen in de voorgaande paragraaf was steeds sprake van een individueel vaststelbare premie. In de lasten-batenmethode of continuatie-methode wordt dit uitgangspunt verlaten en wordt een doorsneepremie

berekend. Jaarlijks wordt het totale opgebouwde recht vergeleken met het vermogen van het fonds. Het tekort bepaalt de premie, zodat geldt ²¹.

$$P = \frac{N - B}{PG} \quad (6)$$

met: N = normvermogen
 B = belegd vermogen
 PG = premiegrondslag (hetzij het totaal pensioengevend salaris (salaris - franchise), hetzij de salarissom)

Het normvermogen is gelijk aan de som van de reserves voor de opgebouwde rechten, vermenigvuldigd met een zekerheidsfactor voor de dekkingsgraad. Volgens de PSW (art. 13) moet het vermogen van een pensioenfonds, tezamen met de nog te verwachten inkomsten, voldoende zijn om de pensioenrechten te dekken. Dit laat enige interpretatievrijheid over de definitie van de lasten en de baten. Worden de toekomstige premie-inkomsten op de balans geplaatst, dan laat (6) zich als volgt herformuleren:

$$P = \frac{Cw_{or} + Cw_{tor} - B/d}{Cw_{tPG}} \quad (7)$$

met: Cw_{or} = contante waarde opgebouwd recht
 Cw_{tor} = contante waarde toekomstig op te bouwen recht van de aanwezige actieve deelnemers
 Cw_{tPG} = contante waarde (toekomstige) premiegrondslag van de aanwezige actieve deelnemers
 d = zekerheidsfactor dekkingsgraad

Bij invulling (7) is enige verschuiving van de lasten in de tijd mogelijk, waardoor een gelijkmatiger premieverloop wordt gecreëerd. Bij een evenwichtige leeftijdsopbouw van het deelnemersbestand valt de contante waarde van het toekomstig op te bouwen recht tegen die van de toekomstige premies. In dat geval laat (6) zich herschrijven als:

$$P = \frac{Cw_{or} - B/d}{PG} \quad (8)$$

Verskil met de koopsommenmethode is dat in beginsel alle risico's onmiddellijk worden afgewenteld op de premie. De dekkingsgraad varieert niet. Omdat de beleggingsinkomsten in de praktijk groter zijn dan de premie-inkomsten, zal een fluctuatie in het rendement tot scherpe premiefluctuaties leiden. Ook de actuariële risico's kunnen de premie meer beïnvloeden dan bij de koopsommenmethode. In het laatste geval is zowel het actuariële risico als het beleggingsrisico voor de verzekeraar.

Overeenkomst met de koopsommenmethode is dat de financiering van de backservice wordt uitgesteld tot het tijdstip waarop de aanspraken worden verhoogd. Ook de lasten-batenmethode is dus inflatiegevoelig.

In de praktijk worden nooit alle fluctuaties op de premie afgewenteld, maar varieert de dekkingsgraad. Omdat hier gewerkt wordt met gemiddelde rendementen, is de buffering van de premievolatiliteit hier niet relevant; in werkelijkheid is door de buffering een juiste premievaststelling buitengewoon moeilijk.

Verder worden in de praktijk indexeringen vaak betaald uit het eigen vermogen. Op de wat langere termijn is de vraag op welke wijze de indexeringen worden bekostigd van secundair belang, omdat een slinkend eigen vermogen

^{21]} De weergave van de premieberekening is hier beknopt gehouden; een uitgebreidere weergave is te vinden in Bijlage 3.

vroeger of later zal leiden tot premiestijging voor de actieven. Het is dus meer de vraag welk pakket van voorzieningen een fonds in bepaalde omstandigheden kan leveren voor een bepaalde premie.

Voor zover we in deze studie berekeningen maken op basis van de lasten-batenmethode wordt gebruik gemaakt van invulling (7), waarbij een nagestreefde dekkingsgraad van 108% wordt gehanteerd. Als randvoorwaarde geldt dat de premie nooit kleiner is dan nul en nooit kleiner dan de premie volgens vergelijking (8) bij een dekkingsgraad van 100%.

In alle gevallen zal de premie worden weergegeven als percentage van de loonsom van de actieve deelnemers, omdat zo het beste beoordeeld kan worden of een bepaalde pensioenlast nog aanvaardbaar is. In werkelijkheid wordt bij de premieheffing vaak een franchise toegepast en zal premie dus hoger zijn dan hier berekend.

5.5.2.3 Dynamisch premiesysteem

Het dynamisch premiesysteem is afgeleid van de lasten-batenbalans, maar probeert enkele nadelen van deze methode te ondervangen. De lasten-batenmethode kan geen rekening houden met factoren zoals de te verwachten overrente, te verwachten loonstijgingen, rijping van het pensioenfonds en meer in het algemeen vergrijzing van de bevolking.

In het dynamisch premiesysteem, dat onder meer wordt gebruikt door het PGGM, worden zowel de toekomstige premie-inkomsten als de toekomstige groei van de opgebouwde rechten gemaakt en op de balans geplaatst met inachtneming van realistische veronderstellingen omtrent de toekomstige salarisgroei, beleggingsrendement enzovoort²². De gedachte hierachter is dat de pensioendeelnemer gedurende zijn leven een zo gelijkmatig mogelijke premie betaalt voor het later te genieten pensioen. De rekening voor toekomstige stijgingen van huidige pensioenrechten mag niet worden afgewenteld op toekomstige premiebetalers.

Bij de dynamische premie wordt voor de toekomstige backservice gereserveerd. Bij de statische methoden wordt de backservice daarentegen betaald uit de overrente, maar deze is in het algemeen hiervoor niet toereikend; daardoor wordt de backservice feitelijk grotendeels op basis van omslag gefinancierd. Bijgevolg zal de dynamische premiemethode vanuit de optiek van de lasten-batenmethode leiden tot een overfinanciering. Omgekeerd is in de lasten-batenmethode vanuit de optiek van het dynamisch premiesysteem van onderfinanciering sprake.

De regering heeft zich voor een zwaardere financieringsmethode niet enthousiast getoond, omdat belastinginkomsten daardoor naar een (verre) toekomst zouden worden doorgeschoven. De discussie over de zogenoemde Brede Herwaardering is in belangrijke mate een discussie geweest over de vraag welk financieringssysteem als juist zou moeten worden aangemerkt.

Een microsimulatiemodel leent zich uitstekend om een dynamische premie te berekenen. We zullen de dynamische premie vergelijken met de lasten-batenpremie om te zien in welke mate sprake is van uitgestelde financiering, gegeven een doelstelling met betrekking tot het reglement en de indexering van rechten.

Om de dynamische premie te berekenen worden hier het vermogen, de reserve en de pensioengrondslag contant gemaakt naar de toekomst over een periode van 20 jaar²³. Daartoe worden over deze periode telkenjare de uitkeringen van het vermogen afgetrokken en de beleggingsopbrengsten bijgeteld. Daarnaast wordt de contante waarde van de totale premiegrondslag

^{22]} Voor een meer volledige beschrijving zie Petersen 1990a hfst. 6, Bijlage D en E.

^{23]} De beperkte periode maakt het mogelijk om, binnen een scenarioperiode van 50 jaar, over een substantieel deel van deze periode het verloop van de dynamische premie vast te stellen.

berekend. Vervolgens wordt in jaar $t+20$ vergelijking (8) toegepast, met de actuariële voorziening die in dat jaar benodigd is.

De lonen, prijzen en rendementen die gebruikt worden voor het contant maken zijn niet dezelfde als die in een scenario worden gebruikt. Voor het berekenen van de dynamische premie wordt namelijk een scenario binnen een scenario gevormd en wordt verondersteld dat deze variabelen in een periode van 10 jaar in gelijke stappen lopen naar de gemiddelde waarde in de periode van $t-30$ tot t . Veronderstelde veranderingen in deze waarden in een scenario na jaar t tellen dus niet mee voor de dynamische premie; reeds gerealiseerde veranderingen wel.

De hier berekende dynamische premie kan niet zonder meer vergeleken worden met die van het PGGM. De veronderstellingen bij de scenariovorming bepalen mede de berekende premies. Vooral met betrekking tot de indexering is hier uitgegaan van de onorthodoxe veronderstelling dat, wanneer het voorkomen bestaat premievrije rechten te indexeren, de financiering hiervoor niet naar de toekomst kan worden opgeschoven. Met name door de indexering van de premievrije rechten komt de hier berekende dynamische premie aanzienlijk hoger uit dan de lasten-baten premie, zoals in paragraaf 6.3.1 zal worden aangetoond.

5.6 Verificatie

Om dezelfde redenen als aangegeven in paragraaf 4.5 wordt ook hier geverifieerd of de uitkomsten van het model over de periode tussen 1950 en 1995 overeenkomen met de historische waarden. Omdat de simulatiepopulatie bij de start in 1950 nog geen representativiteit pretendeert, zullen we ons daarbij concentreren op de realisaties vanaf de jaren zeventig.

De verificatie is in dit geval problematischer dan bij het vorige hoofdstuk, omdat definitiekwesties een versturende rol spelen. In een aantal gevallen zal het zelfs zo zijn dat, wanneer de grafieken met historische data en die met de modeluitkomsten zouden samenvallen, er sprake zou zijn van een onjuiste modellering.

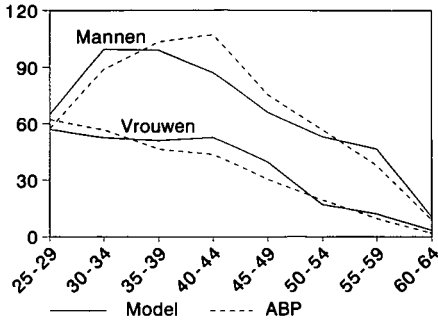
De aantallen deelnemers voor wie wordt bijgedragen volgens het model komen nauwkeurig met de werkelijkheid overeen dankzij het feit dat deelnemers via een pull-mechanisme worden gerecruteerd²⁴. Alleen het verleden van het PGGM is bewust iets opgerekt. De figuren 5.1 tot en met 5.4 laten de samenstelling van de deelnemerspopulaties zien naar leeftijd en geslacht bij de verschillende gemodelleerde fondsen²⁵. De representativiteit van de modelpopulatie blijkt goed te zijn, zij het dat bij de betrekkelijk kleine aantallen deelnemers per cel random-effecten een rol gaan spelen. Bij de bedrijfspensioenfondsen lijkt het model systematisch teveel vrouwen als deelnemer toe te laten in de oudere leeftijdscategorieën.

De aantallen slapers in het model zijn doorgaans hoger dan die welke de Verzekeringskamer respectievelijk het ABP en het PGGM rapporteren. Deze verschillen moeten worden toegeschreven aan eigenaardigheden in de administratie. Het model creëert een relatief groot aantal slapers, omdat bij herintreding altijd oude slapersrechten blijven bestaan. Een heringetreden persoon telt dus als deelnemer, maar ook een of meer keren als slaper. In de werke-

^{24]} Verzekerden voor wie wordt bijgedragen zijn in de praktijk actieve deelnemers alsmede arbeidsongeschikten en VUT-ers voor wie de pensioenopbouw wordt voortgezet.

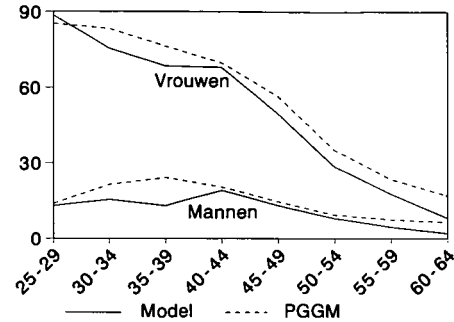
^{25]} PVF-Nederland heeft voor dit onderzoek data beschikbaar gesteld van de volgende bedrijfspensioenfondsen met een eindloonregeling: Beroepsvervoer over de weg, Meubelindustrie en meubileringsbedrijven, Betonproductenindustrie, Kartonnage- en papierverwerkende industrie, Particuliere beveiliging, Rijn- en binnenvaart en Verf- en drukinktindustrie (totaal 153.000 deelnemers); en van de volgende bedrijfspensioenfondsen met een opbouwregeling: Metaalindustrie, Sociale werkvoorziening, Architectenbureaus en Koopvaardij (totaal 218.000 deelnemers).

Figuur 5.1 Deelnemers voor wie wordt bijgedragen naar leeftijd en geslacht in het model (x1) en in werkelijkheid (x1000), ABP, 1989

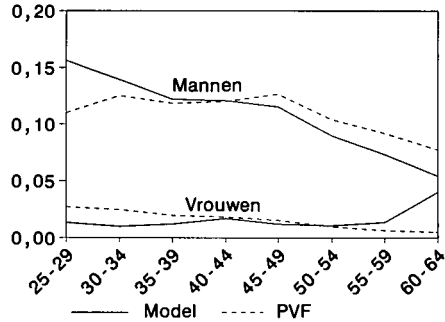
Bron: WRR (op basis van ABP jaarverslag 1990).

Figuur 5.2 Deelnemers voor wie wordt bijgedragen naar leeftijd en geslacht in het model (x1) en in werkelijkheid (x1000), PGGM, 1992

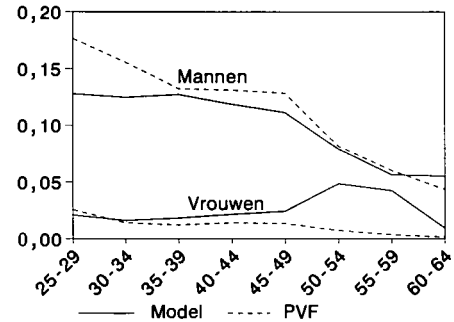
Bron: WRR (op basis van PGGM).

Figuur 5.3 Deelnemers voor wie wordt bijgedragen naar leeftijd en geslacht in het model (BPF eindloon excl. PGGM) en in werkelijkheid (PVF-Nederland, eindloon), 1993, in procenten van totaal aantal deelnemers

Bron: WRR (op basis van PVF-Nederland).

Figuur 5.4 Deelnemers voor wie wordt bijgedragen naar leeftijd en geslacht in het model (BPF met opbouw) en in werkelijkheid (PVF-Nederland, opbouw), 1993, in procenten van het totaal aantal deelnemers

Bron: WRR (op basis van PVF-Nederland).

lijkheid worden slapersrechten vaak op naam geregistreerd en worden actieven met een pakketje slapersrecht niet als slaper opgenomen. Dat gebeurt echter niet consequent, onder andere omdat deelnemers achtereenvolgens bij verschillende fondsen worden geadmistreerd.

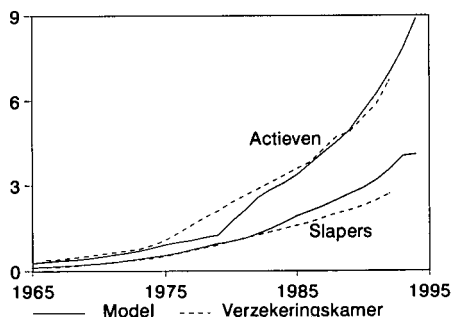
Bij de bedrijfspensioenfondsen is het verschil tussen model en werkelijkheid het kleinst (9% ultimo 1992, welke grotendeels voor rekening komt van het PGGM). Bij het ABP echter is het aantal slapers in het model bijna tweemaal zo groot als in werkelijkheid. Met name in het onderwijs zitten vermoedelijk veel gebroken dienstlijnen die het ABP niet als slaper telt, maar het model wel. Bovendien zullen uitreders uit het ABP relatief vaak later weer in datzelfde fonds terugkeren, terwijl ze in het model ook naar een ander fonds kunnen overstappen.

Voor de bedrijfspensioenfondsen is net als bij de actieven een vergelijking gemaakt tussen de samenstelling van het slapersbestand naar leeftijd en geslacht in het model en bij de fondsen van PVF-Nederland. Ondanks de verschillen in definitie is de overeenkomst betrekkelijk groot, zij het dat ook hier bij de oudere vrouwen een oververtegenwoordiging optreedt. Opvallend is dat het slapersbestand bij de bedrijfspensioenfondsen sterk vergrijsd is: de mediane leeftijd ligt boven de 45 jaar. In de modelpopulatie is die vergrijzing terug te vinden, maar in iets mindere mate. Het staat overigens niet vast dat de fondsen van PVF-Nederland in dit opzicht representatief zijn.

Ook de aantallen ingegane pensioenen zijn in het model hoger dan in werkelijkheid. Hier spelen drie processen een rol. Allereerst telt het model een groter aantal slapersrechten dan de werkelijkheid en komt elk slaperspakket uit het model ooit tot uitkering. Maar hier geldt juist dat bij de bedrijfspensioenfondsen (exclusief PGGM) het model veel meer uitkeringen toekent dan in werkelijkheid, terwijl dit op grond van de geringe overschatting van het aantal slapersrechten niet verwacht mag worden. Het tweede belangrijke effect is dan ook het in paragraaf 5.4.1.1 beschreven verschijnsel dat kleine slapersrechten in de praktijk niet tot uitkering komen, omdat de gerechtigde niet meer kan worden getraceerd of omdat de rechten worden afgekocht. Kennelijk doet zich dit vooral voor bij de bedrijfspensioenfondsen en in veel minder mate bij de andere fondsen. In de derde plaats start de geschiedenis van het model pas in 1950, terwijl sommige fondsen in werkelijkheid al veel ouder zijn. De pensioenopbouw van de ouderen wordt daardoor tot het jaar 2000 onderschat. Die onderschatting is overigens minder dramatisch dan op het eerste gezicht lijkt: het gaat om de hoogbejaarden die in de praktijk geen indrukwekkende pensioenen hebben opgebouwd en die bovendien vrij snel uit de simulatie verdwijnen.

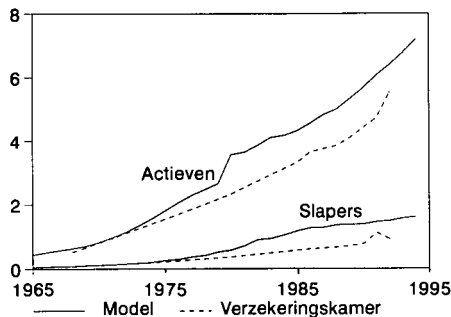
De opgebouwde rechten in het model komen redelijk goed overeen met die in de werkelijkheid. Omdat de aantallen gerechtigden in het model niet goed vergelijkbaar zijn met de aantallen gerechtigden in de administratie van de Verzekeringskamer, zijn niet de rechten per persoon vergeleken, maar de totalen. Figuren 5.5 en 5.6 laten de opgebouwde rechten zien van de deelnemers voor wie wordt bijgedragen (actieve deelnemers) respectievelijk de slapers in het model en in de werkelijkheid bij de bedrijfspensioenfondsen en bij de ondernemingspensioenfondsen en beroepspensioenfondsen.

Figuur 5.5 Opgebouwd recht van actieve deelnemers en van slapers bij de bedrijfspensioenfondsen volgens het model en in werkelijkheid, 1965-1994, x f 1 mld

Bron: WRR (op basis van Verzekeringkamer).

Figuur 5.6 Opgebouwd recht van actieve deelnemers en van slapers bij ondernemings- en beroepspensioenfondsen volgens model en in werkelijkheid, 1965-1994, x f 1 mld

Bron: WRR (op basis van Verzekeringkamer).

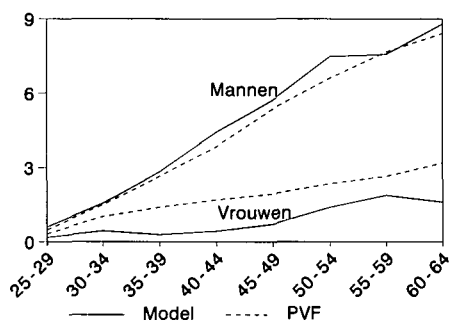
De rechten van de deelnemers voor wie wordt bijgedragen vallen bij de bedrijfspensioenfondsen nagenoeg samen met de historische ontwikkeling. Alleen rond 1980 levert het model een onderschatting op. De slapersrechten worden met circa een kwart overschat. Bij de ondernemingspensioenfondsen en beroepspensioenfondsen is de vergelijking moeilijker. De grafiek suggereert dat de rechten van de deelnemers voor wie wordt bijgedragen en van de slapers door het model overschat worden. De Verzekeringkamer publiceert deze cijfers echter alleen voor de grotere ondernemingspensioenfondsen. Wanneer we een correctie aanbrengen op grond van de veronderstelling dat

deze representatief zijn voor het totaal verandert de overschatting van de rechten van de actieven in een lichte onderschatting en verdwijnt de overschatting van de slapersrechten nagenoeg ²⁶.

De data van PVF-Nederland bieden de mogelijkheid een vergelijking uit te voeren van de opgebouwde rechten per persoon naar leeftijd en geslacht. Deze zijn in de figuren 5.7 tot en met 5.10 aangegeven. Als de bestanden van PVF-Nederland representatief zijn dan levert het model een goede schatting van de opgebouwde rechten van de actieven, met twee uitzonderingen: de rechten van de oudere actieve mannen in de opbouwregelingen worden in het model duidelijk te optimistisch geschat (figuur 5.9) en die van actieve vrouwen bij de eindloonregelingen te pessimistisch (figuur 5.7).

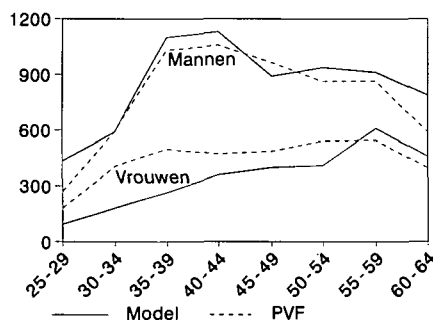
Ook bij de rechten van de slapers bestaat een redelijke overeenstemming, met dezelfde uitzonderingen. De rechten van de mannen bij de opbouwregelingen worden te hoog geschat, maar nu al vanaf betrekkelijk jonge leeftijd (figuur 5.10). De onderschatting van de rechten van vrouwen is vooral gesitueerd bij de jongeren (figuren 5.8 en 5.10). Bij de vrouwen is er door de relatief kleine aantallen een enigszins grillig patroon.

Figuur 5.7 Opgebouwd recht van actieve deelnemers naar leeftijd en geslacht in het model (bedrijfspensioenfondsen met eindloon excl. PGGM) en bij PVF-Nederland (eindloonregelingen), 1993, f 1000 per jaar

Bron: WRR (op basis van PVF-Nederland).

Figuur 5.8 Opgebouwd recht van slapers naar leeftijd en geslacht in het model (bedrijfspensioenfondsen met eindloon excl. PGGM) en bij PVF-Nederland (eindloonregelingen), 1993, guldens per jaar

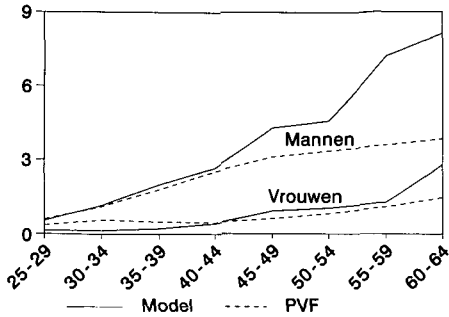
Bron: WRR (op basis van PVF-Nederland).

De vergelijking van de opgebouwde rechten voor ABP en PGGM moest bij gebrek aan gedetailleerde data op een iets globalere manier gemaakt worden. Hier zijn enerzijds de pensioenfondslagen naar leeftijd en geslacht vergeleken en anderzijds de dienstdtijd. Daarbij valt op dat de grondslag naar leeftijd bij de mannen bij het ABP in het model goed overeenkomt met de werkelijkheid, maar dat voor de vrouwen de grondslag voor alle leeftijden in het model duidelijk lager is dan in werkelijkheid. Voor het PGGM geeft het model een lichte onderschatting van de grondslag bij de mannen en een lichte overschatting bij de vrouwen. Kennelijk zijn de salarisverschillen naar geslacht hier groter dan gemiddeld: het PGGM herbergt naast vrouwelijke gezinsverzorgers mannelijke artsen.

Vergelijking van de dienstdtijd is enigszins problematisch, omdat het model dienstdjaren registreert als fulltime equivalenten. Na correctie hiervoor blijkt de dienstdtijd bij mannen bij het ABP goed overeen te komen, maar treedt bij de vrouwen in het model een onderschatting op. Deze werkt bij het opge-

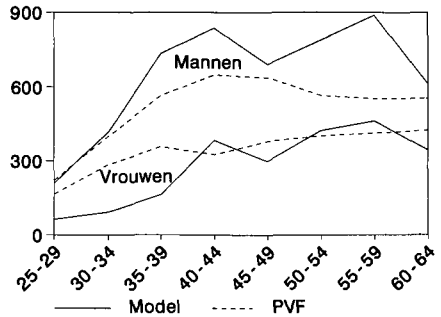
²⁶ Als maat voor de ophoging is het aantal deelnemers gebruikt. De actuariële voorziening wordt door de herverzekering vertekend en is daarom geen goede maat voor eventuele verschillen tussen OPF waarover wel en die waarover niet wordt gerapporteerd.

Figuur 5.9 Opgebouwd recht van actieve deelnemers naar leeftijd en geslacht in het model (bedrijfspensioenfondsen met opbouw) en bij PVF-Nederland (opbouwregelingen), 1993, f 1000 per jaar

Bron: WRR (op basis van PVF-Nederland).

Figuur 5.10 Opgebouwd recht van slapers naar leeftijd en geslacht in het model (bedrijfspensioenfondsen met opbouw) en bij PVF-Nederland (opbouwregelingen), 1993, gulden per jaar

Bron: WRR (op basis van PVF-Nederland).

bouwde recht in dezelfde richting als de te lage schatting van de grondslag. Bij het PGGM komt de diensttijd van de vrouwen goed overeen, maar wordt die van mannen iets te laag geschat. Dat laatste versterkt weer de fout die de grondslag veroorzaakt bij het opgebouwde recht.

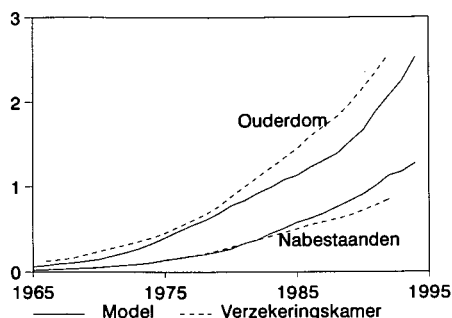
Voor de ondernemingspensioenfondsen was een meer gedetailleerde vergelijking van de modeluitkomsten met de realisaties bij gebrek aan data niet mogelijk.

De figuren 5.11 en 5.12 maken een vergelijking mogelijk van de ingegane pensioenen, gesplitst naar ouderdomspensioen en nabestaandenpensioen bij de bedrijfspensioenfondsen en ondernemingspensioenfondsen. Daarin is te zien dat het model een onderschatting geeft van het bedrag aan uitkeringen voor ouderdomspensioen, vooral bij de ondernemingspensioenfondsen vanaf 1980. Deze onderschatting moet waarschijnlijk goeddeels worden toegeschreven aan het feit dat vooral ondernemingspensioenfondsen ook uitkeringen voor vervroegde pensionering meetellen: sommige ondernemingspensioenfondsen hebben een opbouwperiode van 35 in plaats van 40 jaar. In het model wordt vervroegde pensionering apart ondergebracht bij de VUT. De uitkeringen voor vervroegde pensionering krijgen een relatief zwaar gewicht, omdat meestal ook het AOW-traject wordt uitgekeerd. Bij de bedrijfspensioenfondsen kan de onderschatting vrijwel geheel worden toegeschreven aan de overbruggingsuitkering (OBU = VUT) van het PGGM. Wanneer hiervoor een correctie wordt aangebracht ontstaat eerder een lichte overschatting. Daarnaast zou een kleiner deel van de onderschatting kunnen worden toegeschreven aan het feit dat in het model de pensioenopbouw pas start in 1950. Dit kan vooral de onderschatting bij het ABP verklaren, die in de loop van de tijd afneemt (zie figuur 5.13). In deze grafiek is de VUT en het invaliditeitspensioen weggelaten.

De uitkeringen aan nabestaandenpensioen worden in het model vooral bij de bedrijfspensioenfondsen iets te hoog geschat. Kennelijk zijn de pensioenregelingen op dit aspect vooral bij de bedrijfspensioenfondsen minder gunstig (geweest) dan is verondersteld. Bij de ondernemingspensioenfondsen en het ABP is de afwijking gering.

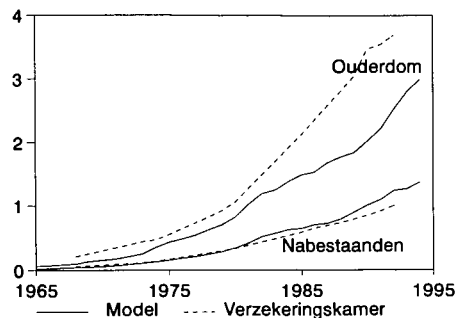
Voorts is een vergelijking gemaakt van de ontwikkeling van de contante waarde van de opgebouwde rechten in het model met de gerapporteerde actuariële voorziening van de verschillende fondsen. In zekere zin is dit een vergelijking van verschillende grootheden. De contante waarde opgebouwd recht geeft de reserve aan die een verzekeraar zou moeten aanhouden om de opge-

Figuur 5.11 Totaal uitkeringen (x f 1 mld) ouderdoms- en nabestaandenpensioen volgens het model en in werkelijkheid, 1965-1994, bedrijfspensioenfondsen

Bron: WRR (op basis van Verzekeringskamer).

Figuur 5.12 Totaal uitkeringen (x f 1 mld) ouderdoms- en nabestaandenpensioen volgens het model en in werkelijkheid, 1965-1994, ondernemings- en beroepspensioenfondsen

Bron: WRR (op basis van Verzekeringskamer).

bouwde rechten (zonder indexering) te financieren. In de actuariële voorziening kunnen ook de toekomstige verwachte premies en toekomstige pensioenopbouw van actieve deelnemers zijn verdisconteerd. Dit maakt de actuariële voorziening in doorsnee hoger dan de contante waarde. Anderzijds komt het bij sommige bedrijfspensioenfondsen nog voor dat uitstelfinanciering (65-x systeem) wordt toegepast en dat nabestaandenpensioenen op basis van rentedekking worden gefinancierd. Dit verlaagt juist de actuariële voorziening ten opzichte van de contante waarde. De rapportage van de actuariële voorziening naar de Verzekeringskamer vindt niet plaats volgens een uniforme berekeningswijze.

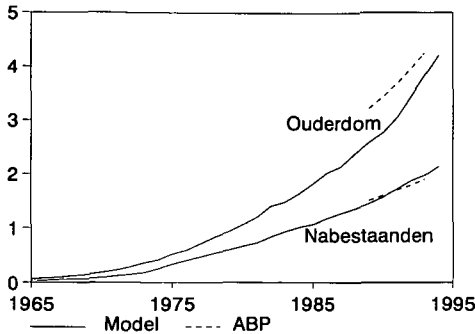
Bij het ABP valt de contante waarde opgebouwd recht in het model goeddeels samen met de actuariële voorziening; wanneer een uitsplitsing wordt gemaakt naar actieven, slapers en ingegane pensioenen blijkt dat de contante waarde van de actieven beneden de actuariële voorziening blijft. Het ABP rekent met een actuariële voorziening die met name voor de actieven hoger is dan de contante waarde van het opgebouwde recht. Dit impliceert dat het model over het geheel genomen de contante waarde opgebouwd recht waarschijnlijk te hoog schat.

Bij de ondernemingspensioenfondsen is de gerapporteerde waarde voor de actuariële voorziening hoger dan de contante waarde van het opgebouwd recht in het model, met name na 1980. Dit hangt in de eerste plaats samen met het feit dat een deel van de uitkeringen in het model niet bij het pensioen, maar bij de VUT is opgenomen. Daarnaast kunnen ook de vermogenspositie van de ondernemingspensioenfondsen en de wijze waarop de actuariële voorziening wordt berekend een rol spelen.

Bij het PGGM is de contante waarde van het opgebouwde recht in het model minder dan de helft van de gerapporteerde actuariële voorziening. Deze grote afwijking heeft twee oorzaken. In de eerste plaats reserveert het PGGM voor de VUT. Die reservering is in het model niet opgenomen. In de tweede plaats berekent het PGGM de actuariële voorziening met gebruik van het dynamisch premiesysteem. Deze berekeningswijze leidt tot een aanzienlijk hogere waarde dan de contante waarde van het opgebouwde recht. Wanneer voor deze beide oorzaken wordt gecorrigeerd resteert echter nog een onderschatting van circa een vijfde.

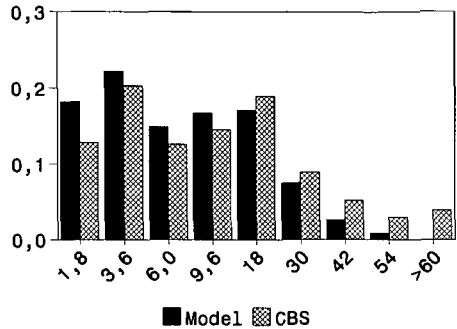
Bij de bedrijfspensioenfondsen (inclusief PGGM) valt de contante waarde opgebouwd recht in het model nagenoeg samen met de actuariële voorziening die de Verzekeringskamer rapporteert. Maar gezien het verschil bij het PGGM ligt voor de overige bedrijfspensioenfondsen de actuariële voorziening lager dan de contante waarde opgebouwd recht in het model. Wanneer we rekening houden met het feit dan met name bij de bedrijfspensioenfondsen soms 'dun' gefinancierd wordt, is dit verschil plausibel.

Figuur 5.13 Totaal uitkeringen (x f 1 mld) ouderdoms- en nabestaandenpensioenen volgens het model en in werkelijkheid, 1965-1994, ABP

Bron: WRR (op basis van ABP Jaarverslag 1993).

Figuur 5.14 De verdeling van de aanvullende pensioenuitkeringen naar de hoogte ervan (x f 1000) in het model en in werkelijkheid, 1991

Bron: WRR (op basis van Grubben 1991).

Ten slotte is het model geverifieerd op het aspect van de pensioenuitkeringen vanuit het gezichtspunt van huishoudens op basis van de CBS statistieken. Volgens het CBS had in 1991 74 procent van de alleenstaanden en 86 procent van de gehuwden een aanvullend pensioen (Grubben 1994). In het model is dat 80 respectievelijk 93 procent. Dit verschil is plausibel omdat in het model kleine pensioenrechten altijd tot uitkering komen maar in werkelijkheid niet. Wanneer gekeken wordt naar de hoogte van de uitkeringen blijkt inderdaad dat in het model veel zeer kleine pensioenuitkeringen gegenereerd worden. In figuur 5.14 zijn de uitkeringen van minder dan f 100 per maand om die reden weggelaten. De verdeling van de pensioenen in het model naar hoogte blijkt in het middenbereik tussen circa f 4000 en f 40.000 per jaar goed overeen te komen met wat het CBS rapporteert. De lage pensioenen zijn oververtegenwoordigd en de hele hoge sterk ondervertegenwoordigd. Pensioenen van meer dan f 60.000 per jaar komen in het model niet voor; bij het CBS wel.

De onderschatting van de aantallen hoge pensioeninkomens zou ten dele veroorzaakt kunnen worden door de relatief platte inkomensverdeling in het model: er worden slechts vijf carrièrelijnen onderscheiden. Daarnaast is het mogelijk dat de definities van aanvullende pensioenuitkeringen verschillen. Mogelijk zitten in het pensioeninkomen van het CBS ook pensioenen uit lijfrenten buiten een pensioenfonds om. Meer in het algemeen geldt dat in het model slechts een deel van het oudedagsinkomen gemeten wordt: individuele besparingen voor de oude dag zijn niet zichtbaar.

Concluderend kan worden gesteld dat het model een goede afspiegeling vormt van de werkelijkheid, met enige uitzonderingen. Omdat de overeenstemming zowel goed is in de detaillering van dwarsdoorsnedes als met betrekking tot de historische ontwikkeling op globalere grootheden, mag worden aangenomen dat het simulatiebestand van 1995 een voldoende representatief startbestand is voor simulaties naar de toekomst. De vergelijking van modeluitkomsten en historische ontwikkeling bevestigt de hypothese dat het model een adequate beschrijving geeft van de pensioenvoorziening in Nederland.

Er zijn wel enkele uitzonderingen. De aantallen slapers en uitkeringsgerechtigden in het model zijn niet vergelijkbaar met die in werkelijkheid als gevolg van verschillen in de definitie. Dat verschil was ingecalculeerd. Hetzelfde geldt voor het feit dat sommige pensioenfondsen de VUT in de pensioenregeling hebben opgenomen, terwijl het model uitgaat van een aparte VUT-regeling.

Verder wordt de pensioenopbouw van vrouwen mogelijk onderschat. Bij het ABP wordt aan de vrouwen zowel te weinig diensttijd als een te lage pensioengrondslag toegekend. Mogelijk treedt de te lage pensioenopbouw van vrouwen ook op bij de bedrijfspensioenfondsen met een eindloonregeling, ter-

wijl het aantal personen daar juist overschat wordt; maar omdat de representativiteit van de bestanden van PVF-Nederland niet vaststaat kan dit niet met zekerheid gesteld worden. De meerderheid van de vrouwen is ondergebracht bij het PGM. Daar verloopt de pensioenopbouw in het model wel overeenkomstig de realiteit.

De gegenereerde pensioenen per huishouden zijn representatief in het middegebied. De lage pensioenen worden in aantal overschat, terwijl de zeer hoge duidelijk te weinig vertegenwoordigd zijn.

Scenario's zonder ingrepen in AOW en pensioen

6

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt allereerst een basisscenario ontwikkeld waarin geen beleidsingrepen plaatsvinden in AOW, VUT en aanvullende pensioenen. Dat wil niet zeggen dat dit scenario in het geheel geen beleid veronderstelt. In paragraaf 6.2 zal worden aangegeven dat het basisscenario ten dele aansluit bij het European Renaissance scenario van het Centraal Planbureau (CPB). In de door het CPB geconstrueerde scenario's is beleid verdisconteerd, bijvoorbeeld om de arbeidsparticipatie te verhogen en het aantal arbeidsongeschikten terug te dringen.

Het basisscenario bevat een projectie (par. 6.3) van een mogelijke toekomst, maar geen voorspelling (zie WRR 1987, hfst. 2). Door het uitgangspunt (geen ingrepen) is het ook niet het meest waarschijnlijke scenario. Wel kan aan het scenario een indicatie worden ontleend waar mogelijke problemen zich in de toekomst zullen voordoen. Het gaat dan niet om de getallen, maar meer om de trends.

Het basisscenario dient als referentiepunt. In een aantal varianten zal worden geanalyseerd welke factoren welke invloed hebben. Het zijn dus vooral de verschillen tussen het basisscenario en de varianten die van belang zijn en die een nadere verklaring behoeven.

In paragraaf 6.4 wordt allereerst de gevoeligheid getest voor onzekere exogene invloedsfactoren. De ontwikkeling van lonen, prijzen en rendementen is in dit opzicht het belangrijkste. Maar ook de mate waarin de vergrijzing daadwerkelijk zal optreden en de ontwikkeling van de arbeidsparticipatie zijn onzekere exogenen. De paragraaf zal uitmonden in een *worst case* scenario waarin een aantal ongunstige, maar plausibele ontwikkelingen zijn geconcentreerd. Dit scenario zal mede dienen als uitgangspunt voor hoofdstuk 7, waarin verschillende mogelijke beleidsingrepen op hun effectiviteit en sociale gevolgen worden getoetst.

Paragraaf 6.5 zal ten slotte de effecten in kaart brengen van enkele recent genomen maatregelen. Door vergelijking van het basisscenario met varianten wordt gekeken naar de gevolgen van de verplichte gelijke behandeling van slapers en ingegane pensioenen, de gevolgen van het recht op waarde-overdracht en de gevolgen van de verevening van pensioenrechten bij echtscheiding.

Paragraaf 6.6 geeft een conclusie.

6.2 Veronderstellingen bij het basisscenario

In het basisscenario is voor de arbeidsmarkt zoveel mogelijk aansluiting gezocht bij het European Renaissance scenario van het CPB. Daarvoor zijn verschillende redenen. De scenario's die door het CPB zijn gevormd bieden een goede basis, omdat daarin is geprobeerd op een aantal aspecten intern consistente toekomstten te schetsen. Van de drie scenario's gaat het European Renaissance scenario uit van een min of meer ongewijzigde verzorgingsstaat met strengere poortwachters bij de ingang van de sociale zekerheid. De ontwikkeling van het beleid zoals die zich in het begin van de jaren negentig aftekent, lijkt met dit scenario het meest overeen te komen. De strengere toelatingscriteria zijn zowel bij de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) als bij de werkloosheidsregelingen zichtbaar.

Een tweede reden is dat het European Renaissance scenario in veel opzichten een middenpositie inneemt: geen strenge prijsingrepen in de sociale zekerheid

en pensioenen zoals in het Balanced Growth scenario, geen trendbreuken zoals in het Global Shift scenario. Het ontwikkelingspad voor de arbeidsparticipatie en de arbeidsongeschiktheidsrisico's neemt een middenpositie in, zij het dat deze dicht in de buurt liggen van die in het Balanced Growth scenario.

Ook voor de ontwikkeling van lonen, prijzen en rendementen is aansluiting gezocht bij het European Renaissance scenario. De reden hiervoor ligt vooral bij de interne consistentie van de veronderstellingen en de communiceerbaarheid ervan. De gebruikte waarden staan in tabel 6.1. Vergelijken we de gerealiseerde waarden in 1995 met die in het overeenkomstige jaar in de CPB-scenario's, dan is de waarde uit het European Renaissance scenario voor zowel de reële loonvoet als de reële rentevoet aan de hoge kant. Voor pensioenfondsen is in verband met de indexeringsverplichtingen vooral het verschil tussen rente en lonen van belang. Dit verschil is in de CPB-schatting lager dan in werkelijkheid. In dit opzicht zijn de CPB-scenario's dus (op dit ogenblik) pessimistisch.

De CPB-scenario's lopen tot het jaar 2015. In de resterende prognoseperiode tot 2040 is uitgegaan van de veronderstelling dat lonen, prijzen en rendementen zich bewegen naar de gemiddelde waarden over de afgelopen 45 jaar. Deze veronderstelling verschilt van die in het rapport Ouderen voor ouderen. Daar werden de niveaus van het jaar 2015 doorgetrokken.

Tabel 6.1 Veronderstellingen bij het basisscenario over lonen, prijzen en rente in procenten per jaar

	1996-2000	2001-2005	2006-2010	2011-2015	2015-2040
prijzen	4,4	3,5	2,7	3,6	4,1
CAO-lonen	5,0	4,5	4,1	5,7	6,1
loonkosten	6,1	5,5	5,1	6,8	7,1
reële loonkosten	1,6	1,9	2,3	3,1	2,9
rente	7,5	7,3	7,3	8,0	6,7
reële rente	3,0	3,7	4,5	4,2	2,5
rente - loonkosten	1,3	1,7	2,1	1,1	-0,4

Bron: WRR.

Als maat voor het rendement op de beleggingen van pensioenfondsen is de rente genomen. Dat is een conservatieve schatting van het te behalen rendement. Door belegging in zakelijke waarden kunnen pensioenfondsen een hoger gemiddeld rendement behalen, zij het tegen een hoger risico. Asset Liability Managementstudies wijzen uit dat bij een portefeuille met circa 45 procent zakelijke waarden het hogere verwachte rendement nog gepaard kan gaan met een verantwoord risico ¹. Afgaande op het verschil tussen het lange termijn gemiddelde rendement van zakelijke waarden en obligaties zou daarmee het totale rendement bijna 1 procent hoger uitkomen dan de rente ².

Met betrekking tot de AOW-uitkering wordt verondersteld dat de netto-netto koppeling op basis van de Wet Koppeling met Afwijkingmogelijkheden (WKA) wordt toegepast. Dat betekent dat de incidentele loonstijgingen niet in de AOW-uitkering doorwerken, maar de CAO-loonstijgingen wel. De incidentele looncomponent is gesteld op 1 procent per jaar.

De ingegane pensioenen, de premievrije rechten en de pensioenfranchise worden geïndexeerd met hetzelfde percentage als de AOW-uitkering. De gelijke indexering is conform de wet Nypels/Groenman; het niveau van de indexering komt overeen met het doel dat veel pensioenfondsen zich stellen zonder dat dit doel in een toezegging in het pensioenreglement vastligt.

¹) De optimale portefeuille is afhankelijk van de specifieke pensioenregeling en het deelnemersbestand (Siegelaer 1994).

²) Tussen 1960 en 1992 bedroeg het gemiddelde van het rendement op Nederlandse aandelen 9,5% en dat op obligaties 7,5%. Het rendement van een gemengde portefeuille komt daarmee op 8,4%.

De eindloondoelstelling van de pensioenfondsen blijft in het basisscenario overeind. De relatieve achteruitgang van de AOW wordt dus gecompenseerd met een relatief sterkere stijging van de aanvullende pensioenen.

In het European Renaissance scenario van het CPB wordt de VUT-leeftijd verhoogd. Dat gebeurt ook in het basisscenario: tussen 1995 en 2000 wordt de VUT-leeftijd geleidelijk verhoogd van 60 naar 62 jaar.

Bij het berekenen van het bruto-netto traject en van de premiegrondslag voor de AOW wordt gebruik gemaakt van belastingvrije sommen en schijflengtes in de inkomstenbelasting. Voor de indexering van deze bedragen is in het basisscenario uitgegaan van twee mogelijkheden, namelijk een inflatiecorrectie en een indexering met een zodanig percentage dat het gemiddelde heffingspercentage van de loon- en inkomstenbelasting constant blijft. Op het waarom van deze keuzen wordt in paragraaf 6.3.1 teruggekomen.

6.3 Resultaten

6.3.1 Premies

In het basisscenario blijkt de premie voor de AOW vooral na 2010 zeer snel op te lopen van 14,5 procent in 1995 tot uiteindelijk meer dan 30 procent in 2040, ondanks de zeer gematigde indexering van de AOW. De oorzaak hiervan ligt niet bij de vergrijzing. Het totaal bedrag aan AOW-uitkeringen stijgt op deze termijn namelijk ongeveer even snel als het totaal van de verdiende lonen. Dat is mede te danken aan het feit dat de snel stijgende AOW-premie via de veronderstelde netto-netto koppeling nog eens extra de stijging van de uitkeershooft beperkt.

De oorzaak moet geheel gezocht worden in de heffingssystematiek. Op alle absolute bedragen die bij het berekenen van de inkomstenbelasting en de sociale premies worden gebruikt, is de inflatiecorrectie toegepast. Omdat de arbeidsinkomens sneller stijgen dan de inflatie, zal de belastingdruk geleidelijk oplopen, doordat inkomens sneller in een hoger tarief terechtkomen. Het draagvlak in de eerste schijf wordt daarentegen juist smaller.

Op het eerste gezicht is deze geleidelijke lastenverzwaring een artefact van het model. Bij nadere beschouwing van het verleden moet echter geconstateerd worden dat de werkelijkheid hiermee wellicht goed wordt nagebootst. Het niet toepassen van de inflatiecorrectie op de nominale bedragen is immers voor politici al vaak verleidelijk gebleken.

De opschuiving van het gemiddelde inkomen binnen het schijventarief heeft grote gevolgen voor de AOW-premie. Een geleidelijk kleiner wordend deel van het inkomen wordt in de eerste schijf belast. Onder het huidige systeem, waarin de premies voor de volksverzekeringen deel uitmaken van de eerste schijf, betekent dit dat het draagvlak voor de AOW-premie versmalt, terwijl de belastinginkomsten toenemen. Door het olopemde tarief is de belastingtoename zelfs groter dan de afname van de premie-opbrengst. Op de lange termijn wordt het bruto-netto traject onevenwichtig. Het tarief in de eerste schijf kan zelfs boven dat in de tweede schijf uitstijgen.

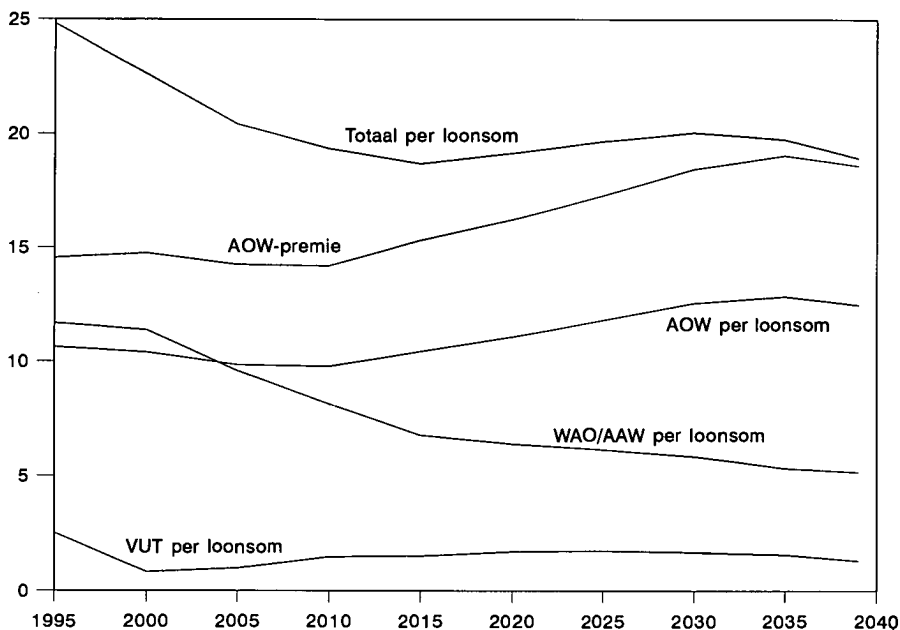
Het is niet te verwachten dat de politiek dit zal laten gebeuren. Het feit dat tegenover tekorten in de eerste schijf overschotten in de tweede en derde schijf staan, maakt dat aan de stijging van de AOW-premie niet te zwaar getild mag worden. Daarom is bij een herberekening uitgegaan van de veronderstelling dat alle absolute bedragen worden geïndexeerd met een zodanig percentage dat het gemiddelde heffingspercentage voor de inkomstenbelasting gelijk blijft³. In het stijgingspercentage werken nu verschillende componenten door:

- inflatiecorrectie;
- correctie voor de reële CAO-loonstijging;
- correctie voor de incidentele loonstijging;
- correctie voor verandering in de arbeidsparticipatie in arbeidsjaren.

Het totale stijgingspercentage ligt daarmee duidelijk boven de inflatiecorrectie. De eerste drie componenten zijn de belangrijkste. De index ligt dicht bij die van de verdiende lonen.

De hogere indexering zoals hier beschreven is als onderdeel van het basisscenario opgenomen. **In alle volgende berekeningen wordt van deze veronderstelling uitgegaan.**

Figuur 6.1 Absolute AOW-premie en uitgaven voor AOW, arbeidsongeschiktheid en VUT als percentage van de totale loonsom, basisscenario, 1995-2040

Bron: WRR.

Onder deze nieuwe veronderstelling blijkt de AOW-premie aanzienlijk stabiel (zie figuur 6.1). Tot 2010 blijft in het basisscenario de AOW-premie constant of daalt zelfs licht. Vanaf 2010 stijgt de premie geleidelijk van 15 procent in 2010 tot maximaal 19 procent in 2035. De grote stabiliteit van de AOW-premie is de resultante van twee effecten. De vergrijzing vergroot het aantal uitkeringsgerechtigden. Dit is vooral merkbaar vanaf 2010, als de baby-boom met pensioen gaat. Het niveau van de AOW-uitkering stijgt weliswaar, maar minder snel dan de premiegrondslag. Het verschil zit in 1 procent incidentele loonstijging per jaar die wel in de premiegrondslag, maar niet in het uitkeringsniveau doorwerkt.

De trend in de groei van de AOW-uitgaven komt nagenoeg overeen met de trend in het rapport Ouderen voor ouderen van de WRR. Dit ondanks de verfijningen die hier in de berekening zijn toegepast: de gebruikte (jongere) CBS-bevolkingsprognose uit 1994 in plaats van die uit 1991, het rekening

³⁾ Omdat het gemiddelde tarief van de belastingen door zeer veel factoren wordt bepaald is ervoor gekozen een correctiefactor te berekenen op basis van de van jaar op jaar gemeten veranderingen erin.

houden met ongehuwd samenwonen en het berekenen van een bruto-netto traject ⁴.

De kosten van de arbeidsongeschiktheidsregelingen en de VUT worden in het basisscenario geheel bepaald door volumeveranderingen; het uitkeringsniveau verandert niet. De veronderstelde lagere arbeidsongeschiktheidskansen leiden tot een sterk teruglopend aantal arbeidsongeschikten. Het realiteitsgehalte van de veronderstelde arbeidsongeschiktheidsrisico's is na de recente stelselherziening moeilijk te schatten. In de CPB-scenario's is een globaal beleid verondersteld om tot de lagere arbeidsongeschiktheidskansen te geraken. Wat betreft de herkeuring van bestaande arbeidsongeschikten is het nu gevoerde beleid strenger dan in het basisscenario; wat betreft risico's van nieuwe gevallen kan nauwelijks een uitspraak gedaan worden.

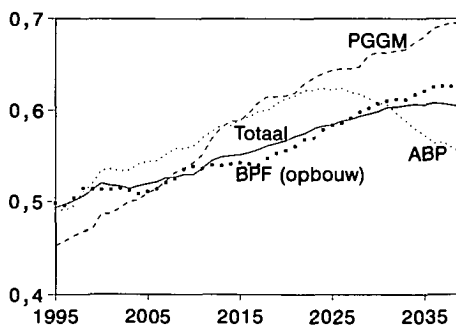
De kosten van de VUT lopen in de eerste instantie terug van 2,5 tot 0,8 procent van de loonsom (van alle werkenden) als gevolg van de veronderstelde optrekking van de VUT-leeftijd tot 62 jaar in 2000. Vanaf dat jaar lopen de VUT-kosten weer geleidelijk op tot 1,7 procent als gevolg van de vergrijzing; ze blijven dus beneden het huidige niveau.

Het is vooral de daling van het WAO-volume die het beeld bepaalt. Per saldo leidt dit tot een dalende last van AOW, WAO en VUT samen tot 2015. Daarna wordt de stijging van de kosten van de AOW sterker dan de daling van de kosten van de arbeidsongeschiktheidsregelingen, zodat een licht stijgend (maar nagenoeg stabiel) totaalbeeld overblijft. Daarbij is echter afgezien van de te verwachten stijging in de zorgkosten (AWBZ).

De lasten van de aanvullende pensioenen hangen in sterke mate af van de veronderstellingen over het tijdstip waarop deze gefinancierd moeten worden. Wanneer men uitgaat van de veronderstelling dat de toegezegde pensioenen welvaartsvast zijn, dan ligt een vroege financiering voor de hand; gaat men uit van beperkte toezeggingen, dan is een uitgestelde financiering mogelijk. De toename van de rijpingsgraad maakt deze keuze indringender.

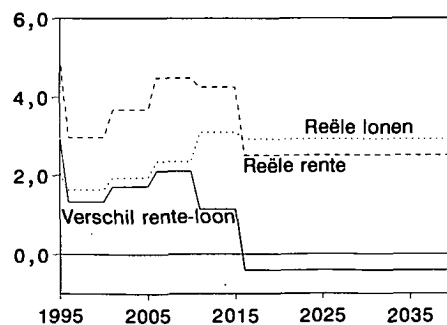
Alle fondsen krijgen in de komende decennia te maken met een verdere rijping; figuur 6.2 laat de rijpingsgraad voor enkele fondsen zien. In de uitgangssituatie is gemiddeld ongeveer de helft van de reserve bestemd voor de premievrijen. Geleidelijk aan loopt dit op tot ruim 60 procent. Er zijn wel grote verschillen per fonds. Het Pensioenfonds voor de Gezondheid, Geestelijke en Maatschappelijke Belangen (PGGM) begint met het laagste aandeel van de

Figuur 6.2 Rijpingsgraad bij het ABP, PGGM, bedrijfspensioenfondsen met opbouw en alle fondsen, basisscenario, 1995-2040

Bron: WRR.

Figuur 6.3 Veronderstelde reële loonkosten, reële rente en het verschil hiertussen (r-l), basisscenario, 1995-2040

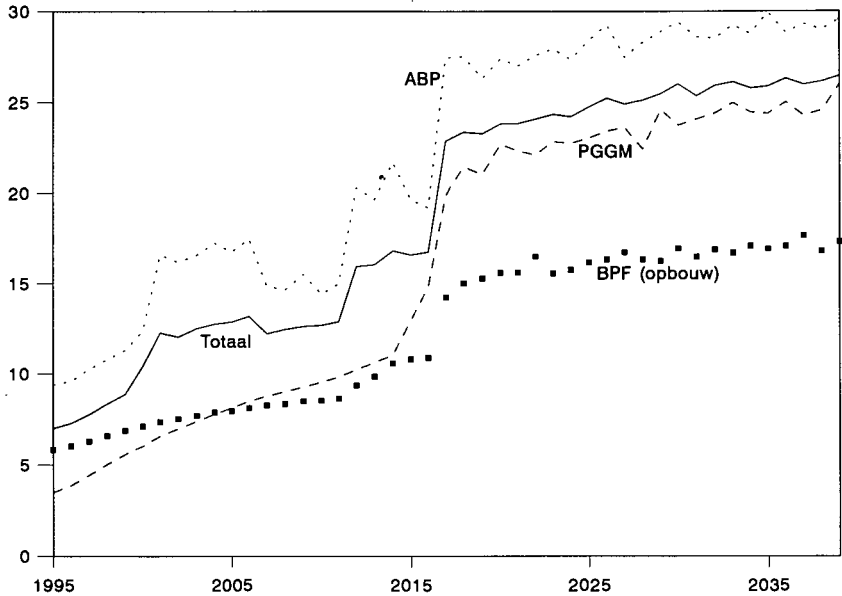

Bron: WRR.

⁴] Het gebruik van de jongere bevolkingsprognose 1994 in plaats van die van 1991 leidt op de lange termijn tot een half procentpunt minder AOW-premie.

premiervrije reserve, maar dit aandeel stijgt het snelst. Tussen 2010 en 2015 bereikt het PGGM dezelfde rijpingsgraad als het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP). Het ABP bereikt de maximale rijpingsgraad rond 2025. Bij het PGGM gaat de rijping dan nog door totdat een uiteindelijk een niveau van bijna 70 procent wordt bereikt. Waarschijnlijk komt dat door de overwegend vrouwelijke deelnemerspopulatie van het PGGM. Deze genereert door het relatief grote verloop veel slapersrechten. Bovendien hebben vrouwen een hogere levensverwachting dan mannen. Het ABP geeft na 2025 juist weer een daling van de rijpingsgraad te zien, omdat de in dit fonds sterk vertegenwoordigde baby-boom dan begint uit te sterven. De andere fondsen volgen een meer geleidelijk patroon.

Figuur 6.4 Lasten-batenpremie als percentage van de loonsom bij ABP, PGGM, bedrijfspensioenfondsen met opbouw en alle fondsen, basisscenario, 1995-2040

Bron: WRR.

Om het effect van de financieringswijze te laten zien zal hieronder een vergelijking gemaakt worden van twee methoden van premieberekening, namelijk de lasten-baten methode en de dynamische premiemethode.

Bij gebruik van de lasten-baten methode wordt niet gereserveerd voor de indexering van de premievrije rechten en de backservice over de rechten van actieven. Figuur 6.4 laat zien dat in dat geval de premie (over het loon) vrij sterk oploopt van circa 7 procent in 1995 naar 12 procent rond 2000. De premie is erg afhankelijk van het veronderstelde verschil tussen reële rente en reële lonen (figuur 6.3). De sterke stijging moet worden toegeschreven aan het feit dat het verschil tussen rente en loonstijging betrekkelijk klein is. Tussen 2000 en 2010 is de premielast min of meer stabiel. Het verschil tussen rente en loonstijging wordt in die periode gunstiger, maar anderzijds voorkomt het effect van de vergrijzing en de achterblijvende AOW dat de premie kan dalen. Na 2010 werkt een dalende overrente in dezelfde richting als de toename van de verplichtingen. Dit resulteert in een vrij sterke premiestijging tot 16 à 17 procent. Op de lange termijn is een historisch gemiddeld verschil tussen rente en loonstijging verondersteld van -0,4 procent. Dit leidt tot een hoge premie die alleen nog stijgt door veranderingen in de deelnemerssamenstelling en die op de lange termijn stabiliseert op 25 à 26 procent.

Daarnaast bepaalt de rijpingsgraad mede de premie. Vergelijking tussen de figuren 6.2 en 6.4 laat zien dat de hoge rijpingsgraad bij het ABP tot een hoge

premie leidt en de stijging van de rijpingsgraad bij het PGGM tot een sterk stijgende premie.

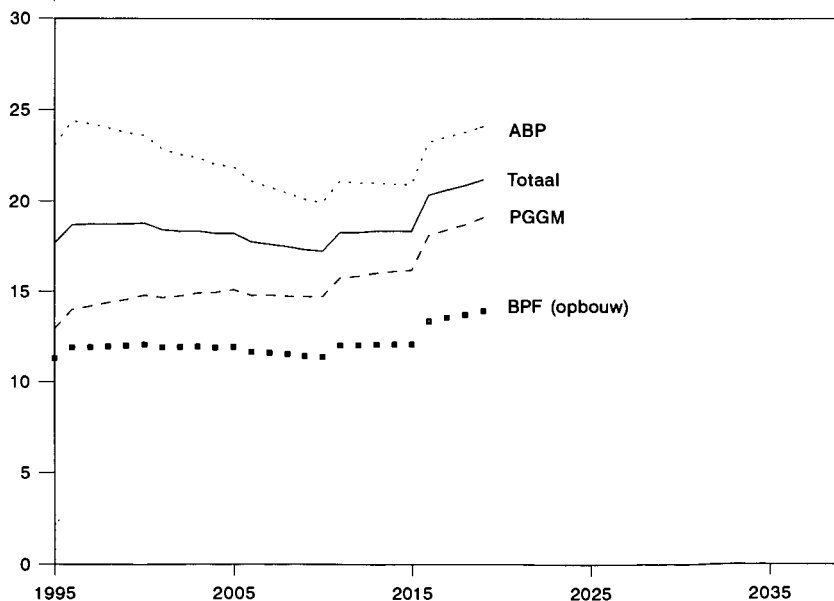
De enorme premiestijging is voorts een resultaat van de uitgestelde financiering onder de lasten-batenmethode. De backservice neemt in dit scenario sterk toe, omdat de pensioengrondslag relatief sterk stijgt, zowel door de indexering van de premievrijen als door de achterblijvende AOW-uitkering. Deze backservice wordt grotendeels via omslag gefinancierd. De geringe premiestijging bij de AOW heeft dus een duidelijke prijs bij de aanvullende pensioenen.

Alleen de bedrijfspensioenfondsen met een opbouwsysteem zijn dankzij een lage backservicelast redelijk bestand tegen de veranderende omgeving; bovendien noteren ze de laagste premie welke zeer geleidelijk stijgt van 6 procent in 1995 naar 11 procent rond 2015. Ook op de lange termijn blijven de opbouwregelingen met een stijging tot maximaal 17 procent relatief ongevoelig voor het ongunstige verschil tussen rente en loonstijging.

Over de periode 1995-2015 komt de lasten-batenpremie ongeveer overeen met de premie zoals die in het WRR-rapport Ouderen voor ouderen berekend is. Na 2015 is de hier berekende premie een stuk hoger als gevolg van een verschil in veronderstellingen. Bij het genoemde rapport zijn na 2015 alle waarden constant gehouden, terwijl hier in het basisscenario de reële rente en reële lonen gesteld zijn op het historisch gemiddelde van de afgelopen 45 jaar. Als gevolg van de gebruikte premiegrondslag (de loonsom) is het beeld nog enigszins geflatteerd. Zou bijvoorbeeld het pensioengevend salaris als pensioengrondslag zijn gebruikt, dan zouden de premies duidelijk hoger uitkomen.

De dynamische premie (zie figuur 6.5) komt met gemiddeld 18 à 19 procent op korte termijn aanzienlijk hoger uit dan de lasten-baten premie. Dit komt allereerst doordat de indexeringslast van de premievrijen en de backservice voor de actieven nu veel eerder op de balans komen te staan. Als gevolg daarvan is de dekkingsgraad hier veel hoger dan onder de lasten-batenmethode. Daarnaast speelt de extrapolatie van de looninflatie en de rendementen een

Figuur 6.5 Dynamische premie als percentage van de loonsom bij ABP, PGGM, bedrijfspensioenfondsen met opbouw en alle fondsen, basisscenario, 1995-2020

rol: de groeivoeten gaan in een periode van tien jaar naar het gemiddelde van de laatste dertig jaar voorafgaand aan de dynamische premieberekening. Dat betekent dat op de korte termijn geleidelijk ongunstige jaren (jaren zeventig) uit het gemiddelde verdwijnen, hetgeen de licht dalende trend in de premie kan verklaren. Na 2010 gaat geleidelijk het veronderstelde ongunstige verschil tussen rente en loonstijging een rol spelen.

De dynamische premie is zoals te verwachten veel stabielier dan de lasten-baten premie. Een vergelijking per fonds geeft een indruk van het gewicht van de verschillende effecten. Bij het ABP geeft de dynamische premie een daling en de lasten-baten premie een stijging te zien. In de dynamische premie wordt al geanticipeerd op het uitsterven van de baby-boom die bij het ABP relatief sterk vertegenwoordigd is, terwijl de baby-boom onder de lasten-baten-methode juist tot een stijgende premie leidt. Bij het PGGM is de dynamische premie vrijwel stabiel, maar stijgt de lasten-batenpremie relatief sterk. Het verschil tussen lasten-batenpremie en dynamische premie is hier ook verreweg het grootst. Dit wijst erop dat het PGGM onder de lasten-batenpremie veel van de financiering zou uitstellen. Bij de opbouwregelingen is het verschil tussen de dynamische en de lasten-baten premie het kleinst, omdat ze relatief ongevoelig zijn voor de backservicelasten.

Voor alle fondsen geldt dat de dynamische premie structureel veel hoger is dan de lasten-batenpremie. Gemiddeld over de komende 25 jaar bedraagt de verhouding 1,5:1. Daarbij moet wel worden aangetekend dat de dynamische premie, die op zichzelf een prognoseperiode vereist, niet verder vooruit berekend is dan tot 2020. Het verschil tussen de lasten-baten premie en de dynamische premie geeft een beeld van de mate waarin de aanvullende pensioenen op basis van omslag worden gefinancierd. De dynamische premie kan immers gezien worden als de premie die nodig is voor een zuivere kapitaaldekking, waarbij ook gereserveerd wordt voor de voorgenomen toekomstige stijgingen van de rechten.

Zuivere kapitaaldekking impliceert in dit geval geen waarde-oordeel. Weliswaar worden de lasten bij een dynamische premie meer gelegd bij de cohorten die ze veroorzaken, maar dit gaat wel ten koste van een systematisch hogere premie. Kapitaaldekking leidt immers zeker niet per definitie tot een lagere premie dan omslag (zie par. 3.2.3).

In de praktijk wordt de indexering van de premievrijen gefinancierd uit de overrente. Indirect wordt die indexering echter door de actieve deelnemers gefinancierd, omdat de besteding van de overrente ten koste gaat van een mogelijke premiekorting. Anderzijds is een substantieel en toenemend deel van de reserve bedoeld voor de premievrijen; daaraan kan een argument worden ontleend om ook de premievrijen van de overrente te laten profiteren. De actieven profiteren immers al op twee manieren van de overrente: door de lagere premie en door de backservice op hun rechten, die, zeker bij oudere fondsen, mede door incidentele loonstijgingen relatief hoger kan zijn dan de backservice voor premievrijen.

Een belangrijk doel van Asset Liability Management is het creëren van een hogere overrente met het doel de toenemende indexeringslast van de premievrijen te kunnen financieren zonder premieverhogingen voor de actieven. Daartoe wordt een groter deel van de beleggingsportefeuille geïnvesteerd in zakelijk waarden met een hoger gemiddeld rendement, maar ook een hoger risico. Er wordt dus niet gespaard voor de indexering, maar gehoopt op een goed beleggingsresultaat. Als die verwachting ook uitkomt is iedereen tevreden: de premievrijen profiteren van hun indexering, als actieve profiteerden ze net als de huidige actieven en de sponsor (werkgever) van de lagere premie. Wanneer echter de verwachting onverhoopt niet uitkomt zal de werkgever nog steeds tevreden zijn met de lagere premie, maar zal er geen ruimte zijn voor de indexering van de premievrijen; de toezegging daarvan is op zijn best voorwaardelijk. Weliswaar wordt dus door middel van Asset Liability

Management bij een lagere premie waarschijnlijk toch een financiering van de indexeringslast van de premievrijen gerealiseerd, maar de risico's zijn wellicht ongelijk verdeeld (de Bekker, 1994).

In de praktijk sluit de lasten-batenmethode het meest aan bij de wijze waarop pensioenfondsen hun premie berekenen. Omdat aan premievrijen geen onvoorwaardelijke toezeggingen worden gedaan, hoeft hiervoor (nog) niet te worden gereserveerd. In de tweede plaats reageert de lasten-batenpremie het duidelijkst op veranderingen in de omstandigheden in de omgeving van pensioenfondsen; de dynamische premie smeert zulke effecten immers over een lange periode uit. De lasten-batenpremie is daarmee een goede graadmeter voor de effecten van zulke veranderingen. Vandaar dat in het vervolg van deze studie verder met de lasten-batenpremie zal worden gewerkt.

6.3.2 Inkomens

In deze paragraaf zal worden ingegaan op de inkomensverhoudingen die resulteren in het basisscenario. Daarbij wordt in herinnering geroepen dat het inkomensbeeld in de modellering onvolledig is. Met name individuele besparingen kunnen het beeld veranderen (zie par. 5.2).

In het basisscenario stijgt de AOW, maar minder dan de verdiende lonen. Daardoor ontstaat een geleidelijk oplopende welvaartsachterstand. In de simulatie zakt de AOW-uitkering van een echtpaar van 54 procent van het gemiddelde netto inkomen van huishoudens van jongeren in 1995 naar 39 procent in 2040.

De hoeveelheid opgebouwd aanvullend pensioen neemt toe. Omdat de AOW in het basisscenario op het gemiddeld verdiende inkomen achterblijft, wordt het aanvullend pensioen voor ouderen steeds belangrijker. De franchise volgt in het basisscenario dezelfde index als de AOW, namelijk de CAO-lonen. Voor wie een volledig aanvullend pensioen opbouwt, wordt de lagere AOW dus gecompenseerd met een hoger aanvullend pensioen.

In de praktijk wordt een volledige pensioenopbouw in veel gevallen niet gehaald. De gemiddelde diensttijd in fulltime-equivalenten van degenen die in het model op dit ogenblik met pensioen gaan vanuit een baan, dan wel vanuit de VUT of WAO ligt op 18 jaar. Voor de mannen iets hoger (22 jaar), voor de vrouwen beduidend lager (7 jaar)⁵. Bovendien lijkt hierin niet al te veel verbetering in het verschiet te liggen. De gemiddelde diensttijd van de actieven neemt wel geleidelijk toe van 11 jaar naar 16 jaar in 2040 bij de mannen en van 4 jaar naar 6 jaar bij de vrouwen, maar deze toename wordt voor een deel veroorzaakt doordat de beroepsbevolking verouderd en dus gemiddeld meer pensioenrechten heeft opgebouwd.

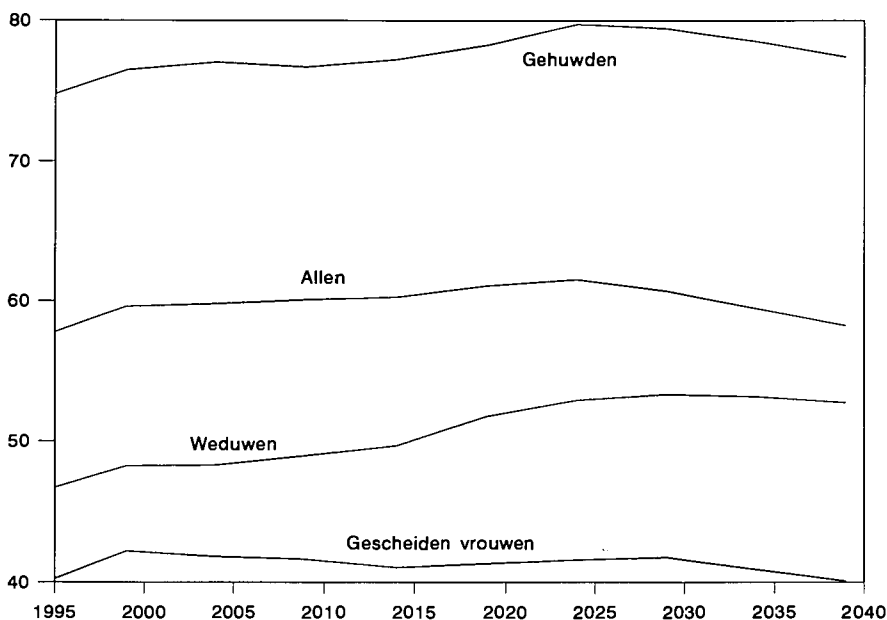
Een stijging van het aantal dienstjaren van degenen die met pensioen gaan wordt bij mannen pas zichtbaar vanaf 2020: van 22 naar 27 dienstjaren in 2040. Bij de vrouwen ligt de stijging eerder, tussen nu en 2010 van 7 naar 12 dienstjaren. Deze stijging is vooral een gevolg van de grote achterstand die vrouwen hebben in de pensioenopbouw welke ze geleidelijk inlopen. Na 2010 vindt vrijwel geen stijging meer plaats. Voor mannen en vrouwen samen is de stijging van het aantal dienstjaren van degenen die met pensioen gaan lager dan in beide groepen afzonderlijk, omdat het aantal vrouwen onder degenen met een aanvullend pensioen relatief groter wordt.

Uit het bovenstaande kan geconcludeerd worden dat onder een eindloonregeling de op het loon achterblijvende AOW weliswaar gecompenseerd wordt, maar dat gemiddeld onvoldoende pensioenjaren worden opgebouwd om deze compensatie volledig te doen zijn.

⁵] Mogelijk is 7 jaar een te pessimistische schatting aangezien het model de pensioenopbouw van vrouwen lijkt te onderschatten: zie par. 5.6.

In figuur 6.6 zijn de netto inkomens van huishoudens van verschillende groepen ouderen vergeleken met die van jongeren beneden de 65 jaar. Er zijn verschillende factoren die de verhouding tussen het gemiddelde inkomen van ouderen en jongeren bepalen. De op de lonen achterblijvende AOW heeft een neerwaartse invloed op het gemiddelde inkomen van ouderen; de toename van aanvullende pensioenrechten een opwaartse. Maar daarnaast speelt ook de samenstelling van zowel de jongere als de oudere populatie een rol. Het aantal ongehuwden, verweduwden en vooral gescheiden personen neemt in de komende periode toe ten opzichte van het aantal gehuwden. Deze laatste hebben in het algemeen een hoger inkomen dan de eerdergenoemde huishoudens. Ten slotte heeft de leeftijdsamenstelling van zowel de oudere als de jongere populatie invloed op de gemiddelde inkomens. Omdat alle effecten zowel in de teller als in de noemer optreden en bovendien verschillend gefaseerd zijn, is het buitengewoon moeilijk om het relatieve gewicht van al deze effecten afzonderlijk te schatten.

Figuur 6.6 Netto inkomen van huishoudens van gehuwde ouderen, weduwen en gescheiden vrouwen en alle ouderen samen als percentage van het netto inkomen van jongeren, basis-scenario, 1995-2040

Bron: WRR.

Gemiddeld genomen blijft het netto inkomen van alle ouderen na een verbetering in de komende jaren nagenoeg stabiel op circa 60 procent van dat van jongeren. Dit duidt erop dat alle bovengenoemde effecten vrijwel tegen elkaar wegvallen. Na 2025 nemen de aanvullende pensioenen onvoldoende toe om de cumulatief achterblijvende AOW te compenseren. Bovendien komen we dan in de periode van de dubbele vergrijzing terecht met relatief veel hoogbejaarde en alleenstaande ouderen met lagere inkomens. Het resultaat is dat op de lange termijn de relatieve inkomenspositie van ouderen ten opzichte van jongeren op het huidige niveau terug keert.

In paragraaf 5.6 is gebleken dat het model de neiging heeft de pensioeninkomens te onderschatten. Het is dus mogelijk dat ook in de toekomst de relatieve inkomenspositie van ouderen ten opzichte van jongeren gunstiger is dan de berekeningen suggereren. Anderzijds blijkt van de vaak veronderstelde relatieve verbetering in de tijd van de inkomenspositie van ouderen weinig.

Ook bij een stelselmatige onderschatting zou zo'n verbetering aan het licht moeten treden.

Het inkomen van gehuwde huishoudens van ouderen ligt aanmerkelijk boven het gemiddelde, enerzijds omdat dit de jongere ouderen zijn, anderzijds omdat gehuwden hogere inkomens behalen. Voor gehuwden zit er tot 2025 een verbetering van hun relatieve inkomenspositie ten opzichte van jongeren in van 75 naar 80 procent, maar daarna vallen ze iets terug.

Opvallende stijgers zijn de verweduwen. Mannen (niet in de grafiek) stijgen tussen nu en 2040 van 52 naar 61 procent en vrouwen van 47 naar 53 procent van het inkomen van jongeren. Dat komt vooral omdat de pensioenen van weduwen op dit ogenblik nog erg laag zijn en die van weduwnaars vrijwel afwezig. Bovendien zullen vooral mannen in de toekomst een nabestaandenpensioen combineren met een eigen pensioen. Toch komen verweduwen pas op de heel lange termijn in de buurt van 70 procent van wat gehuwden halen. Dat komt voor een belangrijk deel omdat de gehuwden gemiddeld jonger zijn dan de verweduwen.

Even opvallende dalers zijn de gescheiden vrouwen, die hun inkomensverbetering van de komende vijf jaar geleidelijk weer kwijt raken. Voor deze groep weegt de achterblijvende AOW zwaar omdat ze nauwelijks aanvullend pensioen hebben. We komen hierop terug in paragraaf 6.5.3.

Om de inkomensongelijkheid tussen en binnen de verschillende deelgroepen te meten is zowel gebruik gemaakt van theilcoëfficiënten (Theil 1967) als van quintielverdelingen. Voor de definitie van de theilcoëfficiënt zij verwezen naar bijlage 4.

Een voordeel van de theilcoëfficiënt is dat alle inkomens meewegen in de waarde ervan; bij een quintielverdeling is dit niet het geval. Bovendien kan de theilcoëfficiënt worden opgesplitst in componenten van ongelijkheid binnen groepen en ongelijkheid tussen groepen (Van der Stadt 1988). De theilcoëfficiënt is moeilijk te interpreteren, omdat de waarde ervan mede afhankelijk is van de relatieve omvang van subgroepen in de populatie. Juist bij de vergrijzing spelen zowel veranderingen in de relatieve inkomensposities als veranderingen in de omvang van subgroepen een rol. Wanneer bijvoorbeeld het inkomen van ouderen gemiddeld lager is dan dat van jongeren, maar in verhouding tot het inkomen van jongeren wel constant blijft in de tijd, dan zal bij vergrijzing zowel de theilcoëfficiënt voor de gehele populatie als de tussen-groepsongelijkheid toenemen, omdat er relatief meer personen in de minder gunstige situatie komen te verkeren. Zoals we zullen zien kan door de volume-effecten bij een kleine relatieve inkomensverbetering van ouderen toch een hogere theilcoëfficiënt resulteren.

Om een onderscheid te kunnen aanbrengen tussen de inkomenseffecten en de volume-effecten is ook gekeken naar de quintielverdeling. De spreiding van verschillende groepen over de inkomensquintielen en de veranderingen daarin geven een indruk van de inkomenseffecten, afgezien van de volume-effecten.

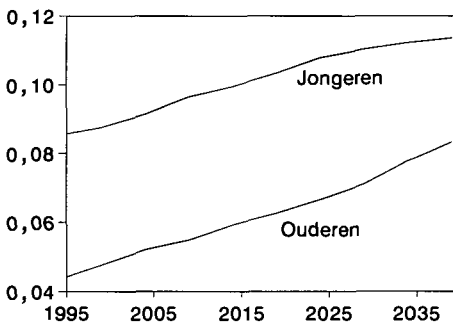
Om de inkomensposities van huishoudens te kunnen vergelijken is op de netto inkomens van huishoudens van gehuwden een schaalfactor toegepast van 0,7, zowel bij de berekening van de theilcoëfficiënten als bij de quintielverdelingen. Hiermee wordt beoogd te bereiken dat alleenstaanden en gehuwden in eenzelfde quintiel een min of meer vergelijkbare welvaartspositie hebben. De schaalfactor sluit aan bij de standaard differentiatie in de sociale minima. Budgetonderzoeken leiden tot min of meer vergelijkbare schaalfactoren⁶. De theilcoëfficiënt op basis netto gestandaardiseerde huishoudensinkomens is aanzienlijk lager dan die op basis ongestandaardiseerde inkomens (Jeurissen 1995).

⁶ Onderzoek naar de armoedegrens suggereert wat meer schaalvoordelen op het niveau van het sociaal minimum dan de differentiatie in uitkeringsnormen (Kapteyn e.a. 1985, blz. 21 e.v.).

De schaalfactor vormt een subjectieve maatstaf voor de vergelijking van ongelijke huishoudens. Onder invloed van maatschappelijke ontwikkelingen kunnen de opvattingen over schaalvoordelen veranderen. Zeker bij projecties over een termijn zoals die hier aan de orde is, kunnen zulke effecten gemakkelijk onderschat worden. Een andere schaalfactor leidt tot een andere relatieve ordening van de verschillende huishoudensvormen ⁷. Men houde er dus rekening mee dat elk onderzoek tot op zekere hoogte de paaseieren oplevert die de onderzoeker verstoppt heeft.

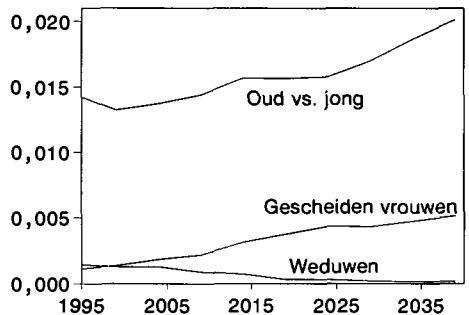
Figuur 6.7 laat zien dat de inkomensongelijkheid, gemeten als theilcoëfficiënt, binnen de groep ouderen ongeveer de helft kleiner is dan die binnen de jongere populatie. In dit opzicht doet de AOW als basisvoorziening duidelijk zijn werk. De toename van de inkomensongelijkheid binnen de groepen moet grotendeels worden toegeschreven aan het dalende niveau van het sociaal minimum ten opzichte van het gemiddelde inkomen. Daarnaast speelt ook de veranderende samenstelling van de groepen ouderen en jongeren naar leefvorm een rol. Binnen de groep ouderen stijgt de theilcoëfficiënt sneller dan binnen de groep jongeren. Dat komt omdat een toenemend aantal ouderen dat door een substantieel aanvullend pensioen aan het minimum ontsnapt.

Figuur 6.7 Inkomensongelijkheid (theilcoëfficiënt) binnen de groepen ouderen en jongeren, basisscenario, 1995-2040

Bron: WRR.

Figuur 6.8 Tussengroepsongelijkheid (theilcoëfficiënt) tussen ouderen en jongeren resp. binnen de groep ouderen tussen gescheiden en verweduwde vrouwen enerzijds en ongehuwde mannen of gehuwden anderzijds

Bron: WRR.

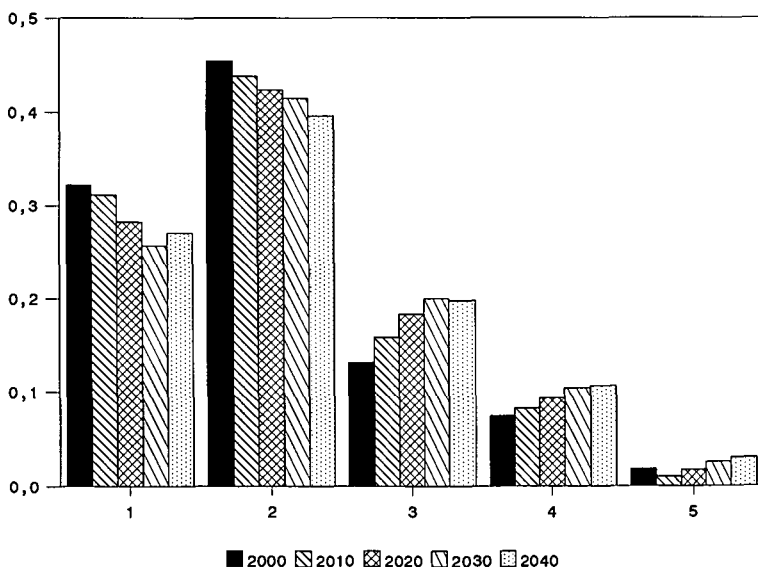
Figuur 6.8 laat de coëfficiënt zien voor de ongelijkheid tussen huishoudens van ouderen en jongeren en binnen de groep ouderen die tussen huishoudens van weduwen en gescheiden vrouwen enerzijds en de gehuwden of ongehuwde mannen anderzijds. Het eerste dat daarbij opvalt is dat de tussengroepsongelijkheid veel kleiner is dan de ongelijkheid binnen de groepen. Een goede baan (in het verleden) is dus duidelijk belangrijker voor een gunstige inkomenspositie dan de status van jongere of gepensioneerde. De sterke stijging binnen de groep ouderen van de ongelijkheid tussen gescheiden vrouwen en (on)gehuwde mannen wordt zowel bepaald door de slechte inkomenspositie van gescheiden vrouwen als door hun relatieve toename in aantal. Ook het aantal verweduwden neemt toe, maar het feit dat hun inkomenspositie verbetert heeft meer invloed, zodat hun coëfficiënt daalt tot vrijwel nul.

De quintielverdelingen laten de beweging zien van de verschillende groepen door het inkomensgebouw. De geleidelijke verbetering van de inkomensposi-

⁷ De schaalfactor is maximaal 1 (welvaart wordt dan uitsluitend bepaald door het inkomen, niet door het aantal personen) en minimaal 0,5 (het inkomen per individu is bepalend voor de welvaart, dus geen schaalvoordelen).

tie van ouderen is minder dan de figuren suggereren. De verhouding tussen het gemiddelde inkomen in het eerste en vijfde quintiel neemt namelijk toe van een factor 1:3,4 in 1995 naar een factor 1:4,6 in 2040. De verhoudingen tussen de gemiddelde inkomens in de quintielen twee tot en met vijf zijn nagenoeg constant. De veranderende verhouding wordt vrijwel geheel veroorzaakt doordat de uitkeringen op de lonen achterblijven⁸. Degenen die in de laagste twee quintielen blijven, gaan ten opzichte van het gemiddelde achteruit. Een verschuiving van het eerste naar het tweede quintiel is in verhouding tot de hogere quintielen maar een zeer geringe verbetering. Dit verklaart waarom een min of meer stabiele verhouding tussen de gemiddelde inkomens van ouderen en jongeren gepaard kan gaan met zowel een stijgende theilcoëfficiënt als een gemiddelde stijging van ouderen in de quintielverdeling. Figuur 6.9 laat de verdeling van alle ouderen over de quintielen zien. Het eerste quintiel bestaat voornamelijk uit het sociaal minimum en iets erboven. Voor de ouderen betekent dit AOW, eventueel met een klein aanvullend pensioen. Zowel in het eerste als in het tweede quintiel zijn ouderen (sterk) oververtegenwoordigd. Ongeveer een derde van de huishoudens van ouderen heeft alleen AOW en een klein aanvullend pensioen. In de loop van de tijd verschuiven de ouderen van de eerste twee quintielen naar het derde en in mindere mate het vierde quintiel, maar na 2030 neemt het aantal ouderen in het eerste quintiel weer toe. Het vijfde quintiel blijft vrijwel uitsluitend bevolkt met jongeren.

Figuur 6.9 Quintielverdeling van huishoudens van ouderen, basisscenario, 2000-2040 (netto inkomens met schaalfactor)

Bron: WRR.

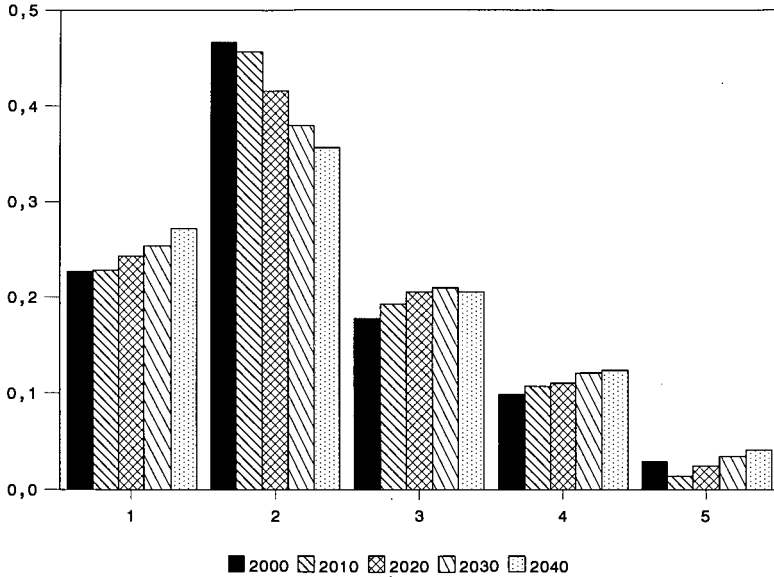
Figuur 6.10 laat bij de groep ouderen tussen van 65-74 jaar duidelijk de toenemende ongelijkheid te zien. Ze verschuiven van het tweede quintiel zowel naar het eerste als naar hogere quintielen. Door de veranderende onderlinge verhouding tussen de quintielen is een verschuiving naar beneden een gegarandeerde relatieve achteruitgang, maar een verschuiving naar boven geen gegarandeerde relatieve vooruitgang.

In figuur 6.11 is te zien dat de sterkste oververtegenwoordiging van ouderen in de laagste quintielen te vinden is bij de hoogbejaarden. Maar tegelijkertijd

^{9]} Het gemiddelde inkomen in het tweede quintiel zakt van 40% van dat in het vijfde in 1995 tot 36% in 2040; het gemiddelde inkomen in het eerste van 29 tot 22%.

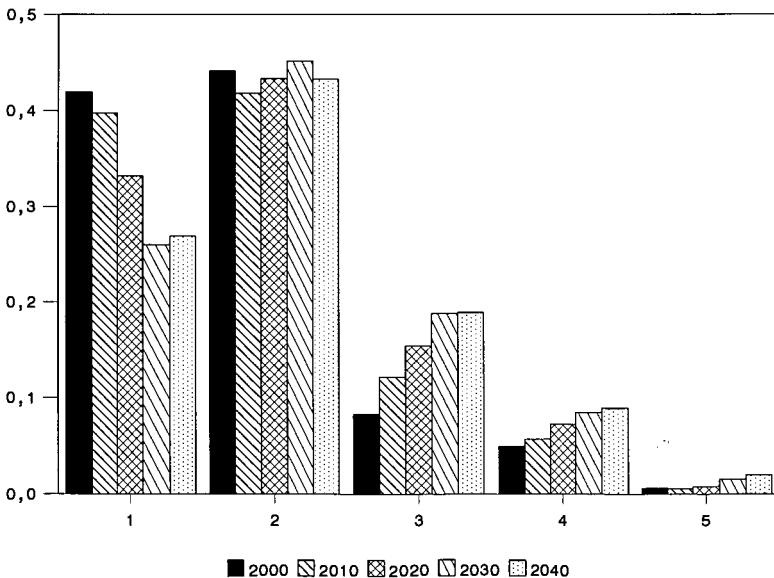
is voor deze categorie een inkomensverbetering duidelijk zichtbaar. De groep hoogbejaarden bestaat voor een groot deel uit verweduwde vrouwen (zie hieronder). De grafiek voor de hoogbejaarden moet overigens met enige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd. In de simulatie hebben ze geen volledige pensioenopbouw kunnen meemaken als gevolg van de beperkte simulatieperiode; pas vanaf 2000 hebben 75-jarigen vanaf hun 25ste verjaardag in de simulatie meegedraaid. In werkelijkheid kunnen ze dus meer pensioen hebben opgebouwd dan in het model.

Figuur 6.10 **Quintielverdeling van huishoudens van 65-74-jarigen, basisscenario, 2000-2040 (netto inkomens met schaalfactor)**

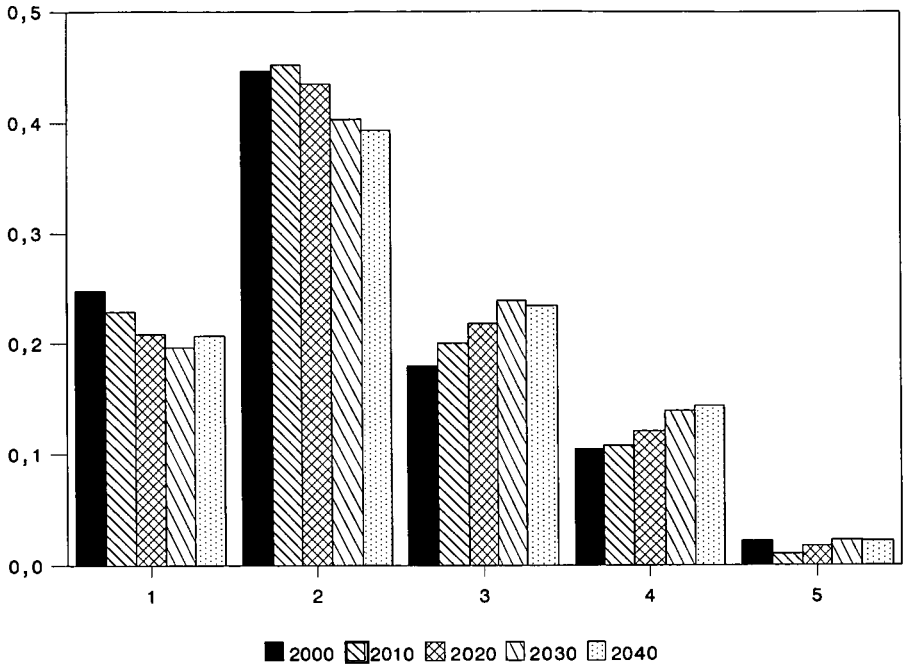
Bron: WRR.

Figuur 6.11 **Quintielverdeling van huishoudens van 75-jarigen en ouder, basisscenario, 2000-2040 (netto inkomens met schaalfactor)**

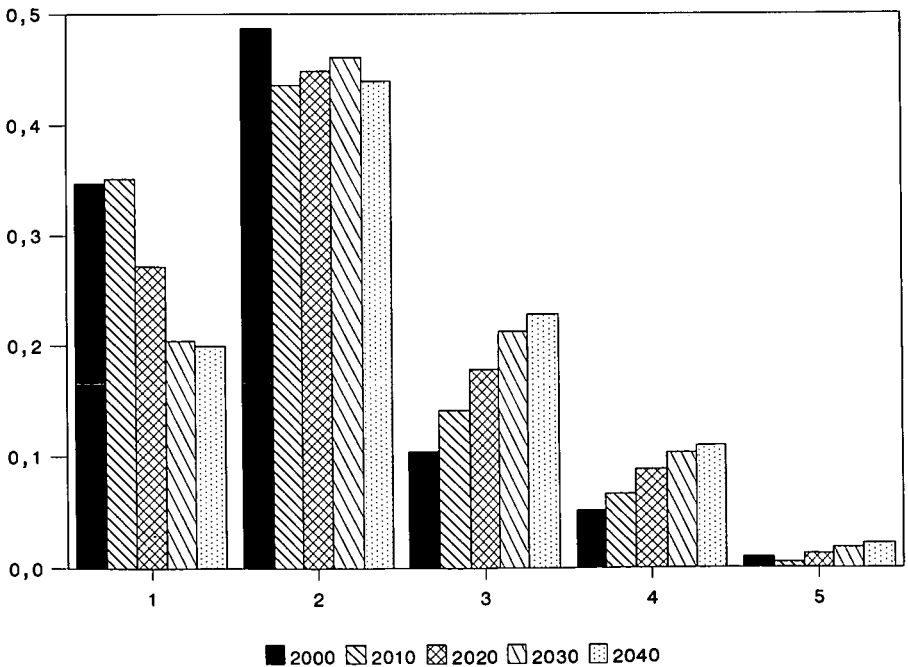
Bron: WRR.

Figuur 6.12 Quintielverdeling van huishoudens van gehuwden, basisscenario, 2000-2040 (65+, netto inkomens met schaalfactor)

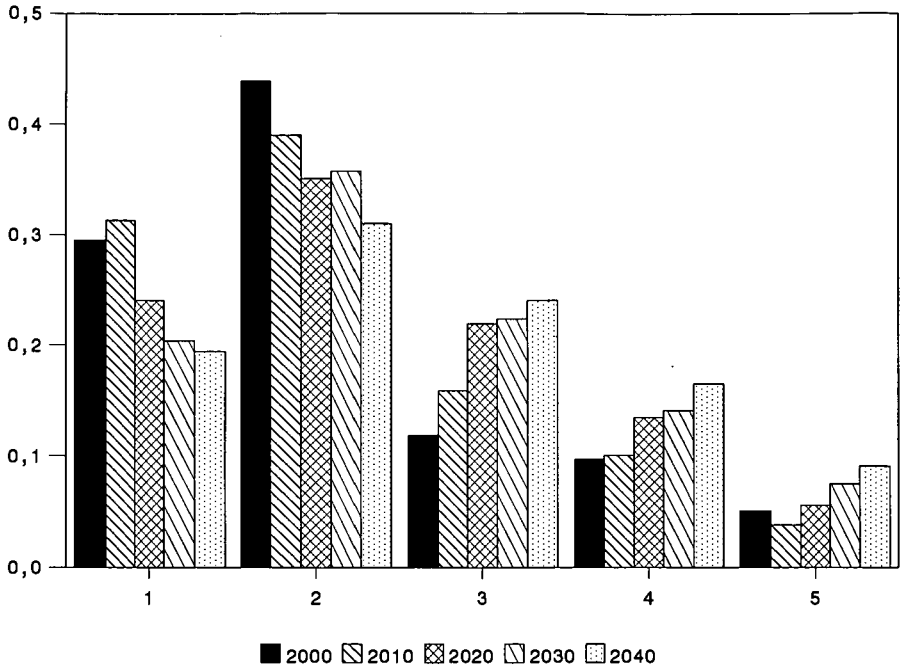
Bron: WRR.

Figuur 6.13 Quintielverdeling van huishoudens van weduwen, basisscenario, 2000-2040 (65+, netto inkomens met schaalfactor)

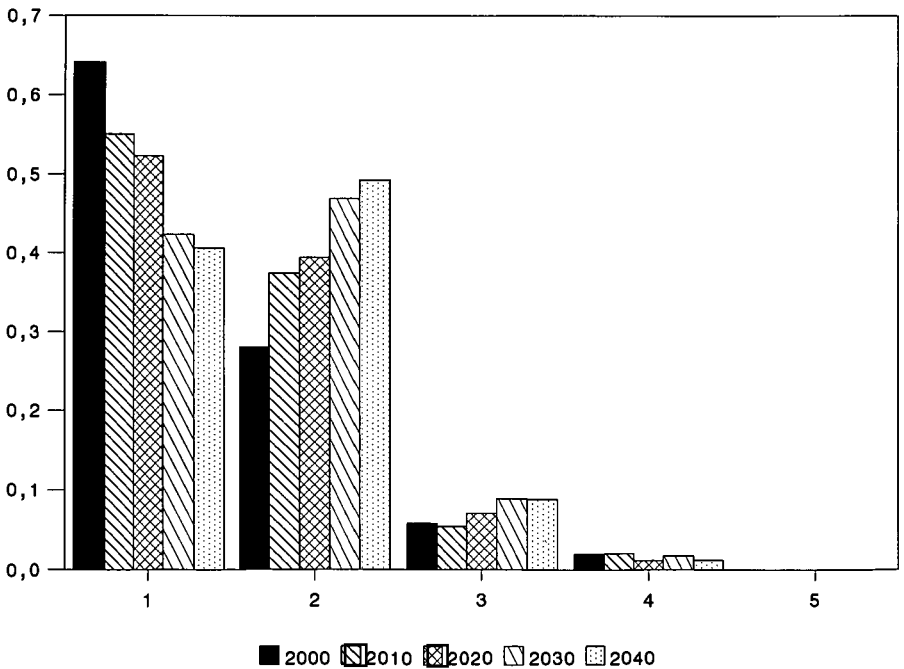
Bron: WRR.

Figuur 6.14 Quintielverdeling van huishoudens van weduwnaars, basisscenario, 2000-2040 (65+, netto inkomens met schaalfactor)

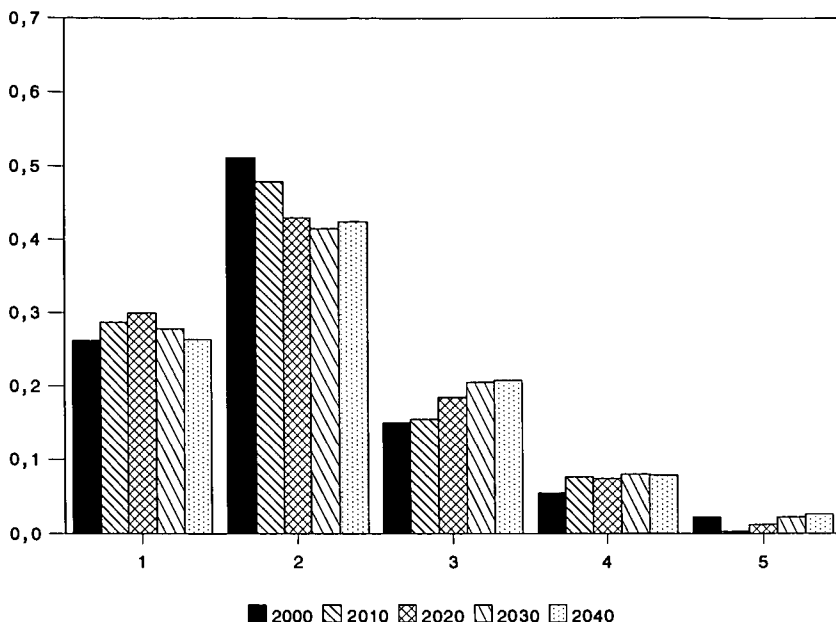
Bron: WRR.

Figuur 6.15 Quintielverdeling van huishoudens van gescheiden vrouwen, basisscenario, 2000-2040 (65+, netto inkomens met schaalfactor)

Bron: WRR.

Figuur 6.16 Quintielverdeling van huishoudens van gescheiden mannen, basisscenario, 2000-2040 (65+, netto inkomens met schaalfactor)

Bron: WRR.

De figuren 6.12 tot en met 6.16 geven een uitsplitsing van de quintielverdeling naar burgerlijke staat. Ze bevestigen het beeld dat al was ontstaan uit de gemiddelde inkomens. In figuur 6.12 is te zien dat gehuwden vooral sterk vertegenwoordigd zijn in het tweede quintiel. In de tijd is een verschuiving naar het derde quintiel te zien. Binnen de groep van ouderen bezetten de gehuwden na de betrekkelijk kleine groep weduwnaars (zie figuur 6.14) de beste posities: de betere posities (quintiel 4 en 5) zijn grosso modo gereserveerd voor de jongeren.

Verweduwde vrouwen boven de 65 jaar geven niet de gunstigste verdeling te zien, maar net als weduwnaars verbeteren zij hun positie aanzienlijk (zie figuur 6.13). De verbetering van de pensioenrechten van gehuwde mannen in de jaren tachtig werkt in de pensioenen van weduwen vertraagd door. Het aantal weduwen dat op (nagenoeg) alleen de AOW is aangewezen neemt geleidelijk af van 35 tot 20 procent. Het tweede quintiel is vrijwel constant, maar in het derde quintiel gaat de groei zo snel dat na 2025 zelfs sprake is van een oververtegenwoordiging. Weduwen komen daarmee qua welvaart dicht in de buurt van gehuwden. Weduwnaars profiteren van het feit dat ook voor hen een nabestaandenpensioen mogelijk is, naast het eigen ouderdomspensioen dat ze doorgaans hebben opgebouwd.

De inkomenspositie van oudere gescheiden vrouwen (figuur 6.15) is en blijft ongunstig. In het begin van de simulatie zijn ze nog voor tweederde aangewezen op (nagenoeg) alleen AOW. Weliswaar schuiven ze dankzij de pensioenverevening en eigen pensioenrechten geleidelijk op naar het tweede quintiel, maar dat is nauwelijks een inkomensverbetering. Ook op langere termijn blijft 41 procent van de gescheiden vrouwen op (nagenoeg) alleen AOW aangewezen. In het derde en vierde quintiel zijn gescheiden vrouwen nauwelijks, en in het vijfde quintiel helemaal niet te vinden.

Gescheiden mannen lijken wat betreft de quintielverdeling veel op gehuwden, al zijn ze wat slechter af. Ze verbeteren hun positie niet of nauwelijks, omdat ze in toenemende mate pensioen moeten afstaan aan hun ex-partners. Op de invloed van de pensioenverevening komen we in paragraaf 6.5.3 terug.

Samenvattend kunnen we stellen dat in het basisscenario in de komende decennia de hoeveelheid opgebouwd aanvullend pensioen toeneemt. Dit leidt echter niet tot een relatieve verbetering van de inkomenspositie van ouderen ten opzichte van jongeren. De extra opgebouwde pensioenrechten zijn gemiddeld genomen juist voldoende om het effect van de op de inkomens achterblijvende AOW op te vangen. Voor de meeste gepensioneerden geldt namelijk dat ze niet de theoretische 40 opbouwjaren halen.

Dit betekent tevens dat de inkomensongelijkheid binnen de groep ouderen toeneemt. Gedifferentieerd naar huishoudens blijken gehuwden en mannen de beste posities in te nemen. De alleenstaande ouderen zijn in meerderheid vrouw. Weduwen verbeteren hun positie sterk, maar gescheiden vrouwen blijven nagenoeg aangewezen op de AOW.

In paragraaf 5.6 is gebleken dat het model de ongelijkheid in pensioeninkomen onderschat. Dit zou kunnen betekenen dat ook in de toekomst de inkomensongelijkheid groter is dan hier gemeten.

6.4 Gevoeligheid voor veronderstellingen

6.4.1 Lonen, prijzen en rendementen

De veranderingen in lonen, prijzen en rendementen vormen verreweg de grootste onzekerheidsfactor bij de aanvullende pensioenen. De invloed is met name groot omdat de pensioenpremie in essentie een saldogrootheid is tussen enerzijds de kapitaalreserve en anderzijds de verplichtingen. Kleine fluctuaties in deze bepalende grootheden komen uitvergroot in de premie terug. De invloed van de genoemde grootheden is ruimschoots gedocumenteerd (zie par. 2.4), maar de omvang van deze invloed is zo groot dat we er desondanks niet aan voorbij kunnen gaan. We staan eerst kort stil bij de AOW en besteden vervolgens de meeste aandacht aan de aanvullende pensioenen.

De AOW is door het omslagstelsel nauwelijks gevoelig voor deze onzekerheidsfactor. Wel is bij de berekening van de kosten van de AOW de veronderstelling over de toepassing van de WKA van cruciaal belang. In het basisscenario is verondersteld dat de CAO-loonstijging wel, maar een incidentele loonstijging van 1 procent per jaar niet aan de uitkeringsgerechtigden wordt doorgegeven. De extra groei van de premiegrondslag is dan juist voldoende om de extra groei van het aantal uitkeringsgerechtigden bij te houden.

Over de periode tussen 1983 en 1990 bedroeg de incidentele looncomponent slechts 0,4 procent per jaar (zie par. 5.3.1). Een voorlopig blijvend lage en wellicht zelfs tijdelijk negatieve incidentele looncomponent is plausibel gezien de huidige situatie op de arbeidsmarkt. Er is immers een groot overschot van laag geschoolden die in de huidige situatie niet aan het werk komen. Gezien hun arbeidsproductiviteit zijn ze aangewezen op loonschalen die in de afgelopen 20 jaar juist verdwenen zijn. Zouden deze functies met lonen tussen het minimumloon en net erboven weer worden opgevuld, dan heeft dat een negatief effect op het gemiddelde verdiende loon. In het basisscenario is met een dergelijke ontwikkeling geen rekening gehouden: een stijgende arbeidsparticipatie komt daar terecht in alle loonschalen, zodat de toename van het draagvlak voor de sociale verzekeringen mogelijk wordt overschat.

Zou in de toekomst het aandeel van de incidentele component in de totale loonstijging lager uitvallen dan 1 procent per jaar, dan is dat slecht nieuws voor de AOW-premie: de heffingsgrondslag stijgt dan onvoldoende om zonder premiestijging het groeiende aantal uitkeringen bij te houden. Anderzijds is zo'n ontwikkeling goed nieuws voor de uitkeringsgerechtigden die dan een groter deel van de loonstijging krijgen doorberekend. Ook is het goed nieuws voor pensioenfondsen die dan de pensioenfranchise meer kunnen verhogen. Het goede nieuws is echter betrekkelijk: niet zozeer de inkomenspositie van gepensioneerden verandert als wel die van (sommige) jongeren. Door de

lagere inschaling van jongeren wordt het inkomensverschil tussen ouderen en werkenden gemiddeld genomen kleiner.

Voor de verdere evaluatie van de gevolgen die de incidentele looncomponent heeft zij verwezen naar paragraaf 7.2.1, waar hetzelfde verschijnsel wordt beschreven vanuit de inkomenspolitiek. De reden om het risico van een kleine incidentele looncomponent daar te bespreken is dat vooral het verschil tussen loon- en uitkeringsontwikkeling bepalend is, ongeacht de werkelijke incidentele loonstijging. Het toepassen van de koppeling tussen lonen en uitkeringen is de laatste jaren in toenemende mate beleidsmatig geworden.

Bij het schetsen van de gevoeligheid van de aanvullende pensioenen voor veranderingen in lonen, prijzen en rendementen zullen we ons losmaken van de scenario's van het CPB. De reden hiervoor is dat de drie CPB-scenario's niet zijn ontworpen om deze onzekerheid in kaart te brengen, maar om plausibele, samenhangende ontwikkelingen te schetsen. In een aantal opzichten komen ze opvallend sterk overeen. In paragraaf 4.4.2 is dit al aan de orde geweest met betrekking tot de arbeidsongeschiktheidsrisico's, waarvan vooral de **groeipaden** verschillen.

De overeenkomst geldt ook in termen van reële lonen en reële rente. In alle drie de scenario's ligt de reële loonontwikkeling tot 2010 vrijwel constant op circa 2 procent per jaar. Pas na 2010 treedt een duidelijke differentiatie op: een stijging in het Balanced Growth en European Renaissance scenario tot 3 procent en een daling in het Global Shift scenario tot -0,6 procent.

De lijnen in de scenario's voor de reële rente liggen tot 2000 dicht bij elkaar (3 à 4%). Daarna stijgt de reële rente geleidelijk in het Balanced Growth en European Renaissance scenario, terwijl hij in het Global Shift scenario verder daalt tot minder dan 2 procent; tegen 2015 ligt de waarde weer vrijwel op het niveau van de beide andere scenario's.

Wanneer gekeken wordt naar het verschil tussen rente en loonstijging, dan is de differentiatie tussen de scenario's groter, maar vooral het Balanced Growth en European Renaissance scenario blijven toch nog dicht bij elkaar. Het Global Shift scenario bevat zowel lage als hoge waarden, maar de laagste waarde (0,1%) ligt nog belangrijk boven de historisch lage waarde (-2,6%) van de jaren zestig en de hoogste waarde (4,4%) ruim beneden de gerealiseerde waarde begin jaren tachtig (7,7%). Bovendien versluiert de combinatie van beide extremen in een scenario de verwoestende werking die van een ongunstig verschil tussen rente en loongroei kan uitgaan op de vermogenspositie van pensioenfondsen. Wel geeft deze combinatie in zoverre de werkelijkheid goed weer dat extreme situaties (haast per definitie) zelden decennia lang aanhouden.

Een principiële andere weg vormt de statistische analyse. Tabel 6.2 laat zien dat de statistische onzekerheid zeer groot is. De tabel geeft een schattingsinterval met 95 procent waarschijnlijkheid op de lange termijn voor lonen, prijzen en rente op basis van een autoregressief model. Volgens dit model wordt een lineair verband geschat tussen een variabele in een bepaald jaar en het daarop volgende jaar. Over het algemeen wordt aangenomen dat een dergelijk model in de praktijk redelijk voldoet (Sims 1980). Voor dit model zijn hier de historische waarden gebruikt over de periode 1948-1993 ⁹.

De reële waarden zijn belangrijker dan de nominale. Tabel 6.2 laat zien dat verrekening van de inflatie het schattingsinterval voor de lonen beduidend kleiner maakt (11,5% in plaats van 17,4%). Bij de reële rente is daarentegen het schattingsinterval groter (12,1% in plaats van 8,8%). Dat is in overeenstemming met het gegeven dat loonstijgingen sterk met inflatie samenhangen, terwijl in de rente veeleer de verwachte inflatie is verdisconteerd. De

⁹ De berekeningen werden uitgevoerd door I. van den Bosch en G. Siegelaeer, Institute for Research and Investment Services, Rotterdam.

Tabel 6.2 Lange termijn schattingen (95% interval) voor prijzen, CAO-lonen en rente in procenten per jaar op basis van periode 1948-1993

	puntschatting	maximum	minimum
Prijzen	4,2	10,7	-2,0
Lonen	6,2	15,3	-2,1
Rente	7,2	11,7	2,9
Reële lonen	1,9	7,8	-3,7
Reële rente	2,4	8,6	-3,5

Bron: I. van den Bosch en G. Siegelaer, Institute for Research and Investment Services, Rotterdam, 1995.

Tabel 6.3 Betrouwbaarheidsinterval (95%) voor gemiddelde reële CAO-lonen en reële rente in procenten per jaar op basis van periode 1948-1993 respectievelijk extreme gemiddelden in CPB-scenario's (loonvoet, 1990-2015)

	autoregressief model		CPB-scenario's	
	maximum	minimum	maximum (BG)	minimum (GS)
Reële lonen	3,0	0,9	2,2	1,5
Reële rente	4,3	0,7	4,3	3,2

Bron: I. van den Bosch en G. Siegelaer, Institute for Research and Investment Services, Rotterdam, 1995. CPB.

grote onzekerheidsmarge laat zien hoe onvoorspelbaar de genoemde grootheden zijn.

De kans dat de reële lonen en de reële rente langdurig de extreme waarden uit tabel 6.2 aannemen is nagenoeg nihil. Voor een beoordeling van de pensioenpremies op de langere termijn zijn extreme waarden van de gemiddelde lonen, prijzen en rente op de lange termijn een betere indicator voor de onzekerheidsmarge. Tabel 6.3 geeft het 95 procent betrouwbaarheidsinterval voor de gemiddelde waarde van de reële rente en de reële loongroei over een periode van 35 jaar op basis van het genoemde autoregressief model.

Daarnaast zijn in de tabel de gemiddelde waarden aangegeven die het CPB heeft gehanteerd in de toekomstscenario's over de periode 1990-2015. De hoogste waarden komen uit het Balanced Growth scenario; de laagste uit het Global Shift scenario. De waarden voor de lonen zijn niet helemaal vergelijkbaar aangezien met het autoregressief model de CAO-lonen zijn geschat, terwijl voor de CPB-scenario's de loonvoet is opgenomen, welke iets hoger is dan de CAO-lonen. De intervallen van het CPB zijn duidelijk kleiner dan de statistische marge en zijn bovendien, althans wat betreft de pensioenvoorziening, optimistisch geschat: een laag maximum voor de reële lonen en een hoog minimum voor de reële rente. De waarden lijken relatief sterk bepaald te zijn door de recente periode. Voor de zeer lange termijn van de projecties in dit onderzoek lijkt een voorzichtige schatting op basis van een langere periode te prefereren.

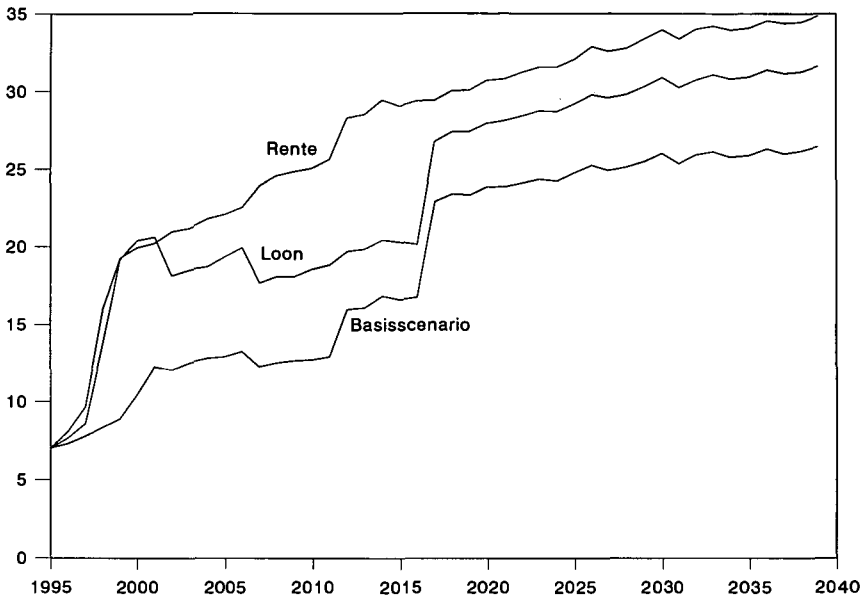
De gevoeligheid voor de loon- en rendementsontwikkeling is vooral van belang in ongunstige situaties. Dat er een kans is dat pensioenfondsen kunnen gaan rentenieren is, althans voor die fondsen, een aangenaam vooruitzicht. Wanneer die kans zich realiseert, zullen ze achterover leunen en geen sombere studies ter hand nemen. We zullen ons daarom richten op de mogelijkheid van calamiteiten.

Uit het bovenstaande laten zich verschillende *worst case* scenario's distilleren. In de eerste plaats zouden de lonen zich kunnen ontwikkelen langs het hoge pad van gemiddeld 3 procent reëel per jaar. We noemen dit de loon-variant. In de tweede plaats zou de rente zich langs het lage pad kunnen ontwikkelen van 0,7 procent per jaar. Dat is de rente-variant.

In het onderstaande zullen we de loon- en rentevarianten naast het basisscenario leggen. Daarbij moeten we wel rekening houden met het feit dat zo'n vergelijking op de korte termijn niet helemaal eerlijk is. De kans op de gemid-

delde waarden in deze varianten valt weliswaar net binnen het 95 procent-bereik, maar het is nauwelijks te verwachten de lonen en rente zich plotseling sterk afwijkend zouden gaan gedragen. Overigens blijkt de onzekerheidsmarge in het autoregressief model zich betrekkelijk snel (circa 5 jaar) naar de maximale waarde te begeven. Een tweede kanttekening betreft het feit dat het 95 procentbereik uitgaat van een tweezijdige overschrijdingskans; de kans op een overschrijding in ongunstige zin is dus niet 5, maar 2,5 procent.

Figuur 6.17 Lasten-batenpremie voor alle fondsen in het basisscenario, het LOON- en het RENTE-scenario in procenten van het loon, 1995-2040

Bron: WRR.

In de loonvariant (zie figuur 6.17) stijgen de benodigde pensioenpremies volgens de lasten-batenmethode binnen enkele jaren tot circa 20 procent van de loonsom en blijven tussen 2000 en 2015 min of meer stabiel op dit niveau. Rond de eeuwwisseling ligt de benodigde premie 6 tot 10 procentpunt boven die in het basisscenario. Dit grote verschil is toe te schrijven aan het feit dat in het basisscenario de loonstijgingen uit het European Renaissance scenario gebruikt zijn, welke relatief gematigd zijn.

Na 2015 keert de reële rente terug naar het historisch gemiddelde, hetgeen nog eens een extra premiestijging tot gevolg heeft tot 25 à 30 procent op de lange termijn. De lange termijn premie ligt daarmee zo'n 5 procentpunten boven de eveneens hoge premie in het basisscenario.

Dit impliceert op de lange termijn dat, wanneer loonstijgingen boven het basispad aan de orde zouden zijn, een deel van de daarvoor beschikbare middelen geïnvesteerd zou moeten worden voor de aanvullende pensioenen: een jaarlijkse extra loonronde van 1 procent leidt tot een structureel hogere pensioenpremie van 4 à 5 procentpunt. Dit is een illustratie van de macro-economisch stabiliserende werking die Zalm (1990) aan de aanvullende pensioenen heeft toegeschreven (zie ook Ponds 1992).

Ook in de rentevariant loopt de benodigde lasten-batenpremie snel op tot gemiddeld circa 20 procent in 2000. Maar in tegenstelling tot de loonvariant is er nu geen tijdelijke stabilisatie, maar stijgt de premie monotoon tot in 2040 een waarde van 35 procent is bereikt. Dit patroon kan worden toegeschreven aan het feit dat in het basisscenario de reële loonkostenstijging tussen 2000 en 2015 geleidelijk toeneemt vanaf een gematigd niveau. Dit effect cumuleert

met de lage rente. Vanaf de eeuwwisseling ligt de premie in de rentevariant 9 tot 12 procentpunt boven die in het basispad; na 2015 loopt dit verschil terug tot circa 8 procentpunt.

Niet alle fondsen zijn even gevoelig voor extra loonronden en tegenvallende rendementen. Het ABP en (in iets mindere mate) de ondernemingspensioenfondsen zijn het meest gevoelig. Bij het ABP loopt de additionele premiestijging ten opzichte van het basisscenario door de hoge rijpingsgraad veel sneller op dan het gemiddelde. In beide varianten wordt in 2000 een premie van 30 procent bereikt. In de loonvariant zakt de premie daarna terug naar circa 25 procent om na 2015 weer op te lopen tot 35 procent; in de rentevariant stijgt de premie geleidelijk verder tot 38 procent.

Het PGGM onderscheidt zich door een vertraagde reactie dankzij het zeer onrijpe deelnemersbestand. Omdat een groot deel van de deelnemers pas recent is toegetreden, duurt het tot circa 2005 eer de additionele premie rond het gemiddelde niveau ligt. De overige bedrijfspensioenfondsen met een eindloonsysteem volgen ongeveer het gemiddelde patroon. Uiteindelijk convergeren alle genoemde fondsen naar het gemiddelde niveau.

Alleen de bedrijfspensioenfondsen met een opbouwsysteem zijn duidelijk minder gevoelig voor extra loonronden of tegenvallende rendementen. De extra benodigde premie ligt hier over de hele prognoseperiode gemiddeld 3 (loonvariant) respectievelijk 5 procentpunt (rentevariant) boven het basisscenario; voor alle fondsen gemiddeld is dit 5 respectievelijk 8 procentpunt. De premie blijft voor deze fondsen met 20 (loonvariant) à 23 procent (rentevariant) in beide varianten nog in de buurt van voorstelbare waarden.

De bovengeschetste gevolgen zijn tamelijk dramatisch; de veronderstellingen die eraan ten grondslag liggen niet. Werkelijk dramatische veronderstellingen leiden tot extremere uitkomsten. Het gaat bij deze varianten immers nog slechts om plausibele afwijkingen op een enkele parameter. Het is zeer wel mogelijk dat ongunstige ontwikkelingen op verschillende terreinen cumuleren. We komen hier in paragraaf 6.4.4 op terug.

Ook op het aspect van stabiliteit wordt in de varianten de onzekerheid onderschat. Ze zijn berekend op basis van gemiddelde reële loonstijgingen en gemiddelde reële rente. Het werkelijke patroon van jaar op jaar zal een flinke volatiliteit rond dit gemiddelde laten zien (zie tabel 6.2), waardoor uitschieters in ongunstige zin aanzienlijk extremer kunnen uitvallen.

6.4.2 Mate van vergrijzing

In het basisscenario is uitgegaan van de demografische ontwikkeling volgens de CBS middenvariant 1994. Om de gevoeligheid voor de onzekerheid over de vergrijzing in kaart te brengen zijn varianten berekend die uitgaan van een relatief jonge respectievelijk oude bevolking. De CBS-prognose bevat naast een middenvariant een hoge en een lage bevolkingsvariant. Met het oog op de vergrijzing is niet zozeer de omvang van de bevolking als wel de samenstelling naar leeftijd van belang. Uit de hoge en lage prognose van het CBS zijn daarom zowel een jonge als een oude variant afgeleid (WRR 1993). In de hoge bevolkingsvariant is de sterfte laag, terwijl de immigratie en de vruchtbaarheid juist hoog zijn. In de lage variant is de sterfte hoog, bij een laag migratiesaldo en een lage vruchtbaarheid. Door deze veronderstellingen kruislings te combineren ontstaan een jonge en een oude bevolkingsvariant ¹⁰.

^{10]} Omdat in deze studie rekening wordt gehouden met de burgerlijke staat van de populatie is de prognose gedetailleerder dan in het aangehaalde WRR-rapport. Daarom zijn aanvankelijk de jonge en oude bevolkingsvarianten bij de prognose 1991 voor deze studie opnieuw geconstrueerd door uit de beschikbare CBS-varianten (Hoog en Laag) de kansen op overlijden, huwelijk, echtscheiding en geboorte alsmede het migratiesaldo af te leiden per jaar en naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat. De Jonge (Oude) prognose ontstaat uit de combinatie van de migratie, huwelijkssluiting, echtscheiding en vruchtbaarheid uit Hoog (Laag) en van de sterfte uit Laag (Hoog). Toen de prognose 1994 beschikbaar kwam is hierbij op overeenkomstige wijze een jonge

De AOW is door het omslagstelsel gevoelig voor de mate van vergrijzing. Bij de oude variant ligt de AOW-premie in 2010 circa 0,75 procentpunt hoger dan in de middenvariant. Dit loopt op via 2 procentpunt in 2025 tot 3,5 procentpunt in 2040. De bescheiden stijging van de AOW-premie in het basisscenario wordt hiermee bijna verdubbeld. Als de bevolking meer vergrijst dan in het basisscenario wordt verondersteld, zal ondanks het feit dat de AOW fors achterblijft op het gemiddelde inkomen in 2035 toch een anderhalf keer hogere AOW-premie nodig zijn dan in 1995.

Anderzijds kan de vergrijzing ook meevallen, bijvoorbeeld door een blijvend hoge immigratie. In dit opzicht is de prognose van 1994 al duidelijk veranderd ten opzichte van die in 1991. Als de vergrijzing meevalt, is het achterblijven van de AOW voldoende om ook op langere termijn de AOW-premie te stabiliseren. De maximale premie bedraagt in dat geval 16 procent in 2035. De meevaller van een jonge bevolking is bijna het spiegelbeeld van de tegenvaller bij een oude bevolking. Alleen op de lange termijn, na 2030, is het effect iets kleiner.

De VUT- en arbeidsongeschiktheidspremies zijn in de oude en jonge variant ook hoger respectievelijk lager dan in het basisscenario, maar de verschillen zijn hierbij klein: rond een kwart procentpunt bij de arbeidsongeschiktheidsregelingen en een tiende bij de VUT.

Bij de aanvullende pensioenen heeft de mate van vergrijzing door de kapitaaldekking veel minder invloed dan bij de AOW. Toch zorgt de backservice ook hier voor een omslagcomponent in de premie. De jonge en oude variant zijn hier niet elkaars spiegelbeeld. Bij de oude variant is de tegenvaller anderhalf tot tweemaal zo groot als de meevaller bij een jonge bevolking. Geleidelijk groeit het effect van een oude bevolking tot rond 2015 gemiddeld een 1 procentpunt hogere pensioenpremie over de loonsom nodig is dan in het basisscenario. Het maximale verschil van circa 2,5 procentpunt wordt bereikt in 2035.

Per fonds bezien zijn er duidelijke verschillen aanwijsbaar in de gevoeligheid voor de vergrijzing. Het ABP en de ondernemingspensioenfondsen zijn meer dan gemiddeld gevoelig. Bij het ABP en de ondernemingspensioenfondsen ligt het effect van een oude bevolking vrijwel steeds rond een half procentpunt boven het gemiddelde. Dat komt omdat beide fondsen op het hoogtepunt van de vergrijzing vrij veel gepensioneerd hebben met een gemiddeld hoog opgebouwd recht. Het PGGM blijft tot circa 2010 geheel ongevoelig voor extra vergrijzing, maar daarna loopt het effect van een oude bevolking naar het gemiddelde toe. Na 2030 lijkt het PGGM zelfs iets gevoeliger dan gemiddeld voor extra vergrijzing, hetgeen mogelijk veroorzaakt wordt door het grote aandeel van de vrouwen in de pensioengerechtigden. De kleinste gevoeligheid is te zien bij de bedrijfspensioenfondsen met een opbouwsysteem. Hier leidt een meer dan verwachte vergrijzing tot 2010 in het geheel niet en later met 1 à 1,5 procentpunt tot duidelijk minder additionele premie dan gemiddeld: De beperkte omvang van de backservice kan hiervoor als oorzaak worden aangezien.

6.4.3 Arbeidsparticipatie

In het basisscenario is uitgegaan van een arbeidsparticipatiegraad en van kansen op arbeidsongeschiktheid en revalidatie zoals in het European Renaissance scenario van het CPB. Om de gevoeligheid van de uitkomsten voor de onzekerheid in de arbeidsparticipatie te onderzoeken zijn daarnaast varianten berekend met de participatiegraad en arbeidsongeschiktheids- en revali-

en een oude variant geconstrueerd naar leeftijd en geslacht. Een differentiatie naar burgerlijke staat was hier niet beschikbaar. Op de geconstrueerde prognoses zijn daarom de verdelingen naar burgerlijke staat van de overeenkomstige prognoses van 1991 toegepast.

datiekansen uit het Balanced Growth en Global Shift scenario: de BG-variant en de GS-variant.

Voor de arbeidsparticipatie geldt dat deze in het Balanced Growth scenario maar weinig hoger is dan in het European Renaissance scenario, namelijk 77 in plaats van 75 procent in 2015. In het Global Shift scenario is de arbeidsparticipatie met 69 procent wel duidelijk lager. Na 2015 is uitgegaan van een constante arbeidsparticipatiegraad op het niveau zoals in 2015.

Voor de arbeidsongeschiktheid geldt dat de scenario's volgens verschillende paden in 2015 op ongeveer dezelfde in- en uitstroomkansen uitkomen. Op dit punt is de differentiatie na 2015 dus niet interessant. Verder geldt ook hier dat het Balanced Growth scenario zich in gunstige zin minder van het European Renaissance scenario onderscheidt dan het Global Shift scenario in ongunstige zin (zie par. 3.2.2 en 4.4.2).

Op de korte termijn telt vooral het verschil in arbeidsongeschiktheidskansen voor de kosten van de arbeidsongeschiktheidsregelingen. Deze komen in de GS-variant rond 2005 met 14 procent van de loonsom circa 5 procentpunt hoger uit dan in het basisscenario. Na 2010 zakt dit percentage geleidelijk als gevolg van de veronderstelde ingrepen in de verzorgingsstaat totdat in 2030 zelfs lagere uitgaven worden genoteerd dan in het basisscenario. Door de hogere arbeidsongeschiktheidskans halen minder mensen gezond de 60 jaar, waardoor de VUT-instroom iets vermindert. Het effect hiervan is met circa een half procentpunt niet groot.

In de BG-variant zakken de kosten van de arbeidsongeschiktheid geleidelijk van 11 naar 5 procent van de loonsom. Dat is een verbetering ten opzichte van het basisscenario van ongeveer 2 procentpunt.

Op de lange termijn wordt de invloed van de arbeidsparticipatiegraad op de AOW-premie voelbaar. In de GS-variant zal de AOW-premie rond 2005 ongeveer 1 procentpunt en op de lange termijn ongeveer 1,7 procentpunt hoger uitkomen dan in het basisscenario. Anderzijds leidt de BG-variant maar tot een kleine reductie van de AOW-premie met ongeveer 0,2 procentpunt in 2005 en 0,5 procentpunt op de lange termijn.

De invloed van de arbeidsparticipatie op de premie voor de aanvullende pensioenen loopt vooral via de premievrije opbouw van arbeidsongeschikten. Daarnaast heeft de indexatielast van de premievrijen invloed. Als de arbeidsparticipatie niet stijgt (GS-variant), weegt deze indexatielast zwaarder. Het gezamenlijk effect loopt geleidelijk op tot gemiddeld 1,5 procentpunt extra premie ten opzichte van het basisscenario rond 2005. In de BG-variant neemt het aantal arbeidsongeschikten af hetgeen leidt tot een 1 procentpunt lagere premie na 5 jaar.

Op de langere termijn gaan de convergerende veronderstellingen rond de arbeidsongeschiktheidsrisico's een rol spelen. In het Global Shift scenario nemen deze risico's na een sanering van de verzorgingsstaat rond 2005 dramatisch af, waardoor in deze variant minder premievrije pensioenopbouw ontstaat. Na 2010 leidt de GS-variant eerder tot een lagere premie voor de aanvullende pensioenen dan tot een hogere; gemiddeld blijft dit effect beperkt tot tweederde procentpunt. Omdat de veronderstellingen met betrekking tot arbeidsongeschiktheid in het Global Shift scenario op de lange termijn dezelfde zijn als in het Balanced Growth scenario, geldt ook in deze laatste variant dat de premie voor het aanvullend pensioen op de lange termijn iets lager uitvalt dan in het basisscenario. Het verschil is echter kleiner als gevolg van de hogere arbeidsparticipatie.

De arbeidsparticipatiegraad heeft behalve op de kosten van de oudedagsvoorziening ook invloed op de inkomensverdeling. We beschrijven hier de gevolgen van het achterwege blijven van een stijging van de arbeidsparticipatie, omdat deze variant het meest afwijkt van het basisscenario. In de BG-variant gelden

omgekeerde effecten, die door het kleinere verschil ten opzichte van het basisscenario navenant kleiner zijn.

In de eerste instantie wordt de inkomensverdeling beïnvloed doordat de inkomens van de jongere generatie in de GS-variant gemiddeld lager zijn dan in het basisscenario. De inkomens van ouderen steken in dat geval minder af in ongunstige zin. Gemiddeld bedraagt het inkomen van ouderen tussen 2010 en 2020 rond 65 procent van dat van jongeren in plaats van 60 à 61 procent in het basisscenario. Op de langere termijn neemt dit verschil weer wat af tot circa 2 procentpunt in 2040, doordat de lage participatiegraad ook de gepensioneerden treft met een gemiddeld lager aanvullend pensioen.

Het beschreven effect is ook terug te vinden in de theilcoëfficiënten. Bij de jongeren neemt de inkomensongelijkheid gestaag toe ten opzichte van het basisscenario, doordat een steeds grotere groep naar het sociaal minimum wordt gedrukt. Dit minimum is voor de jongeren meer uitzondering dan regel, zodat de theilcoëfficiënt stijgt. Bij de ouderen neemt het aantal dat op het sociaal minimum is aangewezen eveneens toe ten opzichte van het basisscenario. Maar het effect hiervan op de inkomensongelijkheid is tegenovergesteld, omdat ouderen toch al vaak dicht tegen het minimum aanzitten: hoe meer ouderen tegen de grens van een enkele AOW aanlopen, des te homogener wordt de totale groep. Per saldo neemt de inkomensongelijkheid tussen jongeren en ouderen minder toe dan in het basisscenario (een stijging van 0,014 in 1995 naar 0,018 in 2040 in plaats van 0,020). Over de gehele bevolking gerekend is de theilcoëfficiënt eerst lager en na 2015 hoger dan in het basisscenario.

Binnen de groep ouderen is de toenemende homogeniteit ook terug te vinden in de inkomensongelijkheid tussen verweduwd en gescheiden vrouwen enerzijds en mannen of gehuwden anderzijds. Deze ongelijkheid neemt op de lange termijn bij een lage participatiegraad nog sterker af respectievelijk minder toe dan in het basisscenario.

In de quintielverdeling komt het effect van een niet stijgende arbeidsparticipatie terug als een kleinere ongelijkheid tussen de quintielen en een verschuiving van ouderen van het eerste naar het tweede quintiel in vergelijking met het basisscenario; het eerste quintiel wordt nu relatief zwaarder bevolkt door uitkeringsgerechtigde jongeren. De vooruitgang helpt ouderen dus maar beperkt, want het verschil in inkomenshoogte tussen het eerste en tweede quintiel neemt af van 68 procent in 2040 in het basisscenario tot 52 procent in de variant met de lage arbeidsparticipatie.

6.4.4 Interacties van de onzekerheidsmarges

De totale onzekerheid is niet gelijk aan de som van de onzekerheidsmarges op de afzonderlijke invloedsfactoren, omdat sommige situaties zich waarschijnlijk niet tegelijk zullen voordoen. Deze interactie geldt met name op het sociaal-economisch terrein.

Voor de AOW zijn vooral de mate van vergrijzing en de arbeidsparticipatie van belang. Interactie tussen de mate van vergrijzing en de arbeidsparticipatiegraad is denkbaar, maar in hoge mate speculatief. Bij een jonge bevolking zouden vrouwen het wellicht te druk hebben met de zorg voor kinderen om op de arbeidsmarkt te participeren, bij een oude bevolking kunnen ze het te druk hebben met de verzorging van hun ouders. Anderzijds zouden in zulke scenario's de vraag naar arbeid in de kinderopvang respectievelijk de zorgsector ook juist participatieverhogend kunnen zijn. Op dit punt is er dus geen reden de onzekerheidsmarges in te perken.

Op basis van bovenstaande overwegingen kan een *worst case* scenario voor de AOW worden gedefinieerd als een scenario waarin de bevolking meer dan verwacht zal vergrijzen zonder dat de arbeidsparticipatie toeneemt.

Voor de aanvullende pensioenen zijn vooral de ontwikkelingen van de reële lonen en de reële rente van belang, en verder de arbeidsparticipatiegraad en

de mate van vergrijzing. Ook hier geldt dat de invloed van de vergrijzing op andere exogene factoren in hoge mate speculatief is.

Tussen lonen en rendementen bestaat wel een samenhang. De rendementen worden voor een groot deel bepaald door de hoogte van de rente. Een hoge rente zet de bedrijfsresultaten onder druk en bemoeilijkt investeringen. Dit zal zich vertalen in oplopende werkloosheid en lagere loonstijgingen. Bij een lage rente geldt het omgekeerde. Wanneer we voor een *worst case* scenario dus uitgaan van een hoge loonstijging zou daarmee zeer wel een lage rente gepaard kunnen gaan. Daar staat tegenover dat een lage rente de loonstijgingen ook beperkt, doordat de pensioenpremies in dat geval sterk stijgen. Ondanks de theoretische samenhang is de directe statistische samenhang tussen rendement en loongroei overigens zeer beperkt van omvang (Siegelaer 1994).

Voorts is het aannemelijk dat hoge loonstijgingen alleen gerealiseerd zullen worden in een relatief gespannen arbeidsmarkt. Bij een lage arbeidsparticipatie is het reserveleger van (tijdelijke) arbeidskrachten relatief groot, hetgeen de loonstijging zal matigen. Ook de collectieve lasten wijzen bij een lage arbeidsparticipatie in de richting van een gematigde loonstijging. Een rechtvaardige inkomensverdeling wordt in Nederland van oudsher opgevat als een niet te ongelijke inkomensverdeling. Bij een lage arbeidsparticipatie is de indexeringslast van de uitkeringen aan niet-actieven groot. Grote loonstijgingen leiden dan bij toepassing van de koppeling tot grotere publieke uitgaven. Het is in dat geval aantrekkelijker eventuele produktiviteitswinst niet te gelde te maken in de vorm van een loonsverhoging die (ten dele) ook aan de niet-actieven wordt doorgegeven, maar veeleer in de vorm van secundaire arbeidsvoorwaarden zoals meer vrije tijd, kinderopvang enzovoort. Voor de overheid is dit aantrekkelijk, omdat hiermee de publieke lasten worden gematigd; voor de sociale partners omdat de wig hierdoor niet groeit of zelfs kleiner wordt.

Samenvattend kan een *worst case* scenario voor de aanvullende pensioenen worden gedefinieerd als een situatie waarin de reële lonen relatief snel zullen stijgen en de reële rente laag zal zijn, terwijl bovendien de bevolking meer vergrijst dan verwacht. Tegenover al deze pech staat als meevaller dat de arbeidsparticipatie meer toeneemt dan verwacht.

Een ongunstige ontwikkeling voor de AOW onderscheidt zich op slechts een aspect van een ongunstige ontwikkeling voor de aanvullende pensioenen, namelijk op het aspect van de arbeidsparticipatie. De invloed hiervan op de AOW is betrekkelijk gering. Een *worst case* scenario voor de oudedagsvoorziening als geheel komt daarom het meest overeen met het *worst case* scenario voor de aanvullende pensioenen.

Wat betreft de premie voor de AOW, VUT en arbeidsongeschiktheidsregelingen lijkt het *worst case* scenario het meest op de variant met een oude bevolking. Door de veronderstelde hoge participatie valt de AOW-premie zelfs iets gunstiger uit.

Bij de aanvullende pensioenen cumuleren een aantal ongunstige effecten. Het gevolg hiervan is dat de premie op zeer korte termijn al oploopt tot gemiddeld 25 procent van het salaris. Het ABP moet dan zelfs rekenen met 38 procent premie. Op de langere termijn loopt de premie op tot gemiddeld 44 procent in 2040 zonder dat de stijgende trend afvlakt. Bij het ABP gaat de stijging zelfs door tot 49 procent. Alleen de bedrijfspensioenfondsen met een opbouwstelsel houden een min of meer voorstelbare premie van 15 procent op de korte en 28 procent op de lange termijn.

Waar al vraagtekens kunnen worden geplaatst bij de betaalbaarheid van de aanvullende pensioenen onder een alleszins plausibele ontwikkeling zoals in het basisscenario is het duidelijk dat onder zulke omstandigheden de hier gemaakte veronderstellingen over de pensioenregelingen niet kunnen worden gehandhaafd. In het volgende hoofdstuk zal worden bezien met welke ingre-

pen in zo'n *worst case* scenario alsnog een enigszins betaalbare kostenontwikkeling kan worden bereikt en wat daarvan de gevolgen zijn voor de inkomenspositie van ouderen.

6.5 Effecten van recente maatregelen

6.5.1 Waarde-overdracht

Sinds 1994 bestaat het recht op waarde-overdracht. Dit zorgt ervoor dat ingebrachte pensioenrechten op dezelfde manier worden behandeld als de rechten uit deelneming in het nieuwe fonds. Met name betekent dit dat toekomstige loonstijgingen die de pensioenrechten met terugwerkende kracht verhogen ook een verhoging van de oude pensioenrechten met zich meebrengen. Waarde-overdracht heeft dus het meeste betekenis binnen de eindloonsystematiek.

Waarde-overdracht komt niet automatisch tot stand. De rechthebbende moet aangeven van dit recht gebruik te willen maken. Dat is vrijwel altijd gunstig wanneer de toekomstige loonstijgingen het gevolg zullen zijn van incidentele veranderingen door het carrière-effect. Zulke stijgingen zouden bij het oude fonds nooit meer gevolgd zijn. Wanneer de toekomstige loonstijgingen alleen voortkomen uit veranderingen in de CAO is het effect van waarde-overdracht soms nihil, namelijk in de situatie waarin het oude pensioenfonds de premievrije rechten toch al zou indexeren met de CAO-loonstijging¹¹. In alle gevallen geldt dat een definitief oordeel pas achteraf kan worden geveld.

De gevolgen van het recht op waarde-overdracht worden bepaald door een aantal parameters. Allereerst is recht op waarde-overdracht belangrijker naarmate de mobiliteit groter is. Verder is waarde-overdracht ingrijpender naarmate de rechten van premievrijen minder worden geïndexeerd. En ten slotte is waarde-overdracht belangrijker naarmate loonsverhogingen doorwerken in het pensioenrecht: bij steile carrières onder het eindloonsysteem. Bij baanwisselingen vroeg in de loopbaan is het effect (per opgebouwd recht) groter dan bij (zeldzame) late wisselingen.

Het effect van het recht op waarde-overdracht kan niet gemeten worden, omdat niet bekend is hoe pensioenfonds zonder dit recht gehandeld zouden hebben. In de loop van de jaren tachtig zijn verschillende vrijwillige circuits voor waarde-overdracht tot stand gekomen¹². Het vastleggen van het recht op waarde-overdracht moet dan ook vooral gezien worden als het voltooiën van een in gang gezette ontwikkeling. Deze paragraaf beperkt zich daarom tot het schatten van het effect van waarde-overdracht op zichzelf.

Een indicator voor het effect van waarde-overdracht is het verschil tussen het basisscenario en een variant waarin geen waarde-overdracht plaatsvindt. In het basisscenario zijn de rechten van premievrijen welvaartsvast en volgen zij dezelfde index als de rechten van de actieven. De waarde-overdracht is in dat geval alleen van belang in verband met toekomstige incidentele loonstijgingen. Het verschil tussen het basisscenario en een variant zonder waarde-overdracht wordt aangeduid als het minimale effect.

Anderzijds is een scenario denkbaar waarin de rechten van de premievrijen alleen waardevast zijn en dus de prijsindex volgen. In dat geval beschermt de waarde-overdracht de pensioenrechten in veel sterkere mate. Het verschil tussen een dergelijk scenario en een variant zonder waarde-overdracht wordt aangeduid als het maximale effect.

^{11]} In juridisch opzicht is er een belangrijk verschil. De indexering van premievrijen is louter het gevolg van een goed voornemen, op zijn best een inspanningsverplichting. De ophoging van de rechten van de actieven is doorgaans in het pensioenreglement vastgelegd en dus veel zekerder.

^{12]} In 1987 was voor 26% van de pensioendeelnemers waarde-overdracht mogelijk; in 1988 voor 78% (Pensioenkamer 1989a, blz. 191).

We gaan er daarbij vanuit dat het volledig bevroren van de rechten van premievrijen niet realistisch is. In de jaren tachtig werd de meerderheid van de rechten verhoogd; in eerdere perioden is dat niet altijd het geval geweest. De invloed van het recht op waarde-overdracht is op een simpele wijze gemodelleerd. Deelnemers kunnen een fonds om twee redenen verlaten: omdat ze van baan veranderen of omdat ze de arbeidsmarkt verlaten. Zonder waarde-overdracht ontstaat in beide gevallen een premievrij slapersrecht. Met waarde-overdracht wordt bij baanwisseling in het model verondersteld dat de pensioenopbouw ongewijzigd wordt voortgezet, voor het gemak bij hetzelfde (geaggregeerde) fonds. Dat betekent dat aan het model geen uitspraken ontleend kunnen worden over de gevolgen van het recht op waarde-overdracht per fonds, maar alleen over het gemiddelde. Mogelijk leidt het recht op waarde-overdracht ook tot meer mobiliteit, maar dit is voor de modellering niet van belang.

De gevolgen van het recht op waarde-overdracht voor de gemiddelde pensioenpremie worden eerst op de langere termijn goed zichtbaar. Pas rond de eeuwwisseling is een additionele premie van meer dan een half procent van de loonsom vereist. Deze extra premie loopt langzaam op tot 1 procent minimaal respectievelijk 1,5 procent maximaal in 2015. Op de lange termijn (2040) is dit 1,7 respectievelijk 2,3 procent.

Daarbij moet rekening worden gehouden met het feit dat individuele fondsen flink kunnen afwijken van de gemiddelde waarde. Bij de bedrijfspensioenfondsen bijvoorbeeld is het verloop aanzienlijk hoger dan bij het ABP en de ondernemingspensioenfondsen. Waarde-overdracht kost in dat geval navenant meer. Waar in het model waarde-overdracht altijd binnen het geaggregeerde fonds optreedt loopt de additionele premie bij de bedrijfspensioenfondsen met een eindloonregeling op tot maximaal 5 procent.

In de inkomensverdeling is het effect van de waarde-overdracht aanwijsbaar, maar daarbij moet worden aangetekend dat de scenario's waarin het minimale en maximale effect worden gemeten op zichzelf al tot verschillende inkomensverdelingen leiden.

De inkomensverdeling binnen de groep ouderen in de varianten waarin geen waarde-overdracht plaatsvindt is gelijk, omdat dan meer ouderen het gewone lage pensioen genieten. Bij de meting van het minimale effect stijgt de theilcoëfficiënt binnen de groep ouderen van 0,044 in 1995 naar 0,083 in 2040 met waarde-overdracht en naar 0,072 zonder. Bij de meting van het maximale effect stijgt de theilcoëfficiënt binnen de groep ouderen naar 0,074 met waarde-overdracht en naar 0,062 zonder. De inkomensongelijkheid tussen ouderen en jongeren wordt door de waarde-overdracht slechts een fractie kleiner.

De quintielverdelingen laten op de lange termijn (2040) zonder waarde-overdracht een afname zien van het toch al betrekkelijk kleine aantal ouderen in de hoogste twee quintielen met 2 procentpunt¹³. De toename is geconcentreerd in het tweede quintiel.

Bij gehuwden is het effect van waarde-overdracht het grootst. Zonder waarde-overdracht neemt hun aantal in de hoogste twee quintielen af met 3 in plaats van de genoemde 2 procentpunt¹⁴. Dat ligt voor de hand omdat gehuwde mannen doorgaans de meeste pensioenrechten opbouwen en daardoor het meest gevoelig zijn voor een pensioenbreuk. Vrouwen treden vaker tussentijds uit en zullen het dus meer moeten hebben van de indexering van premievrije rechten.

Samenvattend kan gesteld worden dat het recht op waarde-overdracht kostenverhogend werkt voor de pensioenfondsen, maar niet in extreme mate.

¹³ Bij meting van het minimale effect valt in 2040 14 procent van de ouderen in de hoogste twee quintielen met waarde-overdracht en 12 procent zonder. Bij meting van het maximale effect is dit 9 respectievelijk 7 procent.

¹⁴ Namelijk van 17 naar 14 procent bij het minimale effect en van 12 naar 9 procent bij het maximale effect.

Op de lange termijn kost dit recht gemiddeld circa 2 procentpunt extra pensioenpremie. Waarde-overdracht heeft op de totale inkomensverdeling van ouderen een effect dat het duidelijkst is bij gehuwden. Door het vermijden van pensioenbreuk neemt het aantal hoge pensioenen toe. Het feit dat de basisprojecties voor het meten van het minimale en het maximale effect minstens zoveel verschillen als het gemeten effect doet vermoeden dat welvaartsvastheid van premievrije rechten in plaats van waardevastheid van minstens zoveel belang is als het recht op waarde-overdracht.

In individuele gevallen kan het recht op waarde-overdracht tot een aanzienlijke verbetering van de pensioenrechten leiden, vooral bij degenen die een substantieel pensioen opbouwen, maar omdat in veel gevallen slechts betrekkelijk weinig pensioen wordt opgebouwd is het effect op de gemiddelde inkomenspositie van ouderen minder dan men op het eerste gezicht zou verwachten.

6.5.2 Gelijke behandeling slapers en ingegane pensioenen

In de vorige paragraaf bleek dat het recht op waarde-overdracht vooral van belang is voor diegenen die op de arbeidsmarkt blijven en in verschillende banen rechten opbouwen bij verschillende fondsen. Dat profiel lijkt sterk op dat van de gehuwde man. Degenen die hun beroepsloopbaan onderbreken of afbreken zijn daarentegen aangewezen op de verplichte gelijke behandeling van slapers en ingegane pensioenen. Deze verplichting geldt sinds 1991; hij geldt niet met terugwerkende kracht (art. 8 PSW).

Het gedrag van pensioenfondsen ten aanzien van de rechten van slapers is per fonds en door de tijd heen divers. In veel gevallen wordt welvaartsvastheid van de ingegane pensioenen door de fondsen nagestreefd, op voorwaarde dat de financiële positie van het fonds dit toelaat. De rechten van slapers werden in veel gevallen minder beschermd. De verplichting tot gelijke behandeling zou zowel kunnen leiden tot een geringere verhoging van de ingegane pensioenen als tot een gunstiger behandeling van de premievrije slapers.

Net als bij het recht op waarde-overdracht laat het effect van de verplichting tot gelijke behandeling zich niet gemakkelijk meten, omdat niet bekend is hoe fondsen zouden handelen zonder deze verplichting. Wel kan een indicatie van de reikwijdte worden verkregen door simulatievarianten te berekenen met afwijkende indexeringen. Bovendien geven zulke varianten een indruk van de effecten van verschillende indexeringsmaatstaven. Op dit laatste zullen we in hoofdstuk 7 terugkomen.

Het maximale effect van de verplichte gelijke behandeling wordt weergegeven door varianten te vergelijken waarin slapers en ingegane pensioenrechten gelijk respectievelijk maximaal ongelijk worden behandeld, dat wil zeggen in de situatie waarin alle fondsen de ingegane pensioenen verhogen met de index van de CAO-lonen en de slapersrechten in het geheel niet. Dergelijke extreme verschillen waren in het recente verleden ongebruikelijk. Een realistisch indicator wordt verkregen door het verschil tussen twee varianten waarin in beide gevallen de ingegane pensioenen worden verhoogd met de index van de CAO-lonen en waarin de slapersrechten verhoogd worden met respectievelijk de index van de CAO-lonen en de prijsindex; we noemen dit de LL-LP variant. Een tweede indicator is het verschil tussen twee varianten waarin de ingegane pensioenen in beide gevallen worden verhoogd met de prijsindex en de premievrijen met respectievelijk de prijsindex en een nulindex. We noemen dit de PP-PN variant. In beide gevallen wordt een uniform gedrag van alle fondsen verondersteld; uiteraard is de realiteit gedifferentieerder.

De gevolgen voor de pensioenpremie van extra indexeringen voor premievrijen worden bepaald door een aantal verschillende parameters. Hoe groter de mobiliteit, des te meer slapers en des te groter de invloed; bovendien geldt dat bij een grote mobiliteit veel jonge slapers worden gecreëerd, waardoor de

effecten van een verschillende indexering lang kunnen cumuleren. Anderzijds geldt dat een grote mobiliteit vooral kleine slapersrechten creëert, die tegenover de rechten van actieven weinig gewicht in de schaal leggen.

In de verschillende scenario's en varianten komen zoals te verwachten de veronderstellingen over de lonen, prijzen en rendementen vrij sterk terug. In de LL-LP variant kost de gelijke indexering tot 2010 een extra premie die oploopt tot 2 procentpunt van de loonsom. Daarna stijgt het verschil door de oplopende reële loonkosten tot ruim 5 procentpunt. In de PP-PN variant is het verschil door de betrekkelijk hoge inflatie in verhouding tot de reële loonstijging beduidend groter en kan oplopen tot 8 procentpunt.

Uiteraard verschilt de gevoeligheid per fonds. Daarbij moet worden aangetekend dat de veronderstellingen over het gedrag van de verschillende fondsen niet echt realistisch zijn. Waar bijvoorbeeld het ABP in het verleden zowel de rechten van ingegane pensioenen als die van slapers welvaartsvast hield - althans koppelde aan de ambtenarensalarissen - geldt dat de invloed van de wettelijke verplichting in de praktijk nihil is, terwijl de varianten juist een grote invloed indiceren.

Anders dan men zou vermoeden is het gevolg van het indexatieverschil zowel bij de LL-LP als bij de PP-PN variant groter bij het ABP en de ondernemingspensioenfondsen dan bij de bedrijfspensioenfondsen. Kennelijk weegt het feit dat in de laatste gevallen veel slapersrechten worden gecreëerd niet op tegen het feit dat dit bijgevolg ook kleine slapersrechten zijn, waarvan de indexering niet echt aantelt. Vooral het ABP is door de vele baby-boomers op de korte termijn (tot 2010) gevoelig voor indexeringslasten. Bij de bedrijfspensioenfondsen met een middelloonsysteem is het verschil in absolute termen het kleinst, maar hier worden ook verreweg de laagste premies gegeneereerd. Gaat men niet uit van het absolute premieverschil, maar van het procentuele, dan verdwijnen veel van de verschillen tussen de fondsen en blijken de bedrijfspensioenfondsen met een middelloonsysteem ook aanzienlijk gevoeliger.

In de inkomensverdeling is het effect van de gelijke behandeling groter en bovendien anders dan dat van waarde-overdracht. Net als in de vorige paragraaf geldt daarbij dat de LL-LP en de PP-PN varianten op zichzelf al tot verschillende inkomensverdelingen leiden. De coëfficiënt voor de inkomensongelijkheid binnen de groep ouderen verandert door de indexering zowel in de LL-LP als in de PP-PN variant nauwelijks. Die voor de inkomensongelijkheid tussen ouderen en jongeren verschilt wel duidelijk. Deze neemt in de LL-LP variant toe van 0,014 in 1995 tot 0,020 in 2040 met gelijke en tot 0,023 met een ongelijke indexering. In de PP-PN variant is dit 0,031 respectievelijk 0,036.

Deze waarden suggereren dat vrijwel alle ouderen profiteren van een betere indexering van slapersrechten en dat de stap van bevroren naar waardevast belangrijker is dan de stap van waardevast naar welvaartsvast. Uit het verschil tussen de LL-LP en de PP-PN variant kan bovendien worden afgeleid dat het belang van de indexering van de ingegane pensioenen aanzienlijk is en groter dan het belang van de indexering van slapersrechten, ondanks dat de periode waarover de indexering cumuleert bij de ingegane pensioenen korter is dan bij de slapersrechten.

De quintielverdelingen laten op de lange termijn (2040) in vergelijking met het basisscenario bij een ongelijke indexering een kleine afname zien van het aantal ouderen in het vierde en vijfde quintiel en een toename in het tweede, maar deze verandering is kleiner dan bij de varianten rond de waarde-overdracht. Wel blijkt met name in het tweede quintiel het gemiddelde inkomen in de PP-PN variant bij gelijke indexering ongeveer 4 procent hoger uit te vallen dan bij een ongelijke indexering.

Bij de gescheiden vrouwen blijkt een duidelijk verschil. Deze hebben in de PP-PN variant in 2040 bij een ongelijke indexering een kans van 50 in plaats van 45 procent om in het laagste quintiel terecht te komen. Het verschil wordt nog versterkt door het feit dat de gemiddelde inkomens in deze quintielen bij een ongelijke indexering lager uitvallen dan bij een gelijke. De wijze waarop pensioenen worden verevend maken gescheiden vrouwen gevoelig voor de wijze waarop slapersrechten worden geïndexeerd. We komen hier in de volgende paragraaf op terug.

Samenvattend kan gesteld worden dat de indexering van slapersrechten een flinke kostenpost oplevert voor de pensioenfondsen, zeker in verhouding tot de beperkte verbetering van pensioenuitkeringen. Veel van de benodigde premie blijft beschikbaar in de pijplijn zitten voor de toekomstige uitkeringen. Daarnaast kan het gegeven een rol spelen dat vrijwel alle ouderen van de hogere indexering profiteren. Dat maakt ook kleine verhogingen kostbaar. Het verschil tussen de LL-LP en de PP-PN variant doet vermoeden dat indexering van ingegane pensioenen belangrijker is dan die van slapersrechten. De bijzondere positie van gescheiden vrouwen bevestigt het vermoeden dat vooral degenen die de arbeidsmarkt verlaten, profiteren van de verplichte gelijke behandeling van slapers en ingegane pensioenen. Het recht op gelijke indexering is daarom voor vrouwen wat het recht op waarde-overdracht is voor mannen.

6.5.3 Pensioenverevning bij echtscheiding

In het basisscenario is verondersteld dat bij echtscheidingen na 1981 de pensioenrechten worden verevend. Daarbij wordt gebruik gemaakt van de regeling zoals die recent is neergelegd in de wettelijke regeling (art. 3 Wet verevening pensioenrechten bij scheiding, TK 21893). Deze komt erop neer dat de helft van het tijdens de huwelijksjaren opgebouwde pensioenrecht wordt overgedragen aan de partner. Maatgevend is het recht dat zou bestaan als de deelneming op het tijdstip van de echtscheiding zou zijn beëindigd. Dit impliceert dat verhogingen na de echtscheiding, bijvoorbeeld door promoties of extra dienstjaren, niet meetellen in de verevening. Verder impliceert deze formulering dat voor het verevende recht de verplichting tot gelijke indexering van slapersrechten en ingegane pensioenen van toepassing is. Worden de ingegane pensioenen niet of minder geïndexeerd dan de rechten van actieve deelnemers, dan werkt dit nadelig uit voor de ex-echtgenoot die van pensioenverevning afhankelijk is. Indexeringen na ingang van het pensioen worden weer wel verevend.

In het basisscenario wordt verondersteld dat alle pensioenen welvaartsvast zijn. Gezien de premie-ontwikkeling in het basisscenario kunnen bij deze veronderstelling vraagtekens worden geplaatst. Wanneer de premievrije pensioenen niet volledig welvaartsvast zijn, zullen de verevende pensioenrechten lager uitvallen. De modellering is in dit opzicht dus optimistisch over de pensioenrechten van gescheiden vrouwen.

In het model is de wettelijke regeling niet helemaal gevolgd. Allereerst geldt pas met ingang van 1995 dat in de wet is aangegeven op welke wijze het pensioen verevend moet worden. In de periode tussen 1981 en 1995 was het arrest Boon/Van Loon (27 november 1981, NJ 1982, 503) van toepassing. Volgens dit arrest moesten bij de verdeling van de gemeenschap van goederen de reeds opgebouwde pensioenrechten van beide echtgenoten door middel van waardeverrekening in aanmerking worden genomen. Niet de pensioenuitkering, maar de daarvoor benodigde reserve was dus uitgangspunt. Als gevolg van verschillen in levensverwachting werkte deze procedure in veel gevallen nadelig uit voor vrouwen. De modellering is ook in dit opzicht dus optimistisch.

Verder kunnen partners, ook na 1995, van de wettelijke regeling afzien, bijvoorbeeld bij huwelijkse voorwaarden. Het is niet duidelijk in hoeverre van deze mogelijkheid gebruik is gemaakt of zal worden gemaakt. In het model is standaard uitgegaan van pensioenverevening in alle gevallen. Samenvattend kan dus worden vastgesteld dat de modellering van de verevening van pensioenrechten de bovengrens aangeeft van het mogelijke effect van de wettelijke regeling.

Daarnaast is in de modellering om technische redenen op enkele detailpunten afgeweken van de wettelijke regeling. Het wettelijk verevende pensioen gaat in op de datum dat degene die het pensioen afstaat de pensioengerechtigde leeftijd bereikt. In het model is dat niet mogelijk, omdat bij een echtscheiding de link tussen de individuen definitief verbroken wordt¹⁵. Het verevende pensioen wordt daarom bij de ene partner als een negatief en bij de andere als een positief premievrij recht geadministreerd op de eigen pensioendatum. Gescheiden vrouwen krijgen daardoor hun verevende pensioen gemiddeld een paar jaar te laat, maar dit heeft geen invloed op hun gemeten inkomenspositie: die meting begint pas bij 65 jaar. Een volgend verschil is dat de huwelijksdatum niet wordt onthouden, maar dat wordt verondersteld dat alle tot dan toe opgebouwde rechten tijdens het huwelijk verkregen zijn. Dit leidt tot een kleine overschatting van het overgedragen recht.

Ten slotte wordt het verevende pensioen volgens de wettelijke regeling betaald tot het tijdstip van overlijden van de tot verevening verplichte echtgenoot. Daarna neemt het bijzonder weduwen- of weduwnaarspensioen (art. 8a PSW) de overdracht over. In het model blijft het verevende pensioen doorlopen. Het bijzonder weduwnpensioen is hoger dan het verevende pensioen. Daarvoor zijn twee oorzaken: het weduwnpensioen bedraagt doorgaans 70 procent van het ouderdompensioen tegenover 50 procent voor een verevend pensioen; verder zal bij overlijden een eventuele retourverevening naar de overleden partner komen te vervallen. De inkomenspositie van hoogbejaarde (verweduwde) gescheiden vrouwen zal daarom in de modellering iets te pessimistisch worden ingeschat. Hun inkomenspositie zal tussen die van weduwen en gescheiden vrouwen in liggen, maar het dichtst bij die van gescheiden vrouwen. Dat komt omdat de uitkering van weduwen is afgeleid van het ouderdompensioen inclusief backservice, terwijl het bijzonder weduwnpensioen een premievrije aanspraak is; het indexeringsverschil weegt doorgaans zwaarder dan het verschil tussen bijzonder weduwnpensioen en verevend pensioen.

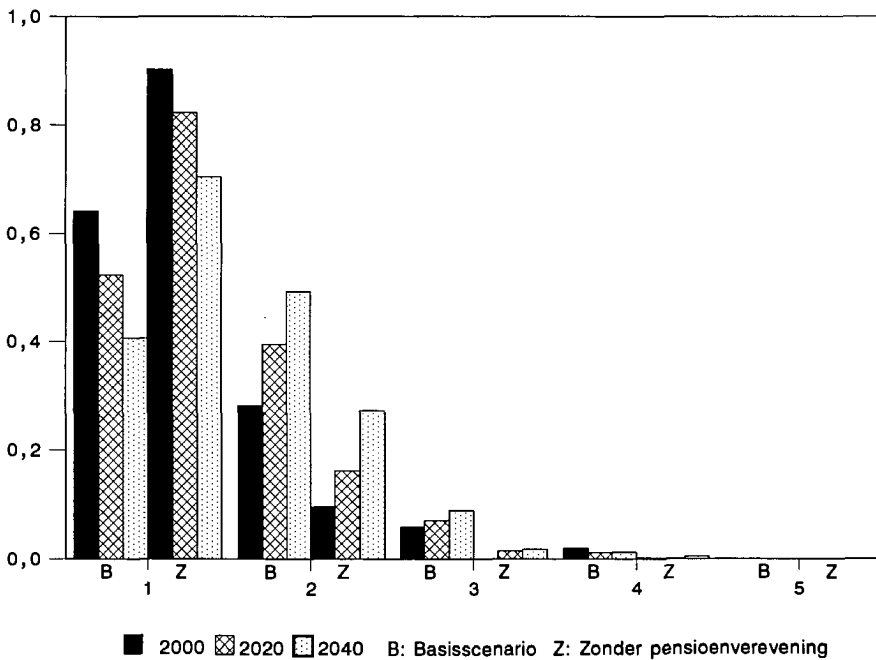
Bij de analyse in paragraaf 6.3.2 is gebleken dat de inkomenspositie van gepensioneerde gescheiden vrouwen weinig rooskleurig is en blijft. Zij zijn in relatief sterke mate aangewezen op de AOW die achterblijft op het gemiddelde arbeidsinkomen en hun netto inkomen zakt daardoor tussen 2000 en 2040 van 42 naar 40 procent van dat van jongeren. Als ze alleen op de AOW waren aangewezen zouden ze echter tot circa 27 procent gezakt zijn. Hun aanvullende inkomen bestaat deels uit eigen pensioenrechten en deels uit verevende pensioenrechten van hun ex-partner. Om te bekijken in welke mate de pensioenverevening bijdraagt aan hun inkomen is een variant berekend waarbij geen pensioenverevening plaatsvindt. In die variant zou het inkomen van gepensioneerde gescheiden vrouwen geleidelijk dalen tot 32 procent van dat van jongeren. Op de lange termijn ontlene gepensioneerde gescheiden vrouwen dus gemiddeld tweederde van hun inkomen aan de AOW, bijna een vijfde aan verevende pensioenrechten van hun echtgenoot en de resterende 14 procent aan hun eigen pensioenrechten.

¹⁵ De implementatieproblemen zijn mogelijk een goede afspiegeling van de uitvoeringsproblemen die pensioenfondsen te wachten staan.

Binnen de groep ouderen komen gescheiden vrouwen in toenemende mate op een achterstand te staan. De theilcoëfficiënt die de ongelijkheid aangeeft tussen de inkomens van (gehuwde) mannen en gescheiden vrouwen stijgt ondanks de pensioenverevning van 0,001 naar 0,005, maar zou zonder pensioenverevning gestegen zijn tot 0,014.

Uiteraard gaat het hierbij om gemiddelden. De groep van gescheiden vrouwen is echter qua inkomen veel homogener dan bijvoorbeeld de weduwen of de (gehuwde) mannen, omdat de AOW in hun inkomen zo'n belangrijke rol speelt. De theilcoëfficiënt voor de ongelijkheid binnen de groep gescheiden vrouwen stijgt met pensioenverevning van 0,013 naar 0,042. Zonder pensioenverevning delen gescheiden vrouwen hun lot in armoede: de theilcoëfficiënt stijgt dan van vrijwel 0 naar slechts 0,028. (ter vergelijking: bij weduwen stijgt de theilcoëfficiënt van 0,033 naar 0,069 en bij mannen van 0,051 naar 0,086).

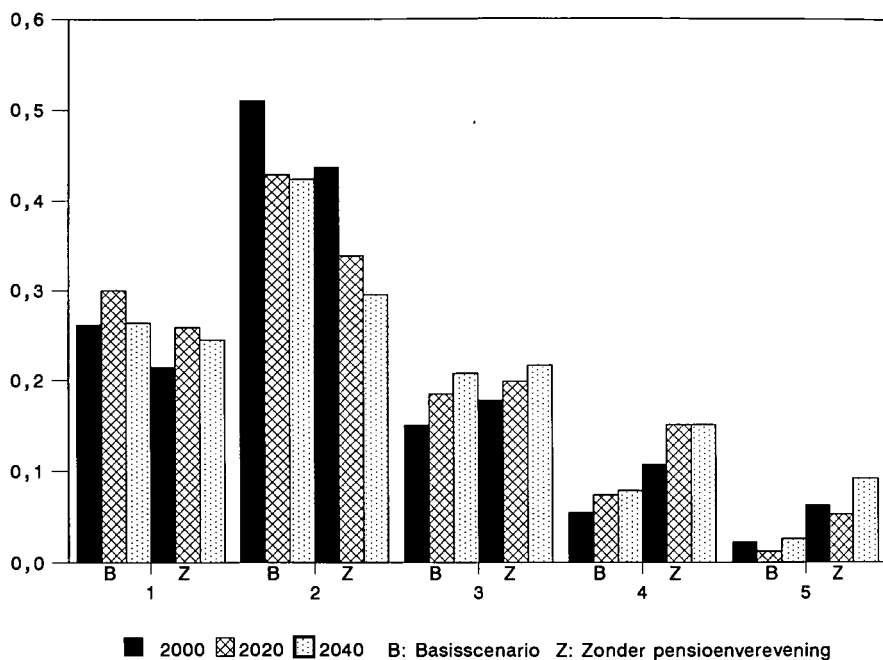
Figuur 6.18 **Quintielverdeling van huishoudens van gescheiden vrouwen in het basisscenario en zonder pensioenverevning, 2000-2040, (65+, netto inkomens met schaalfactor)**

Bron: WRR.

De figuren 6.18 en 6.19 geven de quintielverdelingen van gepensioneerde gescheiden mannen en vrouwen in 2000, 2020 en 2040, in het basisscenario en in de variant zonder pensioenverevning. Duidelijk is te zien dat vrouwen voordeel hebben van de pensioenverevning en mannen nadeel. Zonder pensioenverevning zouden vrouwen massaal in het laagste quintiel blijven steken. Pas op de lange termijn weet een kwart van de gescheiden vrouwen op eigen kracht het tweede quintiel te bereiken; dankzij de pensioenverevning loopt dit op tot bijna de helft. Uiteraard betalen hun ex-echtgenoten de rekening, maar gezien hun inkomenspositie kan dat wel lijden. Het zijn immers vooral de mannen met een behoorlijk aanvullend pensioen die moeten betalen. Het aantal gescheiden mannen in het eerste quintiel neemt nauwelijks af als ze van pensioenverevning worden vrijgesteld. Wel schuiven veel mannen bij vrijstelling van verevening van quintiel twee naar de hogere quintielen.

Figuur 6.19 Quintielverdeling van huishoudens van gescheiden mannen in het basisscenario en zonder pensioenverevning, 2000-2040 (65+, netto inkomens met schaalfactor)

Bron: WRR.

Samenvattend kan gesteld worden dat de verevening van pensioenrechten duidelijk bijdraagt aan een verbetering van de pensioenrechten van gescheiden vrouwen. Veel gescheiden vrouwen weten daardoor zelfs uit het laagste quintiel te ontsnappen. Maar dat wil niet zeggen dat hun inkomenspositie in verhouding tot het gemiddelde ook echt verbetert. De afstand tussen de gemiddelde inkomens in de quintielen wordt immers in de loop van de tijd groter en wie op het laagste niveau blijft steken is dan slechter af. De pensioenverevning is op zichzelf niet voldoende om het effect van de achterblijvende AOW te compenseren. Samen met hun eigen opgebouwde rechten komen gescheiden vrouwen echter een eind in de goede richting: hun inkomenspositie ten opzichte van jongeren verslechtert nauwelijks.

Daarbij moet wel worden aangetekend dat het hier berekende effect van de pensioenverevning door de gemaakte veronderstellingen een maximum schatting geeft. In werkelijkheid zal dus alleen in het gunstigste geval de relatieve inkomenspositie van oudere gescheiden vrouwen niet slechter worden.

6.6 Conclusie

In dit hoofdstuk is een basisscenario uitgewerkt en getest op gevoeligheden in de demografische en sociaal-economische omgeving.

Op het terrein van de financierbaarheid van de AOW kunnen de volgende conclusies worden getrokken. Als alleen de inflatiecorrectie wordt toegepast op het schijfentarief in de inkomstenbelasting, zal de heffingsgrondslag voor de AOW snel eroderen. Daar staat echter tegenover dat de belastinginkomsten toenemen. Als daarentegen een zodanige index wordt toegepast dat het gemiddelde heffingspercentage in de loon- en inkomstenbelasting (exclusief premies volksverzekeringen) constant is, is een evenwichtige groei van de premiegrondslag gewaarborgd. In de praktijk ligt deze index dicht bij die van de verdiende lonen.

Uitgaande van een zich evenwichtig ontwikkelende heffingsgrondslag en een strikte toepassing van de koppeling zal de financiering van de AOW weinig problemen opleveren. Tot 2010 blijft de premie stabiel; daarna is er een stijgende trend. Maar deze kan ruimschoots gefinancierd worden uit de middelen die vrijkomen door een strenger beleid met betrekking tot arbeidsongeschiktheid; zelfs bij een sterke veroudering blijft dit het geval. Daarbij moet wel worden aangetekend dat op de lange termijn een halvering van het aantal arbeidsongeschikten is verondersteld.

De financierbaarheid van de aanvullende pensioenen baart aanzienlijk meer zorgen. Onder andere doordat de AOW op de gemiddelde inkomens achterblijft, lopen de lasten van de backservice steeds verder op. Maar ook de waarde-overdracht en de indexering van slapersrechten eist zijn tol. Ook al worden aanvullende pensioenen op basis van kapitaaldekking gefinancierd, juist de backservice brengt een aanzienlijke omslagcomponent met zich mee. Wanneer wordt uitgegaan van welvaartsvaste pensioenen onder de huidige reglementen, zal de benodigde premie hiervoor oplopen tot rond 25 procent van de loonsom op de lange termijn, maar de onzekerheid hierover is groot, met name door de onzekere loon- en rendementsontwikkeling. In een *worst case* scenario zijn premiestijgingen tot boven de 40 procent van de loonsom mogelijk.

Dat betekent dat de aanvullende pensioenen niet in de veronderstelde vorm zullen kunnen voortbestaan, tenzij in economisch opzicht bijzondere dingen gebeuren, zoals een langdurig hoge rente en lage loongroei. Bij de gevoeligheidsanalyse bleek dat vooral de bedrijfspensioenfondsen met een opbouwregeling minder dan gemiddeld kwetsbaar zijn voor onverwachte ontwikkelingen. De fondsen met hoge opgebouwde rechten zijn juist kwetsbaarder. Een verlaging van de backservicelasten kan vermoedelijk de kwetsbaarheid van fondsen aanzienlijk verminderen.

Gemiddeld blijft onder de gehanteerde veronderstellingen de verhouding tussen de netto inkomens van huishoudens van ouderen en die van jongeren stabiel. Van de vaak veronderstelde relatieve inkomensverbetering voor toekomstige ouderen blijkt dus weinig: de welvaart van ouderen groeit wel, maar niet meer dan die van de jongeren.

Wel zal de inkomensverdeling ongelijker worden, zowel binnen de groep ouderen als bij de jongeren. Doordat de uitkeringen alleen de CAO-loonstijgingen volgen en nooit extra worden opgetrokken, zakt vooral het laagste quintiel ten opzichte van het gemiddelde inkomen. De verhouding tussen het laagste en hoogste quintiel loopt in het basisscenario op van 1:3,4 naar 1:4,6. Ouderen blijven vrij sterk geconcentreerd in de laagste twee quintielen. Verder loopt, mede door veranderingen in de aantallen bij subgroepen, de inkomensongelijkheid tussen jongeren en ouderen op.

Gehuwde huishoudens en weduwnaars hebben onder ouderen de gunstigste inkomenspositie, omdat in deze huishoudens relatief veel aanvullend pensioen binnenkomt: gehuwde huishoudens zijn jonger, dus met recenter pensioen; gehuwde mannen bereiken een relatief hoge pensioenopbouw. Bovendien zien gehuwden hun netto inkomen in verhouding tot dat van jongeren nog stijgen. Weduwen en weduwnaars zien hun positie het sterkst verbeteren. Weduwen lopen hun achterstand op gehuwden goeddeels in; weduwnaars streven gehuwden zelfs voorbij. Gescheiden vrouwen zullen een slechte positie houden, ondanks de verevening van pensioenrechten bij echtscheiding. Het pensioen dat ze zelf opbouwen is samen met het overgedragen pensioen van de ex-partner maar net voldoende om de achterblijvende AOW te compenseren. Gescheiden mannen kunnen hun positie niet verbeteren, omdat ze in toenemende mate pensioen moeten afdragen aan hun ex-partner.

Als de premies voor de aanvullende pensioenen sterk oplopen zal de hier veronderstelde kwaliteit van de pensioenvoorziening niet gehandhaafd kunnen

worden. Dat zal waarschijnlijk betekenen dat de inkomenspositie van ouderen slechter zal uitvallen dan in het basisscenario. In het volgende hoofdstuk zal op eventueel te nemen maatregelen worden ingegaan.

7.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk is een basisscenario uitgewerkt en is de gevoeligheid van de uitkomsten voor onzekere omgevingsfactoren in kaart gebracht. Specifieke ingrepen zijn daarin, behoudens een verhoging van de VUT-leeftijd en een teruglopend aantal arbeidsongeschikten, niet aan de orde geweest. In het basisscenario bleken een aantal effecten op te treden: de inkomensongelijkheid neemt toe; de benodigde premie voor een welvaartsvast aanvullend pensioen loopt zeer sterk op. Uit de analyse is duidelijk geworden dat het zelfs bij een zeer plausibele ontwikkeling in de sociaal-economische en demografische omgeving alleszins waarschijnlijk is dat de idealen van een welvaarts-vaste oudedagsvoorziening niet haalbaar zullen zijn.

In dit hoofdstuk wordt bezien welke beleidsmogelijkheden er zijn om in te grijpen in zowel de AOW als in de aanvullende pensioenen. We beperken ons daarbij voorlopig tot uniforme ingrepen. De mogelijkheden die ontstaan door het aanbieden van keuzevrijheid komen in het volgende hoofdstuk aan de orde.

Bij de AOW (par. 7.2) wordt gekeken naar de indexering van de uitkeringen, de uitkeringssystematiek, de heffingsgrondslag en de AOW-leeftijd. Bij de aanvullende pensioenen (par. 7.3) naar de indexering van de premievrije slapers en ingegane pensioenen, naar een vervanging van het eindloonsysteem door een middelloonsysteem, naar gecombineerde wijzigingen in de pensioenfranchise en het opbouwpercentage en ten slotte naar een volledig individueel verzekeringssysteem.

Het hoofdstuk wordt afgesloten met een conclusie.

7.2 Ingrepen in de AOW

7.2.1 De indexering van de uitkeringen

De toename van de inkomensongelijkheid in het basisscenario is direct te wijten aan de karige indexering van de AOW-uitkering. Enerzijds kan men redeneren dat de AOW moet worden opgevat als een basisvoorziening waar eigen besparingen aan moeten worden toegevoegd om een behoorlijk pensioenresultaat te bereiken. In dat geval is de toenemende inkomensongelijkheid geen ongewenst effect. Anderzijds kan men redeneren dat de AOW moet worden opgevat als een basisvoorziening die in elk geval tegen relatieve armoede beschermt. In dat geval is de toenemende inkomensongelijkheid wel ongewenst.

De toenemende ongelijkheid ontstaat in het basisscenario zowel binnen de groep ouderen als binnen de groep jongeren. Uitgegaan is immers van een gelijke index voor zowel de AOW als de overige uitkeringen. Bij de groep jongeren dient het relatief lagere sociale minimum zowel om de overdrachtsuitgaven beheersbaar te houden als om problemen op de arbeidsmarkt op te lossen: een karig minimum prikkelt extra tot activiteit. Dat geeft jongeren tevens de mogelijkheid om door arbeid aan het sociaal minimum te ontsnappen. Ouderen hebben die mogelijkheid niet meer. De toenemende ongelijkheid dient bij hen geen ander doel dan het beheersen van de uitgaven ten koste van het sociaal minimum en is daarom meer ongewenst dan een toenemende ongelijkheid bij jongeren.

Om te zien wat het effect is van een extra verhoging van de AOW is een welvaartsvaste variant berekend, waarin de AOW de gemiddelde loonstijging volgt. De volledige welvaartsvastheid is alleen voor de AOW verondersteld. De

overige uitkeringen zijn slechts gedeeltelijk welvaartsvast in de zin dat ze gekoppeld zijn aan de CAO-loonstijgingen. Dat betekent dat aan de gelijke behandeling van alle uitkeringen in de welvaartsvaste variant een eind komt. De ongelijke indexering zal zeker nog politieke discussie vragen, maar is niet onaannemelijk. Met de introductie van de ouderenaftrek in 1995 gelden de facto al verschillende minima boven en onder de 65 jaar. Zelfs binnen de PvdA is een gedifferentieerde koppeling niet onbespreekbaar (de Kam 1995). De basis voor een gedifferentieerde koppeling ligt bij het feit dat de AOW een veel bredere steun geniet onder de bevolking dan andere uitkeringen. Wanneer respondenten gevraagd wordt op welke posten bezuinigd zou kunnen worden, dan eindigt de AOW op de laatste plaats, zelfs na politie en volksgezondheid (Bronneman-Helmers 1993, blz. 44). In 1993 vond 44 procent van de ondervraagden de hoogte van de AOW-uitkering onvoldoende; daarmee scoort de AOW van zes uitkeringsregelingen het hoogst na de arbeidsongeschiktheids-wetten. In de jaren tachtig werden ook andere uitkeringen vaker onvoldoende gevonden (ABW, AWW) (SCP 1994, blz. 518).

De hoogte van de AOW heeft ook invloed op de kosten van de aanvullende pensioenen. In de eerste plaats beogen pensioenregelingen een oudedagsvoorziening te creëren die samen met de AOW een redelijk bestaan biedt. Vaak gaat de invloed zo ver dat de hoogte van de AOW volgens het pensioenreglement medebepalend is voor de op te bouwen pensioenaanspraken. Maar ook waar dit niet (meer) het geval is zullen pensioenfondsen in hun regelingen veranderingen in het niveau van de AOW-uitkering willen compenseren. In alle scenario's is daarom verondersteld dat de franchise de stijging van de AOW-uitkering volgt. Een extra stijging van de AOW leidt dan ook tot een extra stijging van de franchise, waardoor de grondslag voor het aanvullend pensioen kleiner wordt dan in het basisscenario.

In de tweede plaats kan de verhoging van de AOW-uitkering sturend werken in de indexering van de ingegane pensioenen. Pensioenfondsen die een welvaartsvaste uitkering willen bieden in een situatie waarin niet alle uitkeringen meer gelijk behandeld worden, raken in een dilemma: nemen ze de index van de uitkeringen voor jongeren of de hogere index voor ouderen als richtsnoer? Verondersteld wordt dat pensioenfondsen zich zullen blijven beperken tot de CAO-loonstijging, aangezien de kosten hiervan al hoog genoeg zijn. Aangegeven zal echter worden wat de gevolgen zijn als ook pensioenfondsen de incidentele loonstijging aan de uitkeringen doorgeven.

Hogere uitkeringen leiden tot hogere premies. De AOW-premie stijgt in de welvaartsvaste variant veel sterker dan in het basisscenario, namelijk tot 26 procent in 2040. Tot 2010 is de extra stijging ten opzichte van het basisscenario met maximaal 1,8 procentpunt gematigd, maar daarna loopt de extra premie snel op tot 4,5 procentpunt in 2025 en 7,2 procentpunt in 2040¹. Toch blijft de extra stijging nog net zodanig dat deze gefinancierd zou kunnen worden uit de veronderstelde daling van de arbeidsongeschiktheidslasten dankzij de strengere keuringen. Wanneer we echter aannemen dat het op orde brengen van de verzorgingsstaat door aanpak van de arbeidsongeschiktheid nodig is voor het beter functioneren van de economie en de arbeidsmarkt, kan het niet de bedoeling zijn dat het gunstige effect hiervan geheel teniet gedaan wordt door een stijgende AOW-last.

Dankzij de extra stijging van de pensioenfranchise kunnen de premies voor de aanvullende pensioenen dalen (met maximaal 3,9 procentpunt in 2040), maar deze daling is kleiner dan de extra stijging van de AOW-premie, ook wanneer beide worden afgezet tegen de loonsom. AOW en aanvullend pensioen vormen dus geen communicerende vaten (zie par. 2.2.2). Daar komt bij dat voor degenen die geen aanvullend pensioen opbouwen tegenover de extra premiestijging bij de AOW geen premiedaling in het aanvullend pensioen staat.

¹ De Commissie Drees (1987, blz. 10) kwam bij het voor-Oortse systeem tot een additionele stijging van 4,6 à 5,5 procentpunt in 2030.

Als de extra stijging van de AOW-uitkering ook leidt tot een extra indexering van de aanvullende pensioenen, wordt de premiedaling bij het aanvullend pensioen omgezet in een premiestijging van ruim 1 procentpunt gemiddeld over de hele prognoseperiode. De premiestijging voor het aanvullend pensioen is in het basisscenario al aanzienlijk; we moeten dus aannemen dat er tamelijk bijzondere dingen moeten gebeuren eer pensioenfondsen tot deze extra indexering overgaan.

Als de AOW-uitkering welvaartsvast is, leidt de stijging van het aanvullend pensioen ook daadwerkelijk tot een inkomensverbetering voor ouderen. Bovendien leidt het verschil in indexering van de AOW en de overige uitkeringen ertoe dat ouderen ook gunstiger afsteken tegen jongeren die op het sociaal minimum zijn aangewezen. Het gemiddelde netto huishoudensinkomen van ouderen blijft daardoor nu niet constant ten opzichte van dat van jongeren, maar stijgt van 58 naar 70 procent in 2040; als pensioenfondsen de extra stijging van de AOW ook nog in hun indexering verwerken zelfs tot 75 procent.

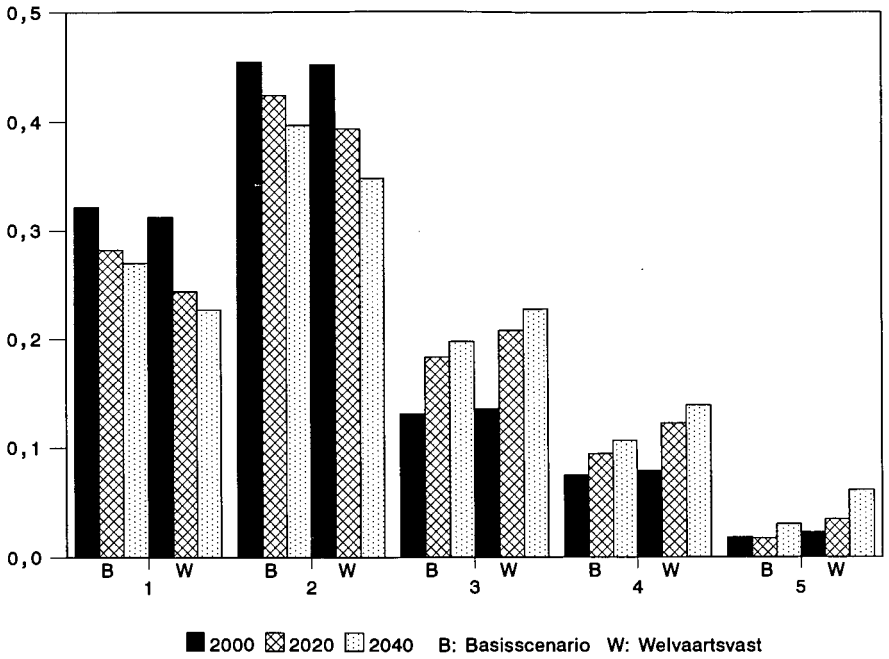
Omdat de inkomensstijging bij alle ouderen terecht komt, stijgt de theilcoëfficiënt voor de inkomensongelijkheid binnen de groep ouderen veel minder dan in het basisscenario, namelijk van 0,044 in 1995 naar 0,058 in 2040 in plaats van naar 0,083. De inkomensongelijkheid tussen jongeren en ouderen, die in het basisscenario steeg, blijkt bij een welvaartsvaste AOW af te nemen tot bijna nul. Als pensioenfondsen de extra stijging ook in de indexering van het aanvullend pensioen verwerken neemt de inkomensongelijkheid binnen de groep ouderen wat verder toe, maar die tussen ouderen en jongeren loopt voor zover mogelijk nog verder terug. Binnen de groep ouderen wordt ook de ongelijkheid tussen mannen en gehuwden enerzijds en gescheiden vrouwen anderzijds verminderd ten opzichte van het basisscenario; dat neemt niet weg dat deze inkomensongelijkheid desondanks blijft toenemen.

De welvaartsvaste AOW zorgt ervoor dat de inkomensongelijkheid tussen het hoogste en het laagste quintiel veel minder toeneemt dan in het basisscenario, namelijk van 1:3,4 in 1995 naar 1:3,9 in 2040 in plaats van 1:4,6. De toename die resteert kan worden toegeschreven aan de relatief slechtere positie van de andere uitkeringen ten opzichte van de AOW. Bij de interpretatie van de figuren 7.1 tot en met 7.4 moet rekening worden gehouden met het feit dat vooral het laagste quintiel in 2040 in de welvaartsvaste variant relatief ten opzichte van andere inkomens lager is dan in het startjaar van de simulatie en in het basisscenario nog lager.

Figuur 7.1 laat zien dat de oververtegenwoordiging van ouderen in het laagste quintiel vrijwel verdwijnt. Ongeveer een derde van de ouderen blijft in het tweede quintiel. Het aantal ouderen in de hogere quintielen nam al toe ten opzichte van het startjaar van de simulatie in het basisscenario, maar deze toename is in de welvaartsvaste variant sterker. Met name het aantal ouderen in het hoogste quintiel neemt toe. Dat is opmerkelijk, want daar zou men primair degenen verwachten die een (nagenoeg) volledig pensioen hebben opgebouwd bij een relatief hoog inkomen. In die situatie wordt de extra stijging van de AOW-uitkering teniet gedaan door de eveneens extra stijging van de pensioenfranchise. Bij enkele grote pensioenfondsen zoals het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP) en het Pensioenfonds voor de Gezondheid, Geestelijke en Maatschappelijke Belangen (PGGM) is de franchise echter gebaseerd op een lagere AOW dan de AOW-uitkering van gehuwden, waardoor de compensatie niet volledig is. Daarnaast komt vermoedelijk ook een aantal personen met een onvolledige pensioenopbouw toch in het hoogste quintiel terecht.

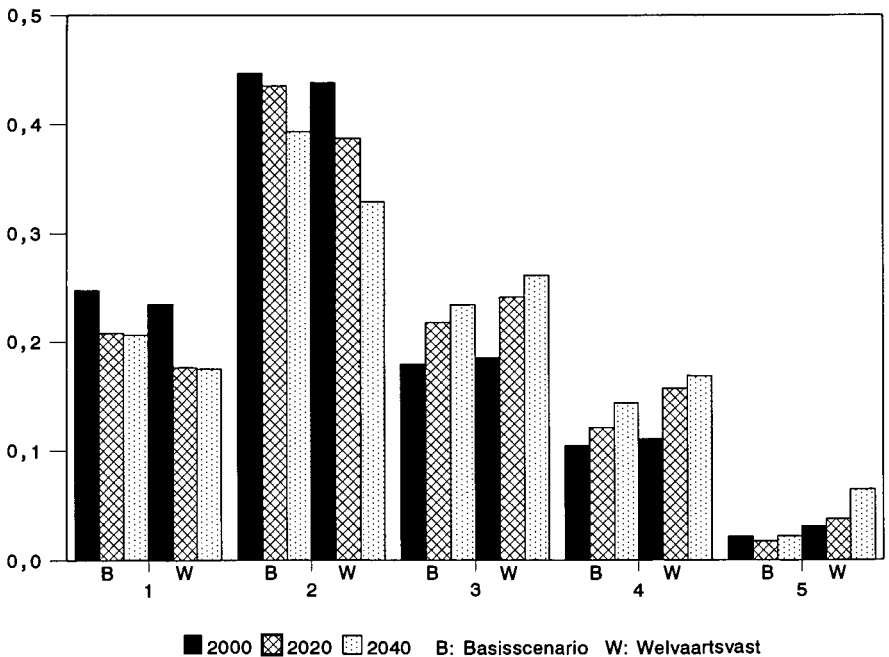
Bij de uitsplitsing naar huishouden blijkt dat de sterkste afname van het aantal ouderen in het laagste quintiel ten opzichte van het basisscenario gevon-

Figuur 7.1 **Quintielverdeling van huishoudens van ouderen in het basisscenario en in de welvaartsvaste variant, 2000-2040 (netto inkomens met schaalfactor)**

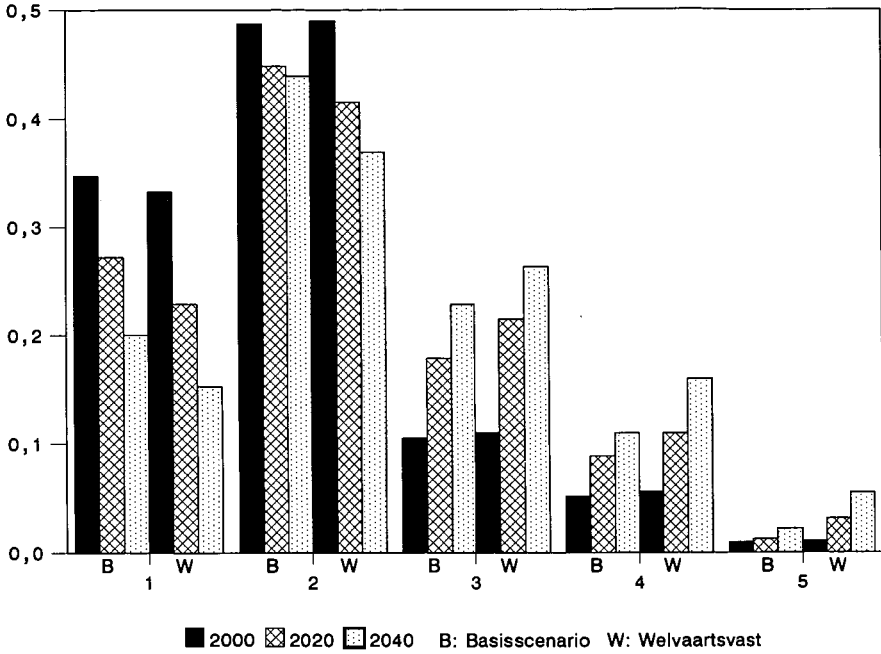
Bron: WRR.

Figuur 7.2 **Quintielverdeling van huishoudens van gehuwden in het basisscenario en in de welvaartsvaste variant, 2000-2040 (65+, netto inkomens met schaalfactor)**

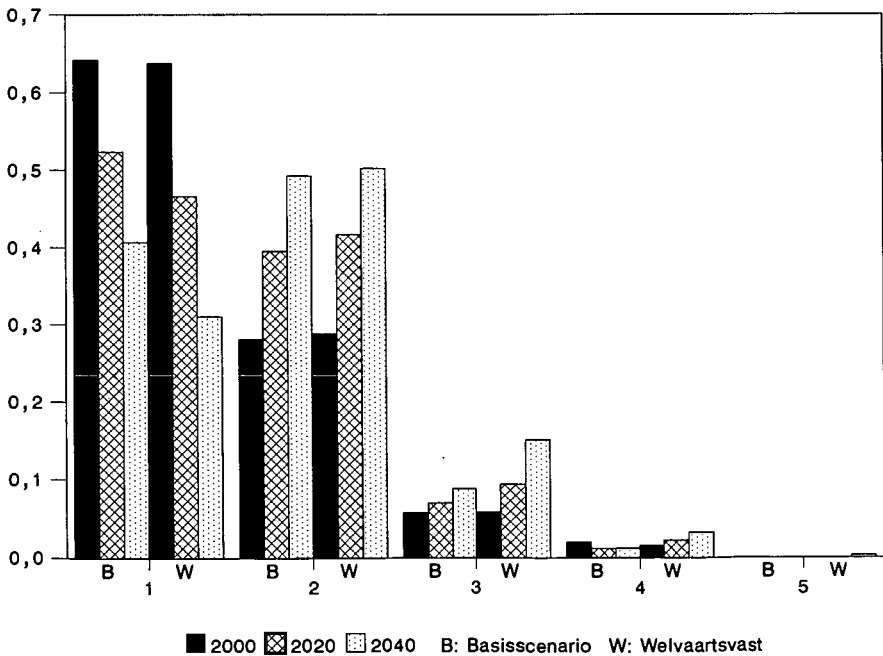
Bron: WRR.

Figuur 7.3 Quintielverdeling van huishoudens van weduwen in het basisscenario en in de welvaartsvaste variant, 2000-2040 (65+, netto inkomens met schaalfactor)

Bron: WRR.

Figuur 7.4 Quintielverdeling van huishoudens van gescheiden vrouwen in het basisscenario en in de welvaartsvaste variant, 2000-2040 (65+, netto inkomens met schaalfactor)

Bron: WRR.

den wordt bij de gescheiden vrouwen (10 procentpunt; zie figuur 7.4). Van de gescheiden vrouwen stroomt een substantieel deel door naar het derde quintiel en enkelen zelfs naar het vierde.

Ook weduwen (figuur 7.3) ontsnappen meer dan gemiddeld aan het laagste quintiel. Ze raken daar zelfs in ondervertegenwoordigd. In het basisscenario zagen ze hun positie al zeer sterk verbeteren; de welvaarts vaste AOW doet daar nog een schepje bovenop.

Gehuwden blijven in de welvaarts vaste variant oververtegenwoordigd in het tweede en derde quintiel, maar de verdeling is minder scheef dan in het basisscenario. Ze geven een sterke toename te zien in het hoogste quintiel, namelijk 4 procentpunt (zie figuur 7.2).

Weduwnaars zijn in de welvaarts vaste variant min of meer gelijkmatig over de quintielen verspreid, met een bescheiden ondervertegenwoordiging in het laagste en hoogste quintiel. Qua toename in het hoogste quintiel scoren ze (5 procentpunt) nog iets beter dan gehuwden.

Samenvattend kan worden gesteld dat de welvaarts vaste variant weliswaar leidt tot een beduidend hogere AOW-premie, maar dat de inkomensongelijkheid tussen ouderen en jongeren sterk afneemt. Doordat ouderen in toenemende mate ook aanvullend pensioen hebben opgebouwd, verbetert hun welvaartspositie. De ongelijkheid binnen de groep ouderen neemt minder toe dan in het basisscenario. Vooral degenen die nagenoeg alleen op de AOW zijn aangewezen kunnen hun relatieve welvaartspositie behouden.

7.2.2 De uitkeringsystematiek

7.2.2.1 Afschaffing van de toeslag voor de jongere partner

In het regeerakkoord van het kabinet Kok was aanvankelijk als bezuinigingsmaatregel een uitbreiding opgenomen van de inkomstenstoets op de toeslag voor de jongere partner tot het inkomen van de gepensioneerde zelf (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid 23902, blz. 125). Na maatschappelijke protesten (bijvoorbeeld: Voorlopige raad voor het ouderenbeleid 1995) is deze maatregel op de lange baan geschoven. Op dit ogenblik bestaat bij de regering het voornemen de toeslag in 2015 af te schaffen (Staatscrt, 8 april 1995, blz. 5).

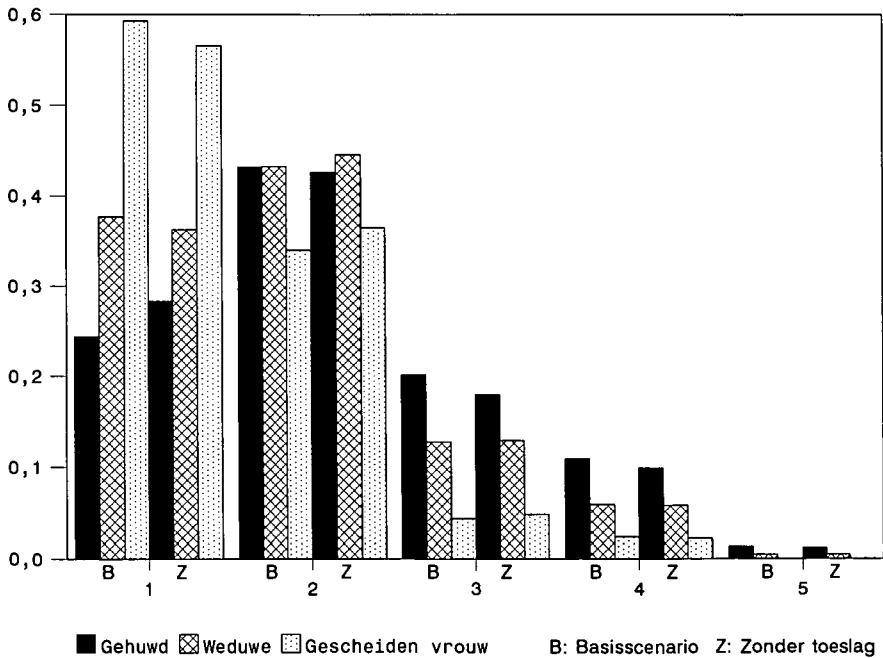
De toeslag op de AOW-uitkering ten behoeve van de jongere partner is een erfenis van de verzelfstandiging van de AOW-uitkering in 1985. Voor 1985 hadden gehuwde vrouwen geen recht op een zelfstandige AOW-uitkering; de uitkering voor de gehuwde man was voor hen beide bedoeld (TK 4009, no. 3, blz. 28). Zelfs in de situatie dat een werkende gehuwde vrouw haar gehele leven premie had betaald, had zij geen recht op een uitkering. Deze situatie was in strijd met de internationale regelgeving. Om die reden werd de uitkering van de gehuwde man gesplitst. Materieel veranderde daardoor weinig aan de discriminatie: vrouwen verkregen recht op AOW ten koste van hun eigen echtgenoot. Omdat vrouwen in de regel enkele jaren jonger zijn dan hun echtgenoot, werd de uitkering van de gehuwde (samenwonende) met een partner jonger dan 65 jaar opgehoogd met een toeslag tot het niveau van de AOW-uitkering van twee gehuwden. Aanvankelijk was deze toeslag onvoorwaardelijk. Vanaf 1987 werd de toeslag getoetst op het inkomen uit of in verband met arbeid van de jongere partner; de verhouding tussen uitkering en toeslag bedroeg 70:30. Met ingang van 1994 is de verhouding gewijzigd in 50:50.

Omdat de gewijzigde wet zo was ingericht dat materieel de voor vrouwen discriminerende situatie in grote lijnen bleef voortbestaan, kon het vermoeden van indirecte discriminatie rijzen. Mannen kwamen immers vrijwel altijd en vrouwen vrijwel nooit voor de toeslag in aanmerking. Ter verdediging werd aangevoerd dat de toeslag bedoeld was om een minimale bestaansvoorziening

te garanderen. Gezien het feit dat een gepensioneerd zonder werkende partner met een hoog eigen pensioen voor de toeslag in aanmerking komt, maar de gepensioneerd met alleen AOW, maar met een partner met een klein arbeidsinkomen niet, was deze verdediging twijfelachtig. Het Europese Hof heeft deze verdediging niettemin gehonoreerd ². Zoals in deze paragraaf zal blijken vergroot de toeslagregeling de inkomensongelijkheid bij ouderen eerder dan dat hij deze verkleint.

Om te zien wat het resultaat zou zijn van afschaffing van de toeslag is een variant berekend op het basisscenario waarin de toeslag volledig inkomensgetoetst is: het sociaal minimum wordt niet via de AOW, maar via de Algemene Bijstandswet (ABW) gegarandeerd. Uiteraard kan de toeslag niet van de ene dag op de andere worden afgeschaft. Er zijn immers verwachtingen gewekt en de rechtszekerheid vraagt dat de rechten niet zomaar aangeast worden. In de variant wordt daarom aangenomen dat de toeslag geleidelijk wordt afgeschaft in de periode tussen nu en 2005.

Figuur 7.5 **Quintielverdeling van huishoudens van gehuwden, weduwen en gescheiden vrouwen in het basisscenario en zonder toeslag voor de jongere partner, 2005 (65+, netto inkomens met schaalfactor)**

Bron: WRR.

Figuur 7.5 geeft de quintielverdeling zoals die in 2005 is in het basisscenario en in de variant zonder toeslag voor de jongere partner. Duidelijk is dat in het basisscenario gehuwden veel beter af zijn dan alleenstaande vrouwen. De kleinere groep alleenstaande mannen heeft overigens een duidelijk gunstiger inkomenspositie dan de vrouwen. Het lijkt er dan ook op dat de toeslag voor de jongere partner vooral terecht komt bij degenen die deze toeslag gezien hun

²) De redenering van de Commissie dat de toeslag ertoe strekt de partner van de pensioengerechtigde een sociaal minimum te garanderen, doet nogal gekunsteld aan gezien het feit dat het recht op dat sociaal minimum is afgeleid van het recht op AOW-pensioen van de pensioengerechtigde. De conclusie van het Hof van Justitie dat de toeslagregeling onmisbaar is, is apert onjuist; een juiste conclusie zou zijn geweest dat een toeslagregeling onmisbaar is. Hof van Justitie EG 19 november 1992, zaak C-226/91 (arrest Molenbroek).

inkomenssituatie niet nodig hebben. In de variant zonder toeslag wordt de inkomensverdeling naar huishouden minder ongelijk. Meer gehuwden behoren tot het laagste quintiel; zij verdringen daaruit een deel van de gescheiden vrouwen. Maar de kans om tot het laagste quintiel te behoren blijft voor gehuwden aanmerkelijk kleiner dan voor weduwen of gescheiden vrouwen. In de hogere quintielen neemt het aantal gehuwden door het afschaffen van de toeslag af, maar het grootste deel van hun voorsprong blijft behouden. Het feit dat door het afschaffen van de toeslag juist gehuwden uit de hogere quintielen verdwijnen onderstreept nog eens dat de toeslag niet de functie heeft van een minimumvoorziening.

De theilcoëfficiënt voor de inkomensongelijkheid binnen de groep ouderen als geheel verandert nagenoeg niet als de toeslag wordt afgeschaft. Binnen de groep gehuwden stijgt de coëfficiënt voor de inkomensongelijkheid door het afschaffen van de toeslag iets harder dan in het basisscenario (van 0,051 naar 0,088 in 2040 in plaats van naar 0,086), doordat jongere gehuwden relatief vaak op de toeslag gekort worden, terwijl ze later de extra uitkering voor de jongere partner ontvangen. De stijging van de inkomensongelijkheid wordt dus in belangrijke mate veroorzaakt doordat het inkomen van gehuwden ongelijk in de tijd verdeeld wordt. De coëfficiënt voor de ongelijkheid tussen mannen en gehuwden enerzijds en weduwen anderzijds daalt met 40 à 50 procent als de toeslag wordt afgeschaft. Die daling is zo groot doordat weduwen qua welvaart al betrekkelijk veel op gehuwden lijken, waardoor een keihe absolute daling in de ongelijkheid een grote relatieve daling is. Voor gescheiden vrouwen, die een veel grotere absolute achterstand hebben, is de procentuele daling van de coëfficiënt veel kleiner, namelijk 5 à 10 procent. Waar de toeslag voor de jongere partner de pretentie heeft een sociaal minimum te garanderen, heeft hij in feite het gevolg dat de inkomensverschillen juist groter worden.

Aan de premiekant is het afschaffen van de toeslag voor de jongere partner goed voor 0,5 procentpunt minder AOW-premie; op de lange termijn loopt dit terug tot 0,4 procentpunt.

Samenvattend kan gesteld worden dat afschaffing van de toeslag voor de jongere partner de inkomensongelijkheid binnen de groep ouderen minder groot maakt, maar dat de kostenreductie die daardoor ontstaat niet zodanig is dat daarmee de verzorgingsproblemen zouden zijn opgelost. Vanuit het oogpunt van discriminatie naar geslacht is de toeslag echter verouderd en ongewenst. Hij vergroot de inkomensongelijkheid bij ouderen en werkt dus als instrument van inkomensherverdeling averechts. Dit is ruim voldoende reden om deze toeslag gefaseerd af te schaffen over een periode van bijvoorbeeld tien jaar. Als dat voornemen indertijd bij de verzelfstandiging van de AOW in de wet was opgenomen hadden we nu een probleem minder gehad.

7.2.2.2 *Afschaffing van de differentiatie naar leefvorm*

De maatschappelijke trend naar individualisering zou ertoe kunnen leiden dat de differentiatie naar leefvorm in de AOW wordt afgeschaft. De fraudegevoeligheid van deze differentiatie is groot en zal groter worden naarmate meer ongehuwd samenwonenden de AOW-leeftijd bereiken. Voor een calculerend gebruik van de differentiatie naar leefvorm is fraude vaak niet eens nodig. Wie optimaal gebruik maakt van de legale ontwijkingsvormen kan in veel gevallen zonder fraude de alleenstaandennorm claimen (de Voogd e.a. 1991a, 1991b). De Commissie Drees (1987, blz. 76 e.v.) ging ervan uit dat de differentiatie naar leefvorm in de AOW na 2010 niet zou voortbestaan en dat de nieuwe norm 50 of 60 procent van de uitkering voor een gehuwd paar zou gaan bedragen. Voor wie daardoor onder het geaccepteerde bestaansminimum zou zak-

ken, had de Commissie de ABW in gedachten, waar een grotere bemoeienis met de privacy acceptabel is, en waar bijgevolg de differentiatie naar leefvorm wel zou kunnen worden gehandhaafd.

Afschaffing van de differentiatie naar leefvorm zou de overgang van de AOW van een verzekering voor de beroepsbevolking naar een verzekering voor de gehele bevolking voltooien. Tussen 1957 en 1985 waren gehuwde vrouwen van een AOW-uitkering uitgesloten; ze behoorden doorgaans, zeker ten tijde van de invoering van de AOW, ook niet tot de beroepsbevolking. Bij de individualisering van de AOW in 1985 hebben vrouwen weliswaar een eigen recht gekregen, maar dit eigen recht is ontstaan uit een opdeling van de rechten van de gehuwde man. Gelijktrekking van de gehuwdennorm en de alleenstaandennorm zou voor gehuwde vrouwen het recht op een volwaardige uitkering zonder ooit premie te hebben betaald voltooien (Jansweijer 1990).

De AOW-uitgaven zijn tamelijk gevoelig voor de differentiatie naar leefvorm, omdat onder ouderen het aantal alleenstaanden relatief hoog is. De gemiddelde uitkeringsnorm per individu ligt (afgezien van de toeslag voor de jongere partner) in de AOW rond 60 procent³. Zou de alleenstaandennorm door middel van een jarenlange bevrozing geleidelijk worden gelijkgetrokken met de gehuwdennorm, dan betekent dit voor alleenstaande ouderen een vrij forse relatieve inkomensachteruitgang, vooral voor degenen die alleen op de AOW zijn aangewezen. Deze inkomensachteruitgang komt extra hard aan omdat in het basisscenario de AOW-norm toch al achterblijft op het gemiddelde inkomen. Bovendien worden alleenstaande ouderen vooral gevonden onder de hoogbejaarden. Binnen de totale groep ouderen is dit een kwetsbare groep, omdat deze vooral wordt gevormd door alleenstaande vrouwen en meer in het algemeen door personen met een onvollediger pensioenopbouw dan jongere ouderen.

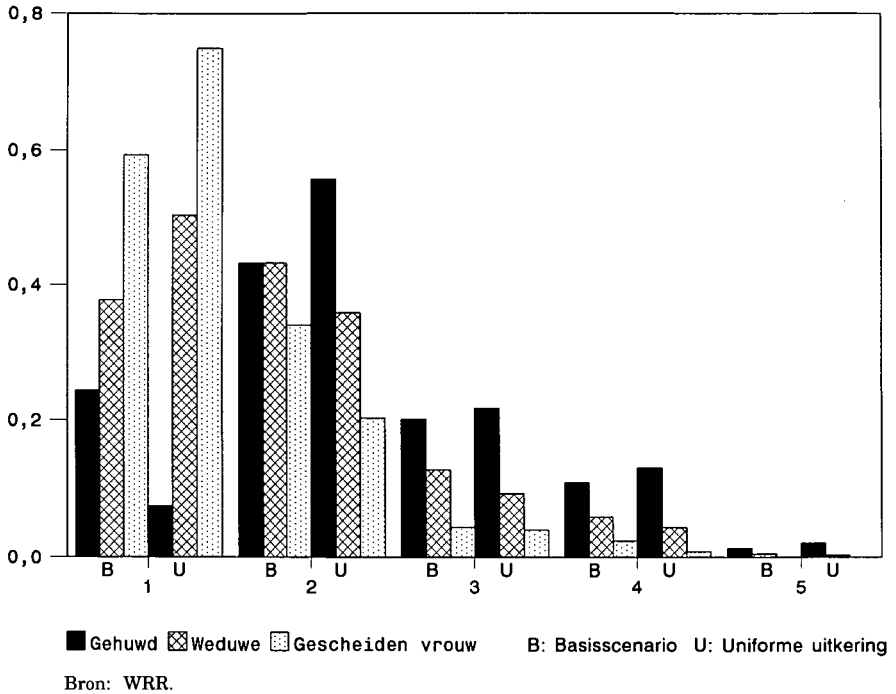
Om de gevolgen te meten van een afschaffing van de differentiatie naar leefvorm in de uitkeringsnorm van de AOW is een variant berekend waarin de AOW-uitkering uniform op een niveau van 60 procent ligt. Een toeslag voor een jongere partner past niet in zo'n volledig geïndividualiseerde AOW en blijft daarom achterwege.

Zoals te verwachten op grond van de gemiddelde AOW-uitkering binnen het huidige systeem leidt een uniforme norm van 60 procent niet tot een sterk afwijkend verloop van de AOW-premie. Rond 2005 leidt de uniforme AOW-uitkering tot een premiereductie van 0,6 procentpunt. Gezien de resultaten uit de vorige paragraaf kan dit effect vermoedelijk grotendeels worden toegeschreven aan het wegvallen van de toeslag voor de jongere partner. De premievermindering blijft nagenoeg constant tot 2020 à 2025, en neemt daarna door het toenemend aantal alleenstaanden geleidelijk toe tot 1,2 procentpunt in 2040. Willen we dus een echt lagere premie, dan zal de uniforme norm op een lager niveau moeten worden vastgesteld.

Voor de inkomens van ouderen heeft de uniforme uitkering verstrekkende gevolgen. Gehuwden verbeteren hun toch al relatief gunstige inkomenspositie, terwijl alleenstaanden (vooral vrouwen) inleveren. De theilcoëfficiënt binnen de groep ouderen die in het basisscenario toch al steeg tot 0,083 in 2040, stijgt nu verder tot 0,089. De coëfficiënt voor de tussengroepsongelijkheid tussen weduwen enerzijds en mannen of gehuwden anderzijds nam in het basisscenario sterk af (van 0,0015 naar 0,0002), maar stijgt door de uniforme uitkering tot 0,0048; pas op de langere termijn, als de aanvullende pensioenen van weduwen verbeteren, neemt de ongelijkheid weer af tot het huidige niveau. De coëfficiënt voor de tussengroepsongelijkheid tussen gescheiden vrouwen en (gehuwde) mannen nam in het basisscenario al toe tot 0,0051, maar stijgt nu verder tot 0,0082.

³] Ook de oververtegenwoordiging van alleenstaanden en alleenstaande ouders in de RWW en ABW is aanzienlijk. Door het grote aantal alleenstaande ouders in de ABW bedroeg hier de gemiddelde uitkeringsnorm per individu in 1988 68% van het sociaal minimum. (Berekend op basis van de Voogd e.a. 1991a).

Figuur 7.6 Quintielverdeling van huishoudens van gehuwden, weduwen en gescheiden vrouwen in het basisscenario en bij uniforme uitkeringen, 2005 (65+, netto inkomens met schaal-factor)

Aannemende dat de transitie naar een uniforme uitkeringsnorm in tien jaar zou kunnen plaatsvinden geeft figuur 7.6 de quintielverdelingen in 2005 voor gehuwden, weduwen en gescheiden vrouwen in respectievelijk het basisscenario en in de variant met uniforme uitkeringen. De gehuwden verdwijnen dankzij hun verhoogde uitkering nagenoeg uit het onderste quintiel, ondanks het feit dat een deel van de gehuwden de toeslag voor de jongere partner verliest. De meesten schuiven door naar het tweede quintiel, maar enkele ook naar de hogere.

De alleenstaanden zien hun inkomenspositie flink achteruit gaan. De weduwen hebben bij een uniforme uitkeringsnorm een kans van 50 procent om tot het laagste quintiel te behoren. Voor zover ze in het basisscenario hun positie in het derde en het vierde quintiel versterkten, vallen ze terug tot dezelfde lage kans om tot deze quintielen te behoren als in het startjaar van de simulatie. Ook de gescheiden vrouwen verliezen elke relatieve verbetering die ze in het basisscenario dankzij pensioenverevening en eigen pensioenrechten behalen. Daarbij wordt in herinnering geroepen dat wie tot het laagste quintiel behoort in elk later jaar slechter af is als gevolg van de groter wordende afstand tussen lonen en uitkeringen. De inkomensongelijkheid tussen huishoudens was al betrekkelijk groot in het basisscenario, maar wordt nog aanzienlijk vergroot wanneer wordt overgegaan tot een uniforme uitkeringsnorm.

Samenvattend kan gesteld worden dat beperking van de kosten van de AOW geen argument kan vormen om de differentiatie naar leefvorm te verlaten ten gunste van een uniforme uitkering. De inkomensongelijkheid tussen huishoudens neemt bij een uniforme uitkering zeer sterk toe, terwijl pas van kostenreductie sprake is wanneer een lagere norm wordt gekozen dan 60 procent. Vanuit het oogpunt van kostenreductie kan dan ook beter gekozen worden voor een algehele verlaging van het niveau dan voor een uniforme uitkering.

Dat neemt niet weg dat er wel argumenten zijn voor afschaffing van de differentiatie. Deze liggen allereerst in de sfeer van de uitvoerbaarheid van de regelgeving. Wanneer de prijs van de uitvoering in de zin van aantasting van de privacy en ondermijning van de legitimiteit door oneigenlijk gebruik te hoog wordt, zou toch voor een uniforme uitkering kunnen worden gekozen. Anderzijds kan de legitimiteit ook door een uniforme norm worden aangetast aangezien er AOW-uitkeringen worden gegeven aan personen die nooit premie hebben betaald en die de uitkering gezien de inkomenspositie van hun huishouden ook niet nodig hebben.

In de tweede plaats zou de waardering van de schaalvoordelen van een meer-persoonshuishouden onder invloed van het individualiseringsproces kunnen veranderen in die zin dat bestedingen meer individueel gewaardeerd worden. Met een andere schaalfactor resulteren andere inkomensverdelingen (zie ook par. 6.3.2). Wanneer we aannemen dat de welvaart bepaald wordt door het inkomen per hoofd in een huishouden, dan leidt een uniforme AOW-uitkering niet tot een vergroting, maar tot een verkleining van de inkomensverschillen tussen huishoudens. De huishoudens van gehuwden behoren dan niet tot de welgestelde ouderen, maar juist tot de achtergestelde huishoudens.

7.2.3 De heffingsgrondslag

De heffingsgrondslag voor de AOW-premie kan op twee manieren worden verbreed, namelijk met het inkomen in de tweede en de derde schijf en met het inkomen van 65-plussers. Uiteraard is ook een combinatie mogelijk. De meest extreme variant is fiscalisering van de AOW-premie, waarbij de uitkeringen geheel en zonder oormerking uit de algemene middelen worden bekostigd.

De eerste mogelijkheid, het betrekken van de tweede en derde schijf, laat ook ouderen met hogere inkomens meebetalen aan de AOW. De bijdrage van de ouderen langs deze weg is echter tamelijk symbolisch aangezien het aantal ouderen met een zo hoog inkomen zeer beperkt is en zal blijven (zie par. 6.3.2). De optie moet dus vooral gezien worden als een mogelijkheid de pijn van een stijgende uitkeringslast op een andere manier te verdelen binnen de groep jongeren.

Ondanks dat deze optie reëel is, zijn er twee redenen om hem toch niet als variant uit te werken. In de eerste plaats stelt deze studie de vraag naar de inkomensverhoudingen tussen jongeren en ouderen en binnen de groep ouderen aan de orde en niet de inkomensverdeling binnen de groep jongeren. De primaire vraag is hier of een bepaalde last voor de jongeren als groep aanvaardbaar is, de verdeling ervan binnen die groep is pas daarna aan de orde. Deze verdelingsvraag binnen de groep jongeren is een vraagstuk van inkomenspolitiek dat los van de ouderdagsvoorziening al lastig genoeg is. Het is derhalve beter dat argumenten rond sociale rechtvaardigheid en maatschappelijke efficiency hier de doorslag geven. De relatief kleine omvang van de macro-grondslagen in de tweede en de derde schijf beperkt overigens de mogelijkheden sterk: 1 procentpunt heffing in de eerste schijf is equivalent met circa 6 procentpunt in de tweede en met 14 procentpunt in de derde schijf (Ministerie van Financiën 1994, blz. 34).

Het tweede argument om deze optie niet uit te werken ligt in de gebrekkige kwantificeerbaarheid. In paragraaf 6.3.1 is aangegeven dat veronderstellingen rond de relatieve omvang van de belastingschijven van cruciaal belang zijn voor de hoogte van de AOW-premie. Als op deze schijven alleen de inflatiecorrectie wordt toegepast stijgt de benodigde AOW-premie snel, terwijl daar omvangrijke extra belastinginkomsten tegenover staan. Om die reden is de pragmatische veronderstelling gemaakt dat het gemiddelde belastingtarief constant zal blijven. Dat vraagt een geleidelijke oprekking van de eerste schijf, waardoor steeds meer inkomen dat bij alleen inflatiecorrectie in de tweede schijf valt, in de eerste schijf belast wordt. We kunnen dus concluderen dat een belangrijk deel van deze optie al in het basisscenario is opgenomen. Het berekenen van een variant zou derhalve neerkomen op meer van

hetzelfde. Het onderscheid tussen beleid en scenarioveronderstelling gaat daarmee verloren.

De tweede optie betreft het inkomen van 65-plussers. Ouderen betalen op dit ogenblik geen premie voor de AOW. De AOW is immers een verzekering, en het heffen van premie bij degenen voor wie de uitkering is ingegaan ligt niet voor de hand. Zowel de WRR als de Commissie Drees hebben gewezen op de mogelijkheid ook gepensioneerden te betrekken bij de premieheffing voor de AOW⁴.

Omdat de AOW netto aan de loonontwikkeling gekoppeld is, zou de AOW-uitkering bij deze maatregel zodanig toenemen dat de extra premielast voor ouderen zonder aanvullend pensioen gecompenseerd wordt. Materieel betekent premiebetaling door ouderen dus een AOW-premie over het inkomen boven de AOW. Er zijn echter twee complicerende effecten.

Allereerst leidt een hogere bruto AOW-uitkering ter compensatie van de te betalen AOW-premie op minimumniveau er ook toe dat de te betalen inkomstenbelasting stijgt. Om netto hetzelfde over te houden moet de bruto AOW dus met een hoger bedrag worden verhoogd dan alleen de AOW-premie. Dat verhoogt de financieringslast van de AOW, maar daar staan extra belastinginkomsten tegenover. Dit effect is eenmalig bij de invoering van de maatregel en niet verwaarloosbaar; we komen hier straks op terug. Het tweede effect is blijvend. Omdat bij een bredere heffingsgrondslag de AOW-premie lager wordt, stijgt het netto minimumloon een klein beetje en stijgt via de netto-netto koppeling dus ook de AOW-uitkering extra; bij dit laatste effect gaat het wel om bedragen achter de komma.

De meningen over de wenselijkheid van premieheffing bij gepensioneerden zijn sterk verdeeld. Tegenstanders wijzen op het verzekeringskarakter van de AOW. Het gaat niet aan het contract tijdens de verzekering te veranderen. Een wijziging van het contract impliceert immers dat tijdens de looptijd van de verzekering de periode van premiebetaling wordt uitgebreid zonder dat daar extra rechten tegenover staan. Nadat jongeren eerst voor ouderen gezorgd hebben, zouden ze als ouderen de lasten van jongeren moeten verlichten. Verder wijzen tegenstanders erop dat premieheffing bij gepensioneerden een nivellerende maatregel is die de eigen verantwoordelijkheid afstraft: degenen die gespaard hebben moeten van hun spaargeld anderen onderhouden die alles hebben opgemaakt.

Voorstanders daarentegen wijzen erop dat de AOW zich heeft ontwikkeld naar een algemene voorziening: de premieheffing is sterk geïntegreerd met de belastingheffing (zie par. 3.2.3, noot 3) en de relatie tussen de betaalde premie en het opgebouwde recht is ver te zoeken. Aan het verzekeringskarakter van de AOW mag volgens voorstanders niet te zwaar worden getild. Ook in het verleden is het contract meermalen gewijzigd⁵. Door het omslagstelsel wordt elk jaar de uitkeringslast over alle premiebetalers verdeeld; omdat er niet gespaard wordt, kunnen toekomstige ouderen alleen morele rechten doen gelden op een uitkering⁶. Zeker nu door de vergrijzing de verhouding tussen jongeren en ouderen zich wijzigt, zou van toekomstige ouderen gevraagd

⁴) (WRR 1993, blz. 161); De Commissie Drees (1987, blz. 125) schatte de premiereductie die hierdoor kon ontstaan tussen de 1,2 en 1,6 procentpunt.

⁵) Zie bijvoorbeeld de structurele verhogingen van de AOW-uitkering in de jaren zestig en begin zeventig, de verzelfstandiging van de uitkering en de individualisering van premiebetaling in de jaren tachtig, de gelijkstelling van gehuwden en ongehuwd samenwonenden, de introductie van de inkomensafhankelijke toeslag voor de jongere partner en de introductie van een premievrije voet en verlaging van het maximum premie-inkomen (Oort).

⁶) Een echte verzekering op basis van het omslagstelsel kan bij een sterk veranderende omgeving nauwelijks bestaan. Weliswaar kunnen van jaar op jaar de rechten en plichten op elkaar zijn afgestemd, maar dit zijn rechten en plichten van verschillende cohorten. Voor individuen geldt dat op het tijdstip van premiebetaling heel andere regels gelden dan op het tijdstip van uitkering. Daardoor vinden omvangrijke overdrachten plaats tussen cohorten. De AOW is hiervoor extreem gevoelig als gevolg van het grote tijdsverschil tussen premiebetaling en uitkering.

mogen worden bij te dragen aan de basisvoorziening AOW: intragenerationele solidariteit. De verzwaren van de lasten mag volgens voorstanders niet eenzijdig bij de jongeren worden neergelegd.

In het rapport Ouderen voor ouderen is er verder op gewezen dat pensioen gezien moet worden als uitgesteld arbeidsinkomen dat door het verschillende tarief voor ouderen en jongeren nooit een bijdrage heeft geleverd aan de AOW ⁷. Op het moment dat de premie betaald werd was deze immers vrijgesteld van belasting- en premieheffing; op het moment dat de uitkeringen belast worden is de premieplicht voor de AOW vervallen. Een zelfde tarief voor ouderen en jongeren helpt in elk geval om oneigenlijke motieven voor pensioenbesparingen te verminderen.

Verder zou in de toenemende inkomensongelijkheid binnen de groep ouderen een motief kunnen worden gezien om rijkere ouderen mee te laten betalen aan de basisvoorziening voor degenen die het minder getroffen hebben, zeker wanneer deze extra premie zou worden gebruikt om de AOW wat extra te verhogen, waardoor de achterstand op de gemiddelde inkomens minder wordt. Het hoeft immers niet door een gebrek aan spaarzin te komen dat toekomstige ouderen geen of weinig aanvullend pensioen hebben. Dit zal in veel gevallen het gevolg zijn van perioden van werkloosheid of een laag inkomen.

Over het tijdstip waarop ouderen aan hun eigen basispensioen zouden moeten gaan meebetalen kan eveneens verschillend worden gedacht. De stille generatie (zie hfst. 1) heeft voor 1957 in het geheel geen premie voor de AOW betaald en betaalde daarna in een tijd waarin het aantal ouderen laag was ten opzichte van het aantal jongeren in vergelijking met de periode waarin de protestgeneratie en de verloren generatie nu de premies betalen ⁸. Daaraan kan een argument worden ontleend om al vrij snel ook van ouderen AOW-premie te vragen.

Anderzijds hebben veel ouderen op dit ogenblik nog een onvolledige pensioenopbouw. Als het kleine aanvullende pensioen dan ook nog extra belast wordt, blijft er weinig over. Bovendien wordt de sterke stijging van de AOW-lasten vooral veroorzaakt door de baby-boom, een generatie die het ook in andere opzichten al gemakkelijk gehad heeft ⁹. Dat pleit voor uitstel van de premieheffing tot de baby-boom met pensioen gaat.

Om de effecten van een verbreding van de heffingsgrondslag in kaart te brengen is een variant berekend waarin ook van ouderen AOW-premie wordt gevraagd onder een gelijktijdige optrekking van de uitkeringsnorm tot een zodanig niveau dat de netto uitkering gelijk blijft.

Ten opzichte van het basisscenario maakt de extra premiegrondslag bij een gelijk netto AOW-niveau een premieverlaging mogelijk van slechts 0,5 procentpunt op de korte termijn. Dat is voor een deel toe te schrijven aan de extra verhoging van de uitkering die nodig is om de extra inkomstenbelasting te compenseren. Zonder dit effect zou de aanvankelijke premiereductie in het model circa 1 procentpunt zijn. Verder doen de inkomsten uit privé besparingen in het model niet mee. Ook dit leidt tot een onderschatting van het aanvankelijke effect. Een laatste oorzaak is dat de aanvullende pensioeninkomens nog relatief laag zijn.

Als er straks relatief meer ouderen komen, deze ouderen minder dan nu te maken hebben met een gebroken pensioenopbouw en als bovendien de AOW-

⁷ In strikt juridisch opzicht kan volgens het huidige recht pensioen niet als loon worden aangemerkt. Niettemin bestaat het recht op pensioen onafhankelijk van de behoeften van de gepensioneerde. Het beloningskarakter is dus een wezenlijk kenmerk van pensioen (Lutjens 1989, blz. 84 e.v.).

⁸ Deze situatie geldt eveneens voor de VUT en de arbeidsongeschiktheidsregelingen. De omslagfinanciering impliceert dat jongeren veel betalen zonder dat ze hiermee rechten opbouwen. De jongeren van de verloren generatie betalen steeds meer voor een VUT die daardoor steeds zekerder niet meer zal bestaan wanneer ze de VUT-gerechtigde leeftijd zullen bereiken.

⁹ Baby-boomers zijn te jong om de oorlog te hebben meegemaakt, maar waren al gevestigd toen de economische crisis de vooruitzichten deed verbleken. Ze verzorgen met velen weinig ouders, maar verzorgen op hun beurt weinig kinderen.

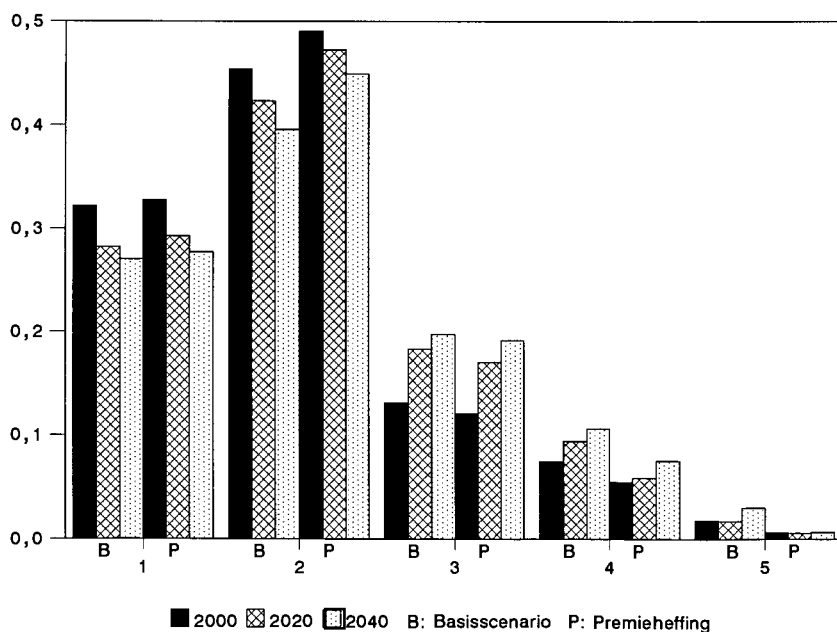
onderbouw een relatief kleiner deel gaat uitmaken van het totale pensioeninkomen, dan kan de extra premiegrondslag bij gepensioneerden snel groeien. In 2015 is de mogelijke premiereductie 1,2 procentpunt, in 2030 2,4 en in 2040 2,8 procentpunt ¹⁰.

De uitbreiding van de heffingsgrondslag zou daarmee in het basisscenario de premiestijging door de vergrijzing vrijwel volledig neutraliseren. Daarbij moet worden aangetekend dat het werkelijke effect mogelijk groter is dan hier aangegeven, doordat de individuele besparingen niet in de modellering zijn opgenomen. Het inkomen bij gepensioneerden zal dus hoger zijn dan hier berekend. Anderzijds zullen de betrekkelijk riantere pensioenen uit het basisscenario wellicht te duur blijken en in de praktijk lager uitvallen.

De extra lasten voor gepensioneerden betekenen een lager netto inkomen. Gemiddeld genomen zakt op de lange termijn (2040) het netto inkomen van huishoudens van ouderen naar ongeveer 52 procent van dat van jongeren tegen 58 procent in het basisscenario. Vooral de gehuwden hebben het meeste aanvullende pensioen en zakken daardoor uiteindelijk naar 69 procent van het inkomen van jongeren, terwijl ze in het basisscenario stegen naar 77 procent.

De coëfficiënt voor de inkomensongelijkheid tussen ouderen en jongeren neemt door de extra lasten sterker toe dan in het basisscenario, namelijk van 0,014 in 1995 naar 0,031 op de lange termijn in plaats naar van 0,020 in het basisscenario. Omdat de extra lasten alleen betaald worden over het inkomen boven de AOW, werkt de maatregel nivellerend binnen de groep ouderen. Toch blijft desondanks de coëfficiënt voor de inkomensongelijkheid binnen de groep ouderen toenemen, maar minder dan in het basisscenario, namelijk van 0,044 in 1995 naar 0,068 in plaats van 0,083 in 2040. De ongelijkheid tussen (gehuwde) mannen enerzijds en weduwen respectievelijk gescheiden vrouwen anderzijds wordt kleiner respectievelijk groeit minder dan in het basisscenario.

Figuur 7.7 Quintielverdeling van huishoudens van ouderen in het basisscenario en bij premieheffing bij gepensioneerden, 2000-2040 (netto inkomens met schaalfactor)

Bron: WRR.

^{10]} Deze schatting is hoger dan die van de Commissie Drees, maar deze rekende nog met het voor-Oortse systeem.

Figuur 7.7 laat zien dat de premieheffing bij gepensioneerden het aantal ouderen in het laagste quintiel nauwelijks doet toenemen. Wel verhuizen bijna alle ouderen uit het hoogste quintiel en een flink deel uit het vierde naar de quintielen drie en twee. De inkomensstijging door aanvullend pensioen wordt daardoor bij toekomstige ouderen goeddeels afgeroomd. Per saldo blijft ten opzichte van het startjaar van de simulatie een verschuiving van het laagste naar het derde quintiel over, waarbij bedacht moet worden dat vooral het inkomen in het laagste quintiel ten opzichte van het gemiddelde inkomen lager uitvalt dan in het startjaar.

Bij uitsplitsing naar huishoudentype blijkt dat hetzelfde patroon zich bij alle huishoudensvormen voordoet, uiteraard naar de verhouding waarin die huishoudensvormen zich in de verschillende quintielen ophouden. Omdat er aanzienlijk meer gehuwden en mannen dan alleenstaande vrouwen uit de hogere quintielen kunnen verhuizen, wordt de inkomensverdeling tussen leefvormen gelijk. Op de lange termijn (2040) bevindt 73 procent van de ouderen zich in de laagste twee quintielen, tegen 67 procent in het basisscenario. Van de gescheiden vrouwen valt 94 procent hierin, maar in het basisscenario was dat ook al 90 procent. Weduwnaars verliezen volgens deze maat het meest: van hen valt na premieheffing 57 procent in de laagste twee quintielen, tegen 50 procent in het basisscenario.

Samenvattend kan gesteld worden dat het aanspreken van het inkomen boven de AOW bij gepensioneerden voor de financiering van de AOW tot een vermindering van de AOW-premie kan leiden. Maar het gevolg is tevens dat de inkomensongelijkheid tussen ouderen en jongeren daardoor toeneemt. Alle lastenstijging die na de karige indexering van de AOW nog overblijft, wordt in deze variant afgewenteld op de toekomstige ouderen. Tot 2015 à 2020 resulteert in deze variant namelijk een lagere AOW-premie dan thans; daarna een iets hogere. Ouderen die alleen op de AOW zijn aangewezen zien hun inkomen in verhouding tot de gemiddelde inkomens dalen. Bij ouderen met een aanvullend pensioen wordt de inkomensstijging die door de hogere pensioenen voor de jongere cohorten in het basisscenario ontstaat, geheel afgeroomd.

Deze resultaten doen de vraag rijzen of het niet beter zou zijn het extra draagvlak niet aan te wenden voor een beperking van de premiestijging, maar voor een beperking van de inkomensachterstand van ouderen op jongeren. In de politiek kan zo'n koppeling van maatregelen tot stand worden gebracht, maar hij blijft kwetsbaar. Wanneer eenmaal het besluit genomen is de tarieven van gepensioneerden en die van jongeren gelijk te trekken, kan in latere jaren gemakkelijk alsnog worden besloten de AOW-uitkering toch maar niet teveel te verhogen.

7.2.4 De AOW-leeftijd

Mogelijk maakt de vergrijzing een verhoging van de AOW-leeftijd wenselijk voor de baby-boomgeneratie. Het is immers deze generatie die door zijn omvang de kosten van de AOW sterk doet oplopen. Een hogere AOW-leeftijd beperkt het uitkeringsvolume. Daarnaast wordt de heffingsgrondslag verbreed, doordat werkenden langer premie betalen. Het laatste effect is veel minder omvangrijk dan het eerste.

In verschillende landen is het beleid erop gericht de pensioenleeftijd te verhogen (zie par. 2.3.1). Daarbij moet wel worden bedacht dat dit beleid vaak gepaard gaat met een flexibele uittredingsleeftijd. Aangezien het uittredingsgedrag tamelijk inelastisch lijkt, komt een verhoging van de pensioenleeftijd in de praktijk goeddeels neer op een verlaging van de uitkeringsnorm.

Zolang in Nederland de AOW-leeftijd niet flexibel is (zie par. 8.2.3.2), moet hier een scherper onderscheid worden gemaakt tussen verhoging van de AOW-leeftijd en aanpassing van het uitkeringsniveau dan elders. Als het uit-

tredingsgedrag hier even inelastisch is als elders, bestaat het risico dat het uittredingsgedrag zich niet aan de hogere AOW-leeftijd aanpast. In dat geval zou het uitkeringsvolume in de arbeidsongeschiktheidsregelingen, VUT en werkloosheidsregelingen toenemen. Meestal zijn de uitkeringen daar hoger dan de AOW-uitkering, waardoor per saldo een averechts effect zou kunnen ontstaan. Verhoging van de AOW-leeftijd heeft dan ook alleen zin als de wegleffecten beperkt blijven. In sommige sectoren is dat nauwelijks realistisch: de bouwnijverheid kent bijvoorbeeld nu al veel voortijdige uitval. Een hogere AOW-leeftijd zal dat niet veranderen.

Wanneer een verhoging van de AOW-leeftijd noodzakelijk wordt gevonden, dan is het van belang dat tijdig beleid geformuleerd wordt om burgers in staat te stellen door middel van eigen besparingen op deze nieuwe situatie te anticiperen. Ze kunnen dan zelf zien in hoeverre ze hun gedrag veranderen en in hoeverre ze op eigen kosten zullen uittreden. Zowel de WRR als de Commissie Drees kozen circa 2010 als ingangsjaar voor een eventuele hogere AOW-leeftijd, het jaar dat de voorhoede van de baby-boom de huidige AOW-leeftijd bereikt. Een beslissing daarover zou rond de eeuwwisseling moeten worden genomen. Dat betekent dat beslissingen over de AOW-leeftijd genomen zouden moeten worden op een tijdstip dat nog onvoldoende duidelijkheid bestaat over de omvang van de wegleffecten.

Als de AOW-leeftijd verhoogd wordt, staan pensioenfondsen voor de keuze of ze die verandering zullen volgen. Uiteraard hoeft de reactie niet bij alle fondsen dezelfde te zijn.

Als fondsen in het geheel geen actie ondernemen zal het aanvullend pensioen op het 65ste jaar blijven ingaan, terwijl de AOW dan nog op zich laat wachten. Werknemers zouden hun aanvullend pensioen in dat geval kunnen gebruiken om hun werktijd te verminderen en dus met deeltijdpensioen te gaan. Ook zouden ze door middel van individuele besparingen de periode tussen 65 en 67 jaar kunnen overbruggen.

Pensioenfondsen kunnen ook besluiten de pensioenleeftijd te handhaven en de AOW tijdelijk te overbruggen. Voor deelnemers aan een pensioenregeling verandert in dat geval weinig; voor niet-deelnemers gaat het AOW-pensioen later in. In feite betekent deze variant dat de AOW gedurende de eerste periode van de pensionering geprivatiseerd wordt. Veel van de te verwachten effecten lopen dan weg in de toenemende premie bij het aanvullend pensioen. Ten slotte kunnen pensioenfondsen besluiten de pensioenleeftijd eveneens te verhogen. Omdat de reservering altijd afgestemd is geweest op een ingangsdatum van 65 jaar, houden pensioenfondsen in dat geval veel geld over. Het is redelijk aan te nemen dat pensioenfondsen de reeds opgebouwde rechten zodanig zullen compenseren dat geen opgebouwde waarde verloren gaat.

Om de gevolgen van een hogere AOW-leeftijd in kaart te brengen is een variant berekend waarin de AOW-leeftijd in 2010 wordt opgetrokken tot 67 jaar: de 67-variant. Het besluit hierover valt in 1997. Aangenomen is dat pensioenfondsen eveneens de pensioengerechtigde leeftijd verhogen, omdat een uitbreiding van de pensioenrechten gezien de olopende kosten niet voor de hand ligt. De opbouwperiode wordt dan standaard 42 in plaats van 40 jaar. Het opbouwpercentage per jaar wordt daarom zodanig verlaagd dat het opgebouwde percentage bij een volledige diensttijd constant blijft; reeds opgebouwde rechten blijven uiteraard gehandhaafd. Daarnaast kan bij een latere ingangsdatum voor eenzelfde reserve een hoger pensioen worden toegekend. Aangenomen is dat fondsen alle pensioenrechten van degenen die na 2010 met pensioen zullen gaan met 13 procent verhogen, hetgeen actuariael neutraal is. Bij het eindloonsysteem wordt de eenmalige verhoging verrekend in het aantal opgebouwde dienstjaren; dat betekent dat op deze compensatie voor de latere ingangsdatum ook backservice wordt opgebouwd.

Het effect van een twee jaar hogere AOW-leeftijd voor de AOW-premie bedraagt 1,9 procentpunt in 2010 in vergelijking met het basisscenario. Geleidelijk loopt dit verder op tot 2,5 procentpunt rond 2030, maar daarna loopt het effect weer terug naar het oude niveau. De premies voor de VUT en de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) stijgen elk met ruim 1 procent van de loonsom. Per saldo nemen de totale lasten van AOW, VUT en arbeidsongeschiktheidsregelingen toe ten opzichte van het basisscenario met 0,8 à 0,9 procent van de loonsom. Voor de omslagregelingen resulteert dus een averechts effect.

Daarbij moet worden opgemerkt dat de AOW als publieke regeling meer een collectieve last is dan de WAO of VUT. Naar hun uitwerking op de loonkosten en de wig zijn deze lasten evenwel vergelijkbaar met die van de AOW, omdat ze via CAO's voor hele bedrijfstakken gelden. Wel zou een verhoging van de AOW-leeftijd wellicht de druk op sociale partners verhogen om de vervroegde uittreding aan te pakken, omdat de kosten daarvan bij een uitgestelde AOW stijgen.

De premie voor de aanvullende pensioenen neemt al voor 2010 af, omdat op de hogere AOW-leeftijd wordt geanticipeerd. Gemiddeld bedraagt de afname 1 procentpunt rond de eeuwwisseling, rond 2020 circa 2 en rond 2040 bijna 3 procentpunt. Wanneer we de kosten van de aanvullende pensioenen ook in de afweging betrekken, dan resulteert voor degenen die aan een pensioenregeling deelnemen per saldo een kostendaling die oploopt tot 1 à 2 procentpunt van de loonsom. De verschillen per fonds zijn niet al te groot. De middelloonregelingen en het PGGM zien de premie iets minder dalen dan gemiddeld; de andere fondsen iets meer.

Op basis van het bovenstaande kunnen we concluderen dat een hogere AOW-leeftijd niet zinvol is als niet tegelijkertijd de arbeidsparticipatie stijgt. Zowel door de Commissie Drees als in het rapport Ouderen voor ouderen was al dezelfde conclusie getrokken.

Als we naast de eerder genoemde aannamen ook veronderstellen dat de VUT-leeftijd, die in het basisscenario tussen 1995 en 2000 wordt opgetrokken tot 62 jaar, daarna verder omhoog gaat tot 64 jaar in 2005 en verder aannemen dat de participatiecijfers en arbeidsongeschiktheidskansen uit het Balanced Growth scenario gerealiseerd worden, dan nemen de totale lasten van AOW, VUT en arbeidsongeschiktheidsregelingen af ten opzichte van het basisscenario, maar dit moet geheel aan de gewijzigde veronderstellingen rond de vervroegde uittreding worden toegeschreven en zou zonder verhoging van de AOW-leeftijd ook zijn gerealiseerd. In vergelijking met een variant met een hogere participatiegraad, maar zonder hogere AOW-leeftijd resulteert de hogere AOW-leeftijd opnieuw in een averechts effect wanneer we de weglek naar de VUT en arbeidsongeschiktheidsregelingen in de beschouwing betrekken. Het averechtse effect is echter iets kleiner dan zonder de verhoging van de participatiegraad.

De extra veronderstellingen hebben ook invloed op de premiereductie die bij de aanvullende pensioenen mogelijk is, aangezien bij een lager arbeidsongeschiktheidsrisico en een hogere VUT-leeftijd ook de premievrije opbouw van pensioenrechten vermindert. Dit is evenwel geen resultaat van de hogere pensioenleeftijd.

Door de uitgestelde pensionering stijgt in de 67-variant het aantal jaren waarin pensioen kan worden opgebouwd, maar de opbouw per jaar vermindert. Degenen die voor 1997 al pensioenrechten hadden opgebouwd, hebben echter meer opgebouwd dan ze na eenzelfde loopbaan onder het nieuwe systeem zouden hebben gedaan. Daarnaast worden alle reeds opgebouwde rechten in 1997 opgehoogd om te compenseren voor de latere ingangsdatum. Het gemiddelde pensioenresultaat neemt door de genoemde effecten tijdelijk toe ten opzichte van het basisscenario.

Het gemiddelde netto huishoudensinkomen van ouderen ten opzichte van dat van jongeren is in de 67-variant na 2010 ongeveer 2 procentpunt hoger dan in het basisscenario, zowel door het hogere pensioenresultaat als doordat personen tussen 65 en 67 nog niet gepensioneerd zijn. Rond 2020 is het verschil het grootst (2,4 procentpunt). De stijging ten opzichte van het basisscenario komt vooral bij de gehuwden terecht: 4,4 procentpunt in 2020. Gescheiden vrouwen (en in minder mate ook weduwen) zien hun inkomen in verhouding tot dat van jongeren dalen ten opzichte van het basisscenario. Dat komt doordat de AOW voor hen later ingaat. Voor weduwen zal dat in veel gevallen gecompenseerd worden door een uitkering uit de Algemene Weduwen- en Wezenwet of Algemene Nabestaandenwet; voor veel gescheiden vrouwen betekent dit een voortgezette ABW-uitkering.

Door de genoemde effecten neemt de coëfficiënt voor de inkomensongelijkheid binnen de groep ouderen meer toe dan in het basisscenario, vooral in de periode tussen 2010 en 2030 als er zowel ouderen zijn die voor als ouderen die na 2010 met pensioen zijn gegaan: in 2015 is de coëfficiënt gestegen tot 0,070 in plaats van 0,059. De coëfficiënt voor de ongelijkheid tussen ouderen en jongeren neemt in de jaren na 2010 minder toe dan in het basisscenario; op de lange termijn verdwijnt dit verschil.

Concluderend kunnen we stellen dat vanuit het oogpunt van beheersing van de collectieve lasten een verhoging van de AOW-leeftijd alleen zinvol is als zowel de participatiegraad van ouderen toeneemt alsook het uitkeringsniveau van VUT en arbeidsongeschiktheidsregelingen afneemt. Wanneer alleen de participatiegraad stijgt, is de lastenstijging bij de VUT en arbeidsongeschiktheidsregelingen groter dan de besparing bij de AOW. Het is niet duidelijk of de sterke reductie in de arbeidsongeschiktheidspercentages, die het gevolg is van de ingrepen in de WAO, voldoende is om de weglek naar de arbeidsongeschiktheidsregelingen in te dammen.

Een terugdringing van de vervroegde uittreding tot een niveau dat nodig is om een verhoging van de AOW-leeftijd per saldo effectief te doen zijn, resulteert in een sterke daling van de kosten van arbeidsongeschiktheid en vervroegde uittreding. De ruimte die daardoor ontstaat zal waarschijnlijk voldoende zijn om de stijging van de AOW-premie te kunnen incasseren. In dat geval is een verhoging van de AOW-leeftijd alleen interessant als de vergrijzing sterker is dan verwacht en het voornemen bestaat de AOW volledig welvaartsvast te houden.

Wanneer we ook de aanvullende pensioenen in het beeld betrekken resulteert een gunstiger beeld. Als pensioenfondsen de pensioenleeftijd eveneens verhogen, leidt dit (voor deelnemers) tot een premiedaling, die samen met de daling bij de AOW groter is dan de stijging bij de VUT en arbeidsongeschiktheidsregelingen.

Bovendien heeft de compensatie die pensioenfondsen bieden om de reeds opgebouwde rechten te waarborgen het effect dat cohorten die al een deel van hun pensioen hebben opgebouwd een hoger pensioenresultaat bereiken dan zonder verhoging van de pensioenleeftijd. Dat effect is vooral sterk in de periode tussen 2010 en 2020.

7.3 Ingrepen in de aanvullende pensioenen

7.3.1 De indexering van de rechten van premievrijen

In het basisscenario is uitgegaan van welvaartsvaste pensioenen. In paragraaf 6.5.2 is gebleken dat de indexering van slapersrechten op hetzelfde niveau als de ingegane pensioenen tot een flinke extra kostenpost leidt bij de aanvullende pensioenen. De vrij forse premiestijgingen die in het basisscenario resulteerden, zullen in veel gevallen problemen opleveren. Waar op de pensioenen bezuinigd moet worden, en waar de rechten van slapers dezelfde zijn

als die van gepensioneerden, zal al gauw het adagium 'even slecht is ook gelijk' gelden.

De pensioenregelingen worden beheerd door vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers. Liever dan de pensioenrechten van actieven aan te tasten zullen deze partijen ervoor kiezen degenen die de actieve dienst verlaten hebben, minder in de gestegen welvaart te laten deelhebben c.q. niet te laten delen in de overrente. Daarbij moet wel bedacht worden dat het vooruitzicht van een niet waardevast pensioen ook voor werkenden niet prettig is.

Eenzijds kan tegen een beperking van de indexering niet veel bezwaar bestaan. Het pensioenrecht is uitgesteld loon en de basis is al gegarandeerd via de AOW. Het is dan niet nodig dat de actieven nog extra reserveren voor een verhoging van de rechten van degenen die geen premie meer betalen. Anderzijds hebben vooral slapers naar verhouding tot hun evenredig deelrecht te veel premie betaald; daar zou een betere behandeling tegenover mogen staan.

In de waardevaste en nominale varianten zal onderzocht worden wat de gevolgen zijn van een lagere indexering voor de premievrijen dan in het basis-scenario. In de waardevaste variant volgen de premievrijen de prijsindex; in de nominale variant worden premievrije rechten niet meer verhoogd.

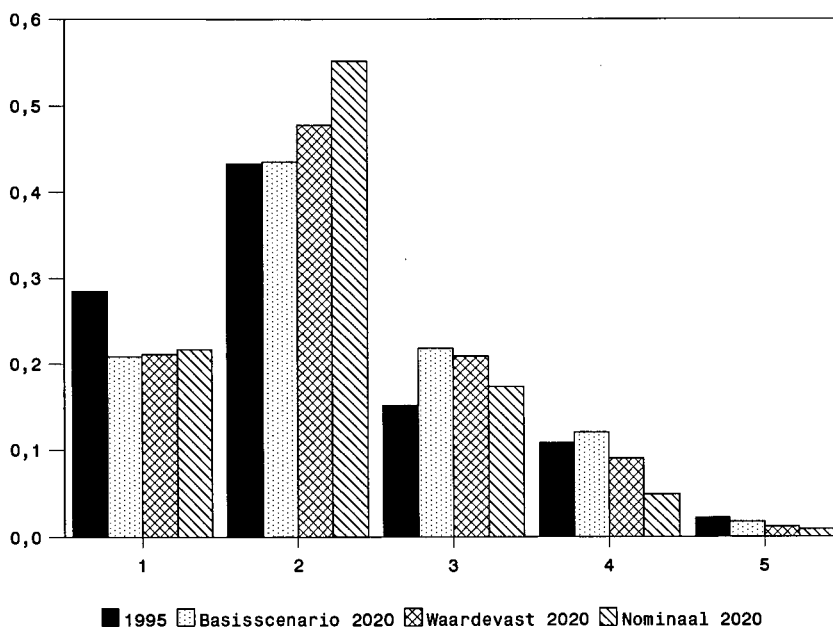
De indexering van de rechten van premievrijen heeft veel invloed op de benodigde lasten-batenpremie. In de waardevaste variant is gemiddeld tot 2010 1 à 2 procentpunt minder premie nodig dan in het basisscenario. Later loopt dit op tot 5 (2020) à 6 procentpunt (2040). In de nominale variant is de premiereductie veel groter, namelijk 4 procentpunt in 2010, oplopend tot 13 op de lange termijn. De grootste reductie ontstaat bij de fondsen met de hoogste premies, maar in verhouding tot de benodigde premies zijn de reducties overal ongeveer even groot. De verregaande reductie van de benodigde premies in de nominale variant leidt evenwel nog steeds niet tot een stabiele premie. Onder de gemaakte veronderstellingen over inflatie, rendementen en loongroei blijft de premie zich ook zonder indexering van premievrijen op de lange termijn verdubbelen.

Uiteraard kan de genoemde kostenreductie alleen gerealiseerd worden ten koste van de inkomenspositie van ouderen. In de waardevaste variant beginnen de effecten vanaf 2010 flink toe te nemen als gevolg van de dan veronderstelde toename van de reële loongroei; premievrijen delen daar niet in. In de nominale variant is de uitholling door inflatie al veel eerder vrij omvangrijk; alleen in de periode van 2006 tot 2010 is een lagere inflatie dan 3 procent verondersteld. Het gevolg hiervan is dat het netto inkomen van huishoudens van ouderen in verhouding tot dat van huishoudens van jongeren in de waardevaste variant (nominale variant) in 2010 2 (7) procentpunt lager uitvalt dan in het basisscenario. Dit loopt op tot 5 (13) procentpunt in 2025 en tot 6 (15) procentpunt in 2040.

De inkomensdaling komt verreweg het hardst aan bij degenen die een substantieel aanvullend pensioen dachten te hebben opgebouwd. Gehuwden houden op de lange termijn 70 (60) procent van het gemiddelde inkomen van jongeren over in plaats van 77 procent in het basisscenario. Weduwen maken zelfs nog een iets grotere achteruitgang mee, doordat de karige indexering bij hen langer doorwerkt. Gescheiden vrouwen hebben weinig pensioenrechten en zouden daarom weinig moeten merken van de gebrekkige indexering. Maar omdat hun rechten langdurig onder het slapersregime vallen, zakken ook zij in de nominale variant op de lange termijn naar 31 procent van het gemiddelde inkomen van jongeren in plaats van de 40 procent uit het basis-scenario. Dat betekent dat ze minder dan 15 procent van hun inkomen uit eigen en verevende pensioenrechten halen.

De inkomenshomogeniteit van de groep ouderen neemt door de lagere indexering toe. Desondanks blijft de theilcoëfficiënt in de waardevaste variant stijgen, zij het minder dan in het basisscenario (van 0,044 naar 0,074 in plaats van naar 0,083). In de nominale variant neemt de inkomensongelijkheid aanvankelijk af, maar stijgt daarna weer tot in 2020 het niveau van 1990 weer is bereikt. Op de lange termijn stijgt hij door naar 0,061. De inkomensongelijkheid binnen de groep ouderen wordt voor een belangrijk deel bepaald door het feit dat gepensioneerden met een behoorlijke uitkering starten, maar deze in de loop van de tijd steeds meer uitgehold zien worden. De inkomensongelijkheid tussen ouderen en jongeren neemt tamelijk dramatisch toe. Deze steeg al in het basisscenario, maar de coëfficiënt verdubbelt in de waardevaste variant en verdrievoudigt ruimschoots in de nominale variant.

Figuur 7.8 **Quintielverdeling van huishoudens van gehuwden in 1995 en in 2020 in het basisscenario, de waardevaste en de nominale variant (65+, netto inkomens met schaalfactor)**

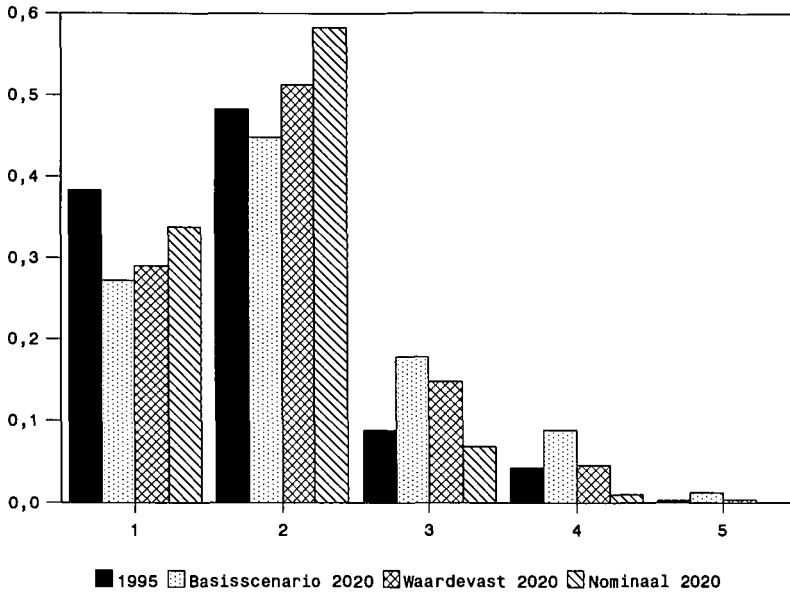
Bron: WRR.

De figuren 7.8 tot en met 7.10 geven de quintielverdelingen van gehuwden, weduwen en gescheiden vrouwen in de waardevaste en nominale variant in 2020. De effecten zijn op relatief korte termijn (vanuit demografisch oogpunt) al vrij groot. Gehuwden (figuur 7.8) verschuiven in vergelijking met het basisscenario vooral vanuit de hogere quintielen naar het tweede quintiel, maar het laagste quintiel blijft hen goeddeels bespaard. Een betrekkelijk bescheiden aanvullend pensioen is al voldoende om van het eerste naar het tweede quintiel te komen; in verhouding tot het totale inkomen weegt bij deze lage pensioenen de gebrekkige indexering minder zwaar. In vergelijking met de situatie in 1995 neemt vooral in de nominale variant het aantal gehuwden in de hogere quintielen dramatisch af. Dankzij het feit dat meer ouderen een aanvullend pensioen zullen hebben opgebouwd blijft de verschuiving van het eerste naar het tweede quintiel uit het basisscenario wel in stand.

De weduwen (figuur 7.9) verbeteren in het basisscenario hun relatieve positie aanzienlijk, maar daarvan blijft in de waardevaste variant slechts een deel, en in de nominale variant helemaal niets over. In tegenstelling tot gehuwden zakken weduwen bij een lage indexering wel terug naar het eerste quintiel, doordat het pensioen waarvan hun uitkering is afgeleid al door de gebrekkige

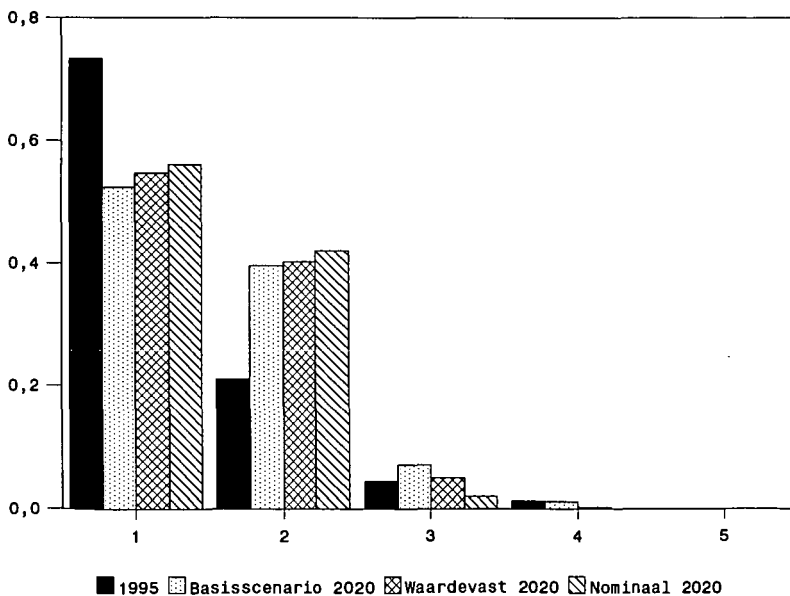
indexering is aangetast. Gescheiden vrouwen (figuur 7.10) merken in de quintielverdeling relatief weinig van de lagere indexering, omdat zij toch al in de laagste quintielen zaten. Wel zakt het aantal gescheiden vrouwen dat tot het derde en hogere quintielen weet door te dringen bij een gebrekkige indexering tot bijna nihil.

Figuur 7.9 Quintielverdeling van huishoudens van weduwen in 1995 en in 2020 in het basisscenario, de waarde vaste en de nominale variant (65+, netto inkomens met schaalfactor)

Bron: WRR.

Figuur 7.10 Quintielverdeling van huishoudens van gescheiden vrouwen in 1995 en in 2020 in het basisscenario, de waarde vaste en de nominale variant (65+, netto inkomens met schaalfactor)

Bron: WKK.

Samenvattend kunnen we stellen dat de indexering van de premievrijen een grote invloed heeft op de benodigde premie voor de aanvullende pensioenen, maar dat zelfs het volledig achterwege laten van indexeringen niet voldoende is om toekomstige premiestijgingen te vermijden. Het is echter wel voldoende om de welvaart van ouderen verregaand te decimeren. De inkomensongelijkheid tussen ouderen en jongeren neemt bij minder dan welvaarts vaste pensioenen zeer sterk toe.

7.3.2 Naar een middelloonsysteem

Bij de gevoeligheidsanalyse in hoofdstuk 6 bleek telkens dat de middelloonregelingen minder gevoelig zijn voor ongunstige ontwikkelingen in de omgeving dan de eindloonregelingen dankzij het feit dat de backservice minder zwaar weegt. De backservice gaat toch al zwaarder wegen naarmate de beroepsbevolking ouder is en naarmate het aantal gepensioneerden toeneemt ten opzichte van het aantal actieve deelnemers.

De omvang van de backservice is niet alleen van belang voor de gemiddelde premie die in deze studie steeds aan de orde is, maar ook voor de premievolatiliteit. Een omvangrijke backserviceverplichting maakt pensioenfondsen kwetsbaar voor onverwachte inflatie en loonstijgingen. Een vermindering van de backservice leidt dus behalve tot een lagere premie bovendien tot risicovermindering. Als gevolg daarvan kan een groter deel van het vermogen risicodragend belegd worden bij een gelijkblijvend risico van onderdekking. Dit leidt op zichzelf tot hetzij extra premiereductie, hetzij de mogelijkheid toch meer pensioenresultaat te bieden dan aanvankelijk overeengekomen, omdat de deelnemer een deel van het beleggingsrisico draagt.

Onder een middelloonregeling met indexering is het opgebouwde pensioenrecht een betere afspiegeling van het inkomen in de actieve fase van het leven dan onder het eindloonsysteem, terwijl het opgebouwde pensioenrecht toch welvaarts vast is. De regering heeft zich een voorstander getoond van middelloonregelingen, maar daar is door de sociale partners vooralsnog niet enthousiast op gereageerd (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, TK 22167; Temminck Tuinstra 1991).

Middelloonregelingen beperken de inkomensherverdeling in de aanvullende pensioenen. Bovenberg (1993) merkt op dat beperking van de herverdeling pensioenen enigszins uit de sfeer van de collectieve lasten haalt, omdat de band tussen betalen en genieten sterker wordt. Pensioenpremies werken daardoor minder verstorend op de arbeidsmarkt.

De meeste incidentele loonstijgingen worden gerealiseerd op een leeftijd tussen de 25 en 40 jaar. Rechten die vroeg in de carrière zijn opgebouwd, zijn onder een middelloonsysteem minder waard dan onder een eindloonsysteem. Onder een eindloonsysteem worden de pensioenrechten van degenen die laat carrière maken of relatief veel loonstijgingen meemaken gedeeltelijk betaald door degenen die dat niet doen.

Maar ook de toedeling van rechten aan actieven en premievrijen is onder een middelloonsysteem minder ongelijk dan onder een eindloonsysteem. Degenen die blijven werken onder een eindloonsysteem mogen rekenen op een backservice over de vroeg in de carrière opgebouwde rechten; de slapers krijgen in elk geval geen backservice voor incidentele loonstijgingen en mogelijk niet eens voor de CAO-loonstijging of zelfs de prijsstijging. Maar slapers hebben indertijd wel meebetaald aan de backservice van de toenmalige oudere actieven; onder een middelloonsysteem zouden ze dat niet gedaan hebben.

Een ander voordeel van een middelloonregeling is dat deze het minder onaantrekkelijk maakt om aan het eind van de beroepsloopbaan over te stappen naar een lichtere functie met een lagere betaling. Onder een klassiek eindloonsysteem worden met zo'n overstap pensioenrechten afgebroken.

Veel eindloonregelingen bevatten al kenmerken van een middelloonsysteem. Knipbepalingen bijvoorbeeld beperken de pensioengevolgen van ongebruikelijk grote loonstijgingen of -dalingen. Verder wordt het pensioen vaak niet bepaald door het loon in het laatste jaar, maar door het gemiddelde van de laatste jaren voor pensionering; soms worden loonsverhogingen na bijvoorbeeld 55 jaar niet meer in het pensioenrecht opgenomen. Met dit soort bepalingen worden knelpunten op het gebied van de arbeidsmobiliteit grotendeels weggenomen. De herverdeling in de pensioenregeling blijft echter bijna onverminderd bestaan, met name die van slapers naar blijvers. Onder een middelloonsysteem met indexering worden deze overdrachten niet geheel beëindigd, maar ze worden wel verminderd.

In de praktijk zijn middelloonsystemen doorgaans minder riant dan eindloonsystemen, maar dat is niet per definitie het geval. Het opgebouwde pensioenrecht wordt immers daarnaast bepaald door het opbouwpercentage per jaar en door de pensioenfranchise. Zo heeft bijvoorbeeld de RABO wel een opbouwstelsel, maar daar staat een relatief hoog opbouwpercentage per jaar tegenover.

Maar wanneer juist de kosten een belangrijk motief zijn om het eindloonsysteem te verlaten, ligt het niet voor de hand dat op een andere plaats in het reglement de kosten weer worden verhoogd. In de middelloonvariant wordt daarom verondersteld dat alle fondsen in 1997 overstappen naar een middelloonsysteem zonder dat de overige parameters van het pensioenreglement worden gewijzigd. De opgebouwde rechten worden geïndexeerd met de CAO-loonstijging en zijn dus gedeeltelijk welvaartsvast.

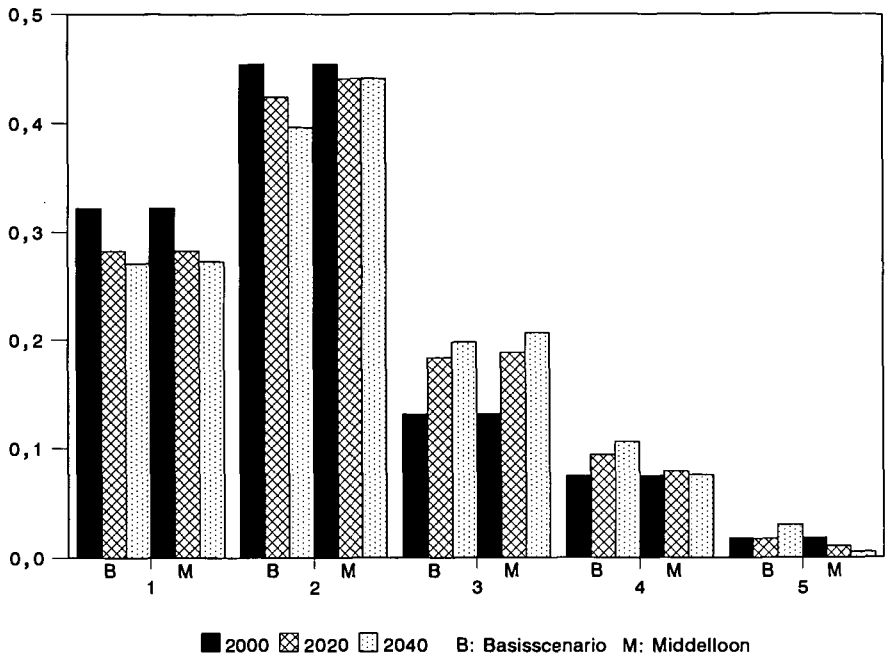
De overstap naar een middelloonsysteem maakt een aanzienlijke reductie van de premiestijging bij de aanvullende pensioenen mogelijk ten opzichte van het basisscenario: gemiddeld 3 procent van de loonsom tussen 2000 en 2010, later oplopend tot 6 à 7 procent. Desondanks blijft in deze variant de premie toch nog stijgen. Vooral als na 2015 het verschil tussen rente en loonstijging terugkeert naar het negatieve historische gemiddelde, kan de premie toch nog tot 17 à 19 procent van de loonsom oplopen, maar ook voor die tijd loopt de premie al op. Alle fondsen met uitzondering van het ABP volgen in deze variant ongeveer hetzelfde patroon. Alleen bij het ABP ligt de premie bijna 3 procentpunt boven het gemiddelde. Het PGGM blijft iets onder het gemiddelde.

De prijs voor de lagere pensioenpremie ligt in een geringere pensioenopbouw. Voor de baby-boomers valt de schade nog erg mee, omdat ze al een behoorlijk pensioenrecht hebben opgebouwd. Ze zitten al min of meer aan de top van hun carrière en voor hen is het verschil tussen middelloon met indexering en eindloon dus niet groot. Maar de cohorten erna voelen de effecten in toenemende mate.

Het quotiënt van het gemiddelde netto huishoudensinkomen van ouderen en dat van jongeren bleef in het basisscenario min of meer stabiel, terwijl het in de middelloonvariant vooral na 2030 vrij scherp daalt. Uiteindelijk hebben ouderen 53 procent van het huishoudensinkomen van jongeren in plaats van 58 procent in het basisscenario.

De coëfficiënt voor de inkomensongelijkheid tussen jongeren en ouderen neemt in de middelloonvariant dan ook meer toe dan in het basisscenario, namelijk van 0,014 in 1995 naar 0,028 in 2040 in plaats van 0,020. De inkomensongelijkheid binnen de groep ouderen neemt minder toe dan in het basisscenario. Ouderen blijven in toenemende mate aanvullend pensioen opbouwen, maar het resultaat stijgt minder dan in het basisscenario. Het verschil tussen gehuwden en niet-gehuwde mannen enerzijds en weduwen respectievelijk gescheiden vrouwen anderzijds neemt verder af respectievelijk minder toe dan in het basisscenario.

Figuur 7.11 Quintielverdeling van huishoudens van ouderen in het basisscenario en in de middelloonvariant, 2000-2040 (netto inkomens met schaalfactor)

Bron: WRR.

Figuur 7.11 geeft de quintielverdeling van ouderen zoals die op de lange termijn resulteert in de middelloonvariant in vergelijking met het basisscenario. Daarbij valt op dat de hoge pensioenen nagenoeg verdwijnen. Ouderen hebben op de lange termijn minder kans om in de twee hoogste quintielen te belanden dan in het startjaar van de simulatie. Het aantal ouderen in het laagste quintiel neemt echter nauwelijks toe ten opzichte van het basisscenario en daalt fors ten opzichte van het startjaar van de simulatie. De middelloonvariant zorgt met andere woorden vooral voor een nivellering binnen de groep die een aanvullend pensioen opbouwt. Degenen die nauwelijks pensioenrechten hebben, hebben ook weinig last van de overstap naar een middelloonsysteem. Bij uitsplitsing naar leefvorm komt dit patroon terug: de terugval in de hoogste quintielen is sterk te vinden bij gehuwden en verzuwden, die daar ook verreweg het meest te verliezen hebben. Gescheiden vrouwen daarentegen moeten het vooral hebben van overgedragen pensioenrechten over de huwelijkperiode. Voor hen zijn de matigende effecten van het middelloonsysteem op de pensioenopbouw in het basisscenario al verregaand gerealiseerd, omdat hun rechten zijn afgeleid van het opgebouwde recht ten tijde van de echtscheiding. Doordat anderen zakken, verbeteren zij zelfs hun relatieve positie.

Samenvattend kan worden gesteld dat een overstap naar het middelloonsysteem tot een flinke reductie van de benodigde pensioenpremie kan leiden, maar dat dit wel ten koste gaat van het pensioenresultaat. De ongelijkheid tussen ouderen en jongeren neemt daardoor toe. Vooral de hoge pensioeninkomens verdwijnen in deze variant. Bij de lagere inkomens zijn de effecten veel beperkter.

7.3.3 Een lager opbouwpercentage bij een lagere franchise

De hoogte van de pensioenfranchise en het opbouwpercentage bepalen samen in hoge mate de kosten van een pensioenregeling. De pensioenfranchise

beoogt de onderbouw van de AOW in het aanvullend pensioen te verdisconteren. Toen pensioenen nog grotendeels voor kostwinners waren bestemd, was de franchise afgestemd op de AOW van die kostwinner. Voor hem werd op die manier de beoogde inkomenscontinuïteit gerealiseerd.

Nu leefvormen pluriformer worden, vormt de wijze waarop in het pensioen rekening wordt gehouden met de AOW-onderbouw een probleem, omdat deze onderbouw afhankelijk is van de persoonlijke situatie van de deelnemer, terwijl de meeste pensioenregelingen juist beogen inkomenscontinuïteit te creëren voor en na pensionering. De Pensioennota stelt dat de directe relatering van de franchise aan de AOW-uitkering van gehuwden niet meer past bij de huidige diversiteit van leefvormen en beveelt een franchise aan die los staat van de AOW. Daarbij wordt het niveau van het minimumloon als richtlijn genoemd (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, TK 22167).

Er is in de praktijk een trend waarneembaar naar lagere pensioenfranchises, waardoor vanaf een lager inkomen aanvullend pensioen wordt opgebouwd. Daarnaast kan voor pensioenfondsen een beleidsmatige franchise, los van de AOW, wenselijk zijn om te voorkomen dat de kosten van pensioenregelingen speelbal worden van het indexeringsbeleid rond de AOW.

In de franchisevariant wordt verondersteld dat alle fondsen de pensioenfranchise verlagen naar f 18.000¹¹. Dat is ongeveer de franchise die nodig is voor tweeverdieners om bij een 70 procent eindlooppensioen vanaf de AOW-uitkering pensioen op te bouwen. Bij een hogere franchise valt er voor hen een gat in de pensioenopbouw. Alleenstaanden en vooral alleenverdieners bouwen bij zo'n franchise aanzienlijk meer op dan 70 procent van het laatste loon.

Een lagere franchise impliceert dat de pensioengrondslag stijgt. Gezien de toch al sterk oplopende lasten is dit niet wenselijk. Daarom wordt de verlaging van de franchise bezien in samenhang met een verlaging van het opbouwpercentage tot een zodanig niveau dat gemiddeld genomen de constante waarde van het op te bouwen recht (nagenoeg) gelijk blijft. De kwaliteit van de pensioenregelingen verandert dus niet. Bij het ABP en PGGM hoeft het opbouwpercentage maar weinig verlaagd te worden, omdat deze fondsen al een relatief lage franchise hebben. Hier resulteert een neutraal opbouwpercentage van 60 procent. Bij de ondernemingspensioenfondsen is een opbouwpercentage van 55 procent neutraal. Bij de overige bedrijfspensioenfondsen telt zowel het feit dat de franchise voorheen relatief hoog was als het gegeven dat de lonen relatief lager zijn dan bij de andere fondsen. Daardoor is een opbouwpercentage van slechts 50 procent neutraal.

In beginsel is de uitruil tussen franchise en opbouwpercentage in deze variant neutraal en zouden de benodigde pensioenpremies gelijk moeten blijven aan die in het basisscenario. De indexering van de franchise speelt echter een verstorende rol. Deze volgt de CAO-lonen en blijft dus iets achter op de gemiddelde loonstijging. Doordat de franchise ten opzichte van het salaris achterblijft, vermindert ook het voordeel van de eenmalige franchiseverlaging, zodat een iets kleinere pensioenopbouw overblijft dan in het basisscenario. Door dit effect wordt toch een gemiddelde premiereductie mogelijk van 1 procentpunt in 2010, oplopend tot 3 procentpunt in 2040.

De lagere franchise in combinatie met een lagere pensioenopbouw heeft een nivellerende werking. Deelnemers met een laag inkomen hebben relatief veel profijt van de lagere franchise, terwijl iedereen evenveel last heeft van het lagere opbouwpercentage. Het aanvullend pensioen wordt daardoor meer evenredig met het verdiende salaris.

De nivellerende werking is terug te vinden in de inkomensverdeling. Weliswaar blijft de coëfficiënt voor de inkomensongelijkheid binnen de groep ouderen in de franchisevariant stijgen, maar deze stijging is minder dan in het

¹¹ Guldens 1995; de lagere franchise gaat in vanaf 1997.

basisscenario, namelijk van 0,044 in 1995 naar 0,071 in 2040 in plaats van 0,083. Het gemiddelde netto huishoudensinkomen van ouderen ten opzichte van dat van jongeren daalt licht. Door de gemiddeld lagere pensioenresultaten loopt de coëfficiënt voor de inkomensongelijkheid tussen jongeren en ouderen verder op dan in het basisscenario, namelijk van 0,014 naar 0,023 in plaats van 0,020.

Samenvattend kan worden gesteld dat een lagere franchise, gekoppeld aan een lager opbouwpercentage ondanks de actuariële neutraliteit op langere termijn toch leidt tot een kleine premiereductie. Het gemiddelde inkomen van ouderen loopt daardoor iets terug. De inkomensongelijkheid binnen de groep ouderen wordt iets kleiner.

7.3.4 Beschikbare Premie Regeling

In de voorgaande paragrafen zijn twee kenmerken van het eindloonsysteem gedeeltelijk losgelaten, namelijk de backservice over eerder opgebouwde rechten en de hoge, aan de AOW gekoppelde franchise. De pensioenopbouw wordt daarmee meer evenredig met het arbeidsinkomen. De variant in deze paragraaf gaat veel verder door op de ingeslagen weg. Bij de overgang naar een beschikbare premiereregeling (BPR) vervalt de franchise en wordt aan de werknemer een percentage van het loon toegekend voor pensioendoelinden. Hij kan daarvoor bij een verzekeraar een op zijn persoonlijke behoeften toegesneden koopsompolis (pensioenleeftijd, nabestaandenpensioen) afsluiten, waardoor elke stelselmatige overdracht tussen individuen of generaties vermeden wordt.

De beschikbare premiereregeling staat vrij ver af van de huidige gebruikelijke pensioenvoorzieningen. Bij pensioenbeheerders is hij impopulair, omdat het inflatierisico geheel bij het individu ligt. Een periode van hoge inflatie zoals de jaren zeventig holt beschikbare premiepensioenen snel uit. De geringe inflatie van het laatste decennium doet deze nadelen gemakkelijk vergeten.

Als gevolg van de vergrijzing en de voorkeur voor individuele verantwoordelijkheid speelt de beschikbare premiereregeling in de discussie weer een belangrijke rol. Het Centraal Planbureau (CPB 1992, 1993) ging uit van een beschikbare premiereregeling in het Balanced Growth scenario. Besseling en Zeeuw (1993) tonen zich voorstander van dit systeem, vooral met het doel de uittredingsleeftijd te verhogen. Voor Breunessse (1995) is het beloningskarakter van de pensioenvoorziening een belangrijke reden om te kiezen voor dit systeem. Net als bij Besseling en Zeeuw omvat een van de opties bij Nelissen (1994) ook een geleidelijke vervanging van de AOW door een beschikbare premiereregeling. De vormgeving van de beschikbare premiereregeling is in de verschillende voorstellen zeer divers.

In de BPR-variant beperkt de beschikbare premiereregeling zich tot het aanvullend pensioen en treedt vanaf 1997 in plaats van de bestaande regelingen. In deze variant kunnen deelnemers 15 procent van hun bruto loon besteden aan pensioendoelinden. Deze premie ligt lager dan in de middelloonvariant, maar hoger dan in de nominale variant. Om zoveel mogelijk vergelijkbaarheid te behouden met het bestaande systeem blijft de entreeleeftijd van 25 jaar gehandhaafd; voor die leeftijd is alleen het nabestaandenpensioen verzekerd. Reeds opgebouwde rechten worden omgezet in een koopsompolis.

De beschikbare premie is strikt persoonlijk en in de hier besproken variant onafhankelijk van de leeftijd. Jongeren kunnen dus een veel hoger pensioenrecht kopen dan ouderen. Dit werkt uiteraard in het nadeel van met name de baby-boomers, die in het verleden wel als jongere de pensioenen van hun voorgangers hebben gefinancierd, maar nu op zichzelf aangewezen raken. Voor de generatie na de baby-boom is het systeem over de hele levenscyclus genomen neutraal: als jongeren zijn ze in het voordeel, als ouderen straks in het nadeel in vergelijking met het huidige systeem. De hier gekozen variant laat dus het optimale effect zien van de mogelijkheden voor de huidige jongeren om hun

pensioen veilig te stellen ten koste van de baby-boomers. Bij een naar leeftijd oplopende beschikbare premie is dit in veel mindere mate het geval.

Door het wegvallen van de franchise komt de pensioenpremie niet langer vooral ten goede aan hoger betaalden. Ook aan de overdrachten van slapers naar blijvers en van personen met een vlak loonprofiel naar die met een steil loonprofiel komt een eind.

Bij een strikt persoonlijke premie past verder dat de keuze voor een nabestaandenpensioen geheel vrij is (zie par. 8.3); alleen gehuwde mannen kiezen hiervoor¹². Voorts is er (alweer om de maximale mogelijkheden voor de huidige jongeren te verkennen) geen premievrije opbouw meer voor VUT-ers en arbeidsongeschikten. Wel blijft de VUT op zichzelf in deze variant buiten de beschikbare premiereregeling.

Ten slotte kan in een beschikbare premiereregeling geen sprake zijn van waardevaste of welvaartsvaste pensioenen. In plaats daarvan treedt een winstdelingsregeling voor de overrente. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat de veronderstelde ontwikkelingen in lonen, prijzen en rendementen gemiddelde waarden zijn over een langere periode. De grote volatiliteit in pensioenresultaten die ontstaat door de onvoorspelbaarheid van deze grootheden (zie par. 6.4.1) zal dus in de resultaten niet naar voren komen.

Per definitie heeft de beschikbare premiereregeling een stabiele premie. Deze ligt tot 2010 boven die in het basisscenario; maar als daarna de premie in het basisscenario snel oploopt blijft in deze variant de premie 9 (2020) tot 11 procent (2040) daarop achter.

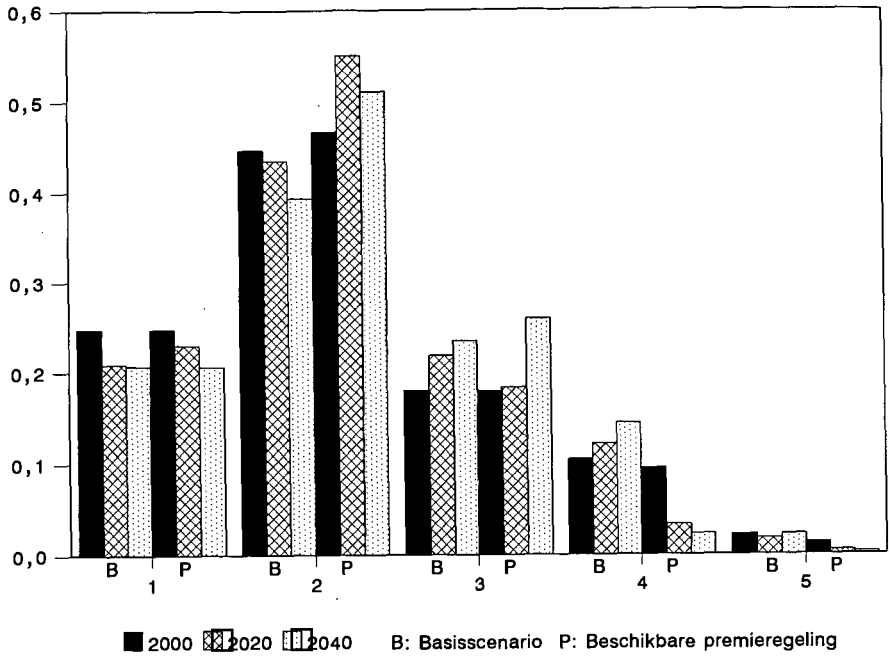
De pensioenopbouw is in de BPR-variant duidelijk lager dan in het basisscenario en ook lager dan in de middelloonvariant, met name rond 2020; op de lange termijn is het verschil met de middelloonvariant veel kleiner. Vooral de baby-boom kan aan het eind van de loopbaan voor de beschikbare premie geen grote pensioenrechten meer kopen.

Het quotiënt van het gemiddelde netto inkomen van huishoudens van ouderen en dat van jongeren bleef in het basisscenario min of meer stabiel, maar daalt in de BPR-variant over de gehele periode scherp tot uiteindelijk 46 procent. De coëfficiënt voor de inkomensongelijkheid tussen jongeren en ouderen neemt toe van 0,014 tot 0,042 in 2040 in plaats van 0,020 in het basisscenario. Binnen de groep ouderen neemt de inkomensongelijkheid aanvankelijk af door de slechtere pensioenresultaten van de baby-boom, maar na 2025 groeit deze coëfficiënt weer tot 0,051 in 2040, boven het huidige niveau van 0,044 (in het basisscenario groeide de ongelijkheid binnen de groep ouderen sterk). De ongelijkheid tussen (gehuwde) mannen en weduwen neemt aanvankelijk net als in het basisscenario af, maar loopt na 2025 weer op. Het verschil met gescheiden vrouwen neemt minder toe dan in het basisscenario.

Gemiddeld genomen is de kans om tot het laagste quintiel te behoren in de BPR-variant even groot als in het basisscenario. De concentratie in het tweede quintiel is duidelijk sterker, vooral in de periode waarin de baby-boom gepensioneerd is. Het inkomen in het tweede quintiel ligt op de lange termijn lager ten opzichte van het gemiddelde dan in het basisscenario. De kansen om tot het vierde en vijfde quintiel te behoren zijn duidelijk lager dan in het basisscenario. Figuur 7.12 laat zien dat vooral gehuwden in inkomen achteruit gaan. Hun kans om tot het laagste quintiel te behoren is voor de baby-boomers groter dan in het basisscenario. De kans om tot het derde quintiel te behoren groeit niet zoals in het basisscenario; de kans op een plek in de hogere quintielen is nagenoeg nihil. De gehuwden van de verloren generatie doen het beter met vooral een sterke groei in het derde quintiel, maar duidelijk minder goed dan in het basisscenario.

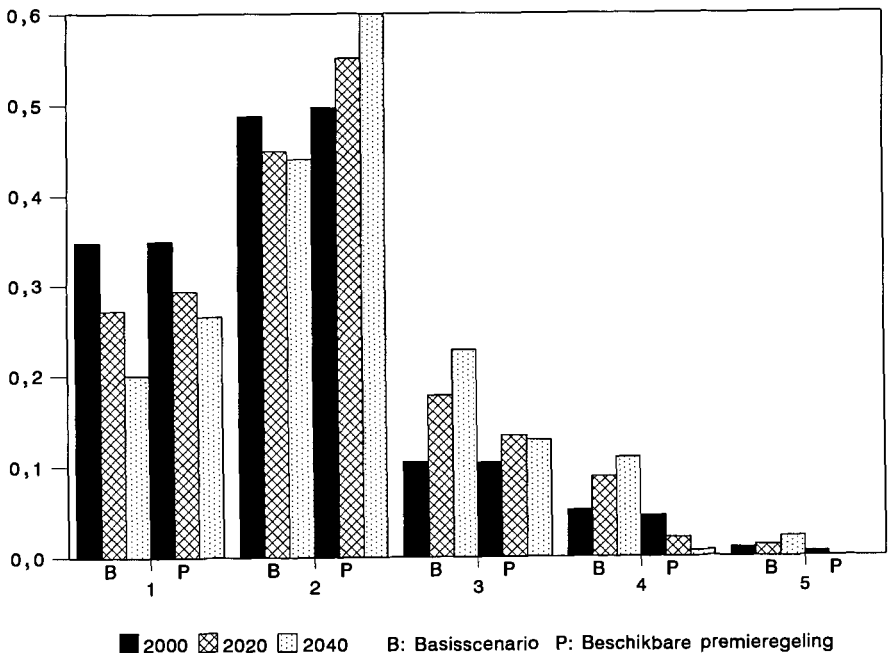
^{12]} De omvang van het verzekerde nabestaandenpensioen (risico) is 70% van het ouderdompensioen dat ontstaat als de huidige pensioenopbouw ongewijzigd wordt voortgezet. In de praktijk nemen de opgebouwde rechten per jaar echter met de leeftijd af. Voor jongeren is het verzekerde nabestaandenpensioen gemaximeerd op 70% van het salaris.

Figuur 7.12 **Quintielverdeling van huishoudens van gehuwden in het basisscenario en in de BPR-variant, 2000-2040 (65+, netto inkomens met schaalfactor)**

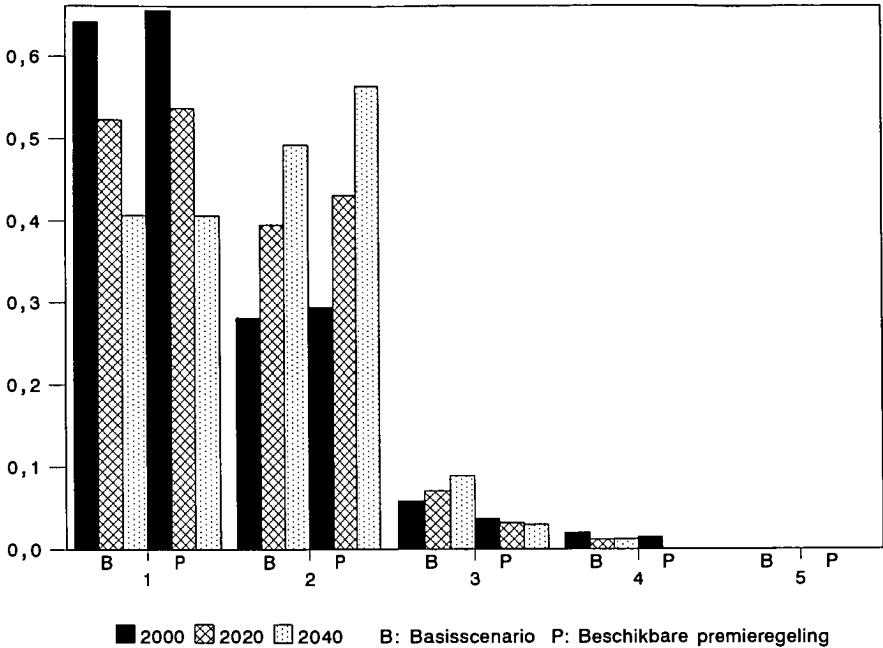
Bron: WRR.

Figuur 7.13 **Quintielverdeling van huishoudens van weduwen in het basisscenario en in de BPR-variant, 2000-2040 (65+, netto inkomens met schaalfactor)**

Bron: WRR.

Figuur 7.14 **Quintielverdeling van huishoudens van gescheiden vrouwen in het basisscenario en in de BPR-variant, 2000-2040 (65+, netto inkomens met schaalfactor)**

Bron: WRR.

Bij de weduwen (figuur 7.13) verliezen in de BPR-variant vooral de hogere inkomensgroepen aan relatieve welvaart. Bij hen doen de leden van de verloren generatie het niet beter dan de baby-boomers. Weliswaar levert de beschikbare premie voor de gehuwden aanvankelijk meer op, maar inflatie heeft het pensioen van deze groep al enige tijd aangetast op het moment dat vrouwen weduwe worden. De kans om tot het laagste quintiel te behoren is echter duidelijk kleiner dan nu. Bij de gescheiden vrouwen (figuur 7.14) is de kans om tot het eerste quintiel te behoren dezelfde als in het basisscenario, maar de concentratie in het tweede quintiel is, vooral op de lange termijn, groter ten koste van de hogere quintielen.

Samenvattend kan gesteld worden dat de overgang naar een beschikbare premieregeling de pensioenlasten per definitie beheersbaar houdt, maar dat de pensioenresultaten tegenvallen. Ouderen verdwijnen vooral uit de hogere inkomensgroepen. Degenen die onder de huidige omstandigheden goede pensioenen opbouwen hebben het meest te verliezen. Verder tast de inflatie de pensioenen op den duur aan, omdat er slechts sprake is van winstdeling in plaats van indexering. Vooral weduwen hebben daar last van.

Van de behandelde instrumenten heeft de beschikbare premieregeling de grootste differentiërende werking naar generaties. Baby-boomers hebben weliswaar onder het huidige systeem al een belangrijk deel van hun pensioenrechten opgebouwd, maar als ze het voor het resterende deel moeten hebben van koopsommen zijn ze duidelijk in het nadeel ten opzichte van jongere cohorten.

De ongelijkheid in de simulaties is een vergaande onderschatting van de ongelijkheid die tussen opeenvolgende cohorten kan ontstaan als gevolg van wisselende rendementen en inflatie. Het is slechts een projectie van de verwachte ongelijkheid. Door de onvoorspelbaarheid van de genoemde grootheden kan de praktijk heel anders uitpakken.

7.4 Conclusie

In dit hoofdstuk zijn verschillende beleidsmogelijkheden voor de AOW en het aanvullend pensioen op hun effecten getoetst. Tabel 7.1 vat de effecten van de onderzochte beleidsinstrumenten voor de AOW samen.

In de welvaartsvaste variant werd ook de incidentele loonstijging aan de AOW-gerechtigden doorgegeven. Dit leidt tot een aanzienlijk hogere premie voor de AOW, maar de hogere franchise die hiermee gepaard gaat, maakt een lagere premie bij de aanvullende pensioenen mogelijk. Dit geldt alleen als (zoals in tabel 7.1) de incidentele loonstijging niet in de aanvullende pensioenuitkeringen wordt doorgegeven; bovendien treedt de besparing op de premie voor het aanvullend pensioen alleen op bij deelnemers in een pensioenregeling. De inkomensongelijkheid tussen ouderen en jongeren die in het basisscenario ontstaat, wordt daarmee meer dan ongedaan gemaakt. Degenen die voor hun inkomen grotendeels van de AOW afhankelijk zijn (met name gescheiden vrouwen) profiteren het meest. Het inkomen in het laagste quintiel stijgt hierdoor.

Tabel 7.1 Invloed van beleidsinstrumenten voor de AOW, veranderingen ten opzichte van het basisscenario

Variant	Welvaarts- vaste uitkering	Geen toeslag jongere partner	Uniforme uitkerings- norm 60%	AOW-Premie over aanvullend pensioen	AOW-leeftijd 67 jaar in 2010
AOW-premie (percentage premieplichtig inkomen)					
2010	1,8	-0,5	-0,6	-0,9	-1,9
2025	4,5	-0,4	-0,8	-2,0	-2,3
2040	7,2	-0,4	-1,2	-2,8	-2,0
Premie aanvullend pensioen (percentage loonsom)					
2010	-0,7	0	0	0	-1,2
2025	-2,5	0	0	0	-2,4
2040	-3,9	0	0	0	-2,8
Inkomen in laagste quintiel als percentage van hoogste (1995: 29%)					
2040	3,9	-0,1	-0,5	-0,6	-0,3
Netto huishoudensinkomen van ouderen als percentage van dat van jongeren (1995: 58%)					
2040	11,9	-0,6	-1,6	-6,5	0,5
Afwijking theilcoëfficiënt ten opzichte van basisscenario in 2040					
Allen	-	0	0	+	0
65-plus	-	0	+	-	+
jong vs oud	---	0	+	++	0
Weduwen vs (gehuwde) mannen (65+)	---	--	+++	-	+
Gescheiden vrouwen vs (gehuwde) mannen (65+)	--	-	++	-	+

Bron: WRR.

Afschaffing van de toeslag voor de jongere partner levert als bezuiniging op de AOW weinig op, maar vermindert opmerkelijk genoeg de inkomensongelijkheid naar leefvorm binnen de groep ouderen. De toeslag komt kennelijk terecht bij degenen die hem het minst nodig hebben en werkt dus als instrument van inkomenspolitiek averechts. Hij kan daarom maar beter geleidelijk worden afgeschaft. In het belang van de rechtszekerheid is daar een overgangstermijn voor nodig van bijvoorbeeld tien jaar.

Een uniforme uitkeringsnorm van 60 procent zou de uitvoeringsproblemen bij de AOW verkleinen en levert bovendien een kleine premiedaling op. Voor een substantiële daling van de AOW-premie zou een lagere uitkering gekozen moeten worden. De inkomensongelijkheid naar leefvorm stijgt bij een uniforme uitkeringsnorm zeer sterk, gegeven de veronderstelde schaalvoordelen. Als middel om de AOW-uitgaven te beteugelen is een uniforme uitkeringsnorm dus ongeschikt.

Wanneer van ouderen AOW-premie gevraagd wordt over het inkomen boven de AOW kan de AOW-premie dalen, maar daalt het inkomen van ouderen in verhouding tot dat van jongeren eveneens. De inkomensongelijkheid tussen

ouderen en jongeren neemt daardoor toe; binnen de groep ouderen werkt de maatregel nivellerend. Het argument dat toekomstige ouderen over betere inkomens beschikken en dus de premie wel kunnen betalen, is alleen geldig als de AOW meer wordt verhoogd dan de CAO-lonen. Deze maatregel is daarom een geschikt instrument om extra verhogingen van de AOW boven de CAO-lonen te financieren.

Een verhoging van de AOW-leeftijd ten slotte leidt weliswaar tot een lagere AOW-premie, maar de te verwachten uitgavenstijging bij de VUT en de arbeidsongeschiktheidsregelingen maakt de maatregel zeer riskant. Om het instrument effectief te doen zijn zou niet alleen de participatiegraad van ouderen omhoog moeten, maar zouden ook de uitkeringsniveaus van de vervangende regelingen moeten dalen. In die situatie is het echter de vraag of het instrument dan nog nodig is.

Tabel 7.2 geeft de effecten van de onderzochte beleidsinstrumenten voor de aanvullende pensioenen. Ook hier is de indexering het sterkste beleidsinstrument. De backservicelasten nemen zodanig toe dat waarde vaste c.q. welvaarts vaste pensioenuitkeringen aanzienlijk duurder zijn dan ongeïndexeerde. Achterstand bij de indexering van de pensioenuitkeringen leidt tot een (zeer) sterk oplopende inkomensongelijkheid tussen ouderen en jongeren. Binnen de groep ouderen neemt daarentegen de inkomensongelijkheid af, omdat ouderen hun lot in relatieve armoede delen. Weduwen zijn meer nog dan anderen het slachtoffer van een indexeringsachterstand, doordat aan de verweduwd status doorgaans al een periode van pensioenuitkering vooraf gaat, waarin al een achterstand is gecumuleerd. Overigens is het inkomensverschil tussen weduwen en (gehuwde) mannen in het basisscenario op de lange termijn relatief klein, waardoor een kleine vergroting van dit verschil in absolute zin als relatieve grootte zwaar weegt.

Ook de overstap naar een middelloonsysteem leidt tot een flinke premiereductie, maar in vergelijking met het indexeringsinstrument zijn de gevolgen voor ouderen minder zwaar. Personen boven de veertig hebben relatief weinig last van de overstap naar een middelloonsysteem, doordat de grootste incidentele loonstijgingen voor die leeftijd gerealiseerd worden. Vooral jongeren zullen merken dat onder een middelloonsysteem hun vroeg in de carrière opgebouwde rechten relatief weinig waard zijn.

Een sterk verlaagde franchise gecombineerd met een lager opbouwpercentage brengt het pensioen meer in verhouding met het verdiende loon. Vooral degenen met lage inkomens profiteren daarvan. De parameters waren in de variant zo gekozen dat de kwaliteit van de pensioenregeling niet veranderde.

Tabel 7.2 Invloed van beleidsinstrumenten voor de aanvullende pensioenen, veranderingen ten opzichte van het basisscenario

Variant	Waarde vaste uitkeringen	Bevroren uitkeringen	Middelloon-systeem	franchise-variant	BPR-variant
Premie aanvullend pensioen (percentage loonsom)					
2010	-1,8	-4,3	-2,9	-1,1	2,3
2025	-4,9	-12,9	-6,1	-2,4	-9,8
2040	-5,6	-12,6	-7,0	-3,0	-11,5
Inkomen in laagste quintiel als percentage van hoogste (1995: 29%)					
2040	-0,4	-0,8	-0,1	0,1	-0,5
Netto huishoudensinkomen van ouderen als percentage van dat van jongeren (1995: 58%)					
2040	-6,4	-14,7	-5,4	-2,2	-12,2
Afwijking theilcoëfficiënt ten opzichte van basisscenario in 2040					
Allen	+	+	0	0	+
65-plus	-	-	-	-	--
jong vs oud	++	+++	+	+	+++
Weduwen vs (gehuwde) mannen (65+)	+++	+++	---	---	+++
Gescheiden vrouwen vs (gehuwde) mannen (65+)	0	-	-	-	-

Bron: WRR.

Omdat de pensioenfranchise in het basisscenario minder snel stijgt dan het loon, treedt op den duur toch een vermindering van opgebouwde rechten op. Wanneer ten slotte het huidige systeem geheel vervangen wordt door een beschikbare premiesysteem is eveneens een flinke premiereductie mogelijk dankzij het feit dat hier de premie de uitkering bepaalt in plaats van andersom. De premiereductie in de uitgewerkte variant is kleiner dan die in de variant met de bevroren uitkeringen, vooral op de korte termijn. De pensioenopbouw loopt sterk terug ten opzichte van het basisscenario, vooral voor de baby-boomers. Hoge pensioeninkomens komen nauwelijks meer voor en de inkomensongelijkheid binnen de groep ouderen neemt sterk af. De inkomensongelijkheid tussen jongeren en ouderen loopt door de geringere pensioenopbouw zeer sterk op, maar minder dan in de variant met de bevroren uitkeringen, hetgeen gezien de premieverhouding te verwachten is. Het inflatierisico dat in de beschikbare premiereregeling geheel bij de deelnemer berust, komt in de uitgewerkte variant niet tot uiting, omdat van gemiddelde, en dus gelijkmatige ontwikkelingen is uitgegaan.

Vanuit het generatieperspectief zijn de onderzochte beleidsinstrumenten enigszins problematisch. Het is de baby-boom die de sterke stijging van de lasten van de oudedagsvoorziening veroorzaakt. Deze generatie is echter voor de meeste beleidsinstrumenten minder gevoelig dan de erop volgende. De te nemen maatregelen werken ook door naar volgende cohorten. Maatregelen die de opbouw van aanvullend pensioen aangaan treffen latere cohorten doorgaans zelfs zwaarder. De baby-boomers hebben immers al een substantieel deel van hun pensioenrechten opgebouwd.

De overgang naar een beschikbare premiereregeling vormt hierop een uitzondering, omdat de oudere baby-boomers voor de beschikbare premie veel minder pensioenrechten kunnen kopen dan de nog jongere leden van de verloren generatie. Maar omdat de beschikbare premiereregeling een volstrekt individueel systeem is, is het ook zuiver op kapitaaldekking gebaseerd. In het huidige systeem zit daarentegen als gevolg van de gebruikelijke doorsneepremies, een vrij omvangrijke omslagcomponent. De accentverschuiving naar kapitaaldekking leidt vooral op de korte termijn tot een veel hogere premie als gevolg van de extra fondsvorming. Die extra premie blijft lang in de pijlpijn steken eer hij tot extra pensioenuitkeringen gaat leiden. Uit de vergelijking van de hier behandelde varianten kan nog niet worden afgeleid of de opvolgers van de baby-boom bij een beschikbare premiereregeling ook meer waar voor hun geld krijgen; wel dat de baby-boom minder krijgt. We komen hier in hoofdstuk 9 op terug.

Het indexeringsmechanisme biedt zowel bij de AOW als bij de aanvullende pensioenen een sterk instrument om de kosten van de oudedagsvoorziening beheersbaar te houden. Het is ook een flexibel instrument, omdat indexeringen in hoge mate beleidsmatig van jaar op jaar bepaald worden. In feite wordt dit beleid bij de AOW al circa 15 jaar gevoerd. Tegelijkertijd moet worden geconstateerd dat toepassing van dit instrument over een lange periode leidt tot een sterk oplopende inkomensongelijkheid. Ouderen hebben daar in juridische zin weinig verweer tegen. Wel zouden ze in toenemende mate in de democratie een pressiegroep kunnen vormen om hun belangen te behartigen.

8.1 Inleiding

De kwaliteit van een pensioenvoorziening wordt in hoofdzaak bepaald door drie aspecten, namelijk het tijdstip van pensionering, de hoogte van het ouderdomspensioen en de beschikbaarheid van een nabestaandenpensioen. Tussen deze kwaliteitsaspecten is een afruil mogelijk. Keuzevrijheid bij het aanvullend pensioen draagt ertoe bij het pensioen optimaal af te stemmen op de individuele behoeften van de deelnemer. Dit hoofdstuk behandelt twee keuzemogelijkheden, namelijk de flexibele pensionering (par. 8.2) en de keuze ten aanzien van het nabestaandenpensioen (par. 8.3).

Het vervolg van deze inleiding gaat eerst in op enkele maatschappelijke trends waaraan argumenten voor meer keuzevrijheid kunnen worden ontleend. Vervolgens wordt aan de hand van de maatschappelijke discussie de mate van acceptatie in kaart gebracht. In paragraaf 8.1.2 worden daarna enige opmerkingen gewijd aan de vormgeving van keuzevrijheid.

8.1.1 De maatschappelijke discussie

Verschillende maatschappelijke trends duiden op de wenselijkheid van meer keuzemogelijkheden bij de pensioenvoorziening.

De toenemende diversiteit in de samenleving schept de behoefte aan maatwerk. De welvaart en het toegenomen opleidingsniveau scheppen de speelruimte voor keuzen. Via de AOW is in beginsel het sociaal minimum gegarandeerd. De collectieve pensioencontracten bieden extra zekerheid; het ligt immers niet in de rede te verwachten dat het volledig aanvullend pensioen onderwerp van vrije keuze zou worden. Als beslissen, betalen en genieten meer bij elkaar worden gebracht, kunnen meer afgewogen keuzen worden gemaakt. Een bijkomend aspect is dat keuzevrijheid de betrokkenheid van werknemers bij de pensioenvoorziening kan vergroten.

Daarnaast wordt de herverdeling van inkomen via de pensioenvoorziening steeds minder vanzelfsprekend, zowel vanwege de individuele verschillen als vanwege het feit dat een belangrijk deel van de herverdeling via aanvullende pensioenen niet kan worden gemotiveerd op basis van het gangbare begrip van solidariteit¹. Nu steeds meer de stelling wordt verdedigd dat pensioen uitgestelde arbeidsbeloning is, is er reden de herverdelende werking van pensioenen terug te dringen.

Van verschillende zijden is op de wenselijkheid van meer keuzevrijheid geweten. Uit enquête-onderzoek blijkt dat 87 procent van de werkenden vindt dat pensionering voor of na 65 jaar mogelijk moet zijn, maar daarbij ligt de voorkeur wel duidelijk bij vervroegde pensionering. Voor een derde ligt de ideale pensioenleeftijd tussen 56 en 60 jaar. Nog eens bijna een derde zou liefst nog jonger met pensioen gaan. Slechts 4 procent zou kiezen voor uitgesteld pensioen (Interview 1992).

De regering pleitte voor een vergroting van de keuzemogelijkheden voor deelnemers door een beperking van het collectieve niveau van de pensioenregelingen en keuzemogelijkheden boven dat niveau; het initiatief hiertoe moest echter bij de sociale partners liggen. De regering toonde zich teleurgesteld dat de Sociaal-Economische Raad (SER) op dit punt heeft nagelaten een oproep te doen aan de sociale partners (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, TK 22167). In het bedoelde advies spreekt de SER (1990, blz. 85-87) uit-

¹ Via aanvullende pensioenen wordt inkomen overgeheveld van jongere werknemers naar oudere, van slapers naar actieve deelnemers, van vrouwen naar mannen en van deelnemers met een vlak carrièreverloop naar carrièremakers.

drukkelijk uit dat de mogelijkheden en wenselijkheden van flexibilisering in de eerste plaats door de sociale partners moeten worden beoordeeld.

De Voorlopige raad voor het ouderenbeleid (1994) spreekt zich net als de regering uit voor flexibele en geleidelijke pensionering, waarbij het individu een afweging maakt tussen het tijdstip van uittreden en de hoogte van het pensioen.

Wettelijk zijn er volgens de regering geen grote belemmeringen voor flexibilisering. In elk geval worden de mogelijkheden die er zijn in de Wet Toezicht Verzekeringsbedrijf (WTV) nog niet volledig benut (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid 22167, nr. 13). Ook fiscaal zijn er geen grote belemmeringen, zeker niet na de recente maatregelen (Commissie Witteveen). Als flexibilisering samen gaat met een versoering van de pensioenopbouw zal de fiscale pensioendefinitie zeker geen oprekking behoeven. Bij de herziening van de Pensioen- en spaarfondsenwet (PSW) is met ingang van het jaar 2000 de verplichting opgenomen om in pensioenregelingen gelijkwaardige keuzemogelijkheden te bieden tussen nabestaandenpensioen en ouderdomspensioen (zowel hoogte als ingangsdatum) (Art. 2b PSW, TK 23123, nr. 14, nr. 264). Ten slotte staat de verplichtstelling van bedrijfspensioenregelingen ter discussie (Linschoten 1995).

Op verschillende plaatsen wordt de flexibele uittreding geleidelijk doorgevoerd. Heemskerk (1994) geeft enkele praktijkvoorbeelden. Keuzevrijheid ten aanzien van het nabestaandenpensioen is weliswaar in discussie, maar praktijkvoorbeelden zijn nog zeldzaam. Als er al keuzevrijheid is, beperkt deze zich meestal tot een (zeer) klein deel van het pensioenpakket. Volgens het CBS (Enting e.a. 1995, blz. 60) is de keuze voor deelnemers in eindloonregelingen niet mogelijk, maar in andere regelingen soms wel, in de meeste gevallen overigens pas bij ingang van het pensioen. Pensioenfondsen zijn bevreesd voor het leed van spijtoptanten ('de weduwe aan de poort').

8.1.2 Vormgeving van flexibilisering

Bij flexibilisering van pensioenen kan in beginsel gekozen worden tussen twee modaliteiten. De eerste is die van een beperkt basispakket met de mogelijkheid om op vrijwillige basis aanvullende verzekeringen af te sluiten. De tweede modaliteit betreft een globaal vastgesteld pakket met een bepaalde actuariële waarde, welk pakket in individuele gevallen uit verschillende deelpakketten kan bestaan. In veel gevallen kan de invulling van de keuzen worden uitgesteld tot het tijdstip van (gedeeltelijke) pensionering². Meer van de ene voorziening is dan minder van een andere.

De regering lijkt in de Pensioennota voor een beperkt basispakket te kiezen. Wanneer door de vergrijzing het niveau van de AOW-uitkering onder druk komt te staan, dreigt de lastenverzwaring afgewenteld te worden naar de aanvullende pensioenen. Dit vindt de regering ongewenst. De beperking van het collectieve pakket wordt genoemd als een belangrijke reden om tot flexibilisering over te gaan (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, TK 22167).

De SER is niet enthousiast over flexibilisering, maar lijkt impliciet een voorkeur te hebben voor de tweede variant. Dit kan worden afgeleid uit de waarschuwing van de SER dat flexibilisering en individualisering geen afbreuk mogen doen aan het streven naar voldoende zeker gestelde pensioenvoorzieningen. Daarnaast wijst de SER (1990, blz. 86-87) op het risico van verbrekking van pensioentoezeggingen die zou kunnen leiden tot nieuwe problemen bij de onderlinge aansluiting van pensioenregelingen en dus tot nieuwe pensioenbreuken.

^{2]} Alleen de keuze tussen ouderdomspensioen en nabestaandenpensioen kan tijdens de actieve fase zinvol zijn, omdat het nabestaandenpensioen ook het risico verzekert van voortijdig overlijden.

Individualisering van de pensioenopbouw kan ertoe leiden dat de waarde van het pensioenrecht mede afhangt van de door het individu gemaakte keuzen. Het recht op VUT bijvoorbeeld is doorgaans gebonden aan eisen met betrekking tot het arbeidsverleden bij de huidige werkgever en wordt bij vertrek niet meegegeven (Lutjens 1993). Waarde-overdracht kan hierdoor bemoeilijkt worden tenzij in de opbouwfase zo lang mogelijk sprake is van een uniform globaal pakket of tenzij de individuele opties de vorm hebben van verzekeringen op naam van het individu, los van de werkgever.

Keuzemogelijkheden hebben de neiging de totale kosten te verhogen. Naarmate de herverdeling in het uniforme pakket groter was, zal er bij het aanbieden van keuzemogelijkheden voor meer individuen de mogelijkheid bestaan om door een gunstige keuze de waarde van het pensioenpakket te optimaliseren. Wanneer een duurder totaalpakket niet gewenst is, zal de vrije keuze ten dele betaald moeten worden met een beperking van de basisvoorziening.

Het wettelijk kader waarbinnen pensioenfondsen en verzekeraars opereren wijst hetzij op een pensioenvoorziening met een vastgesteld actuariel niveau, uitgevoerd door pensioenfondsen, hetzij op een beperkte voorziening via pensioenregelingen (pensioenfondsen en collectieve contracten bij verzekeraars) en extra individuele verzekeringen, uitgevoerd door verzekeraars. Zouden deelnemers de vrijheid hebben zich aan deelname aan bepaalde onderdelen van het pensioenpakket te onttrekken, dan vervaagt het onderscheid tussen pensioen en individuele verzekering.

Pensioenfondsen en verzekeraars opereren onder verschillende wettelijke regimes. Pensioenfondsen hebben geen winstoogmerk en hebben een sociale taak. Solidariteit tussen de deelnemers (of liever: herverdeling; zie noot 1) is daarom veelal een essentieel onderdeel van de pensioenvoorziening. Daarnaast eist de Verzekeringskamer een reële werkgeversbijdrage bij een pensioenvoorziening. Dit alles verdraagt zich maar ten dele met vrijwillige deelname en premiebetaling door de werknemer.

Verzekeraars werken commercieel en zijn in de praktijk door concurrentieoverwegingen gedwongen tot differentiatie in de aangeboden pakketten en prijzen. Dit geldt in sterke mate voor de individuele contracten en in mindere mate voor de collectieve. Uit de commerciële taak volgt tevens de verplichting tot het betalen van vennootschapsbelasting. Het onderscheid tussen pensioenfondsen en verzekeraars heeft tot doel om de verschillende taken mogelijk te maken en concurrentievervalsing te voorkomen. Toch vormt het verschil in fiscale behandeling tenminste een deel van de motivatie van de voorkeur van de regering voor een beperkte collectieve voorziening. Bij de behandeling van de Brede Herwaardering zijn deze overwegingen expliciet naar voren gebracht.

Ondanks het bovenstaande is in de praktijk wel enige vermenging van functies mogelijk. Zo staat niets een pensioenfonds in de weg om voor individuele verzekeringen een afzonderlijke verzekeringsmaatschappij op te richten (PGGM) of samenwerking met een verzekeraar aan te gaan (ABP en OHRA). Verder biedt de WTV verschillende mogelijkheden om voorlopig op de maatschappelijke ontwikkelingen naar flexibilisering in te spelen (ten Wolde 1992).

8.2 Flexibele uittrekking

In deze paragraaf wordt een functionele definitie van pensionering gehanteerd. Onder pensionering wordt verstaan het definitief en nagenoeg geheel verlaten van de arbeidsmarkt in verband met de leeftijd. Dit impliceert dat geen principieel onderscheid wordt gemaakt tussen het uittreden via pensioen, VUT, en werkloosheid of arbeidsongeschiktheid zonder reïntegratie-inspanning.

Eerst zal worden ingegaan op de factoren die het uittredingsgedrag beïnvloeden. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen financiële prikkels, institutionele factoren, de gezondheid van de werknemer en overige factoren die het uittredingsgedrag beïnvloeden. Daarna wordt in paragraaf 8.2.2 onderzocht of de gevonden verklaringen ook zodanig zijn gedocumenteerd dat daarmee het gedrag voorspeld zou kunnen worden. Het zal blijken dat dit niet het geval is. Daarom blijft paragraaf 8.2.3 beperkt tot een kwalitatieve verkenning van de mogelijkheden.

8.2.1 Determinanten van uittreding

De arbeidsparticipatiegraad van ouderen is in vrijwel alle westerse landen in de afgelopen decennia flink gedaald. Tegelijkertijd is de welvaart, waaronder de beschikbaarheid van pensioenregelingen toegenomen. Dit gegeven suggereert een verband tussen de financiële mogelijkheden en het feitelijk uittreden. Het feit dat de arbeidsparticipatie meer dan gemiddeld gedaald is in die landen waar de uittredingsroutes aantrekkelijk zijn, versterkt dit vermoeden (Kohli e.a. 1991).

De financiële factoren werken bij de uittredingsbeslissing via het inkomenseffect en het substitutie-effect. Hoe hoger iemands inkomen, des te meer zal hij van alle goederen consumeren, waaronder vrije tijd. Hogere pensioenen zullen daarom leiden tot vroeger uittreden. Uit onderzoek blijkt inderdaad dat een hoger arbeidsinkomen (en dus meestal hoger pensioeninkomen) samen gaat met vroeger uittreden (Petersen 1989, blz. 35).

Het substitutie-effect treedt op door verandering van de prijs van vrije tijd. Wanneer iemand het arbeidsproces kan verlaten met een pensioeninkomen daalt de prijs van de vrije tijd tot het verschil tussen het arbeidsinkomen en het pensioeninkomen. Vanwege deze prijsdaling zal meer vrije tijd worden geconsumeerd ten koste van de overige consumptie. Ook het substitutie-effect wijst dus naar een vroegere uittreding.

In het algemeen mag verwacht worden dat individuen vooruit kijken en ook rekening houden met de gevolgen van de uittredingsbeslissing voor het latere inkomen. Wanneer het pensioeninkomen lager is naarmate het tijdstip van uittreden eerder valt, vermindert het substitutie-effect. Als het pensioeninkomen actuarieel eerlijk wordt vastgesteld, is het substitutie-effect gelijk aan nul.

In de Nederlandse situatie heeft het tijdstip van uittreden weinig invloed op het pensioeninkomen. Tijdens de perioden van VUT en arbeidsongeschiktheid wordt de pensioenopbouw in veel gevallen zelfs voortgezet naast de VUT- of WAO-uitkering. Een netto vervangingsinkomen van 90 procent is in de VUT niet ongebruikelijk. Dit impliceert dat de prijs van de vrije tijd op de VUT-gerechtigde leeftijd met een factor 10 daalt.

In de VS is het substitutie-effect aanzienlijk kleiner dan in Nederland. De pensioenleeftijd voor de *social security* is 65 jaar, maar vervroegde uittreding is mogelijk vanaf 62 jaar. Per jaar vervroegd uittreden wordt 7 procent gekort. De meeste auteurs gaan ervan uit dat de *social security* desondanks een prikkel geeft tot vervroegd uittreden. De toeslag voor doorwerken na het 65ste jaar is slechts 3 procent, zodat langer doorwerken sterk ontmoedigd wordt (Quinn e.a. 1990, blz. 59 e.v.). De uittredingspieken op 62 en 65-jarige leeftijd wijzen erop dat het traject tussen 62 en 65 jaar inderdaad vervroegd uittreden stimuleert (Rust en Phelan 1993, blz. 11). Degenen met een grote voorkeur voor inkomen boven vrije tijd die werkend de 65 halen, treden vervolgens massaal uit door de geringe toeslag die doorwerken oplevert. Volgens Lumsdaine en Wise (1990a) stimuleert de *social security* vooral werknemers met een laag inkomen tot uittreden vanaf het 62ste jaar. Bij een hoog inkomen is doorwerken langer lonend.

Quinn e.a. (1990, blz. 71 e.v.) noemen als uitzondering een studie van Blinder e.a. die tot de conclusie komen dat de korting op de *social security* bij vervroegd uittreden dit uittreden zou ontmoedigen. Deze conclusie blijkt echter sterk te leunen op een laag rentepercentage (1 à 3%) waarmee toekomstige inkomsten contant zijn gemaakt. Ouderen hebben daarentegen juist een hoge subjectieve tijd-voorkeursvoet, zowel omdat ze alleen tegen zeer hoge rente krediet kunnen opnemen alsook omdat het risico groot is dat ze van hun besparingen niet meer kunnen genieten.

Naast de *social security* geven ook de aanvullende pensioenen prikkels tot vervroegd uittreden. Fields en Mitchell (1984, blz. 55 e.v.) analyseerden 14 pensioenreglementen en kwamen daarbij tot de conclusie dat, gemeten naar de contante waarde van in de toekomst te verwachten inkomen, de meeste daarvan uitstel van pensionering tot 62 jaar stimuleerden en daarna gemiddeld neutraal waren. De variatie tussen de reglementen was aanzienlijk. Zij onderscheidde *pattern plans* die werk na het 60ste jaar ontmoedigen en *conventional plans* die werken tot het 65ste jaar aanmoedigen. Pensioenregelingen kunnen dus worden gebruikt om werknemers te binden zolang dat voor de onderneming nuttig is en ze tot vertrek aan te moedigen wanneer ze minder welkom worden.

Daarmee komen de institutionele factoren in beeld. Vervroegde uittreding is in Nederland expliciet gestimuleerd. Door verkleining van het arbeidsaanbod werd de werkloosheid beperkt. In de eerste instantie ging het daarbij vooral om de vooroorlogse generatie, die daarmee enigszins werd gecompenseerd voor een arbeidzaam leven, vaak onder slechte arbeidsomstandigheden en zonder veel welvaart.

Voor bedrijven biedt vervroegde uittreding de mogelijkheid hun personeelsbestand te verjongen of in te krimpen. Ouderen hebben vaak een laag opleidingsniveau en verouderde vaardigheden. Daar komt bij dat de loonprofielen traditioneel met de leeftijd stijgen, terwijl de produktiviteit in het gunstigste geval gelijk blijft. De kosten van de vervroegde uittreding konden tot nu toe grotendeels worden afgewenteld op collectieve voorzieningen. Daarnaast zijn ouderen geconcentreerd in verouderde bedrijfstakken. Zo zijn met het saneren van de textiel en de scheepsbouw relatief veel arbeidsplaatsen van ouderen verloren gegaan. Onder de zogenoemde 'ouderenrichtlijn', die gold van 1986 tot 1994, was het mogelijk oudere werknemers bij bedrijfsinkrimpingen bij voorkeur te ontslaan.

Jacobs e.a. (zie Kohli e.a. 1991, blz. 67-96) onderzochten de samenhang tussen de arbeidsparticipatie van ouderen en de structuur van de arbeidsmarkt. Zij vonden de sterkste daling in het aantal oudere werknemers in inkrimpende industrieën, maar een samenhang tussen de economische structuur van landen en de arbeidsparticipatie van ouderen was veel minder duidelijk. Kennelijk spelen ook andere factoren een rol. Als een van de versturende factoren geven ze aan dat industrieën die in moeilijkheden verkeren ook moeite zullen hebben met het financieren van uittredingsroutes voor ouderen.

De sociale en bedrijfseconomische argumenten voor een vervroegde uittreding blijven voorlopig nog een belangrijke rol spelen. Werknemers zien vervroegde uittreding nog in hoofdzaak als een verworven recht. Werkgevers houden voorlopig behoefte aan mogelijkheden voor een soepele afvloeiing van oudere werknemers, maar staan in toenemende mate een vervroegde uittreding voor waarin ze zeggenschap hebben over wie wel en wie niet van de vervroegde uittreding gebruik maken en waarbij de kosten via individuele, eventueel gesponsorde spaarplannen worden gedragen. Naarmate de arbeid van ouderen dankzij tussentijdse scholing en een leeftijdsbewust personeelsbeleid beter inzetbaar blijft en naarmate er door een verminderde instroom van jongeren meer vraag ontstaat naar arbeid van ouderen zullen de institutionele factoren aan betekenis verliezen.

De gezondheidstoestand wordt vaak aangevoerd als een bepalende factor, maar is dat maar ten dele. Terwijl de gezondheidstoestand van ouderen in de loop van de tijd aanmerkelijk is verbeterd en de fysieke arbeidsbelasting is verminderd, is het vervroegd uittreden om gezondheidsredenen juist toegenomen. De gezondheidstoestand speelt bij het uittreden vooral een subjectieve, legitimerende rol. Fields en Mitchell (1984, blz. 68 e.v.) constateerden bij een factoranalyse dat ongeveer driekwart van de verklaarde variantie was toe te schrijven aan economische variabelen en één kwart aan gezondheidsvariabelen.

Quinn e.a. wijzen erop dat oude enquête-onderzoeken relatief veel gewicht toekenden aan de gezondheidstoestand, omdat deze sociaal wenselijke antwoorden opleverden en omdat de beschikbaarheid van uittredingsregelingen nog gering was. Al in 1963 rapporteerde een onderzoek over het grote belang van het pensioeninkomen voor de beslissing over het uittreden. Met het beschikbaar komen van datasets kon het belang van economische factoren boven gezondheidsfactoren ook daadwerkelijk worden aangetoond (Quinn e.a. 1990, blz. 43 e.v.). Rust en Phelan (1993, blz. 11) laten zien dat in de VS eind jaren zeventig individuen met een slechte gezondheid een bijna tweemaal zo hoge kans hebben om met 62 jaar *social security* te claimen als individuen met een goede gezondheid. Voor beide categorieën zijn echter uittredingspieken waarneembaar op 62 en 65-jarige leeftijd, leeftijden waarop veranderingen in uittredingsrechten van kracht worden.

Uit onderzoek van de Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek (OSA, Henkens en Siegers 1992, blz. 10 e.v.) blijkt dat in Nederland de gezondheidstoestand vooral een rol speelt bij het type uittredingsroute dat gekozen wordt. Lager opgeleiden treden boven de 60 jaar *grosso modo* voor de helft uit via de arbeidsongeschiktheidsregelingen, terwijl deze voor hoger opgeleiden slechts een marginale rol spelen. Hoger opgeleiden treden bijna even vaak uit, maar gebruiken hiervoor de VUT. In het arbeidsongeschiktheidsrisico van ouderen speelt volgens Aarts en De Jong (1991) bovendien de omvang van de financiële consequenties van arbeidsongeschiktheid een belangrijke rol.

Petersen (1989, blz. 35) geeft ten slotte een nogal tegendraadse suggestie voor de mogelijke invloed van gezondheidsfactoren: een minder goede gezondheidstoestand zou ook kunnen resulteren in een lagere waardering voor vrije tijd en zou zo kunnen leiden tot uitstel van uittreden. Zo beschouwd is de verwachte samenhang minder eenduidig dan men op het eerste gezicht zou verwachten.

Naast de bovengenoemde zijn er nog talrijke andere factoren die uittreden beïnvloeden. De verplichte pensioenleeftijd speelt bij het uittreden nog slechts een secundaire rol. De meerderheid van de werknemers heeft voor het bereiken van de verplichte pensioenleeftijd het arbeidsproces verlaten. Toch suggereert de lage arbeidsparticipatie van 65-plussers in Nederland in vergelijking met andere landen dat de pensioenleeftijd wel een rol speelt. In veel andere landen is flexibele uittreding rond een spilleeftijd mogelijk, waarbij latere uittreding niet is uitgesloten. In de VS bijvoorbeeld is verplichte pensionering sinds de *Age Discrimination in Employment Act* (1978) op zijn vroegst mogelijk met 70 jaar en is met latere wijzigingen nagenoeg verdwenen (Quinn e.a. 1990, blz. 79). Anderzijds kan betoogd worden dat werken na het 65ste jaar in Nederland juist door het ontbreken van flexibele pensionering aantrekkelijk is. De AOW- en pensioenrechten worden door een eventueel arbeidsinkomen niet beïnvloed, terwijl het marginaal tarief door het ontbreken van sociale premies veel lager is dan voor de reguliere beroepsbevolking.

Ook partnereffecten kunnen een rol spelen. Gordon (1988, blz. 105) laat zien dat van de gehuwde vrouwen in de VS die *social security* claimden 70 procent al eerder gestopt was met werken, waarschijnlijk rond het tijdstip dat hun oudere echtgenoot uittrad. Gustman en Steinmeier (1994) constateren dat het

uittreden van partners sterk gepiekt is rond dezelfde datum ondanks verschillen in leeftijd.

Uiteraard zijn er nog veel andere factoren werkzaam. Deze zijn moeilijker aantoonbaar en kwantificeerbaar, maar daarom niet minder werkzaam: arbeidssatisfactie, arbeidsethos, opleiding, de macht van de vanzelfsprekendheid en bijkomende regelgeving³.

8.2.2 De voorspelbaarheid van uittreding

Arrangementen voor flexibele uittreding zijn voor een belangrijk deel bedoeld om het gedrag van oudere werknemers te beïnvloeden door het bij elkaar brengen van beslissen, betalen en genieten. Het is daarom van belang de verwachte gedragsreacties te kwantificeren. In de voorgaande paragraaf zijn verschillende determinanten van uittredingsgedrag aan de orde geweest. Daarbij is gebleken dat financiële prikkels een belangrijke factor zijn in de verklaring van het uittredingsgedrag, maar niet de enige.

Lumsdaine en Wise (1990a, blz. 56) konden in hun modellering nauwelijks een meetbaar effect vinden op de arbeidsparticipatie van ouderen van de door hen veronderstelde maatregel de reductie van het pensioen bij vervroegd uittreden te verdubbelen. Ze schrijven dit ten dele toe aan het feit dat de arbeidsparticipatiegraad vanaf 60 jaar toch al laag is, waardoor de veronderstelde maatregel weinig relevantie heeft.

Fields en Mitchell (1984, blz. 65 e.v.) hebben langs verschillende wegen geprobeerd de relatie tussen de hoogte van de pensioenuitkering en het tijdstip van uittreden te kwantificeren. Zij concluderen dat een verlaging van de *social security* uitkering met 10 procent zou leiden tot 0,6 à 1,1 maand uitstel van het tijdstip van uittreden. Hurd (1990) merkt hierover op dat dit, bij lineaire extrapolatie, zou impliceren dat het volledig afschaffen van de *social security* tot circa 8 maanden pensioenuitstel zou leiden, ongeveer een derde van de verlaging in de uittredingsleeftijd tussen 1970 en 1980.

Lumsdaine e.a. (1994) concluderen eveneens dat ingrepen in de *social security* weinig effect hebben. Maar optrekken van de leeftijd voor vervroegd uittreden in de aanvullende regelingen zou een zeer substantieel effect hebben op de arbeidsparticipatiegraad van ouderen, zeker als er een onderlinge afstemming zou zijn tussen *social security* en aanvullende pensioenen.

Een onderzoek van de OSA (Henkens en Siegers 1992, blz. 30) suggereert dat financiële prikkels buitengewoon effectief zouden zijn, als ondervraagden tenminste ook doen wat ze zeggen. Van de VUT-ters zegt 39 respectievelijk 75 procent dat ze niet zouden zijn uitgetreden als de VUT-uitkering 10 respectievelijk 20 procent lager was geweest. Ook in onderzoek van het SEO (Berkhout e.a. 1994) leiden de gebruikte veronderstellingen tot de conclusie dat bij afschaffing van de VUT weliswaar enige weglek ontstaat, maar dat toch driekwart van de mensen die niet meer met VUT kunnen, zal blijven werken.

Uit het bovenstaande mag geconcludeerd worden dat financiële prikkels weliswaar samenhangen met het uittredingsgedrag, maar dat de modelmatige verklaring van de veranderingen in het uittredingsgedrag moeilijk blijft. Zowel zeer sterke als zeer zwakke reacties op financiële prikkels worden gemeld.

Op zichzelf mag dat niet erg verwonderlijk zijn, omdat veel factoren een rol spelen. De verklaringsmodellen gaan bovendien uit van gecompliceerde berekeningen voor de contante waarde van toekomstige inkomensstromen, waarin bovendien verschillende bepalende factoren, waaronder het disconto, niet een-

³ In de VS blijkt bijvoorbeeld de ziektekostenverzekering een belangrijke prikkel om door te werken tot het 65ste jaar, waarop Medicare beschikbaar komt (Rust en Phelan 1993).

duidelijk kwantificeerbaar zijn⁴. Het is verder een weinig realistische veronderstelling dat mensen hun gedrag zouden baseren op rekenregels die ze in de verste verte niet kunnen toepassen. Meer complexe modellering van gedrag is dus nog niet een meer valide modellering (Lumsdaine e.a. 1990b).

Een ander punt is dat veel Amerikaanse onderzoeken naar uittredingsgedrag teruggrijpen op twee databestanden, namelijk de *Retirement History Survey* (RHS) en de *Benefit Amounts Survey* (BAS). De RHS biedt weliswaar een omvangrijk en representatief databestand, maar de gegevens over de aanvullende pensioenen zijn weinig gedetailleerd. Bovendien is het databestand weinig recent: het gaat om een longitudinaal onderzoek dat liep van 1969 tot 1979. De BAS bevat weliswaar gedetailleerde informatie over aanvullende pensioenen, maar dit bestand is klein, niet representatief en eveneens niet recent (1978) (Fields en Mitchell 1984, blz. 33 e.v.).

Het is twijfelachtig of de resultaten van deze onderzoeken bruikbaar zijn voor de Nederlandse situatie in de komende jaren. Daarvoor spreken ze elkaar te veel tegen en zijn de institutionele verschillen en de verschillen in waarden en normen tussen het Amerika van de jaren zeventig en Nederland na 2000 te groot. De gemeten relatieve voorkeur voor de consumptie van vrije tijd boven de consumptie van andere goederen speelt een cruciale rol in het operationaliseren van verbanden tussen economische prikkels en uittredingsgedrag. Deze voorkeuren veranderen in de loop van de tijd en zijn bovendien verschillend voor de opvolgende generaties. Becker (1992b) geeft duidelijk aan hoezeer de generaties die hij onderscheidt, verschillen op het punt van arbeidsethos.

Gezien het bovenstaande is het inbouwen van gedragsreacties op mogelijkheden voor flexibele pensionering in het hier gebruikte pensioenmodel niet zinvol. Het is dus ook niet mogelijk eventuele inkomensgevolgen in kaart te brengen. De richting van het verband staat echter niet ter discussie: een sterkere band tussen het pensioeninkomen (uittredingsinkomen) en het tijdstip van uittreden helpt om de arbeidsparticipatie van ouderen te stimuleren. De volgende paragraaf zal daarom beperkt blijven tot een kwalitatieve verkenning.

8.2.3 Flexibele uittreding: een kwalitatieve verkenning

8.2.3.1 Begripsbepaling en te bereiken doelen

Bij flexibele uittreding zijn twee hoofdvormen te onderkennen, namelijk flexibele en geleidelijke pensionering. In de Pensioennota (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, TK 22167) wordt onder flexibele pensionering de mogelijkheid verstaan dat de deelnemer aan een pensioenregeling de mogelijkheid heeft om, binnen zekere grenzen, zelf de pensioendatum te bepalen, waarbij de hoogte van de pensioenuitkering afhankelijk is van de pensioendatum. De Voorlopige raad voor het ouderenbeleid (1994) voegt aan deze definitie toe dat ook de werkgever invloed kan uitoefenen en dat het vervroegde uittreden actuariael verrekend wordt met het aanvullend pensioen. Het laatste blijkt overigens ruim te worden uitgelegd aangezien ook modaliteiten van flexibele pensionering worden onderzocht waarbij VUT-gelden worden ingezet voor een basisuitkering.

Flexibele pensionering onderscheidt zich van de VUT doordat er een relatie is tussen de uittredingsdatum en het niveau van de uitkering. Wanneer actuariële neutraliteit wordt beoogd cumuleren drie effecten: bij een eerder ingaand pensioen is de opbouwperiode korter, de eventuele beleggingsopbrengst over premies lager en de uitkeringsperiode langer dan normaal.

Met geleidelijke pensionering wordt een gefaseerde afbouw van de beroepsarbeid via deeltijdarbeid bedoeld. De geleidelijkheid heeft daarbij vooral het

⁴ De waarden die voor het disconto in onderzoek worden gebruikt lopen zeer uiteen, van 1 procent tot 30 procent. (zie respectievelijk Blinder e.a., aangehaald door Quinn e.a. 1990, blz. 71 en Burtless en Moffit, aangehaald door Petersen 1989, blz. 35).

doel het evenwicht te bewaren tussen de functielast en de belastbaarheid van de werknemer. Daarnaast kunnen ook financiële prikkels een rol spelen zoals bij flexibele pensionering. Geleidelijke pensionering zal hier worden beschouwd als een bijzondere vorm van flexibele pensionering.

Met flexibele pensionering worden verschillende doelen beoogd: een grotere flexibiliteit in de arbeidsorganisatie, grotere keuzevrijheid voor de werknemer, verbetering van de individuele relatie tussen gezondheidstoestand en pensioenleeftijd, een beperking van de VUT-kosten en het anticiperen op toekomstige tekorten op de arbeidsmarkt (Petersen 1989, blz. 30). De doelen hangen voor een belangrijk deel samen; ze worden hieronder toegelicht.

Flexibele pensionering kan bijdragen aan de flexibiliteit in de arbeidsorganisatie doordat zowel werkgever als werknemer het uittredingsproces kunnen beïnvloeden. Deeltijdpensionering lijkt bovendien een kosteneffectieve methode om vaardigheden over te dragen aan jongere werknemers (Delsen 1989, blz. 78). Daarnaast kan het ouderen helpen de overgang tussen werk en vrije tijd beter te verwerken ⁵.

Doordat beslissen, betalen en genieten meer bij elkaar gebracht worden, wordt de keuzevrijheid van de werknemer vergroot en kunnen de collectieve kosten van de vervroegde pensionering beperkt worden. Bij de huidige uittredingsregelingen worden de kosten van het vervroegd uittreden vooral gedragen door jongeren die in toenemende mate zeker zijn van het feit dat deze uittredingsregelingen voor hen niet in dezelfde vorm beschikbaar zullen zijn (Bolhuis e.a. 1987). Rinnooy Kan (1993) waarschuwt dan ook tegen de suggestie als zou vervroegd uittreden in de toekomst via flexibele pensionering in plaats van VUT kunnen plaatsvinden; dat zal slechts tegen een hoge prijs kunnen. Experimenten met vervroegde pensionering onder een navenant lagere pensioenuitkering waren tot nu toe weinig succesvol, omdat de VUT een aantrekkelijker uittredingsroute biedt (Wiggers 1990, blz. 94). Als de VUT-leeftijd omhoog schuift en arbeidsongeschikten strenger gekeurd worden zal het vaker voorkomen dat werknemers weliswaar in medische zin arbeidsgeschikt zijn, maar in subjectieve zin niet. De individueel bepaalde en betaalde uittreding zal dan een grotere rol gaan spelen. Daarnaast kan deeltijdpensionering de arbeidsbelasting meer in evenwicht brengen met de spankracht van ouderen. Aarts en de Jong (1991; zie ook Delsen 1989, blz. 71) verwachten dat minder ouderen arbeidsongeschikt zullen worden verklaard als het mogelijk is om de arbeidstijd te verminderen.

De hogere arbeidsparticipatie van ouderen dankzij de financiële prikkels van flexibele pensionering kan helpen voorkomen dat in de toekomst tekorten op de arbeidsmarkt ontstaan door de verlaagde instroom van jongeren, maar of zulke tekorten daadwerkelijk zullen optreden is allerm minst zeker (zie bijvoorbeeld de technologische ontwikkeling). In elk geval zorgt een hogere participatie van ouderen voor een gelijkere verdeling van de gevraagde hoeveelheid arbeid over de bevolking en daardoor tot een geringere noodzaak tot omvangrijke inkomensoverdrachten. Dit effect komt de werking van de arbeidsmarkt ten goede.

Het is niet zo dat een financiële prikkel op zichzelf voldoende is om de arbeidsparticipatie van ouderen te verhogen. Als er geen reële mogelijkheden zijn om te blijven functioneren zullen ouderen hoe dan ook uittreden, maar met een lager pensioeninkomen. Een hogere arbeidsparticipatie van ouderen kan daarom alleen worden bereikt door een combinatie van financiële prikkels en een leeftijdsbewust personeelsbeleid dat erop is gericht ouderen in staat te stellen te blijven functioneren. Zulk beleid staat nog godesdeels in de kinder-

⁵] Overigens zijn er weinig bewijzen voor het bestaan van zoiets als een *pensionshock* (Delsen 1989, blz. 70).

schoenen. De sociale partners (Stichting van de arbeid 1993) bevelen het slechts aan als onderwerp voor de CAO-onderhandelingen ⁶.

8.2.3.2 *Flexibilisering van de AOW*

Een actuariel neutrale flexibele AOW zou impliceren dat in verband met de opbouwperiode voor de AOW een korting van 2 procent per jaar geldt; daarnaast zou wegens de eerdere ingangsdatum een korting nodig zijn van circa 8 procent per jaar.

De belangrijkste reden om voor een flexibele AOW-leeftijd te kiezen is dat daardoor bij de flexibilisering van het aanvullende pensioen minder problemen optreden. Bij het aanvullend pensioen wordt thans verondersteld dat een basis in de vorm van AOW beschikbaar is. Bij flexibele pensionering is dit niet het geval en moet gedurende een overbruggingstermijn tot 65 jaar een veel hoger pensioen worden uitgekeerd. Als voor het 65ste jaar een gereduceerde AOW-uitkering beschikbaar zou zijn, zou de tijdelijke overbruggingsuitkering niet nodig zijn.

De AOW wijkt in een belangrijk opzicht af van de publieke basisvoorziening in andere landen. Hij is gebaseerd op veronderstelde behoeften. In andere landen pretendeert de publieke basisvoorziening niet in de minimum behoeften van gepensioneerden te voorzien. Een actuariële korting op de AOW zou ertoe leiden dat de AOW als basis niet meer toereikend is. Daarmee zou een belangrijke pretentie van de AOW komen te vervallen. Bovendien zou hierdoor het beroep op de Algemene Bijstandswet (ABW) en andere inkomensafhankelijke regelingen vergroot kunnen worden. Dit probleem is des te groter omdat de AOW wordt toegekend ongeacht het arbeidsverleden. Om deze redenen wijst de regering flexibilisering van de AOW-leeftijd af. De problemen die de overbrugging van de AOW-onderbouw tot het 65ste jaar met zich meebrengt zouden volgens de regering (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, TK 22167) via de VUT moeten worden opgelost.

8.2.3.3 *Vormgeving van flexibel aanvullend pensioen*

Flexibel pensioen met een actuariële reductie van het pensioenbedrag is in veel landen mogelijk (zie par. 2.3.1 en par. 8.2.1), maar de vormgeving van de Nederlandse AOW is te afwijkend om buitenlandse voorbeelden zonder meer te kunnen kopiëren.

Door het ontbreken van de AOW-onderbouw voor het 65ste jaar is een actuariel neutrale flexibele pensionering volgens de regering (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, TK 22167) niet realistisch. Uit rekenvoorbeelden van de Voorlopige raad voor het ouderenbeleid (1994) blijkt dat voor een pensioenuitkering vanaf 60 jaar op het niveau van het sociaal minimum bij een volledige pensioenopbouw in een eindloonregeling een arbeidsinkomen nodig is van f 75.000 (alleenstaande) tot f 90.000 (alleenverdiener). Bij deze rekenvoorbeelden moet wel worden aangetekend dat geen rekening lijkt te zijn gehouden met het gegeven dat het AOW-gat slechts tijdelijk is. De genoemde alleenstaande die met 60 jaar op het sociaal minimum terecht komt zou in dat geval dus bij het ingaan van de AOW op tweemaal het sociaal minimum uitkomen. Wanneer het totale opgebouwde pensioenrecht zou worden geïnvesteerd in een overbruggingsuitkering zou een alleenstaande bij 40 dienstjaren en een eindloon van circa f 45.000 en een alleenverdiener bij circa f 50.000 vanaf 60 jaar met pensioen kunnen met een levenslange uitkering op

⁶ In het midden- en kleinbedrijf doet 70 procent van de bedrijven niets aan de aanpassing van het takenpakket van ouderen en 91 procent niets aan de fysieke belasting. Wel is het zo dat van de bedrijven met meer dan 100 werknemers tweederde tenminste een ad-hoc beleid voert bij het takenpakket en een kwart iets doet aan de fysieke belasting (Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf 1993).

het niveau van het sociaal minimum. Hiermee wordt flexibele pensionering op deze basis maar weinig minder onbereikbaar.

Uit enquête-onderzoek (Interview 1992) komt naar voren dat 55 procent van de werkenden (misschien) bereid is een lagere uitkering te accepteren in ruil voor een vervroegd pensioen. Daarbij was echter geen indicatie gegeven voor de hoogte van de resulterende uitkering. Het gegeven dat men na pensionering gemiddeld 77 procent van het huidige netto inkomen dacht nodig te hebben om te kunnen rondkomen en dat meer dan de helft van de werkenden vindt dat een VUT-uitkering tenminste 90 procent van het inkomen moet bedragen geeft aan dat de bereidheid tot omvangrijke inkomensoffers vooralsnog niet groot is.

In de Pensioennota stelde de regering voor de VUT om te vormen tot een minimumregeling die de AOW-onderbouw tot het vijftienvestigste jaar kan vervangen. De VUT-uitkering zou dan vervolgens kunnen worden aangevuld met een actuair aangepast vervroegd aanvullend pensioen. Het uitkeringsniveau zou daarmee weliswaar verlaagd worden, maar de VUT zou wel een permanent in plaats van een tijdelijk karakter krijgen. Verbon (1991) noemt flexibele pensionering met inzet van VUT-gelden om die reden een 'waanidee'. Door de voorgestelde omvorming van de VUT zou deze een pensioentoezegging worden die valt onder de PSW. Volgens de Pensioennota zou de VUT echter moeten worden uitgezonderd van het regime van de PSW, zodat hij op basis van omslag gefinancierd mag worden. Het is niet duidelijk of degenen die nu VUT-premie betalen in dit geval daaraan ook daadwerkelijk rechten kunnen ontlenen voor het moment dat hun AOW-overbruggingsuitkering zou moeten ingaan (Verbon en Verhoeven 1991).

Naast de bovengenoemde principiële problemen zijn er ook nog enkele meer praktische problemen die in beginsel oplosbaar zijn ⁷.

De Voorlopige raad voor het ouderenbeleid (1994) wijst naast een VUT-achtige onderbouw op de mogelijkheid om via individuele spaarregelingen vervroegde uittreding te financieren. Een 40-jarige die vanaf 60 jaar met 70 procent van zijn laatste inkomen wil stoppen met werken zou moeten rekenen met een beperking van het netto besteedbare inkomen met 10 à 17 procent, afhankelijk van het inkomen en de wijze van sparen. Met een maximaal gebruik van de mogelijkheden die de wet Vermeend-Vreugdenhil biedt zou dit beperkt kunnen worden tot 7 à 13 procent.

De bereidheid tot het betalen van extra premie bij werkenden lijkt wel aanwezig te zijn (Interview 1992). De helft is hiertoe zeker bereid en 78 procent zeker of misschien. Een prijsindicatie was hierbij echter niet gegeven. Wel blijkt dat jongeren duidelijk vaker de voorkeur geven aan individuele spaarregelingen dan ouderen. In het licht van de houdbaarheid van de huidige VUT mag dat geen verbazing wekken.

Uit het bovenstaande kan geconcludeerd worden dat de totale bekostiging van vervroegde uittreding op individuele basis zeker voor oudere werknemers niet is weggelegd. Continuering van de vervroegde uittreding zal daarom substantiële bijdragen van de werkgever blijven vragen. Deze zal daar, afhankelijk van de personeels- en arbeidsmarktsituatie, in meerdere of mindere mate toe bereid zijn.

In sommige gevallen zal deeltijdpensionering uitkomst kunnen bieden, omdat hiermee de financiële consequenties van het uittreden verzacht kunnen wor-

⁷ De AOW is afgestemd op de leefvorm. De VUT is een inkomensdervingsregeling waarvoor de EG-richtlijnen inzake gelijke behandeling van mannen en vrouwen een dergelijke afstemming verbieden. Een afgeslankte VUT kan dus geen kopie zijn van de AOW. Bovendien zal de afgeslankte VUT voor het volledig vullen van het AOW-gat hoger moeten zijn dan de AOW, omdat het bruto-netto traject beneden 65 jaar minder gunstig is.

den. Driekwart van de Nederlandse werkenden staat hier positief tegenover (Interview 1992). In een Europese survey werd een soortgelijk enthousiasme gevonden (Gordon 1988, blz. 109). Deeltijdpensionering zou ertoe kunnen leiden dat werknemers die anders zouden afvloeien via arbeidsongeschiktheidsregelingen, wellicht hiervoor opteren.

Deeltijdpensionering veronderstelt wel dat de functie deeltijdbezetting toelaat. Uit onderzoek blijkt volgens Delsen (1989, blz. 68-78) dat dit meestal het geval is. De aan de werkplek verbonden kosten zullen bij deeltijdpensionering niet evenredig dalen, maar daar staat tegenover dat de arbeidsproductiviteit per uur zal stijgen dankzij de verminderde belasting. Op grond van de ervaring met deeltijdwerk van vrouwen verwacht Delsen dat vooral het arbeidsaanbod de deeltijdwerkmak zal sturen. Hij is verder niet bang voor een verdringing van vrouwen aangezien vrouwen en ouderen op verschillende sectoren in de arbeidsmarkt opereren. Vanwege de organisatorische problemen zal de werkgever invloed willen uitoefenen; deeltijduittreding zal dus geen onvoorwaardelijk recht zijn.

In verschillende Europese landen is deeltijduittreding mogelijk, maar volgens Delsen (1989, blz. 63) is alleen het Zweedse systeem succesvol, omdat andere financieel aantrekkelijke uittredingsroutes ontbreken. Deeltijduittreding is in Zweden sinds 1976 mogelijk vanaf 60 jaar. Bij een halve baan blijft 85 à 90 procent van het netto inkomen behouden. Toch lijkt er ook in Zweden geen duidelijkheid te bestaan over de vraag of deeltijdpensioen per saldo leidt tot behoud van arbeidsparticipatie (Hippe 1993).

8.3 Vrijwillig nabestaandenpensioen

8.3.1 Redenen voor keuzevrijheid

In de meeste pensioenregelingen is een pensioen inbegrepen voor nabestaanden. Volgens de gegevens van de Pensioenkamer (1989a, blz. 119 e.v.) bouwen (nagenoeg) alle mannelijke deelnemers in een pensioenregeling een weduwpensioen op. Een pensioenvoorziening voor weduwnaars geldt niet voor alle regelingen, maar omdat vrouwen sterk geconcentreerd zijn bij enkele grote pensioenfondsen die deze voorziening wel bieden, gold in 1987 toch dat 80 procent van de vrouwelijke deelnemers een regeling had met een weduwnaarspensioen. Sindsdien is dat aantal waarschijnlijk gestegen, omdat Europese richtlijnen onderscheid naar geslacht verbieden.

Behalve het feit dat de PSW binnenkort verplicht tot het aanbieden van keuzemogelijkheden zijn er enkele specifieke redenen voor een vrijwillige keuze. Allereerst is de arbeidsparticipatie van vrouwen in de afgelopen decennia belangrijk toegenomen, zij het dat een toenemend aantal vrouwen in deeltijd werkt. Verwacht mag worden dat in de toekomst steeds meer vrouwen over een eigen arbeidsinkomen zullen beschikken. De noodzaak van een verplichte nabestaandenvoorziening wordt dan minder groot. De basisvoorziening (AWW) wordt binnenkort vervangen door de Algemene Nabestaandenwet. Aanleiding daartoe is de verplichting tot gelijke behandeling van mannen en vrouwen. De toenemende individuele zelfstandigheid wordt echter als argument gebruikt om de reikwijdte van de basisvoorziening sterk in te perken. Wanneer een basisvoorziening niet noodzakelijk wordt gevonden, moet aan de noodzaak van een verplichte aanvullende voorziening a fortiori getwijfeld worden.

In de tweede plaats vindt via het nabestaandenpensioen een herverdeling plaats die niet op basis van solidariteit gemotiveerd kan worden. Keuzevrijheid ten aanzien van het nabestaandenpensioen zal betekenen dat de overdrachten in de richting van gehuwde mannen verminderen. In de voorgaande hoofdstukken is gebleken dat deze in de huidige situatie verreweg de beste pensioenresultaten behalen.

Ten slotte krijgen keuzen met betrekking tot de leefvorm en het arbeidspatroon door de toenemende vrijheid steeds meer het karakter van particuliere consumptie. Solidariteit op deze kenmerken kan dan sturend gaan werken in de richting van de keuze voor een alleenverdienershuishouden, waardoor beroepsarbeid ontmoedigd wordt.

Als argument tegen keuzevrijheid zou kunnen worden aangevoerd dat een verplichte nabestaandenvoorziening weduwen beschermt tegen armoede. De situatie in de VS dient hierbij als voorbeeld. Het aantal weduwen onder de armoedegrens is daar hoog. Het beleid in de VS is er daarom eerder op gericht het aantal nabestaandenpensioenen te verhogen. In de jaren zeventig had slechts 28 procent van de gepensioneerden een pensioen met een nabestaandenvoorziening, maar het is niet duidelijk of dit het gevolg is van een bewuste keuze. Pas sinds 1974 (*Employee Retirement Income Security Act*) bestaat de verplichting om bij een pensioenregeling ook een nabestaandenpensioen te bieden, zonder verplichte deelname. Sinds 1986 (*Retirement Equity Act*) is deelname in een nabestaandenvoorziening in de VS verplicht tenzij beide partners anders kiezen (Myers e.a. 1987). Het grootste deel van de pensioenrechten van het cohort waarvan slechts een minderheid een nabestaandenvoorziening had, dateert van voor 1974.

Het ontbreken van een nabestaandenvoorziening in het aanvullend pensioen lijkt in de VS bovendien niet de belangrijkste reden van de armoede onder weduwen. Volgens Myers e.a. (1987) zou het aantal weduwen onder de armoedegrens met niet meer dan 4 à 5 procentpunt dalen als in alle pensioenen een nabestaandenvoorziening zou zijn inbegrepen⁸. Een belangrijker reden lijkt dan ook te zijn dat in 1986 slechts 39 procent van de gepensioneerde huishoudens inkomen had uit een aanvullend pensioen. Het basispensioen (*social security*) is in de VS voor veel gepensioneerden van groot gewicht. Hier genereren definitieverschillen van schaalvoordelen relatief veel armoede onder weduwen: bij overlijden wordt het basispensioen met circa 33 procent gekort, terwijl de armoedegrens voor een alleenstaande 21 procent beneden die van een paar ligt (Hurd 1990).

Het risico van armoede onder weduwen is in Nederland veel minder dan in de VS, omdat de basisvoorzieningen op een relatief hoog niveau liggen. De bruto AOW ligt rond 50 procent van het modale inkomen en is een bodemvoorziening. De gemiddelde uitkering van de *social security* in de VS bedroeg in 1980 minder dan 40 procent van het mediane inkomen (Lumsdaine en Wise 1990); het minimum ligt dus veel lager.

8.3.2 Omvang van de herverdeling via nabestaandenpensioenen

Bij de herverdeling via het nabestaandenpensioen gaat het om omvangrijke bedragen. Om die reden wordt de omvang van deze herverdeling in een aparte paragraaf in kaart gebracht.

Tabel 8.1 geeft een uitsplitsing van de kosten (koopsom) van f 100 opgebouwd pensioenrecht in een standaardregeling naar leeftijd en geslacht en naar de aard van het pensioen. De eerste twee kolommen laten zien dat de kosten van het ouderdomspensioen sterk oplopen met de leeftijd. In de praktijk is de kostenstijging met de leeftijd in pensioenregelingen nog steiler, omdat de meeste pensioenreglementen door backservice op eerder opgebouwde rechten aan ouderen een groter bedrag aan opgebouwd recht toekennen dan aan jongeren. Het ouderdomspensioen van vrouwen is duurder dan dat van mannen door hun hogere levensverwachting.

^{8]} Het aantal weduwen onder de armoedegrens in de onderzoekspopulatie bedroeg 26,1%. Bij een minimumvariant van een actueel verevend nabestaandenpensioen van 50% daalt het aantal onder de armoedegrens met 4,4%punt; bij een maximumvariant van een volledig gesubsidieerd nabestaandenpensioen van 100% is de daling 5,7%punt.

Tabel 8.1 De kostprijs per f 100 opgebouwd pensioenrecht naar leeftijd en geslacht en het aandeel van het nabestaandenpensioen in het totale pensioen

Leeftijd	(gulden)						(procenten)	
	Ouderdoms-pensioen		Latent nabestaanden-pensioen		Risico nabestaanden-pensioen		Nabestaanden-pensioen als deel van totale pensioen	
	M	V	M	V	M	V	M	V
25	190	266	135	40	53	21	50	19
35	284	395	186	53	47	25	45	16
45	427	590	253	66	77	34	44	15
55	662	894	321	76	101	34	39	11
65	1122	1402	362	79	0	0	24	5
Gemiddeld	499	671	253	64	66	27	39	12

Bron: WRR, berekend op basis van de sterftetafel Gehele Bevolking M/V; leeftijdsverschil M-V: 3 jaar; lineaire pensioenopbouw (risicocomponent); nabestaandenpensioen 70% van ouderdomspensioen.

Bij de berekening van de kostprijs van het nabestaandenpensioen is uitgegaan van 70 procent nabestaandenpensioen en een gelijkmatige opbouw gedurende de loopbaan. Het nabestaandenpensioen is opgebouwd uit twee componenten, namelijk het latente pensioen en de risicopremie. Het latente pensioen is het deel van het nabestaandenpensioen dat is gebaseerd op het reeds opgebouwde recht van de deelnemer; het risicodeel verzekert de kans op overlijden van de deelnemer voordat het volledige pensioen is opgebouwd.

Omdat vrouwen gemiddeld langer leven dan mannen en omdat mannen doorgaans een vrouw huwen die enkele jaren jonger is dan zijzelf, is de kans dat een man een weduwe achterlaat veel groter dan de kans dat een vrouw een weduwnaar achterlaat. De kostprijs van het latente nabestaandenpensioen van mannen is daardoor ongeveer 4 maal zo hoog als die van het latente nabestaandenpensioen van vrouwen; die van de risicopremie ongeveer 2,5 maal zo hoog. De verzekeringspremie voor de risicocomponent vertoont geen monotoon verloop, omdat enerzijds de kans op overlijden met de leeftijd stijgt, terwijl anderzijds het te verzekeren nog niet opgebouwde recht en de resterende levensverwachting van de partner met de leeftijd afnemen. Het grote verschil in kosten tussen mannen en vrouwen heeft tot gevolg dat de gelijke behandeling voor wat betreft het recht op nabestaandenpensioen voor pensioenfondsen relatief weinig extra kosten met zich meebrengt. Dit verklaart de vrij geruisloze doorvoering van de gelijke behandeling op dit punt.

Door de grote verschillen naar geslacht in de kostprijs van het nabestaandenpensioen is het totale pensioenpakket van mannen uiteindelijk duurder dan dat van vrouwen, ondanks, of eigenlijk juist dankzij het feit dat vrouwen langer leven.

Het nabestaandenpensioen vraagt een groot deel van de ingelegde premie. Bij een 25-jarige man wordt de helft van de kostprijs bepaald door de eventuele nabestaande. Dit percentage loopt geleidelijk terug tot 24 procent op 65-jarige leeftijd. Bij vrouwen vormt het nabestaandenpensioen een kleiner deel van de totale kostprijs, aflopend van 19 procent bij 25-jarigen tot 5 procent bij 65-jarigen. Uitgaande van een volledige pensioenopbouw zonder backservice bedragen de totale kosten van het nabestaandenpensioen bij mannen 39 procent van het pensioenpakket en bij vrouwen 12 procent.

Door de relatief hoge kosten van het nabestaandenpensioen is de herverdeling naar leefvorm omvangrijk. In sommige pensioenreglementen staat tegenover het nabestaandenpensioen in het pakket van de gehuwde voor de ongehuwde een verlaagde pensioenfranchise. Daardoor wordt hun relatief lagere AOW-uitkering via het aanvullend pensioen gecompenseerd.

Bij een gedifferentieerde franchise is de richting van de herverdeling naar leefvorm afhankelijk van de pensioengrondslag. De lagere pensioenfranchise van een ongehuwde telt als nominaal bedrag; de waarde van het nabestaandenpensioen voor een gehuwde is daarentegen recht evenredig met het inkomen. Op 65-jarige leeftijd is voor mannen bij een eindloon van f 62.000 de waarde van het nabestaandenpensioen even groot als de waarde van de verlaagde franchise van de ongehuwde; voor vrouwen geldt dit pas bij een eindloon van f 200.000.

De differentiatie van de franchise naar burgerlijke staat staat op gespannen voet met het streven naar gelijke behandeling en verdwijnt daarom geleidelijk. Het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP) bijvoorbeeld schafte in 1995 de gedifferentieerde franchise af. Daarmee wordt de herverdeling in de richting van gehuwden groter als niet tegelijkertijd het nabestaandenpensioen wordt aangepast.

De herverdeling in de richting van gehuwden via het aanvullend pensioen cumuleert op de herverdeling die via de AOW al plaats vindt. Daar wordt aan huishoudens van alleenverdieners in vergelijking met huishoudens van alleenstaanden en werkende partners aanzienlijk meer AOW-uitkering uitbetaald en wordt door hen minder AOW-premie bijgedragen. Mede daardoor behalen huishoudens van gehuwden de hoogste pensioenresultaten. Een ongehuwde werkende partner is dubbel in het nadeel, omdat hij voor de AOW als gehuwd geldt en dus een lagere uitkering ontvangt dan een alleenstaande ongehuwde, terwijl hij in de aanvullende pensioenregelingen in de regel als ongehuwd telt en dus geen recht zal hebben op een nabestaandenpensioen.

8.3.3 Gevolgen van een vrijwillig nabestaandenpensioen

Petersen (1991) benoemt verschillende groepen die wellicht geen nabestaandenpensioen zullen kiezen.

Alleenstaanden zullen liever een hoger ouderdompensioen hebben dan een nabestaandenvoorziening. Veel alleenstaanden zullen echter later alsnog huwen. Een vooruitziende ongehuwde kiest dus wellicht toch voor een nabestaandenpensioen.

Naarmate de inkomensverschillen tussen partners groter zijn zal de meest verdienende meer voorkeur hebben voor een nabestaandenpensioen en de minst verdienende minder. Ook opvattingen over de mate van onderlinge zorg binnen een relatie kunnen hierbij een rol spelen. Hoewel er bij een gelijk inkomen van beide partners geen sprake is van financiële verzorging zal bij overlijden van een van hen het huishoudensinkomen boven de AOW halveren, terwijl de lasten als gevolg van schaalnadelen minder dalen. In die situatie hebben beide partners dus wellicht nog behoefte aan een (gedeeltelijke) nabestaandenvoorziening.

Verder zullen personen met een hoge levensverwachting (vrouwen, gezonden) liever een hoger ouderdompensioen hebben en personen met een lage levensverwachting (mannen, zieken) opteren voor een nabestaandenpensioen. Ook het leeftijdsverschil tussen partners kan hierbij een rol spelen.

Naast de bovengenoemde overwegingen kunnen ook de kosten van een nabestaandenpensioen een rol spelen. Myers e.a. (1987) rapporteren dat huishoudens met een lager inkomen vaker afzien van een nabestaandenpensioen dan gemiddeld. Verder zouden ook machtsverschillen tussen de partners een rol kunnen spelen. Wanneer de eigen belangen hoog op de agenda staan, zal er een voorkeur zijn voor een hoger ouderdompensioen. Naarmate de partner meer heeft in te brengen zal de voorkeur verschuiven naar een nabestaandenpensioen.

Uit het bovenstaande kan een aantal randvoorwaarden worden afgeleid waaraan keuzevrijheid ten aanzien van het nabestaandenpensioen zou moeten voldoen.

Allereerst stelt een vrijwillig weduwenpensioen hogere eisen aan de administratie van pensioenrechten. De keuze zal moeten worden vastgelegd en bewijsmateriaal hieromtrent zal moeten worden gearchiveerd. Dit brengt extra kosten met zich mee. Om deze kosten te beperken zullen gemaakte keuzen een zo definitief mogelijk karakter moeten hebben, zonder dat wijzigingen geheel uitgesloten zijn.

In de tweede plaats moet voorkomen worden dat het nabestaandenpensioen wordt afgewogen tegen consumptie in het heden. De positie van de afhankelijke partner zou daardoor onevenredig verzwakt worden. De pensioenbestemming van de beschikbare premies moet dus behouden blijven.

Verder vraagt keuzevrijheid om een heldere communicatie van de keuzemogelijkheden naar de deelnemer. Wanneer keuzen niet worden gemaakt in het volle besef van de consequenties ervan kunnen problemen verwacht worden met spijtoptanten. Omdat kansen en risico's vanuit verschillende levensfasen anders worden waargenomen, moet het keuzemoment zo laat mogelijk in de loopbaan geplaatst zijn. Bovendien zal bij gehuwden de instemming van beide echtgenoten vereist moeten zijn.

Op elke leeftijd kan actuariael neutraal een herschikking van opgebouwde pensioenrechten tot stand worden gebracht tussen ouderdomspensioen en nabestaandenpensioen. Alleen de risicocomponent blijft altijd buiten zo'n herschikking. Actuariael neutraal is hier niet hetzelfde als kostenneutraal, want de keuzevrijheid op zichzelf verhoogt de kosten.

Op een leeftijd van 45 jaar is het experimenteren met relaties in de meeste gevallen voorbij en kan de deelnemer op verantwoorde wijze kiezen tussen het voortzetten van het nabestaandenpensioen en een hoger ouderdomspensioen. De verplichte verzekering omvat dan alleen de premie voor het overlijdensrisico tussen de 25 en 45 jaar (de Vlam 1990)⁹. De risicocomponent tussen 25 en 45 jaar blijft voor mannen beperkt tot 3 procent van het totaal op te bouwen pensioenrecht; voor vrouwen tot de helft daarvan. Een verplichte verzekering van het nabestaandenpensioen tot 45 jaar brengt dus een minimale herverdeling met zich mee en beperkt de administratielast voor pensioenbeheerders.

Veel pensioenuitvoerders geven er echter de voorkeur aan het keuzemoment nog verder uit te stellen tot de pensioengerechtigde leeftijd. De gewijzigde PSW laat deze mogelijkheid open. Bij een keuze op 65 jaar beslaat de risicocomponent 8 procent van het totale pakket voor mannen en 3,5 procent voor vrouwen.

Een actuariael neutrale herschikking bij de gemiddelde huidige samenstelling van het deelnemersbestand en uitgaande van een keuzeleeftijd van 45 jaar betekent dat het eigen ouderdomspensioen met 43 procent kan worden verhoogd als de deelnemer afziet van het verzekeren van een nabestaande. Dit percentage is niet onveranderlijk. Als het gemiddelde leeftijdsverschil tussen gehuwde mannen en vrouwen zou teruglopen tot nul zou het met 5 procentpunt dalen. Fondsen met veel vrouwelijke deelnemers kunnen minder compensatie geven. De verwachte toename van het aantal vrouwen onder de deelnemers zou voor een daling met 2 procentpunt kunnen zorgen. Een verder uitstel van de keuzeleeftijd tot de pensioenleeftijd reduceert de compensatie met 12 procentpunt.

Wanneer in het onderstaande dus van een keuzeleeftijd van 45 jaar en een compensatie van 43 procent wordt uitgegaan, geeft deze variant de maximale effecten van de keuzevrijheid aan.

Om de gevolgen van keuzevrijheid in kaart te brengen moeten veronderstellingen worden gemaakt rond het keuzegedrag. Alleenstaanden zullen in alle gevallen opteren voor een hoger ouderdomspensioen. Voor gehuwde mannen

⁹⁾ In veel gevallen loopt de verplichte verzekering langer, omdat personen onder de 25 jaar weliswaar nog geen ouderdomspensioen opbouwen, maar al wel verzekerd zijn voor een nabestaandenpensioen.

is het pakket met het nabestaandenpensioen als contante waarde doorgaans aantrekkelijker, voor gehuwde vrouwen het pakket met het verhoogde ouderdompensioen. Langs die lijn wordt in de variant dan ook gekozen. Voor de pensioenfondsen is dit in elk geval de duurste variant.

De kostenverhoging door de keuzevrijheid blijft beperkt. Gehuwde mannen vormen nog steeds de meerderheid van de pensioendeelnemers en betalen dus het grootste deel van hun nabestaandenvoorziening al zelf. De benodigde extra lasten-batenpremie bedraagt rond 2010 gemiddeld een half procent van de loonsom. Geleidelijk loopt dit op naar 1 à 1,5 procent op de lange termijn. Dat is beduidend minder dan de financiële consequentie van het recht op waarde-overdracht. Het Pensioenfonds voor de Gezondheid, Geestelijke en Maatschappelijke Belangen (PGGM) is met een meerderheid van vrouwelijke deelnemers extra gevoelig voor de keuzevrijheid. Bij dit fonds vindt met een ophoging van de rechten met 43 procent dus een overcompensatie plaats. De extra premie kan hier oplopen tot 3 procent. In mindere mate geldt hetzelfde voor het ABP.

Keuzevrijheid rond het nabestaandenpensioen leidt tot betere pensioenresultaten voor alleenstaanden, vrouwen en tweeverdieners; de laatste omdat die groep voor de helft uit vrouwen bestaat. Het gemiddelde netto inkomen van huishoudens van ouderen in verhouding tot dat van jongeren neemt vooral bij de nooit gehuwde en gescheiden mannen toe in vergelijking met het basisscenario, met 5 à 6 procentpunt in 2040. Doordat vrouwen kiezen voor eigen ouderdompensioen, zien weduwnaars hun relatieve inkomenspositie ten opzichte van jongeren verzwakken in vergelijking met het basisscenario met 3 procentpunt; ze worden daardoor in welvaart ingehaald door de nooit gehuwde mannen. Qua welvaartsniveau wisselen de weduwnaars en de nooit gehuwde mannen ongeveer van positie.

Bij de alleenstaande vrouwen neemt het gemiddelde netto huishoudensinkomen in verhouding tot dat van jongeren in alle gevallen toe in vergelijking met het basisscenario, maar slechts met 1 (weduwen en gescheiden vrouwen) tot 3 procentpunt (nooit gehuwden). Doordat vrouwen gemiddeld minder aanvullend pensioen opbouwen dan mannen, profiteren ze minder van de keuzevrijheid. Dat weduwen beter worden van keuzevrijheid rond het nabestaandenpensioen is op het eerste gezicht opmerkelijk en wordt veroorzaakt door de veronderstelling dat hun kostwinner wel opteerde voor nabestaandenpensioen, maar zichzelf niet. De inkomensverbetering van weduwen en gescheiden vrouwen is minder dan de gemiddelde inkomensverbetering die door de keuzevrijheid bij ouderen ontstaat.

De welvaartsongelijkheid naar leefvorm bij ouderen verandert in totaal betrekkelijk weinig als de keuze voor het nabestaandenpensioen vrij is, maar wel veranderen de bevoordeelde en benadeelde groepen. Gehuwden behouden hun meer dan gemiddelde inkomen, maar de voorsprong wordt kleiner, terwijl de voorsprong van nooit gehuwde mannen groter wordt. Vrouwen veranderen hun positie ten opzichte van het gemiddelde opmerkelijk weinig.

De theilcoëfficiënt voor de gehele bevolking neemt door de keuzevrijheid iets af, maar dit komt vooral doordat de inkomensongelijkheid tussen jongeren en ouderen minder wordt als gevolg van het gemiddeld hogere inkomen van ouderen. Binnen de groep ouderen neemt de theilcoëfficiënt juist sterker toe dan in het basisscenario (tot 0,090 in 2040 in plaats van 0,083), onder meer doordat degenen met een hoger aanvullend pensioen meer profiteren van de keuzevrijheid.

Bij de quintielverdelingen blijkt dat door de keuzevrijheid het aantal weduwnaars in het laagste quintiel duidelijk toeneemt, maar ze waren daar dan ook ondervertegenwoordigd, zelfs in vergelijking met de totale bevolking. In vergelijking met andere ouderen blijft hun kans om tot het laagste quintiel te behoren nog steeds lager. De kans van weduwnaars om tot de quintielen drie, vier en vijf te behoren neemt af.

De gescheiden en nooit gehuwde mannen laten een duidelijke toename in de hoogste twee quintielen zien, ten koste van het tweede. Bij de nooit gehuwde vrouwen is hetzelfde patroon meetbaar, maar in veel mindere mate omdat vrouwen sterk geconcentreerd zijn in de laagste twee quintielen. De verschuiving loopt hier dan ook van het eerste en tweede naar vooral het derde en vierde quintiel. Bij gehuwden, weduwen en gescheiden vrouwen zijn de veranderingen zeer gering.

8.4 Conclusie

Keuzemogelijkheden bij het ouderdomspensioen brengen het beslissen, betalen en genieten dichter bij elkaar en verminderen daardoor het collectieve karakter van de aanvullende pensioenvoorziening.

Flexibele pensionering zal pas van de grond kunnen komen als aantrekkelijker uitredingsroutes zoals de VUT en arbeidsongeschiktheidsregelingen worden afgesneden. Flexibele uitreding ten koste van het eigen ouderdomspensioen is geen haalbare optie, omdat de overbrugging van de AOW-ouderbouw veel te duur is. Voor flexibele uitreding in plaats van VUT zal door deelnemers dus flink gespaard moeten worden. Verwacht mag echter worden dat ook werkgevers voorlopig belang zullen blijven hebben bij een soepele afvloeiing van in elk geval sommige minder produktieve werknemers. Op grond daarvan zullen ze waarschijnlijk bereid blijven de vervroegde uitreding te sponsoren.

Over het uitredingsgedrag bij flexibele uitreding valt weinig met zekerheid te zeggen. De financiële prikkel komt doorgaans als meest bepalende factor uit onderzoek naar voren, maar de gemeten elasticiteit lijkt zeer gering. Alleen enquête-onderzoek levert een hoge elasticiteit, maar dit meet beweringen en geen gedrag. Als de gedragsmetingen juist zijn, zullen toekomstige ouderen vervroegd blijven uitreden, desnoods met een veel lager pensioeninkomen. Deeltijdpensioen kan in dat geval een compromis zijn om de arbeidsbelasting te verminderen zonder al te ingrijpende inkomensconsequenties.

Gelijkwaardige pakketten van ouderdomspensioen en nabestaandenpensioen verminderen de overdrachten via pensioenregelingen in de richting van gehuwde mannen, die over het geheel genomen de beste pensioenresultaten boeken. Omdat de kosten van het nabestaandenpensioen hoog zijn, is een ophoging van het eigen ouderdomspensioen mogelijk met gemiddeld 43 procent als de deelnemer van nabestaandenpensioen afziet.

Om de keuze uitvoerbaar te houden is het wenselijk het keuzemoment zo lang mogelijk uit te stellen, bijvoorbeeld tot een leeftijd van 45 jaar. Een verplichte risicoverzekering voor het 45ste jaar brengt slechts weinig herverdeling met zich mee. Om de positie van afhankelijke partners te beschermen is het wenselijk dat de pensioenbestemming van de ingelegde premie niet kan worden aangetast en dat bij gehuwden instemming van beide partners vereist is.

Keuzevrijheid bij het nabestaandenpensioen brengt over het geheel genomen een kostenverhoging met zich mee, omdat verwacht mag worden dat deelnemers voor hen gunstige pakketten zullen kiezen. In het voor pensioenfondsen ongunstigste geval opteren alleen gehuwde mannen voor een nabestaandenpensioen, zodat de verhoging van het ouderdomspensioen voor anderen vrijwel volledig een extra uitgave wordt. Maar de kostenverhoging is ook dan beperkt, omdat slechts een minderheid van de deelnemers geen gehuwde man is.

Uit de gesimuleerde veranderingen in de inkomensverdeling blijkt dat, als de positie van afhankelijke partners voldoende wordt beschermd, weduwen zelfs een bescheiden profijt hebben van de keuzevrijheid, doordat ze in hun eigen pensioenvoorziening niet voor een nabestaandenpensioen hoeven te opteren.

Dit profijt verdwijnt als in ruil voor de keuzevrijheid het niveau van het totale pakket zodanig wordt ingekrompen dat de verandering kostenneutraal geschiedt.

Voorts blijkt dat het nabestaandenpensioen in de huidige situatie vooral wordt gesponsord door overdrachten van alleenstaande mannen. Ondanks het feit dat er onder de ouderen (exclusief verweduwen) meer alleenstaande vrouwen zijn dan mannen, is de totale overdracht vanuit de groep alleenstaande mannen in de richting van de gehuwden ongeveer driemaal zo groot als de overdracht vanuit de ongehuwde vrouwen.

Alleenstaande mannen hebben (met uitzondering van weduwnaars) derhalve veel profijt van de keuzevrijheid en bereiken daardoor een hoger welvaartsniveau dan gehuwden. Alleenstaande vrouwen hebben eveneens profijt, maar doordat ze gemiddeld veel minder pensioenrechten opbouwen dan mannen, telt ook de overdracht naar kostwinners minder aan. Per saldo verandert de inkomensongelijkheid naar leefvorm nauwelijks, omdat vooral bevoorrechte groepen van positie wisselen, terwijl er voor de relatief arme groep van alleenstaande vrouwen betrekkelijk weinig verandert.

Vier scenario's voor de oudedagsvoorziening

9

9.1 Inleiding

In hoofdstuk 6 en 7 is duidelijk geworden dat, wanneer er geen onverwachte dingen gebeuren, de AOW zonder veel problemen kan blijven voortbestaan, maar dat de prijs hiervoor is dat het uitkeringsniveau tegenover de gemiddeld verdiende inkomens steeds magerder zal afsteken. Verder bleek dat met name in de sfeer van de aanvullende pensioenen de idealen van welvaartsvastheid niet haalbaar zullen zijn, tenzij omvangrijke premiestijgingen aanvaard worden.

De verschillende mogelijke ingrepen zijn in eerdere hoofdstukken in kaart gebracht op hun effecten voor zowel de kosten als de inkomensverdeling. Met dit beleidsinstrumentarium kunnen nu verschillende scenario's geconstrueerd worden.

Zolang de sociaal-economische en demografische omgeving zich (met het oog op de oudedagsvoorziening) niet al te ongunstig ontwikkelt, bestaat er ruimte voor verschillende opties om de oudedagsvoorziening vorm te geven. Daarbij zijn globaal twee richtingen denkbaar. Allereerst zou er een zekere consensus kunnen bestaan over de wenselijkheid van een min of meer gelijkmatige inkomensverdeling, waarbij als randvoorwaarde geldt dat de kosten weliswaar iets mogen stijgen, maar waarbij deze stijging wel beperkt moet blijven. We zullen deze optie in paragraaf 9.2 uitwerken als een solidariteitsscenario.

Als alternatief zijn scenario's denkbaar waarin de werkenden primair hun eigen belangen behartigen. Ze kunnen dat in de eerste plaats doen binnen de huidige reglementen, waarbij de lastenstijging beperkt wordt door het achterwege laten van indexeringen. Dat is het werkendenscenario van paragraaf 9.3. Een ander middel is het volledig overstappen naar individuele regelingen via het beschikbare premiesysteem. Dat is het individuele scenario van paragraaf 9.4.

De demografische en sociaal-economische omgeving is in deze scenario's dezelfde als die in het basisscenario.

Als de omgeving zich voor pensioenfondsen ongunstig ontwikkelt, worden de keuzemogelijkheden gereduceerd tot gedwongen zetten. Er is dan geen ruimte meer voor mooie idealen; slechts het overleven telt. Het *worst case* scenario in paragraaf 9.5 test dus de robuustheid van de totale oudedagsvoorziening. *Worst case* moet niet te letterlijk worden genomen. De pensioenfondsen komen namelijk in het nauw doordat de welvaart zo snel stijgt dat ze die stijging voor ouderen niet kunnen bijhouden.

Paragraaf 9.6 sluit af met een conclusie.

9.2 Het solidariteitsscenario

In het solidariteitsscenario wordt een te sterke toename van de inkomensongelijkheid onwenselijk gevonden. Dat wil niet zeggen dat jongeren de rekening van de vergrijzing zonder meer accepteren. Enerzijds zullen ze grenzen stellen aan wat nog acceptabel is, anderzijds zullen ze ook ouderen in de solidariteit willen betrekken.

Het belangrijkste instrument bij de AOW is de indexering van het uitkeringsniveau. Weliswaar levert de koppeling aan de CAO-lonen een gedeeltelijk welvaartsvaste uitkering; maar zeker op de lange termijn ontstaan bij deze koppeling steeds grotere inkomensverschillen.

Voor uitkeringsgerechtigden in de actieve leeftijdsfase worden deze verschillen voor lief genomen, omdat een goede werking van de arbeidsmarkt een groter verschil tussen lonen en uitkeringen vraagt. Bovendien hebben uitke-

ringsgerechtigden in de actieve levensfase de mogelijkheid om door eigen initiatief het inkomen aan te vullen door inkomen uit arbeid, eventueel in de informele sfeer. Ouderen hebben die mogelijkheid in veel geringere mate. Omdat er langdurig een vrij substantiële groep ouderen blijft bestaan die in hoge mate op de AOW is aangewezen, is het wenselijk dat de AOW een goede basis blijft bieden.

Op het eerste gezicht lijkt het vreemd om in een solidariteitsscenario een onderscheid te maken tussen de minima van ouderen en jongeren. Bedacht moet echter worden dat, als wordt vastgehouden aan een gelijke behandeling, de omvang van de collectieve lasten en de situatie op de arbeidsmarkt naar alle waarschijnlijkheid echte welvaartsvastheid voor alle uitkeringsgerechtigden voorlopig onmogelijk zullen maken. Gelijke behandeling betekent dus niet dat jongeren en ouderen samen voordelen genieten, maar dat ze samen achterblijven.

Als de overheid zoveel mogelijk zekerheid biedt over de AOW op de langere termijn, wordt bovendien voorkomen dat de besparingen nog verder oplopen dan nu al het geval is. Weliswaar zijn besparingen nodig om investeringen te financieren, maar Nederland spaart al geruime tijd voor een vrij aanzienlijk overschot op de betalingsbalans (Bovenberg 1991; Bikker 1992; SER 1992; van Dalen 1992). We financieren dus de economische ontwikkeling elders en hebben binnenlands de gevolgen van een achterblijvende consumptieve vraag. De historie leert dat een renteniersmaatschappij tot een langdurige stagnatie van de economische ontwikkeling kan leiden.

Ook de Aaron-conditie wijst, voor zover daarover zekerheid kan bestaan, eerder in de richting van omslag dan van kapitaaldekking (zie par. 3.2.3). Wanneer we welvaartsvaste pensioenen willen, dan zijn de kosten daarvan zo hoog dat deze alleen gedragen kunnen worden met behulp van de nog te realiseren welvaartsstijging. De geleidelijke verschuiving van omslag naar kapitaaldekking, die het gevolg is van de op de inkomens achterblijvende AOW in het basisscenario, leidt dan ook per gulden pensioenuitkering eerder tot een hoger dan tot lager premiepercentage. Het feit dat bovendien gedurende de rijpingsperiode fondsen gevormd moeten worden, versterkt dit alleen nog maar. De lagere prijs voor de oudedagsvoorziening als geheel in vergelijking met een scenario waarin de AOW volledig welvaartsvast is, komt dan ook niet uit de geleidelijke overstap naar kapitaaldekking, maar uit het verminderde bereik van de pensioenvoorziening. Vanuit de solidariteitsgedachte is dat uiteraard onwenselijk.

Hoe wenselijk een volledig welvaartsvaste AOW ook is, de prijs ervoor is een scherpe premiestijging. Daarom mag ook van ouderen een bijdrage gevraagd worden om de AOW boven de CAO-loonstijging extra te kunnen verhogen. Het meest omvangrijk qua effect is de uitbreiding van de heffingsgrondslag voor de AOW-premie met het bovenminimale inkomen van ouderen. Verder kan de toeslag voor de jongere partner geleidelijk worden afgebouwd nu is komen vast te staan dat deze toeslag in meerderheid wordt toegekend aan die ouderen die hem qua inkomen het minst nodig hebben. Afschaffing van de toeslag vergroot dus de solidariteit.

De differentiatie naar leefvorm daarentegen moet behouden blijven vanuit de solidariteitsgedachte vanwege de ongelijkheid die zonder deze differentiatie ontstaat. Bovendien levert afschaffing van die differentiatie geen extra draagvlak voor de AOW als zodanig. Ook de AOW-leeftijd wordt in het solidariteitsscenario niet verhoogd. Weliswaar leidt een hogere leeftijd tot een besparing op de AOW-uitgaven, maar als de weglek naar vervroegde uittredingsregelingen in aanmerking wordt genomen, is de kans groot dat een contraproductief effect resulteert. De verlaging van de uitkeringsniveaus voor VUT en arbeidsongeschiktheidsregelingen, die nodig zou zijn om een hogere AOW-leeftijd productief te maken, ligt binnen een solidariteitsscenario niet voor de hand.

De genoemde maatregelen leveren onvoldoende op om een volledig welvaarts-vaste AOW te kunnen financieren; zeker als we in aanmerking nemen dat de geweldige lastenstijging bij de aanvullende pensioenen zal moeten leiden tot bescheidener reglementen. Ervan uitgaande dat een zekere premiestijging bij de AOW aanvaardbaar is dankzij de ruimte die ontstaat door een hogere VUT-leeftijd en een strengere uitvoering van de arbeidsongeschiktheidsregelingen moet het doorgeven van driekwart van de incidentele loonstijging aan de AOW-ers mogelijk zijn.

Ook bij de aanvullende pensioenen speelt de indexering van de rechten een cruciale rol. Hoewel veel pensioenfondsen het ideaal van welvaarts-vaste pensioenen voor ogen hebben, blijkt uit de voorgaande analyse dat dit ideaal niet haalbaar zal zijn tenzij de sociaal-economische omgeving zich voor pensioenfondsen buitengewoon gunstig ontwikkelt, dan wel grote premiestijgingen geaccepteerd worden. Dat is geen reden om de premievrije rechten maar te bevriezen. In een solidariteitsscenario moet als ondergrens tenminste waardevastheid worden gegarandeerd om te voorkomen dat pensioenuitkeringen in korte tijd door inflatie verdampen.

Werkenden zijn in dit scenario bereid een prijs te betalen voor de waarde-vastheid van de pensioenrechten in de vorm van een vermindering van de opbouw van hun pensioenaanspraken. Ze doen dit in het vertrouwen dat ze als gepensioneerde zullen profiteren van de ophoging van hun premievrije rechten op kosten van de actieven van dat moment. Ook in de aanvullende pensioenen blijft dus een belangrijk element van omslag aanwezig.

Omdat de AOW in dit scenario een stevige welvaarts-vaste onderbouw biedt, is het mogelijk de pretenties van de aanvullende pensioenregelingen te matigen. De pensioenen kunnen zoveel mogelijk op equivalentiebasis het inkomen in de actieve levensfase weerspiegelen. Daarmee worden allerlei overdrachten binnen de aanvullende pensioenen verminderd die niet vanuit de solidariteitsgedachte kunnen worden gemotiveerd.

Het eindloonsysteem kan vanuit de solidariteitsgedachte worden verlaten: het is duur en legt de lasten teveel bij de jongere werknemers die wellicht nooit in de huidige regeling het pensioen zullen bereiken. Daarnaast wordt de franchise flink verlaagd, zodat ook werknemers met een laag inkomen al aanvullend pensioen opbouwen. Ter compensatie is wel een lager opbouwpercentage nodig, conform de veronderstellingen in paragraaf 7.3.3. De kleine besparing op de pensioenopbouw die daarmee wordt bereikt is vervolgens ruimschoots voldoende om de extra kosten van keuzevrijheid ten aanzien van het nabestaandenpensioen te dragen. Die keuzevrijheid is nodig omdat daartoe in de Pensioen- en spaarfondsenwet (PSW) besloten is, maar ook omdat het verplichte nabestaandenpensioen een overdracht impliceert naar relatief welvarende gehuwde mannen. De veranderingen gaan per 2000 in.

Ook in het solidariteitsscenario vindt dus net als in het basisscenario nog een verschuiving van collectief naar individueel plaats: de AOW is niet helemaal welvaarts-vast, de aanvullende pensioenen worden soberder.

Dankzij de premiebijdrage van de ouderen blijft de AOW-premie tot 2010 beneden het huidige niveau, ondanks het feit dat de uitkering extra boven de CAO-loonstijging geïndexeerd wordt. Vanaf 2010 begint de premie monotoon te stijgen met circa 0,3 procentpunt per jaar, zodat in 2035 een premie van 22 procent wordt bereikt. Tussen 2035 en 2040 stijgt de premie niet meer. De premiestijging is sterker dan in het basisscenario, waar de AOW-premie uiteindelijk op 19 procent uitkomt. Desondanks wordt de premie-ontwikkeling binnen dit scenario toch aanvaardbaar gevonden, omdat het verminderde gebruik van VUT- en arbeidsongeschiktheidsregelingen voldoende ruimte biedt om de premiestijging op te vangen. De lasten van de drie regelingen

samen stijgen niet in vergelijking met het niveau in het startjaar van de simulatie.

Bij de aanvullende pensioenen wordt dankzij het bescheidener pakket de premiestijging sterk teruggedrongen in vergelijking met het basisscenario. Gemiddeld stijgt de premie slechts van 7 procent in 1995 tot 9 procent in 2015. Na dat jaar gaat de veronderstelling dat het verschil tussen loonstijging en rente terugkeert naar het historisch gemiddelde een rol spelen en stijgen de premies tot gemiddeld 15 procent op de lange termijn. De verschillende fondsen convergeren enigszins wat betreft premiehoogte. Alleen het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP) blijft duidelijk van het gemiddelde afwijken met een hoge premie. Dit verschil bestond ook al in het basisscenario. Zolang het verschil tussen rendement en loonstijging zich niet al te ongunstig ontwikkelt, zijn de in dit scenario opgenomen pakketreducties dus voldoende om een min of meer aanvaardbare premiestijging te bewerkstelligen.

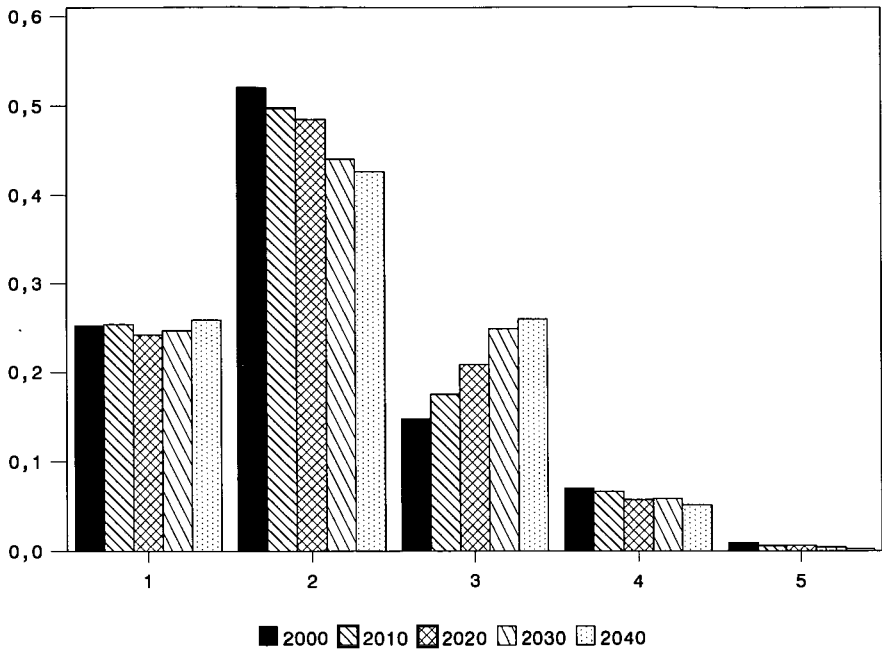
Aanvankelijk loopt het pensioenresultaat nog op. De eerste baby-boomers hebben relatief weinig last van de overstap naar het middelloonsysteem en behalen nog hoge pensioenresultaten. Daarna gaat het snel bergafwaarts. Ondanks het feit dat de AOW in het solidariteitsscenario meer stijgt dan in het basisscenario, blijft door het lagere aanvullende pensioen het gemiddelde netto inkomen van huishoudens van ouderen in verhouding tot dat van huishoudens van jongeren achter in vergelijking met het basisscenario. Geleidelijk aan zakt dit percentage van 58 procent in 1995 tot 52 procent in 2040, terwijl het in het basisscenario stabiel blijft. Deze achteruitgang vindt vooral plaats bij gehuwden, enerzijds omdat deze groep de hoogste aanvullende pensioenen heeft en bijgevolg het zwaarst getroffen wordt door een verslechtering, anderzijds door het wegvallen van de toeslag voor de jongere partner.

De coëfficiënt voor de inkomensongelijkheid tussen jongeren en ouderen neemt sterker toe dan in het basisscenario en bereikt rond 2020 al het niveau dat in het basisscenario pas in 2040 bereikt wordt. Ook ouderen betalen dus een deel van de lastenstijging in de vorm van een lager inkomen. In 2040 is de coëfficiënt opgelopen tot 0,030 in plaats van 0,020 in het basisscenario. De coëfficiënt voor de ongelijkheid binnen de groep ouderen verdubbelde in het basisscenario doordat goede aanvullende pensioenen bestonden naast de relatieve armoede van de AOW-uitkering. In het solidariteitsscenario neemt deze coëfficiënt af van 0,044 in 1995 naar 0,028 in 2040. De coëfficiënt voor de ongelijkheid tussen gescheiden vrouwen enerzijds en mannen of gehuwden anderzijds neemt ook in het solidariteitsscenario toe, maar veel minder dan in het basisscenario.

De figuren 9.1 tot en met 9.5 geven de quintielverdelingen in het solidariteitsscenario van 2000 tot 2040. Deze figuren zijn vergelijkbaar met de overeenkomstige figuren in paragraaf 6.3.2. Wel moet bij de vergelijking bedacht worden dat het in het solidariteitsscenario aangenamer toeven is in het laagste quintiel dan in het basisscenario. Het inkomen zakt hier in 2040 tot 49 procent van dat in het derde quintiel tegenover 41 procent in het basisscenario.

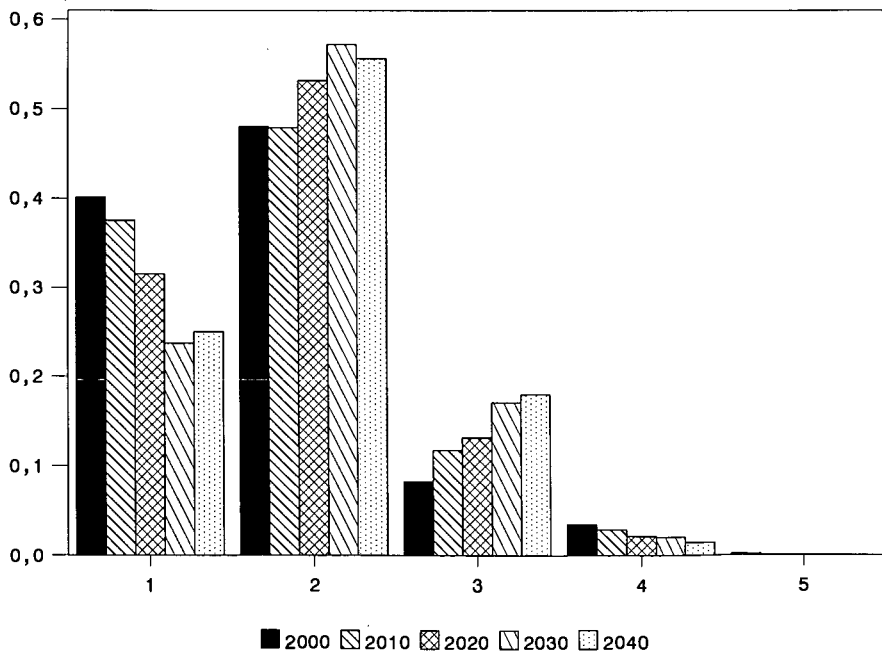
De helft van de ouderen blijft in de loop van de tijd behoren tot het tweede quintiel. Het aantal in het eerste neemt iets af, dat in het derde neemt flink toe. Het aantal ouderen in het vierde quintiel daalt; dat in het vijfde is nagenoeg nihil. Deze twee quintielen zijn vrijwel geheel gereserveerd voor de jongeren. Het verdwijnen van de hoge inkomens bij ouderen (in vergelijking met het uitgangsjaar en met het basisscenario) doet zich in alle subgroepen voor. In de leeftijd tussen 65 en 74 jaar (zie figuur 9.1) is het aantal ouderen in het laagste quintiel hoger dan in het basisscenario, omdat vooral in deze leeftijdsgroep het wegvallen van de toeslag voor de jongere partner een rol speelt. Het aantal blijft echter nagenoeg stabiel en neemt niet toe zoals in het basisscenario. Het meest prominent is de verschuiving van het tweede naar het

Figuur 9.1 Quintielverdeling van huishoudens van 65-74-jarigen, solidariteitsscenario, 2000-2040 (netto inkomens met schaalfactor)

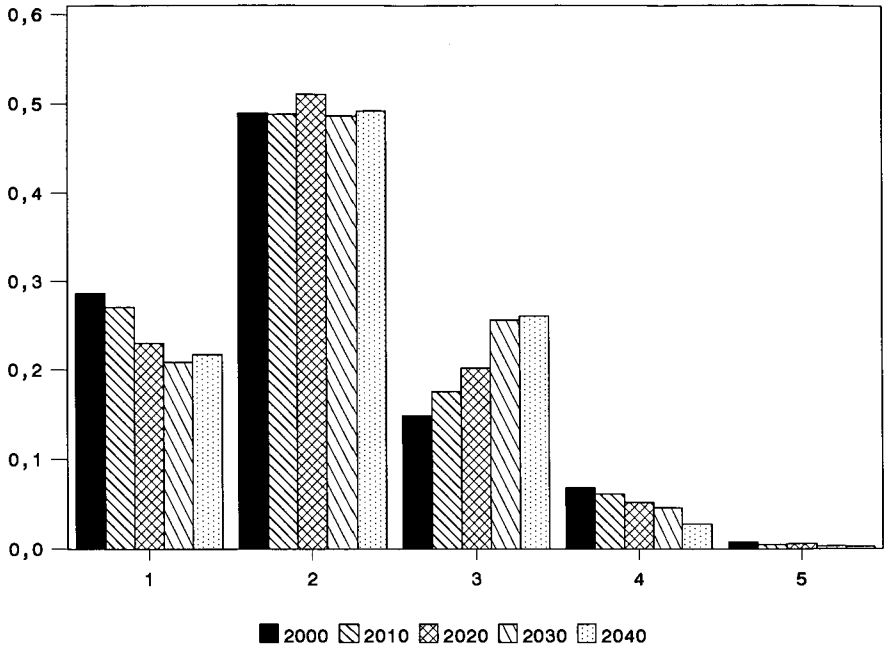
Bron: WRR.

Figuur 9.2 Quintielverdeling van huishoudens van 75-jarigen en ouder, solidariteitsscenario, 2000-2040 (netto inkomens met schaalfactor)

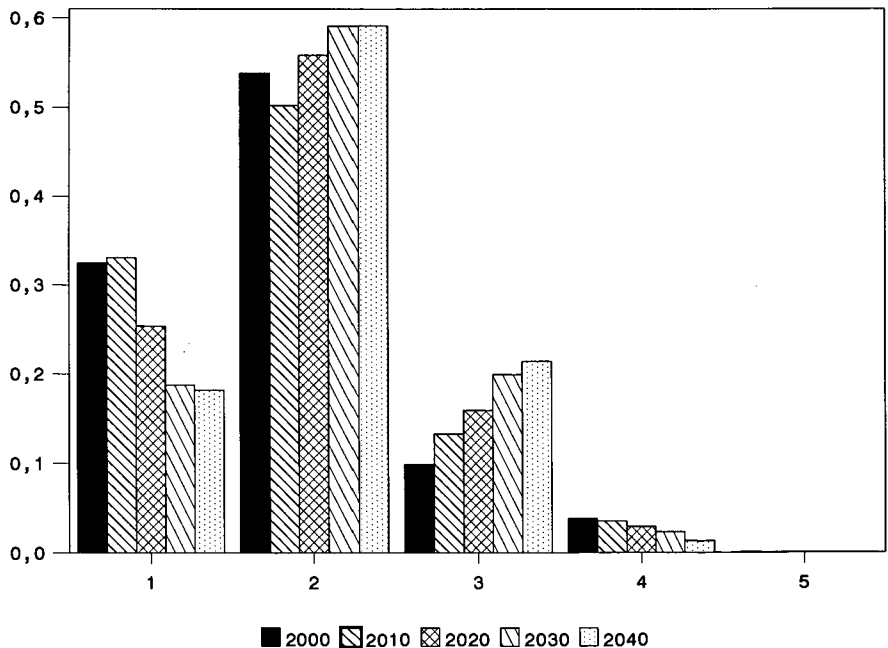
Bron: WRR.

Figuur 9.3 Quintielverdeling van huishoudens van gehuwden, solidariteitsscenario, 2000-2040 (65+, netto inkomens met schaalfactor)

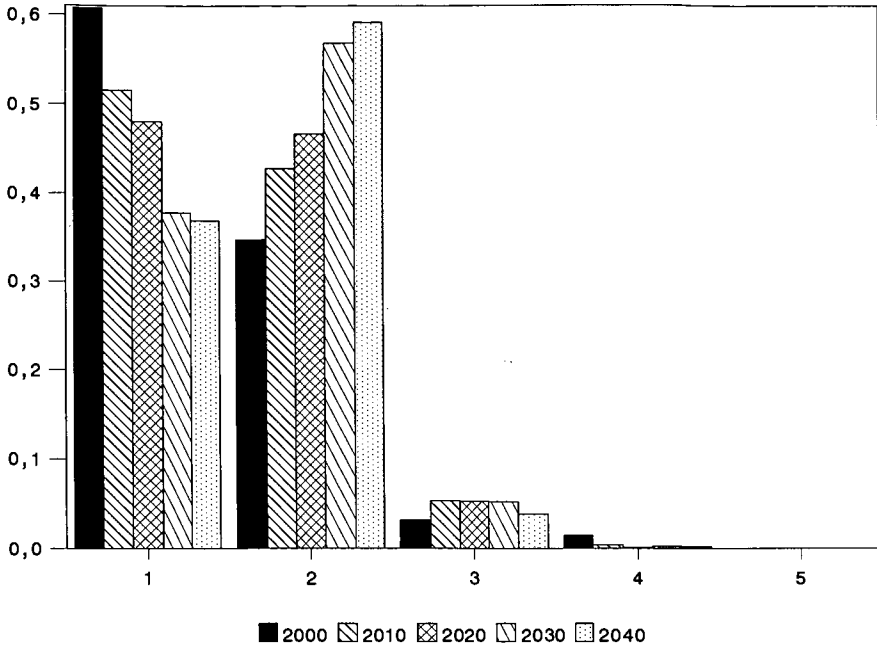
Bron: WRR.

Figuur 9.4 Quintielverdeling van huishoudens van weduwen, solidariteitsscenario, 2000-2040 (65+, netto inkomens met schaalfactor)

Bron: WRR.

Figuur 9.5 Quintielverdeling van huishoudens van gescheiden vrouwen, solidariteitsscenario, 2000-2040 (65+, netto inkomens met schaalfactor)

Bron: WRR.

derde quintiel. Bij de hoogbejaarden (figuur 9.2) doet zich vooral een verschuiving van het eerste naar het tweede quintiel voor. De welvaartsstijging in de loop van de tijd is minder dan in het basisscenario, doordat hun aanvullende pensioenen slechts waardeverast zijn en niet welvaartsvast.

Figuur 9.3 laat zien dat ondanks het wegvallen van de toeslag voor de jongere partner de welvaart van gehuwden boven het gemiddelde blijft liggen. Er blijft net als in het basisscenario een verschuiving zichtbaar van het eerste naar het derde quintiel, maar de concentratie in het tweede quintiel is duidelijk sterker. Hetzelfde beeld is zichtbaar bij de weduwen (figuur 9.4). Weduwen zijn gemiddeld ouder dan gehuwden; de opmerkingen hierboven over de pensioenen van hoogbejaarden tegenover die van 65-74 jarigen gelden mutatis mutandis ook voor weduwen tegenover gehuwden. Door de compensatie voor het nabestaandenpensioen worden nooit gehuwde mannen op de lange termijn de meest welvarende ouderen, zij het dat ze niet (zoals in het basisscenario) doorschuiven naar de quintielen vier en vijf, maar blijven steken in het derde quintiel; toch haalt meer dan 10 procent op de lange termijn nog het vierde quintiel. De gescheiden vrouwen (figuur 9.5) blijven in overwegende mate aangewezen op het eerste en tweede quintiel; de hogere quintielen zijn voor hen taboe. Maar zij profiteren wel het meest van het feit de het laagste quintiel welvarender is dan in het basisscenario. De gescheiden mannen zijn beter af dan de vrouwen, maar slechter dan gehuwden en weduwnaars. Zij volgen globaal het patroon van de gemiddelde oudere.

9.3 Het werkendenscenario

In het werkendenscenario behartigen de werkenden primair hun eigen belangen en vinden een lastenstijging nauwelijks aanvaardbaar. Werkenden vinden de koppeling van de AOW aan de CAO-lonen voor ouderen mooi genoeg. Bij de uitwerking van het basisscenario is immers gebleken dat deze koppeling toch al tot een lastenstijging leidt, al is die bescheiden. De ruimte die in

de collectieve lasten ontstaat door de vermindering van de VUT- en arbeidsongeschiktheidsregelingen, wordt gemaakt door werkenden en moet derhalve ook vooral aan deze groep ten goede komen. Omdat bij de aanvullende pensioenen een lastenstijging dreigt, moet een eventuele financieringsruimte eerder daar worden aangewend dan voor extra verhogingen van de AOW.

Maar als de ouderen zelf bereid zijn het meerdere te financieren kan toch een deel van de incidentele loonstijging via de AOW aan ouderen worden doorgegeven. Dat is solidariteit binnen de generatie van ouderen waar de werkenden buiten blijven. Door AOW-premie te heffen over het bovenminimale inkomen van ouderen en door het afschaffen van de toeslag voor de jongere partner ontstaat ruimte om een kwart van de incidentele loonstijging aan ouderen door te geven boven de koppeling van de AOW aan de CAO-lonen. Voor de uitkeringsgerechtigden in de actieve levensfase geldt net als in het solidariteitsscenario en om dezelfde redenen de koppeling aan de CAO-lonen zonder extra's.

Ook de AOW-leeftijd wordt niet verhoogd. Werkenden voelen niets voor het vooruitzicht langer te moeten blijven doorwerken. De vervroegde uittreedingsroutes worden derhalve zoveel mogelijk in stand gehouden, zij het dat aan een geleidelijke optrekking van de VUT-leeftijd toch niet te ontkomen valt. In die situatie zou een hogere AOW-leeftijd contraproductief zijn. Bovendien is een hogere AOW-leeftijd niet echt nodig dankzij het feit dat de premiestijging via het indexeringsinstrument binnen de perken wordt gehouden.

De differentiatie naar leefvorm blijft net als in het solidariteitsscenario behouden. Naast de sterke toename in welvaartsongelijkheid naar leefvorm die een uniforme norm met zich mee zou brengen, telt nog een andere reden. Afschaffing van de differentiatie zou er toe leiden dat de uitkeringsnorm van afhankelijke partners relatief verhoogd wordt, terwijl ze nooit premie hebben betaald. Dat vinden met name alleenstaande werkenden niet nodig. De toeslag voor de jongere partner wordt niet zozeer afgeschaft, omdat hij de inkomensongelijkheid doet toenemen (werkende mannen profiteren hiervan namelijk meer dan gemiddeld), maar omdat hij geld kost, discrimineert naar sekse en daarom waarschijnlijk toch niet meer bestaat tegen de tijd dat de werkenden er zelf profijt van zullen hebben.

Doordat de AOW achterblijft op het gemiddelde inkomen, verschuift het zwaartepunt in de oudedagsvoorziening van omslag naar kapitaaldekking. De besparingen zullen in het werkendenscenario dan ook bij een ongewijzigd aanvullend pensioen toenemen. In een rapport van Coopers & Lybrand (1994) worden werkgevers voor deze lastenstijging gewaarschuwd.

Door de accentverschuiving in de richting van kapitaaldekking worden de claims van de werkenden in juridische zin zekerder dan ze onder het regime van de AOW zijn. De Aaron-conditie wijst voor welvaartsvaste pensioenen echter eerder in de richting van omslag dan van kapitaaldekking (zie par. 3.2.3). We mogen dus verwachten dat de prijs voor de toegenomen zekerheid ligt in een hoger premiepercentage per gulden pensioenuitkering. Werkenden zijn in dit scenario echter bereid extra te betalen voor meer zekerheid. Ze denken daardoor minder overgeleverd te zijn aan de welwillendheid van volgende generaties; het zal echter blijken dat ze de kwaliteit en zekerheid van hun gespaarde pensioenvoorziening overschatten.

Aan de toename van de besparingen is een duidelijke grens gesteld. Werkgevers en werknemers moeten samen de premies voor het aanvullend pensioen betalen en zullen deze zo laag mogelijk willen houden. In hun eigen belang zullen werkenden de eindloonregelingen en de 70 procent opbouw willen handhaven. De noodzaak hiertoe is des te groter omdat op de AOW steeds minder vertrouwd kan worden. De aanvullende pensioenen worden zelfs nog iets duurder, doordat het nabestaandenpensioen kan worden geruild tegen een hoger ouderdompensioen.

Door de verbeteringen in de pensioenregelingen sinds de jaren zeventig lopen de kosten van een ongewijzigde pensioenregeling flink op. Nu een groeiend aantal deelnemers substantiële rechten begint op te bouwen, stijgt de back-servicelast van de eindloonregelingen sterk. Het recht op waarde-overdracht versterkt dit nog eens. In de jaren tachtig konden de rechten van gepensioneerden nog regelmatig worden verhoogd dankzij het feit dat de rendementen van de fondsen hoog waren en de loonstijgingen bescheiden, terwijl bovendien de slapers straffeloos konden worden overgeslagen. In de toekomst moeten de slapers meedelen in een indexering.

Als de lasten van het aanvullende pensioen oplopen, zullen werkgevers en werknemers van jaar op jaar gezamenlijk tot de conclusie komen dat er gezien de financiële positie van het fonds voor een verhoging van de premievrije rechten helaas geen ruimte is. Het bevriezen van de rechten van de premievrijen is een harde, maar noodzakelijke maatregel om de kosten van de aanvullende pensioenen te kunnen beheersen.

Natuurlijk realiseren werkenden zich dat ze te zijner tijd zelf het slachtoffer zullen worden van deze bevriezing, maar ruimhartigheid nu geeft geen enkele garantie dat toekomstige werkenden eveneens ruimhartig zullen zijn. Integendeel, als werkenden genoeg nemen met een bescheidener pensioenopbouw teneinde ook de premievrijen in de welvaart te laten delen, wordt hun positie als toekomstige premievrije tegenover toekomstige werkenden alleen maar verzwakt.

We zullen zien dat werkenden in het prisonersdilemma van de solidariteit uiteindelijk kiezen voor zekere armoede. Wanneer dit proces immers eenmaal in gang gezet is, zal de voorbeeldwerking van het groepsegoïsme van de werkenden voor volgende cohorten als een extra stimulans gelden om de eigen belangen zo zeker mogelijk te stellen.

In het werkendenscenario vindt een duidelijke verschuiving van publieke naar private verantwoordelijkheid plaats. De AOW is niet volledig welvaartsvast, maar de aanvullende pensioenen compenseren deze achteruitgang in hun pensioenopbouw, zij het niet succesvol.

Ook in het werkendenscenario hoeft de AOW-premie voorlopig niet omhoog. Dankzij de premiebijdrage van ouderen en het afschaffen van de toeslag voor de jongere partner resulteert aanvankelijk zelfs een iets lagere premie dan in het basisscenario. Op de lange termijn wordt het verschil steeds kleiner. Dat is niet toevallig: de extra premie van ouderen en de bezuinigingen op de AOW worden gebruikt om de extra stijging van de AOW-uitkering boven de CAO-lonen te financieren. De jongeren dragen daar niet aan bij.

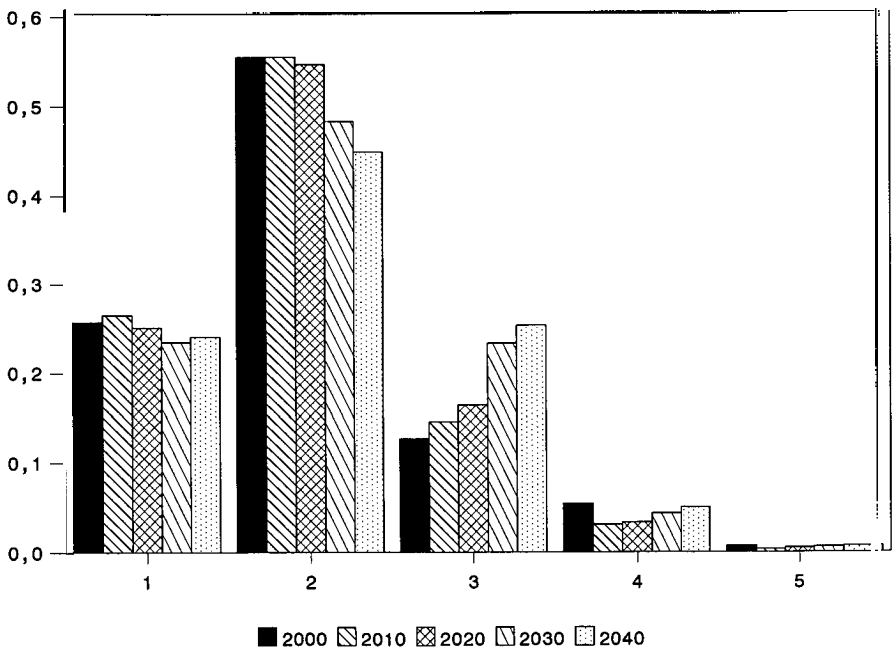
De financieringsruimte die ontstaat door vermindering van de uitgaven voor VUT- en arbeidsongeschiktheidsregelingen wordt in dit scenario niet gebruikt voor de AOW, maar voor de stijging van de premies voor de aanvullende pensioenen. Deze premies lopen geleidelijk op ondanks het feit dat van indexering van premievrijen geheel wordt afgezien. Tot 2015 stijgt de benodigde premie slechts geleidelijk tot gemiddeld 9 procent van de loonsom, maar daarna gaat de stijging sneller als gevolg van het veronderstelde ongunstige verschil tussen rendement en loonstijging. Ondanks dat de rechten van premievrijen niet worden geïndexeerd blijft er door de handhaving van de eindloonsystematiek een vrij omvangrijke backserviceverplichting bestaan. Op de lange termijn is een premie van gemiddeld 14 procent nodig. Daarmee wordt de financieringsruimte die bij de uitredingsregelingen ontstaat ruimschoots gebruikt.

Ondanks het feit dat de aanvullende pensioenregelingen ongewijzigd blijven, zakt het gemiddelde inkomen van huishoudens van ouderen in verhouding tot dat van huishoudens van jongeren van 58 procent in 1995 tot 43 procent in 2040. Dat is beduidend minder dan in het solidariteitsscenario, doordat de AOW-uitkering hier lager is, terwijl de aanvullende pensioenuitkeringen door de inflatie snel aan koopkracht inboeten.

De coëfficiënt voor de inkomensongelijkheid tussen jongeren en ouderen neemt sterk toe en loopt in 2040 op tot 0,051 in plaats van 0,030 in het solidariteitsscenario. De coëfficiënt voor de ongelijkheid binnen de groep ouderen neemt aanvankelijk af, maar keert op lange termijn terug op het uitgangsniveau.

De figuren 9.6 en 9.7 geven de quintielverdelingen in het werkendenscenario van 2000 tot 2040 voor 65-74 jarigen en voor hoogbejaarden. De 65-74 jarigen verbeteren hun relatieve inkomenspositie in de loop van de tijd nog door een verschuiving van het tweede naar het derde quintiel. De uitgangspositie is door de AOW-maatregelen echter in 2000 al slechter dan in het basisscenario. Vooral de hoogbejaarden zijn vrijwel geheel aangewezen op het eerste en tweede quintiel, omdat de koopkracht van hun aanvullend pensioen door inflatie wordt uitgehold. Het vierde en vijfde quintiel zijn nagenoeg gereserveerd voor jongeren.

Figuur 9.6 **Quintielverdeling menschaoude** van 65-74-jarigen, werkendenscenario, 2000-2040

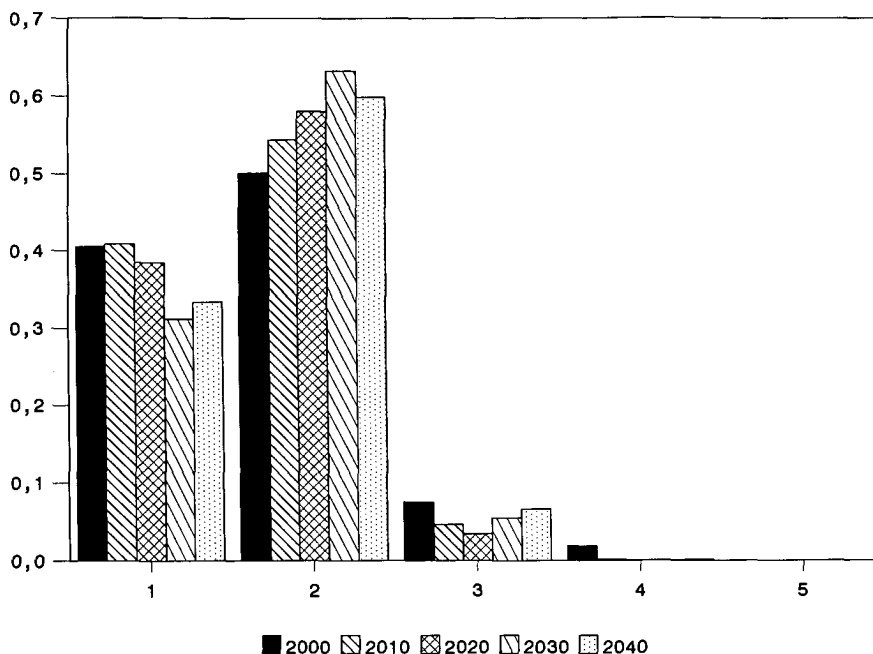

Bron: WRR.

Het gemiddelde inkomen in het eerste en tweede quintiel ligt in het werkendenscenario op de lange termijn lager dan in het solidariteitsscenario als gevolg van de geringere verhoging van de AOW en de bevriezing van de pensioenuitkeringen. Bovendien is zelfs de verdeling van de ouderen in de leeftijd van 65-74 jaar over de quintielen in het werkendenscenario minder gunstig dan in het solidariteitsscenario; dit zijn de ouderen die het kortste last hebben gehad van de inflatie.

Doordat de aanvullende pensioenen in dit scenario in het geheel niet worden geïndexeerd, is de leeftijd van ouderen de belangrijkste factor die de relatieve welvaart bepaalt. De verschillen naar leeftijd zijn in vergelijking hiermee gering. Weliswaar beginnen gehuwden met een relatief hoog welvaartsniveau door een hoog aanvullend pensioen, in de loop van de jaren verdwijnt die voor-sprong voor een belangrijk deel. Verdere uitsplitsingen naar burgerlijke staat zijn om die reden nauwelijks zinvol.

Figuur 9.7 Quintielverdeling van huishoudens van 75-jarigen en ouder, werkendenscenario, 2000-2040 (netto inkomens met schaalfactor)

Bron: WRR.

In het werkendenscenario doet zich de paradoxale situatie voor dat werkenden er alles aan doen om hun pensioenrechten zo zeker mogelijk te stellen, maar dat ze daar niet in slagen. De zekerheid van de werkenden gaat ten koste van de inkomenspositie van degenen die inmiddels een uitkering ontvangen. Wanneer de werkenden aan de fase toekomen waarin ze gedacht hadden van hun zekerheid te gaan genieten, worden ze op een effectieve manier uitgekleeft door degenen die dan de dienst uitmaken. Dit gegeven onderstreept dat zekerheid met betrekking tot de oudedagsvoorziening een zeer betrekkelijk gegeven is.

9.4 Het individuele scenario

In het individuele scenario behartigen de werkenden hun belangen niet als collectief door het vasthouden aan de bestaande regelingen, maar als individuen door het vermijden van overdrachten. Vanaf 2000 worden de opgebouwde rechten in bestaande pensioenregelingen omgezet in individuele koopsompolissen met winstdeling en is voor elke werkende boven de 25 jaar 13 procent van het salaris beschikbaar als premie voor het aanvullend pensioen. Dit percentage is zo gekozen dat op de lange termijn een nagenoeg gelijke premie wordt betaald als in het werkendenscenario; op de korte termijn is de premie beduidend hoger, maar gezien het strikt individuele karakter ervan zal dat weinig weerstand opwekken.

De belangrijkste vraag van dit scenario is of langs individuele weg voor de verloren generatie misschien wel een oudedagsvoorziening zeker kan worden gesteld wanneer deze relatief meer profijt kan trekken van de eigen premiebijdragen. Het zal blijken dat dit opnieuw niet het geval is.

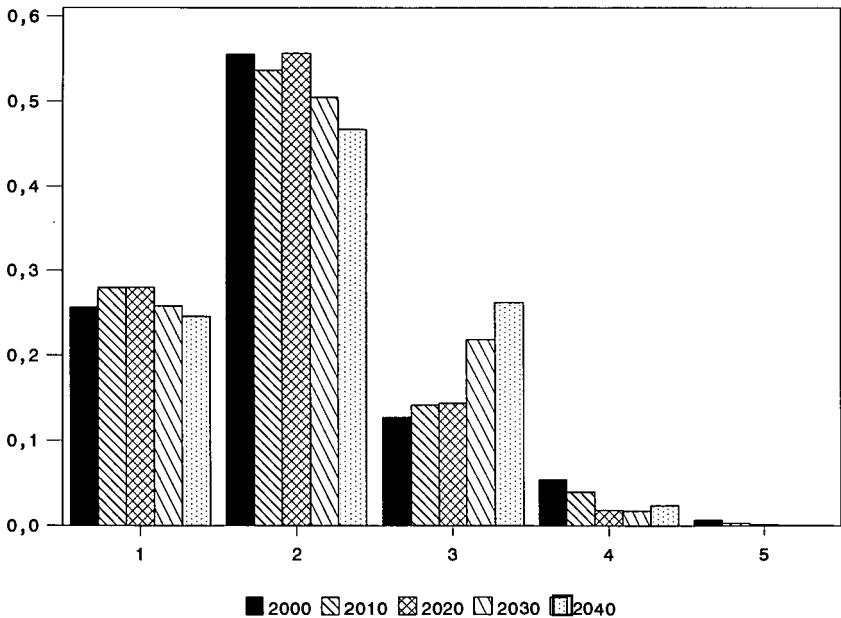
De keuze voor een nabestaandenpensioen is net als in paragraaf 7.3.4 volledig vrij. Voor het overige is het individuele scenario identiek aan het werkendenscenario. Op de AOW wordt daarom niet apart ingegaan.

De verschuiving in de richting van kapitaaldekking is door het volledig vermijden van overdrachten nog sterker dan in het werkendenscenario. De rechten zijn in juridische zin dus nog zekerder. Door het vermijden van omslag in de aanvullende oudedagsvoorziening zijn ouderen echter geheel op zichzelf aangewezen. Dat kan gezien de Aaron-conditie (zie par. 3.2.3) ongunstig uitpakken.

De gemiddelde pensioenresultaten zijn op de lange termijn beduidend ongunstiger dan in het werkendenscenario. Daarbij moet echter wel bedacht worden dat de ingegane pensioenen in het werkendenscenario niet meer geïndexeerd worden, terwijl er in het individuele scenario nog sprake is van winstdeling. Het gemiddelde netto inkomen van huishoudens van ouderen is in 2040 (42 procent van dat van jongeren) lager dan in het werkendenscenario. Het minimum ligt evenwel iets hoger, doordat de franchise uit het huidige systeem niet meer van toepassing is en doordat slapersrechten dankzij de winstdeling nog iets groeien.

De coëfficiënt voor de inkomensongelijkheid tussen jongeren en ouderen neemt sterk toe tot 0,052 in 2040, iets meer dan in het werkendenscenario. De coëfficiënt voor de ongelijkheid binnen de groep ouderen neemt af tot 0,026; in het werkendenscenario bleef deze (op lange termijn) vrijwel gelijk.

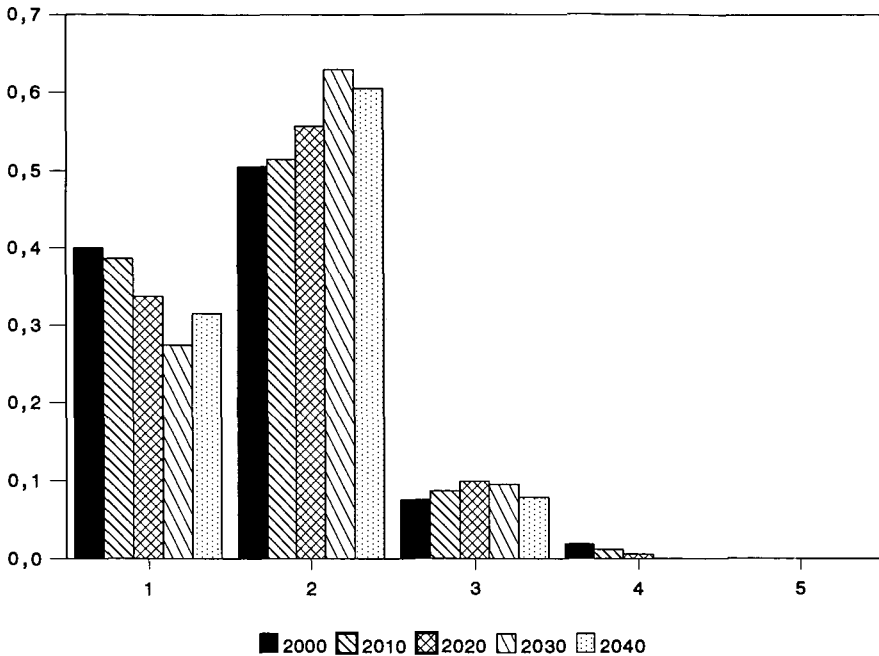
Figuur 9.8 Quintielverdeling van huishoudens van 65-74-jarigen, individuele scenario, 2000-2040 (netto inkomens met schaalfactor)

Bron: WRR.

De figuren 9.8 en 9.9 geven de quintielverdelingen in het individuele scenario van 2000 tot 2040 voor 65-74 jarigen en voor hoogbejaarden. Bij de 65-74 jarigen valt op dat vooral de baby-boom slechter af is dan in het werkendenscenario. De cohorten erna bereiken weer vaker het derde quintiel, maar het aantal in de hogere quintielen blijft lager dan in het werkendenscenario. De hoogbejaarden zijn opnieuw sterk geconcentreerd in de laagste twee quintielen, maar omdat ze in het individuele scenario nog profiteren van de winstdeling is hun positie op de lange termijn een fractie beter dan in het werkendenscenario.

Figuur 9.9 Quintielverdeling van huishoudens van 75-jarigen en ouder, individuele scenario, 2000-2040 (netto inkomens met schaalfactor)

Bron: WRR.

Net als in het werkendenscenario proberen de aktieven hun pensioenrechten zo zeker mogelijk te stellen. De cohorten na de baby-boom houden zelfs op de backservice over de pensioenen van de baby-boom volgens het oude systeem te financieren. Dat heeft tamelijk desastreuze gevolgen voor de pensioenresultaten van de baby-boom, maar het helpt de jongere cohorten niet. Ondanks dat ze tot 2025 beduidend meer premie betalen dan in het werkendenscenario is deze premie onvoldoende om uiteindelijk betere pensioenresultaten te behalen dan in dat scenario. Nog meer dan het werkendenscenario is het individuele scenario er een van een prisonersdilemma waarin voor zekere armoede gekozen wordt.

9.5 Het worst case scenario

In het *worst case* scenario verdampen de keuzemogelijkheden tot gedwongen zetten. Het *worst case* scenario is in paragraaf 6.4.4 gedefinieerd als een scenario waarin de bevolking vergrijst volgens de oude variant en waarin de reële lonen de bovengrens, en de reële rente de ondergrens volgen van het 95 procent betrouwbaarheidsinterval op de lange termijn. Aangegeven is dat het plausibel is dat met de sterke loonstijgingen ook een hoge arbeidsparticipatiegraad gepaard gaat.

Enerzijds om te voorkomen dat het *worst case* scenario wordt afgedaan als de boodschap van een onheilsprofeet en anderzijds om te laten zien dat ook minder extreme veronderstellingen dan de meest pessimistische al leiden tot rampzalige gevolgen voor pensioenfondsen, zijn in het hier uitgewerkte *worst case* scenario nog twee lichtpuntjes aangebracht. Omdat de sociale partners de ellende bij de aanvullende pensioenen zien aankomen en omdat de arbeidsmarkt krap is (grote loonstijgingen), wordt de VUT-leeftijd na de eeuwwisseling verder opgetrokken tot 64 jaar in 2005. Het tweede lichtpuntje is dat weliswaar de reële rente laag is, maar dat pensioenfondsen door een succes-

vol Asset Liability Management een rendement weten te behalen dat over het geheel genomen een procentpunt boven het renteniveau ligt. Wat hier door gaat voor een *worst case* scenario moet derhalve gezien worden als een *worst-but-one case*.

Uiteraard moet in het *worst case* scenario alles op alles gezet worden om de oudedagsvoorziening betaalbaar te houden. Extra verhogingen van de AOW boven de CAO-loonstijging zitten er dan ook niet in. De welvaartsstijging van de CAO-lonen is overigens al aanzienlijk in vergelijking met wat we in het laatste decennium gewend zijn geraakt. In het *worst case* scenario ontstaat dus ook geen ongelijke behandeling van gepensioneerden en overige uitkeringsgerechtigden zoals in de beide andere scenario's. Gezien de veel gunstiger situatie op de arbeidsmarkt is hier ook minder reden toe.

Net als in de voorgaande scenario's wordt het bovenminimale inkomen van ouderen betrokken in de premieheffing en wordt de toeslag voor de jongere partner afgeschaft. Deze bezuiniging en premie-inkomsten worden echter niet gebruikt om de AOW extra te indexeren, maar om de lasten van de extra vergrijzing ten opzichte van het basisscenario op te vangen. De differentiatie naar leefvorm blijft gehandhaafd: als hierop bezuinigd zou moeten worden zou een geringere indexering van de AOW-uitkering een rechtvaardiger en effectiever middel zijn.

Ook de AOW-leeftijd blijft ongewijzigd. Weliswaar gaat de VUT-leeftijd omhoog, maar de weglek die ontstaat, doordat de VUT bij een hogere AOW-leeftijd langer duurt, blijft dezelfde. Er is dus geen reden om bij deze hogere participatiegraad van ouderen een gunstiger saldo-effect van AOW en andere uittredingsregelingen samen te verwachten. Bovendien kunnen de hogere AOW-lasten door de sterkere vergrijzing dankzij de genoemde maatregelen nagenoeg worden gedragen. Het grote probleem zit in het *worst case* scenario namelijk niet bij de AOW, maar bij de aanvullende pensioenen.

In het *worst case* scenario verschuift de verantwoordelijkheid voor de oudedagsvoorziening weg van de AOW, maar wordt door de beperkte mogelijkheden niet overgenomen door de aanvullende pensioenen. Als gevolg daarvan zijn toekomstige ouderen in sterke mate aangewezen op individuele besparingen. Maar als pensioenfondsen er niet in slagen welvaartsvast pensioenen te bieden, zullen individuen in een zelfde omgeving daar ook niet in slagen. Uiteindelijk resulteert dus een relatieve armoede.

Het ongunstige verschil tussen rendement en loonstijging richt bij de pensioenfondsen grote schade aan. Aan indexering van de premievrije rechten hoeft in het geheel niet gedacht te worden. De Brede Herwaardering wordt een vrolijke voetnoot in de geschiedenisboekjes. De stijgende backservice-lasten maken het zelfs noodzakelijk het eindloonsysteem overboord te zetten ten gunste van een opbouwregeling met indexering. Pensioenrechten krijgen in dit scenario derhalve meer het karakter van uitgesteld loon, zonder dat nog een pensioenresultaat in een vaste verhouding tot het laatste inkomen wordt nagestreefd. Vanaf 2000 wordt de franchise daarom flink verlaagd om zoveel mogelijk werknemers in staat te stellen aanvullend pensioen op te bouwen. Tegelijkertijd wordt het opbouwpercentage verlaagd conform de veronderstellingen in paragraaf 7.3.3. De keuze voor het nabestaandenpensioen is vrij.

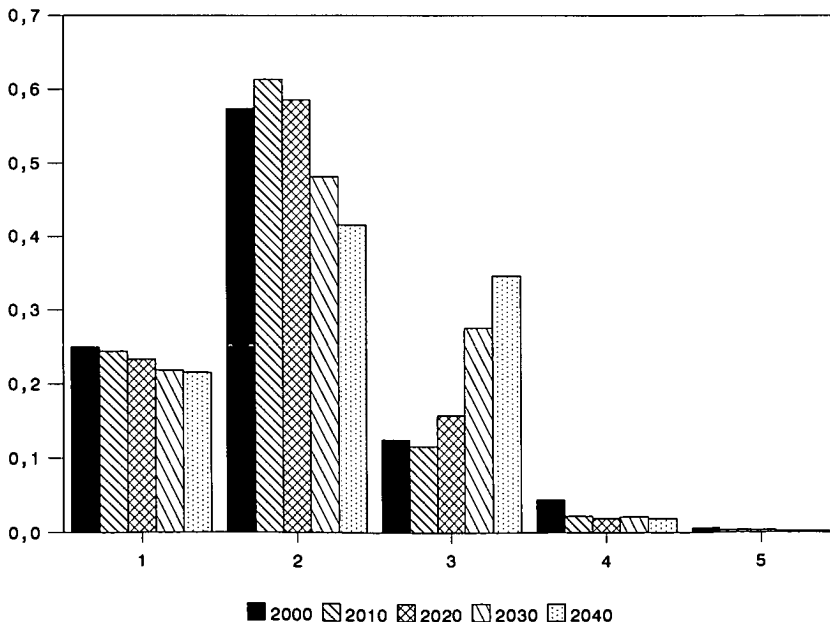
De AOW-premie blijft ondanks de sterkere vergrijzing tot 2010 lager dan in 1995; daarna begint de premie te stijgen, maar hij blijft lager dan in het solidariteitsscenario en eindigt in 2040 op 20 procent. Dat is maar weinig hoger dan in het basisscenario. De daling van de lasten van de VUT- en arbeidsongeschiktheidsregelingen wordt maar ten dele opgesoupeerd door de stijging van de AOW-lasten. Het totaal is dus blijvend lager dan in het startjaar van de simulatie.

Bij de aanvullende pensioenen wordt de premiestijging ondanks het zeer ongunstige verschil tussen loonstijging en rendement sterk teruggedrongen in vergelijking met het basisscenario dankzij het bescheidener pakket en dankzij het geheel achterwege laten van de indexering van de rechten van premievrijen. Gemiddeld stijgt de premie slechts van 7 procent in 1995 tot 12 procent in 2015; op de lange termijn wordt ten hoogste 13 procent bereikt. Het ABP onderscheidt zich van het gemiddelde door een hogere benodigde premie, zowel door de sterke vertegenwoordiging van de baby-boom, waardoor de overstap naar het middelloonsysteem minder zoden aan de dijk zet, als door het relatief grote aantal vrouwen, die allemaal opteren voor een verhoogd ouderdomspensioen in plaats van een nabestaandenpensioen.

Voor de beperking van de premiestijging wordt aan de inkomenskant door ouderen een hoge prijs betaald. Het gemiddelde netto inkomen van huishoudens van ouderen zakt van 58 procent van dat van jongeren in 1995 naar 37 procent in 2040. Door de veel bescheidener pensioenreglementen missen ouderen de compensatie voor het feit dat de AOW op het gemiddelde inkomen achterblijft. De relatieve achteruitgang is het grootst bij gehuwden en weduwnaars, die het meeste aanvullend pensioen te verliezen hebben. Weduwnaars verliezen bovendien het nabestaandenpensioen van hun partner dat ze in het basisscenario wel hadden. Maar ook degenen die sterk op de AOW zijn aangewezen (bijvoorbeeld gescheiden vrouwen) verliezen ten opzichte van jongeren, doordat de AOW niet volledig welvaartsvast is.

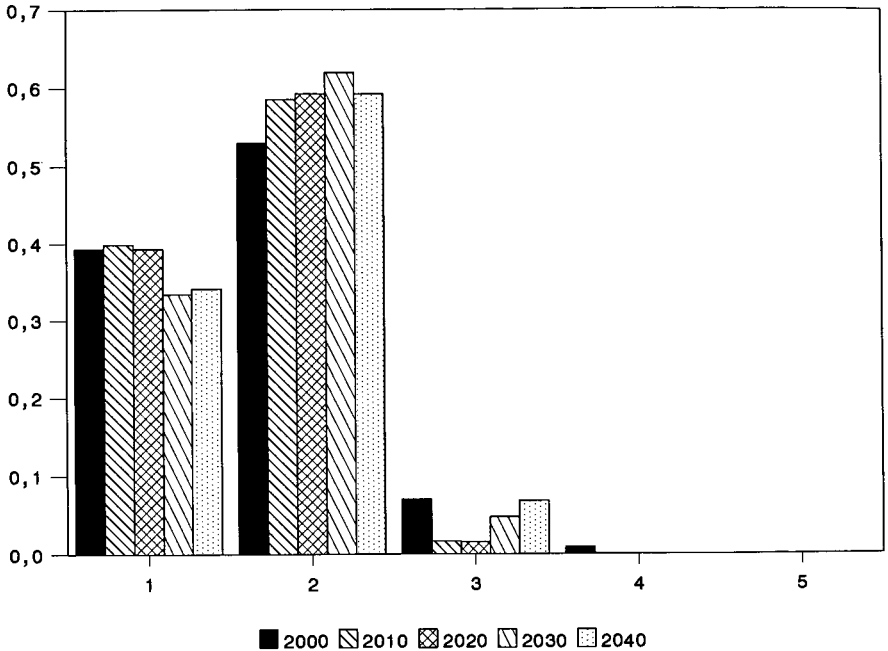
De theilcoëfficiënt voor de inkomensongelijkheid tussen jongeren en ouderen neemt dan ook zeer sterk toe van 0,014 in 1995 tot 0,077 in 2040. Deze toename is veel sterker dan in alle tot nu toe behandelde varianten. Ouderen delen hun lot in relatieve armoede. De coëfficiënt voor de ongelijkheid binnen de groep ouderen neemt dan ook (in tegenstelling tot het basisscenario) sterk af van 0,044 in 1995 naar 0,023 in 2040. De ongelijkheid tussen (gehuwde) mannen enerzijds en weduwen respectievelijk gescheiden vrouwen anderzijds is betrekkelijk stabiel. In het basisscenario nam deze ongelijkheid sterk af respectievelijk toe.

Figuur 9.10 Quintielverdeling van huishoudens van 65-74-jarigen, *worst case scenario*, 2000-2040 (netto inkomens met schaalfactor)

Bron: WRR.

Figuur 9.11 Quintielverdeling van huishoudens van 75-jarigen en ouder, *worst case scenario*, 2000-2040 (netto inkomens met schaalfactor)

Bron: WRR.

De figuren 9.10 en 9.11 geven de quintielverdelingen in het *worst case scenario* van 2000 tot 2040 voor 65-74 jarigen en hoogbejaarden. Deze figuren zijn vergelijkbaar met de overeenkomstige figuren in de voorgaande paragrafen. Ouderen, en met name hoogbejaarden, raken in dit scenario sterk geconcentreerd in de laagste twee quintielen. Door de ongunstiger inkomenspositie van ouderen bestaat het eerste quintiel nu nagenoeg alleen uit de sociale minima. Het gemiddelde netto inkomen ligt slecht 2 procent boven het sociale minimum; het gemiddelde inkomen in het tweede quintiel is met 19 procent boven het sociaal minimum maar weinig hoger. In alle quintielen behalve het vijfde wordt het inkomensniveau minder hoog in verhouding tot het sociaal minimum dan in het basisscenario. Alleen in het vijfde quintiel, dat vrijwel uitsluitend door jongeren wordt bevolkt blijft de verhouding dezelfde als in het basisscenario. In absolute zin is in dit scenario echter het sociaal minimum veel hoger dan in het basisscenario als gevolg van de veel grotere CAO-loonstijgingen.

Voor de 65-74 jarige ouderen weten hun relatieve positie in de loop van de tijd te verbeteren door een verschuiving van het tweede naar het derde quintiel, maar hun uitgangspositie is door de veranderingen in de AOW slechter dan in het basisscenario. Doordat de pensioenen niet worden geïndexeerd, zijn de hoogbejaarden vrijwel uitsluitend nog in de eerste twee quintielen te vinden.

Bij een zo platte inkomensverdeling binnen de groep ouderen is het nauwelijks zinvol nog verdere uitsplitsingen te maken naar burgerlijke staat. De leeftijd is de belangrijkste factor die de welvaartspositie bepaalt.

Men zou kunnen veronderstellen dat de cumulatie van de lagere pensioenresultaten, de premieheffing over het aanvullend pensioen en het wegvallen van de toeslag voor de jongere partner de gehuwden op een achterstand zou kunnen brengen ten opzichte van de overige groepen. Dit blijkt niet het geval. In alle jaren blijken de gehuwden nog steeds hoger in de inkomensverdeling terecht te komen dan het gemiddelde. Hun voorsprong op het gemiddelde neemt zelfs in de loop van de tijd toe dankzij het feit dat gehuwden jonger zijn

dan gemiddeld en daardoor recentere pensioenuitkeringen hebben, die nog weinig door de inflatie zijn aangetast. Maar in de platte inkomensverdeling van het *worst case* scenario zijn de verschillen uiteraard minder groot dan in het basisscenario.

9.6 Conclusie

Tabel 9.1 geeft een samenvatting van de uiteenlopende veronderstellingen in de scenario's. De veronderstellingen omtrent de beleidsingrepen zijn zo gekozen dat een min of meer aanvaardbare kostenontwikkeling ontstaat; alleen bij het basisscenario uit hoofdstuk 6 is onbekommerd uitgegaan van de beleden idealen. Tabel 9.2 geeft vervolgens een samenvatting van de resultaten van het basisscenario en de vier in dit hoofdstuk behandelde scenario's.

De sociaal-economische en demografische omgeving is in het basisscenario, het solidariteitsscenario, het werkendenscenario en het individuele scenario hetzelfde en gaat uit van een plausibele ontwikkeling. Alleen in het *worst case* scenario is de omgeving voor pensioenfondsen ongunstig. Dat wil niet zeggen dat zo'n omgeving ook ongewenst is. Een lage reële rente draagt bij aan een flinke economische groei en die groeiende welvaart vertaalt zich in een hoge participatiegraad en forse reële loonstijgingen. Vanuit het oogpunt van welvaartsmaximalisatie heeft het *worst case* scenario derhalve veel weg van een *best case* scenario (Zalm 1990).

De beleidsingrepen zijn eveneens op enkele punten uniform, maar nu in de nieuwe scenario's die naast het basisscenario geconstrueerd zijn. Zo wordt wegens gebrek aan effectiviteit in geen enkel scenario de AOW-leeftijd verhoogd en wordt wegens de effecten op de inkomensverdeling de differentiatie naar leefvorm gehandhaafd. In alle scenario's behalve het basisscenario wordt verder van gepensioneerden AOW-premie gevraagd boven het AOW-inkomen en wordt de AOW-toeslag voor de jongere partner afgeschaft. Vanwege de wettelijke verplichting wordt ook keuzevrijheid toegestaan met betrekking tot het nabestaandenpensioen. De hier genoemde motieven zijn globaal; in de verschillende scenario's zijn de redenen niet steeds precies dezelfde, soms zelfs diametraal verschillend.

Op de overige punten verschillen de scenario's. De indexeringen in de AOW en aanvullende pensioenen zijn daarbij het belangrijkste. De indexering is verreweg het krachtigste instrument om de uitgaven te beheersen. Het basisscenario is het karigst met betrekking tot de AOW en het gulst met betrekking tot de aanvullende pensioenen. Bij de laatste treden dan ook grote financieringsproblemen op. De karige indexering van de AOW leidt tot een vergroting

Tabel 9.1 Scenarioveronderstellingen in het basisscenario, het solidariteitsscenario, het werkendenscenario, het individuele scenario en het worst case scenario

	basis scenario	solidariteits- scenario	werkenden- scenario	individuele scenario	worst case scenario
demografie	midden	midden	midden	midden	oud
lonen	EU	EU	EU	EU	hoog
rendement	EU	EU	EU	EU	laag+1%
participatie, arbo	EU	EU	EU	EU	BG
VUT-leeftijd	62	62	62	62	64
AOW-toeslag	ja	nee	nee	nee	nee
premie 65+	nee	ja	ja	ja	ja
incidenteel in AOW	0	3/4	1/4	1/4	0
index aanvullend pensioen	CAO	Prijs	Nul	winstdeling	Nul
reglement	ongewijzigd	middelloon, lagere franchise en opbouw	ongewijzigd	beschikbare premie 13%	middelloon, lagere franchise en opbouw
Nabestaandenpensioen	verplicht	vrij vanaf 45 jaar	vrij vanaf 45 jaar	vrij vanaf 25 jaar	vrij vanaf 45 jaar

Bron: WRR.

van de inkomensongelijkheid, zeker gezien het feit dat tamelijk uitbundige aanvullende pensioenen worden opgebouwd. Wie zo'n pensioen ontbeert, blijft sterk in inkomen achter.

In het solidariteitsscenario is daarom de AOW welvaartsvaster gemaakt dan in het basisscenario. De hiervoor benodigde premie komt voor een deel uit een afroming van de aanvullende pensioenen via de heffing van AOW-premie hierover. De financieringslasten van de aanvullende pensioenen worden verlicht door over te stappen op een bescheidener pakket. Daardoor kunnen de premievrije pensioenen in elk geval waardevast gehouden worden zonder dat de premie zeer sterk stijgt. De indexering van de premievrije rechten biedt uiteindelijk meer pensioenkwaliteit dan de voortzetting van het eindloosstelsel, maar probleem is dat de premievrijen hiervoor wel van de goedwillendheid van de beheerders van pensioenfondsen afhankelijk zijn. Werkenden staan voor een prisonersdilemma: solidariteit levert uiteindelijk voor alle cohorten de beste pensioenresultaten op, maar betoonde solidariteit maakt werkenden in de gepensioneerde fase extra kwetsbaar voor trouweloosheid van degenen die dan de dienst uitmaken.

Het werkendenscenario en het individuele scenario laten zien dat de actieven weliswaar kunnen proberen hun rechten in juridische zin zo zeker mogelijk te stellen, maar dat deze strategie uiteindelijk averechts kan uitpakken. Omdat in het werkendenscenario het handhaven van de bestaande reglementen de indexering van de premievrije rechten zeer kostbaar maakt, is het risico groot dat deze indexering achterwege blijft. Eenmaal ingegane pensioenen verliezen daardoor snel aan koopkracht met als gevolg dat gepensioneerden naarmate ze ouder worden steeds meer in de laagste inkomensquintielen geconcentreerd raken. Een pensioen eindigt per definitie met een premievrije status. In die positie zijn gepensioneerden tamelijk vogelvrij.

Werkenden kunnen proberen zich tegen deze afhankelijkheid in te dekken door over te stappen op individuele pensioenrechten via koopsompolissen (beschikbare premieregeling). Ze kunnen dan altijd zeker zijn van winstdeling als er overrente te verdelen is. Bovendien hoeven de leden van de cohorten na de baby-boom langs deze weg niet meer mee te betalen aan de dure pensioenrechten die baby-boomers onder het oude systeem zouden opbouwen aan het

Tabel 9.2 AOW-premie, pensioenpremie en inkomensongelijkheid in het basisscenario, het solidariteitsscenario, het werkendenscenario, het individuele scenario en het *worst case* scenario

	basis scenario	solidariteits- scenario	werkenden- scenario	individuele scenario	worst case scenario
AOW-premie (percentage premieplichtig inkomen)					
2010	14	14	14	14	14
2025	17	19	17	17	18
2040	19	22	19	19	20
Premie aanvullend pensioen (percentage loonsom)					
2010	13	9	9	13	12
2025	25	15	12	13	13
2040	26	15	14	13	13
Inkomen in laagste quintiel als percentage van hoogste (1995: 29%)					
2040	22	24	21	22	21
Netto huishoudensinkomen van ouderen als percentage van dat van jongeren (1995: 58%)					
2040	58	52	43	42	37
Verandering theilcoëfficiënt in 2040 ten opzichte van 1995					
Allen	+	+	+	+	++
65-min	+	+	+	+	+
65-plus	++	-	0	-	--
jong vs oud	+	++	++	++	+++
Weduwen vs (gehuwde) mannen (65+)	---	---	+	--	0
Gescheiden vrouwen vs (gehuwde) mannen (65+)	+++	+	++	+	0

Bron: WRR.

eind van hun loopbaan. Maar zelf kunnen ze dan ook niet meer rekenen op de steun van de daarop volgende generatie voor hun backservice; in het werkendenscenario was dat met de handhaving van het huidige systeem nog wel het geval.

Hoe meer nadruk gelegd wordt op zuivere kapitaaldekking om zekerheid te verwerven omtrent de oudedagsvoorziening, des te magerder wordt uiteindelijk het pensioenresultaat. De reden hiervan is dat elke verschuiving naar meer kapitaaldekking tot meer fondsvorming leidt die pas na een zeer lange rijpingsperiode vruchten begint af te werpen, terwijl bovendien de Aaron-conditie voor welvaartsvastе pensioenvoorzieningen eerder in de richting van omslag dan van kapitaaldekking wijst. Al met al is zekerheid op pensioengebied dus een zeer betrekkelijk gegeven.

De hier getrokken conclusies staan haaks op die van Breunese (1995), die kiest voor juist meer accent op kapitaaldekking. Breunese neemt echter bij voorbaat genoegen met een waarde vaste basisvoorziening en kan alleen daardoor een acceptabel premieniveau op basis van kapitaaldekking realiseren. Hij gaat daarmee voorbij aan het gegeven dat het sociaal minimum door tijd en plaats bepaald is.

Het *worst case* scenario laat ten slotte zien dat in een extreme situatie de keuzemogelijkheden beperkt zijn. Voor pensioenfondsen zijn de veronderstellingen van dit scenario rampzalig, met als gevolg dat de pensioenregelingen zodanig moeten worden bijgesteld dat van de relatieve inkomenspositie van ouderen weinig overblijft. Het gaat hierbij echter om een achterstand die in dit scenario op jongeren ontstaat. Deze achterstand groeit onder andere zo sterk doordat ouderen de welvaarts groei van de jongeren niet kunnen bijhouden: daarvoor stijgen de reële lonen te snel. Maar de grote reële CAO-loonstijgingen worden in dit scenario via de AOW wel aan ouderen doorgegeven. Uiteindelijk zijn de meeste ouderen daardoor in dit scenario in absolute zin beter af dan in de andere scenario's: het *worst case* scenario is zo slecht nog niet.

De welvaartsbeleving berust echter niet alleen op het absolute welvaartsniveau, maar vooral op het relatieve. Dat geldt des te sterker omdat de toekomst per definitie slechts één scenario realiseert, zodat altijd onbekend blijft hoe het had kunnen gaan. De sterk toenemende inkomensongelijkheid in het *worst case* scenario zou dan ook tot sociale spanningen kunnen leiden tussen jongeren die de welvaart verdienen en mondige ouderen die door hun aantal grote druk uitoefenen om de welvaart te verdelen. Wellicht biedt de relatief grote welvaartsstijging ruimte om iedereen tevreden te houden. Het verdelen van groei is immers altijd veel prettiger dan het verdelen van krimp.

De paradoxale uitkomsten van het solidariteitsscenario en het werkendenscenario respectievelijk het individuele scenario geven te denken over de inrichting van de toekomstige pensioenvoorziening. In het solidariteitsscenario wordt in de aanvullende pensioenen een flinke omslagcomponent gehandhaafd; in de beide andere scenario's wordt de kapitaaldekking in optima forma toegepast.

De vergrijzing is maar een gedeeltelijke oorzaak van de toenemende backservice. De rijping van fondsen is minstens zo belangrijk. Door die backservice wordt een belangrijk deel van de aanvullende pensioenen op basis van omslag gefinancierd. Vanuit kosten oogpunt is dat niet inefficiënt, want voor een welvaartsvastе voorziening wijst de Aaron-conditie eerder in de richting van omslag dan van kapitaaldekking: welvaartsvastе voorzieningen zijn zo duur dat ze alleen met behulp van de nog te realiseren welvaart te bekostigen zijn. Vanwege de bovengenoemde effecten moet de huidige gemengde financieringsmethode voor de oudedagsvoorziening als een groot goed worden gezien, waarbij het gewicht van beide componenten nog ter discussie kan staan. Daar zouden dan overigens ook of vooral andere elementen, zoals bijvoorbeeld de behoefte aan besparingen, een rol bij moeten spelen (Bovenberg 1991).

Vanuit het generatieperspectief evenwel is de omslagcomponent minder gewenst. De aanvullende pensioenen van de baby-boom worden onder de huidige reglementen in belangrijke mate gefinancierd door de na hen komende generatie, die op de arbeidsmarkt met minder gunstige perspectieven wordt geconfronteerd dan de baby-boom zelf. Eventuele ingrepen in de reglementen treffen de jongere cohorten vrijwel altijd zwaarder dan de baby-boom, omdat deze het grootste deel van zijn rechten al heeft opgebouwd. Het werkenden-scenario laat zien dat de jongere generatie weliswaar het instrument van de indexering kan gebruiken om de rechten van de baby-boom af te zwakken, maar dat deze generatie daarbij het risico loopt zelf op zijn beurt eveneens slachtoffer te worden van de daarop volgende generaties. Het individuele scenario laat zien dat een overstap naar een beschikbare premiereregeling de rechten van de baby-boom meer aantast dan die van de generaties erna, maar dat het verschil onvoldoende is om de pensioenlasten van die generaties te verlichten zonder dat hun eigen pensioenen zwaar worden aangetast. Te veel verschuiving in de richting van kapitaaldekking vanwege motieven vanuit het generatieperspectief is dus nauwelijks zinvol, aangezien daarmee de generatie met de slechtste perspectieven de meeste extra kosten te verwerken krijgt.

Een belangrijk dilemma is dat het solidariteitsscenario uiteindelijk tot de beste resultaten leidt (de beste oudedagsvoorziening voor de meeste mensen voor het minste geld, ook op langere termijn), maar dat solidariteit in de huidige situatie niet kan worden afgedwongen. Dit vraagt om een institutionele vormgeving die de zekerheid van de opgebouwde rechten van werkenden verbindt met de solidariteit tussen actieve en premievrije deelnemers.

De belangen van de premievrijen kunnen ten dele worden behartigd via inspraak door deelnemersraden. Het is echter de vraag of dit voldoende zal zijn, zelfs als premievrijen ook in het bestuur vertegenwoordigd zouden zijn. Een beperktere opbouw van rechten, gekoppeld aan institutionele zekerheid over de indexering, zou deze impasse wellicht kunnen doorbreken. Van Yperen (1986) stelt om die reden een gematigde beschikbare premiereregeling voor met indexering om de inflatie te compenseren. Volgens zijn voorstel moet wettelijk worden vastgelegd dat geen algemene loonsverhogingen mogen worden doorgevoerd tenzij de pensioenopbouw van alle gerechtigden inclusief slapers met eenzelfde percentage wordt geïndexeerd. Op deze wijze worden alle pensioenen welvaartsvast. Via deze backservice wordt alsnog herverdelende solidariteit tussen cohorten geïntroduceerd, waarmee de pensioenvoorziening zich onderscheidt van een gewone verzekering.

De suggestie van Van Yperen kan ook worden toegepast op een middelloonstelsel zonder vooraf vastgestelde indexering. Daarmee worden de negatieve effecten van de beschikbare premiereregeling vermeden. Men kan zich verder afvragen of alle opgebouwde rechten aan de CAO-loonstijging moeten worden gekoppeld, zoals Van Yperen voorstelt. Daarmee worden de werkenden vrijwel volledig gijzelaar van de premievrijen. Wellicht is een verplichte gelijke indexering van alle opgebouwde rechten van zowel actieven als slapers en uitkeringsgerechtigden onder afschaffing van het eindloonsysteem hanteerbaarder. In dat geval blijft enige beleidsvrijheid bestaan voor sociale partners ten aanzien van de omvang van de pensioenrechten, terwijl de verplichte gelijke indexering een duidelijke stimulans tot solidariteit is.

10.1 Een beknopte conclusie

Deze paragraaf vat de belangrijkste conclusies van dit onderzoek puntsgewijs (en ongenueanceerd) samen. De cijfers tussen haakjes verwijzen voor een nadere uitwerking naar de bijbehorende hoofdstukken of paragrafen.

De AOW is zonder wijzigingen betaalbaar als de WKA wordt toegepast, maar dit leidt tot een oplopende inkomensongelijkheid tussen oud en jong en binnen de groep ouderen. Wel is een wijziging van de heffingssystematiek noodzakelijk, maar de redenen hiervoor liggen buiten de vergrijzing. (6.3.1)

Een substantieel deel van de ouderen zal ook in de toekomst voor een belangrijk deel van zijn inkomen afhankelijk zijn van de AOW. Weduwen verbeteren hun positie; gescheiden vrouwen blijven onverminderd arm. (6.3.2; 6.5.3)

Een guller geïndexeerde AOW biedt de beste garanties voor een eerlijke inkomensverdeling, maar kan niet betaald worden uit alleen de geïnventariseerde maatregelen, waarvan verbreding van de premiegrondslag naar ouderen de enige substantiële is. Wel schept een verhoging van de gemiddelde uittredingsleeftijd financieringsruimte. De AOW-toeslag voor de jongere partner vergroot de inkomensongelijkheid maar is qua kosten van marginaal belang. (7.2)

Als de AOW niet volledig welvaartsvast is, zal ook bij CAO-gekoppelde aanvullende pensioenuitkeringen (quod non) het welvaartsverschil tussen jongeren en ouderen toenemen. Als het aspiratieniveau van de aanvullende pensioenen uit kostenoverwegingen wordt gematigd, zal dit verschil nog sterker toenemen. Bovendien neemt de inkomensongelijkheid binnen de groep ouderen toe. (6.3.2; 7.3)

Het aspiratieniveau van de totale oudedagsvoorziening is zo hoog dat aanpassingen onvermijdelijk zijn. Met name aanvullende pensioenregelingen beloven teveel, zij het dat ze niets garanderen. (6)

De nu opgebouwde rechten zijn teleurstellend laag, maar recente reglementverbeteringen wijzen op een snelle opbouw van verplichtingen van fondsen. (5.4)

Wanneer deze rechten echter niet worden geïndexeerd leiden ze toch tot lage uitkeringen. (7.3.1)

Flexibilisering bij het aanvullend pensioen is belangrijk in verband met de vergroting van de individuele verantwoordelijkheid (uittredingsleeftijd), maar is verder voor de financiering van de oudedagsvoorziening van secundair belang. (8)

Door de toenemende rijpingsgraad en de veroudering van het actievenbestand zal de backservicelast bij eindloonregelingen zodanig oplopen dat handhaving ervan elke indexering van premievrije rechten zal uitsluiten. Dit leidt uiteindelijk tot inkomensonzekerheid voor ouderen. Werkenden zijn daardoor niet in staat een goede pensioenvoorziening zeker te stellen via mooie pensioenreglementen (eindloonregelingen). (9.3)

Bovendien leiden de backservicelast en de rijpingsgraad tot een grotere inflatiegevoeligheid van pensioenbesparingen. (6.3.1; 6.4.1; 7.3.2)

Het huidige besparingsniveau is in de verste verte niet voldoende om welvaartsvaste aanvullende pensioenvoorzieningen te financieren. (6.3.1; 6.4.1) Nadruk op kapitaaldekking is niet bij voorbaat efficiënt. (3.2.3)

Besparingen leiden niet tot zekerheid over pensioenuitkeringen. (7.3.4; 9.4)

Voor welvaarts vaste pensioenregelingen stijgen de uitkeringslasten zodanig snel dat stijgingen (backservice lasten) alleen gefinancierd kunnen worden op omslagbasis. (6.3.1; 9)

Daarom is het van belang dat backservice zich beperkt tot welvaartsstijging (middelloon) en dat geïnstitutionaliseerde zekerheid ontstaat over een gelijke toedeling van backservice aan zowel premievrijen als aan actieven. (7.3.2; 9.6)

Solidariteit tussen jongeren en ouderen in de oudedagsvoorziening kan niet gemist worden op straffe van een grote inkomensongelijkheid of een krankzinnig hoog besparingsniveau. (9.6)

Als het slecht gaat met pensioenfondsen gaat het goed met de economie (9.5)

10.2 Probleemstelling en methode

Het doel van deze studie is de verschillende beleidsmogelijkheden ten aanzien van de oudedagsvoorziening (zowel AOW als aanvullend pensioen) nader te evalueren op zowel hun effectiviteit voor de beheersing van de kosten als op hun gevolgen voor de toekomstige inkomenspositie van ouderen.

De kostenkant van de oudedagsvoorziening is tamelijk uitgebreid onderzocht en daarbij zijn veel voorstellen gedaan om de kostenontwikkeling te beheersen. Het heldere dilemma tussen dubbele lasten of halve uitkeringen is daarbij uit het zicht geraakt, omdat de kostenontwikkeling zich (onder veronderstellingen) goed liet kwantificeren, terwijl over de inkomenspositie van toekomstige ouderen slechts globale uitspraken konden worden gedaan. Deze studie beoogt dit evenwicht te herstellen.

In vergelijking met andere landen is de Nederlandse bevolkingsopbouw nu nog betrekkelijk jong, maar het tempo van de vergrijzing zal hier na 2010 relatief hoog zijn. Ook het relatief hoge aspiratieniveau van de oudedagsvoorziening maakt Nederland kwetsbaar, ondanks het feit dat de oudedagsvoorziening hier meer dan elders op kapitaaldekking is gebaseerd. De kring van gerechtigden voor de AOW is namelijk nogal genereus, omdat er geen relatie is met het arbeidsverleden en de uitredingsleeftijd ligt lager dan in omliggende landen. Voor dit vervroegd uitreden wordt doorgaans (nog) niet gespaard. Daarnaast worden in de sfeer van de aanvullende pensioenen ten minste impliciet verwachtingen rond welvaartsvastheid gewekt welke waarschijnlijk niet zullen kunnen worden waargemaakt op basis van de huidige premies.

Het beoordelen van de inkomenspositie van toekomstige ouderen is problematisch, omdat vanuit het heden met toekomstige maatstaven moet worden geoordeeld. Dit verklaart waarom zoveel begripsverwarring bestaat over de toekomstige welvaart van ouderen: is het genoeg als toekomstige ouderen evenveel kunnen kopen als nu (koopkrachtbehoud) of moeten ze delen in de gestegen welvaart en zo ja, volgens welke maatstaven? Wanneer sinds de jaren vijftig slechts de CAO-loonstijgingen in de AOW-uitkering waren verrekend, dan zou de AOW-uitkering van 1995 naar de maatstaven van de jaren vijftig luxe zijn, maar naar de huidige maatstaven karig. Om die reden is ervoor gekozen de inkomensongelijkheid tussen maatschappelijke groepen als uitgangspunt te nemen.

Keuze voor een evenwichtige inkomensverdeling is impliciet een keuze voor welvaartsvastheid. Een evenwichtige transversale inkomensverdeling laat de mogelijkheid van inkomensverschillen in levensduurinkomens tussen generaties open.

In de hoofdstukken 3 tot en met 5 is een verantwoording gegeven van de gebruikte methode. Een microsimulatie is een geschikt instrument om inkomensverschillen als gevolg van uiteenlopende maatregelen in kaart te brengen. Microsimulatie vereist een databestand naar huishouden waarin de opgebouwde pensioenrechten zijn opgenomen. Omdat zo'n databestand niet

beschikbaar was, moest het uitgangbestand met behulp van een simulatie geconstrueerd worden. Dat betekent dat enige bescheidenheid betracht moest worden ten aanzien van het aantal variabelen dat in het uitgangbestand kon worden opgenomen: hoe gedetailleerder de modellering, des te moeilijker is de validering van een geconstrueerd uitgangbestand. De uiteindelijke modellering is derhalve een mengvorm van micro- en macrosimulatie. Gegeven de lange duur van de prognoseperiode is daarbij extra aandacht besteed aan het reduceren van de variantie, waardoor het optimaal mogelijk is varianten te vergelijken.

De constructie van een uitgangbestand brengt met zich mee dat de historische ontwikkeling moet worden gesimuleerd. Daarvoor is gestart in 1950. Met name ten aanzien van de pensioenopbouw moesten nogal wat aanvullende veronderstellingen worden ingevoerd, aangezien slechts vrij globaal bekend is hoe de verschillende regelingen in de loop van de tijd zijn verbeterd. Er zijn te veel regelingen om dat proces gedetailleerd in kaart te brengen. Opvallend is vooral dat in de bedrijfspensioenregelingen, waar de meerderheid van de deelnemers bij is aangesloten, veel minder rechten zijn opgebouwd dan in de ondernemingspensioenregelingen en bij het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP); maar ook binnen de genoemde groepen fondsen is de verscheidenheid groot.

Bij de verificatie van de historische ontwikkeling bleek het gebruikte simulatiemodel goed te voldoen, zodat mag worden aangenomen dat het uitgangbestand voldoende representatief is voor de Nederlandse situatie. Daarbij moet wel rekening worden gehouden met het feit dat individuele besparingen niet in het model zijn opgenomen. De pensioenvoorziening van zelfstandigen is daardoor niet zichtbaar met uitzondering van de pensioenen via de beroepspensioenfonds. In de afgelopen decennia is er een duidelijke trend geweest van vervanging van individuele besparingen door verplichte pensioenregelingen, maar het staat niet vast dat deze trend zich ongewijzigd zal voortzetten.

10.3 Ontwikkelingen in het basisscenario

In hoofdstuk 6 is een basisscenario uitgewerkt en getest op gevoeligheden in de demografische en sociaal-economische omgeving. In dit basisscenario wordt voor de sociaal-economische ontwikkeling aangesloten bij het European Renaissance scenario van het Centraal Planbureau (CPB) en voor de demografische bij de CBS-middenvariant 1994. Ten aanzien van de indexering van de AOW wordt aangesloten bij de veronderstellingen die de Commissie Drees en de WRR eerder maakten over de toepassing van de koppeling. Verder wordt in het basisscenario verondersteld dat ook aanvullende pensioenen deze index volgen. Die indexering is geen onderdeel van de formele pensioentoezegging, maar in veel gevallen worden wel verwachtingen gewekt rond welvaartsvaste aanvullende pensioenen.

Op het terrein van de sociaal-economische ontwikkeling is het basisscenario geen scenario van ongewijzigd beleid. Verondersteld is dat de arbeidsparticipatie in de komende 20 jaar flink zal stijgen, maar zoiets gaat niet vanzelf. Er zal dus moeite gedaan moeten worden om de ontwikkelingen uit het basisscenario te realiseren.

Het basisscenario is door de tamelijk gulle veronderstellingen rond de indexering van de aanvullende pensioenen ook niet het meest waarschijnlijke scenario.

Onder de genoemde veronderstellingen zal de financiering van de AOW weinig problemen opleveren. Tot 2010 blijft de premie stabiel; daarna is er een stijgende trend. Deze kan echter ruimschoots gefinancierd worden uit de middelen die vrijkomen door een strenger beleid met betrekking tot de arbeidsongeschiktheid; zelfs bij een sterke veroudering blijft dit het geval.

Wel zal de heffingssystematiek rond de AOW tot problemen leiden. De AOW-premie wordt geheven over de eerste schijf van de inkomstenbelasting. Als op

deze schijven alleen de inflatiecorrectie wordt toegepast, zal de heffingsgrondslag voor de AOW snel eroderen, omdat uit een waarde vaste grondslag nu eenmaal geen welvaarts vaste AOW kan worden bekostigd. Doordat de inkomens sneller stijgen dan de inflatie, wordt een steeds groter deel van het arbeidsinkomen in de tweede en derde schijf belast. Er wordt dus meer belasting betaald en minder premie; door het oplopende tarief zelfs meer meer belasting dan minder premie. Met deze systematiek is er geen vergrijzing nodig om de AOW-premie sterk te doen stijgen (terwijl de belastingtarieven kunnen dalen). In de scenario's is daarom verondersteld dat de schijven zodanig worden opgehoogd dat het gemiddelde belastingtarief constant blijft. Dit is een veel ingrijpender correctie dan de inflatiecorrectie, maar het heffingsstelsel blijft daarmee evenwichtig op de langere termijn.

De financierbaarheid van de aanvullende pensioenen baart in het basisscenario aanzienlijk meer zorgen dan die van de AOW. Onder andere doordat de AOW op de gemiddelde inkomens achterblijft, lopen de lasten van de backservice steeds verder op. Maar ook de waarde-overdracht en de indexering van slapersrechten eisen hun tol, vooral omdat is uitgegaan van de veronderstelling dat de ingegane pensioenen worden geïndexeerd met de CAO-loonstijging.

De backservice die uit de bovengenoemde veronderstellingen volgt, introduceert een aanzienlijke omslagcomponent in de aanvullende pensioenen. Onder de gehanteerde lasten-batenmethode wordt voor deze backservice pas gereserveerd op het moment dat de toegezegde rechten worden verhoogd. De overrente is hiervoor vrijwel zeker onvoldoende. In beginsel kan die reservering natuurlijk ook eerder plaatsvinden, bijvoorbeeld via het dynamisch premiesysteem. In dat geval wordt de benodigde premie echter al gauw anderhalf maal zo hoog. Bovendien is dat niet alleen een kwestie van een andere verdeling van de premie over de tijd. Bij een grotere welvaart zijn de kosten van een welvaarts vast pensioen gemakkelijker op te brengen en dus relatief lager, ondanks dat het bedrag in guldens hoger is: vanuit welvaarts oogpunt is het niet efficiënt als een scholier voor een auto spaart; hij kan beter voor een fiets sparen.

De sterk oplopende backservice leidt ertoe dat de benodigde premies voor de aanvullende pensioenen zelfs onder zeer plausible veronderstellingen over de sociaal-economische omgeving al oplopen tot rond 25 procent van de loonsom op de lange termijn voor alle fondsen gemiddeld. Dat betekent dat de aanvullende pensioenen niet in de veronderstelde vorm zullen kunnen voortbestaan, tenzij in economisch opzicht tamelijk bijzondere dingen gebeuren, zoals een langdurig hoge rente en lage loongroei.

Bij de gevoeligheidsanalyse bleek dat vooral de bedrijfspensioenfondsen met een opbouwregeling minder dan gemiddeld kwetsbaar zijn voor onverwachte ontwikkelingen. De fondsen met hoge opgebouwde rechten (met name het ABP) zijn juist kwetsbaarder. Een verlaging van de backservicelasten kan vermoedelijk de kwetsbaarheid van fondsen aanzienlijk verminderen.

Als de omvangrijke backservicelasten zonder mopperen door jongeren worden gedragen, blijft de verhouding tussen de gemiddelde netto inkomens van huishoudens van ouderen en die van jongeren stabiel. De vaak veronderstelde relatieve inkomensverbetering voor toekomstige ouderen wordt volgens dit onderzoek dus niet gerealiseerd: de welvaart van ouderen groeit wel, maar niet meer dan die van de jongeren. Bovendien groeien de inkomens van toekomstige ouderen in het basisscenario niet zozeer door hun opgebouwde rechten, maar vooral door de indexering ervan. Het is allerminst zeker dat deze indexering ook gerealiseerd zal worden.

De inkomensverdeling zal ongelijker worden, zowel binnen de groep ouderen als bij de jongeren. Doordat de uitkeringen alleen de CAO-loonstijgingen volgen en nooit extra worden opgetrokken, zakt vooral het laagste quintiel ten opzichte van het gemiddelde inkomen. De verhouding tussen het gemiddelde

netto gestandaardiseerde huishoudensinkomen in het laagste en dat in het hoogste quintiel loopt in het basisscenario op van 1:3,4 naar 1:4,6. Ouderen blijven vrij sterk geconcentreerd in de laagste twee quintielen. Binnen de groep ouderen loopt de inkomensongelijkheid op. Een aantal ouderen beschikt namelijk over een behoorlijk aanvullend pensioen dat de relatieve verslechtering van de AOW voor hen meer dan compenseert; anderen blijven geheel of grotendeels aangewezen op de AOW die achterblijft op de gemiddelde inkomens. Verder loopt, mede door veranderingen in de aantallen bij subgroepen, de inkomensongelijkheid tussen jongeren en ouderen op.

10.4 Omgevingsfactoren en beleidsinstrumenten

Het basisscenario mag niet worden opgevat als het meest waarschijnlijke scenario. De benodigde premies voor de aanvullende pensioenen stijgen in het basisscenario veel te snel om de veronderstellingen rond deze pensioenen te kunnen handhaven. De nog betrekkelijk evenwichtige inkomensverdeling uit het basisscenario zal daarom waarschijnlijk niet gerealiseerd worden. Bovendien is de onzekerheid rond de gemaakte veronderstellingen groot, vooral bij de aanvullende pensioenen. In hoofdstuk 7 zijn de effecten van eventuele ingrepen onderzocht. Daaruit komt als belangrijkste resultaat naar voren dat het veel gekoesterde beeld van rijke toekomstige ouderen op een misvatting berust. Sommige ouderen zullen rijk zijn; anderen raken juist steeds meer achterop. Afhankelijk van de ingrepen in de oudedagsvoorziening zullen dat er meer of minder zijn.

10.4.1 De AOW

Bij de AOW wordt de onzekerheid in de omgeving vooral bepaald door de vergrijzing en in iets mindere mate door het niveau van de arbeidsparticipatie. In de oude variant is een additionele AOW-premie boven die in het basisscenario nodig van 2 procent in 2025, oplopend tot 3,5 procent in 2040. Wanneer de arbeidsparticipatie stagneert op het huidige niveau is een additionele premie vereist van 1 procent in 2005, oplopend tot 1,7 procent in 2040.

Het krachtigste beleidsinstrument bij de AOW is de indexering van de uitkeringen. De gelijkmatige premie-ontwikkeling in het basisscenario wordt geheel gerealiseerd door inzet van dit instrument. Verondersteld is dat de uitkeringen door het niet verdisconteren van de incidentele loonstijgingen achterblijven op het gemiddelde inkomen van jongeren. Wordt de AOW daarentegen echt welvaartsvast gemaakt, en gekoppeld aan het gemiddelde inkomen, dan is een additionele premie nodig van 4,5 procent in 2025, oplopend tot 7,2 procent in 2040.

De prijs van het indexeringsinstrument in termen van de inkomensverdeling is hoog. De toenemende inkomensongelijkheid kan vooral op conto van dit instrument worden bijgeschreven. Anderzijds is ook de prijs aan de premiezijde van een gelijkmatige inkomensontwikkeling hoog.

De andere beleidsinstrumenten bij de AOW vallen bij het indexeringsinstrument in het niet. Dat betekent dat een volledig welvaartsvaste AOW niet door de inzet van andere instrumenten bekostigd kan worden; voor een welvaartsvaste AOW is acceptatie van premiestijging noodzakelijk.

Het grootste effect kan worden toegeschreven aan de optie ouderen AOW-premie te laten betalen over het inkomen boven de AOW. Op die manier kunnen rijkere ouderen helpen de AOW voor hun minder gefortuneerde leeftijdsgenoten op peil te houden. Er is geen sprake van een dubbele premie, want het inkomen boven de AOW wordt gefinancierd uit premies die ten tijde van de actieve levensfase waren vrijgesteld van heffingen. Integendeel, de maatregel kan een oneigenlijk motief voor pensioenbesparingen (namelijk belastingbesparing) wegnemen.

Als ouderen meebetalen aan de AOW dan kan dit een premiedaling van 2 procent in 2025, oplopend tot 2,8 procent in 2040 opleveren. Daarbij moet wel worden aangetekend dat de opbrengst wellicht wordt overschat, aangezien het basisscenario uitgaat van nogal riante aanvullende pensioenen die waarschijnlijk niet realiseerbaar zijn. Anderzijds zijn de individuele besparingen niet in de berekeningen meegenomen. Deze kunnen voor een meevaller zorgen.

Premieheffing bij ouderen leidt tot een gelijkere inkomensverdeling binnen de groep ouderen. De inkomensongelijkheid tussen ouderen en jongeren neemt er door toe. Het is daarom geen geschikt instrument om cumulatief in te zetten op een 'geknepen koppeling', maar eerder een alternatief daarvoor. Als de opbrengst van de premieheffing bij ouderen gebruikt wordt om de AOW extra te verhogen, wordt de inkomensverdeling tussen jongeren en ouderen minder ongelijk.

Daarnaast kan de heffingsgrondslag worden verbreed door ook het inkomen in de tweede en derde schijf in de premieheffing te betrekken. Daardoor worden draagkrachtige jongeren meer aangeslagen voor de stijgende kosten. De vraag naar een rechtvaardige inkomensverdeling bij de jongeren was geen onderzoeksvraag van deze studie. Bovendien moesten over het schijventarief bij de verschillende scenario's al systeemaanpassingen verondersteld worden, waardoor het effect van een extra spreiding van de lasten niet meer kwantificeerbaar is.

Verhoging van de AOW-leeftijd lijkt op het eerste gezicht een doeltreffend instrument, omdat er een premiereductie mee kan worden gerealiseerd van ongeveer 2 procent. In het Nederlandse systeem is de AOW-leeftijd echter niet flexibel, zoals in veel andere landen wel het geval is. In die landen is een verhoging van de AOW-leeftijd in hoge mate equivalent met een verlaging van de uitkeringsnorm, omdat het uittredingsgedrag zich weinig laat beïnvloeden. In Nederland daarentegen bestaat het risico dat het uittredingsgedrag eveneens weinig verandert, maar een andere bedding vindt via de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) en de VUT. Dit zijn duurere regelingen dan de AOW, zodat een hogere AOW-leeftijd averechts kan uitpakken.

Vanuit het oogpunt van beheersing van de collectieve lasten is een verhoging van de AOW-leeftijd alleen zinvol als zowel de participatiegraad van ouderen toeneemt alsook het uitkeringsniveau van VUT en arbeidsongeschiktheidsregelingen daalt. Een terugdringing van de vervroegde uitreding tot een niveau dat nodig is om een verhoging van de AOW-leeftijd per saldo effectief te doen zijn, resulteert in een sterke daling van de kosten van arbeidsongeschiktheid en vervroegde uittreding. De ruimte die daardoor ontstaat zal waarschijnlijk voldoende zijn om de stijging van de AOW-premie te kunnen incasseren. In dat geval is een verhoging van de AOW-leeftijd alleen interessant als de vergrijzing sterker is dan verwacht en het voornemen bestaat de AOW volledig welvaartsvast te houden. In alle gevallen zou de eerste prioriteit moeten liggen bij een verhoging van de gemiddelde vervroegde uittredingsleeftijd boven een verhoging van de AOW-leeftijd.

Wanneer we ook de aanvullende pensioenen in het beeld betrekken, resulteert een gunstiger beeld. Als pensioenfondsen de pensioenleeftijd eveneens verhogen, leidt dit (voor deelnemers) tot een premiedaling, die samen met de daling bij de AOW groter is dan de stijging bij de VUT en arbeidsongeschiktheidsregelingen.

Bovendien heeft de compensatie die pensioenfondsen bieden om de reeds opgebouwde rechten te waarborgen het effect dat cohorten die al een deel van hun pensioen hebben opgebouwd een hoger pensioenresultaat bereiken dan zonder verhoging van de pensioenleeftijd. Dat effect is het sterkst in de periode tussen 2010 en 2020. Vooral de baby-boom zou hiervan profiteren.

Qua inkomenseffecten scoort het instrument van de AOW-leeftijd gunstig. De inkomensongelijkheid tussen ouderen en jongeren neemt er zelfs tijdelijk door af dankzij de hogere pensioenen van de baby-boom, maar voor een deel ook

doordat ouderen nog twee jaar een arbeidsinkomen hebben. Dat betekent overigens wel dat de ongelijkheid binnen de gepensioneerde baby-boom iets toeneemt. Op de lange termijn verdwijnen deze effecten.

Ingrijpen in de uitkeringssystematiek heeft voor de premie betrekkelijk weinig effect. Wanneer de toeslag op de AOW-uitkering voor de jongere partner geheel wordt afgeschaft, kan de premie als gevolg hiervan met slechts een half procent naar beneden.

Aan de inkomenskant doet zich evenwel een opmerkelijk effect voor. Omdat de toeslag voor de jongere partner vooral terecht komt bij mannen, die doorgaans ook over de hoogste aanvullende pensioenen beschikken, leidt afschaffing van de toeslag tot een gelijkere gestandaardiseerde inkomensverdeling naar leefvorm. Het minimum is immers altijd gegarandeerd via de Algemene Bijstandswet (ABW). Hoewel de toeslag dus de pretentie heeft het sociaal minimum te garanderen, blijkt deze in de praktijk vooral bovenminimale inkomens extra te verhogen. Dit onderstreept nog eens dat uitkeringen naar behoefte eerder thuishoren in de ABW.

Hieruit kan maar één conclusie getrokken worden: de toeslag voor de jongere partner moet op zo kort mogelijke termijn verdwijnen als de rechtszekerheid toestaat. De overgangstermijn hoeft niet zolang te zijn dat toekomstige ouderen daardoor in staat zijn vervangende voorzieningen te treffen, aangezien de toeslag een regelrechte voortzetting is van de eerder bestaande discriminatie naar geslacht. Zonodig kunnen gehuwde mannen hun aanvullend pensioeninkomen in de tijd verschuiven teneinde het tijdelijke gat op te vangen. Een gewenningsperiode is dus voldoende, bijvoorbeeld een periode van tien jaar, waarin de toeslag geleidelijk wordt afgebouwd. De regering is voornemens de toeslag in 2015 af te schaffen.

Ook een uniforme, niet naar leefvorm gedifferentieerde uitkeringsnorm van 60 procent levert maar een kleine premiereductie op. Voor een substantiële premiereductie moet dus een lagere uniforme uitkeringsnorm worden gekozen. Aan de inkomenskant heeft een uniforme uitkeringsnorm echter vrij ingrijpende gevolgen. De netto gestandaardiseerde inkomenspositie van gehuwden was in het basisscenario al veel gunstiger dan die van alleenstaanden. Dit verschil wordt nog aanmerkelijk groter.

Ook vanuit het oogpunt van premiebetaling doet een uniforme uitkeringsnorm vreemd aan. Huishoudens van gehuwden betalen beduidend minder AOW-premie dan huishoudens van alleenstaanden, doordat het vaak alleenverdienershuishoudens zijn. In die huishoudens heeft de kostwinner een dubbele vrije voet voor de AOW-premie. In een verder verleden werd over de (bij)verdiensten van de gehuwde vrouw weliswaar premie geheven, maar daar stond en staat een hogere uitkeringsnorm voor de gehuwde man respectievelijk het gehuwde huishouden tegenover. Het premiemaximum was voor een alleenverdienershuishouden even hoog als voor een alleenstaande.

Het is onlogisch om tegenover een lagere premie een dubbele uitkering te plaatsen, zeker wanneer de inkomensverhoudingen daarmee ongelijker worden. Een uitkeringsnorm die los staat van de leefvorm kan alleen gerechtvaardigd zijn in een AOW-pensioensysteem dat rechten afhankelijk maakt van het arbeidsverleden. Die band, die bij de invoering van de AOW in de praktijk bestond, is met de verzelfstandiging van de AOW in de jaren tachtig definitief losgelaten.

De mogelijkheid ten slotte van het instellen van een bufferfonds of schommelfonds is niet expliciet onderzocht, omdat de merites van een dergelijk fonds moeten worden gezien in samenhang met het financieringstekort en de behoefte aan besparingen. Voor een oordeel over het nut van een schommelfonds is de macro-economische samenhang meer bepalend dan de vergrijzing. Het begrotingsbeleid vormt derhalve het enig werkelijke schommelfonds. Het

gebruikte microsimulatiemodel is geen macro-economisch model waarmee dit begrotingsbeleid kan worden beoordeeld.

Volgens de veronderstellingen bij dit onderzoek komt de benodigde premie bij de vorming van een schommelfonds nagenoeg overeen met de gemiddelde premie over de periode waarin het schommelfonds de premie stabiliseert. Dat wil zeggen dat vanuit welvaartsoogpunt het rendement (verschil tussen rendement en welvaartsstijging) in het schommelfonds vrijwel nul is. Vanuit de Aaron-conditie gezien is er voornamelijk weinig aanleiding een schommelfonds te vormen.

10.4.2 De aanvullende pensioenen

Bij de aanvullende pensioenen wordt de onzekerheid in de omgeving vooral bepaald door de ontwikkeling van lonen en rendementen en in mindere mate door de vergrijzing en het niveau van de arbeidsparticipatie. Grote reële loonstijgingen en een lage reële rente kunnen grote schade aanrichten bij pensioenfondsen, met als gevolg dat zonder ingrepen in de overige veronderstellingen van het basisscenario de premies tot grote hoogte oplopen.

Het *worst case* scenario, waarin onder meer grote loonstijgingen samengaan met lage rendementen, lijkt op zichzelf een rampzalig scenario, maar is dat vooral voor pensioenfondsen. In feite gaat het om het vraagstuk van de verdeling van een onverwacht sterke toename van de welvaart. Dat is een luxe probleem.

Een oplopende ongelijkheid zou tot maatschappelijke spanningen kunnen leiden, maar omdat groei prettiger verdeelt dan krimp zullen deze spanningen waarschijnlijk redelijk beheersbaar zijn. Ook als onder deze omstandigheden veel minder wordt geïndexeerd dan de welvaartstoename zal toch vrijwel iedereen meer of minder van de groei kunnen profiteren. Zo bleek het in de jaren zestig en begin zeventig mogelijk de sociale minima meer dan evenredig in de welvaartsstijging te laten delen.

De vergrijzing kan voor de aanvullende pensioenen extra problemen opleveren, omdat een deel van de rechten (backservice) op basis van omslag wordt gefinancierd. Een tekort aan lucratieve jonge instroom bij de pensioenfondsen in het oude scenario doet de premies extra oplopen met 1 procent van de loonsom in 2015 tot 2,5 procent in 2035. Een niet groeiende arbeidsparticipatie zou door de premievrije opbouw bij arbeidsongeschiktheid 1,5 procent van de loonsom extra kunnen vragen.

De aanvullende pensioenregelingen zijn in de afgelopen decennia steeds verder opgetuigd, waardoor de opgebouwde aanspraken veel meer toenamen dan op basis van het totaal aantal dienstjaren verwacht zou mogen worden. In het basisscenario zijn tamelijk optimistische veronderstellingen gehanteerd omtrent de welvaartsvastheid van de aanvullende pensioenen. Als de premies hiervoor sterk oplopen zal de veronderstelde kwaliteit van de pensioenvoorziening niet gehandhaafd kunnen worden. Alle onderzochte instrumenten leiden dan ook tot een geringere pensioenopbouw. De inkomenspositie van toekomstige ouderen ten opzichte van jongeren wordt daarmee verzwakt. De ongelijkheid binnen de groep ouderen neemt daarentegen af, doordat ouderen in toenemende mate op de AOW aangewezen zijn. Een versobering van de aanvullende pensioenregelingen zal handhaving van een kwalitatief goede AOW des te urgenter maken.

Ook bij de aanvullende pensioenen is de indexering verreweg het sterkste beleidsinstrument. Door het recht op waarde-overdracht en door de verplichte gelijke behandeling van slapers en ingegane pensioenen zijn de backservicekosten, die toch al stijgen, nog zwaarder geworden. Het recht op waarde-overdracht levert op korte termijn slechts een kleine kostenverhoging op, maar zal op lange termijn gemiddeld rond 2 procentpunt extra premie vragen. De invloed van de verplichte gelijke indexering van slapers en ingegane pensioe-

nen is groter (5 à 8 procentpunt) als deze ertoe leidt dat slapersrechten extra worden verhoogd.

De backservicelasten nemen zodanig toe dat waarde vaste c.q. welvaartsvaste pensioenuitkeringen aanzienlijk duurder zijn dan ongeïndexeerde. Een onbedoeld effect van de verplichte gelijke behandeling van slapers en ingegane pensioenen zou derhalve kunnen zijn dat nu ook de ingegane pensioenen slechts zeer beperkt worden verhoogd. De stap van een welvaartsvaste naar een waarde vaste indexering leidt op de lange termijn tot een (gemiddelde) premiereductie van 6 procent van de loonsom; de stap van waarde vast naar nominaal levert nog eens 7 procent op. Welvaartsvaste pensioenen zijn daarmee ongeveer tweemaal zo duur als nominale.

Welvaartsachterstand bij de indexering van de pensioenuitkeringen leidt tot een sterk oplopende inkomensongelijkheid tussen ouderen en jongeren. Binnen de groep ouderen neemt daarentegen de inkomensongelijkheid af, omdat ouderen hun lot in relatieve armoede delen. Vooral nominale pensioerrechten kunnen in een betrekkelijk korte periode na de pensionering veel van hun waarde verliezen. Hoogbejaarden komen in die situatie dan ook zelden boven het tweede quintiel uit. Bovendien komt in die situatie het gemiddelde inkomen in het tweede quintiel door het grote aantal lage inkomens nog maar weinig (33 procent in het werkendenscenario) boven de AOW uit.

Weduwen zijn meer nog dan anderen het slachtoffer van een indexeringsachterstand, doordat aan de verweduwde status doorgaans al een periode van pensioenuitkering vooraf gaat waarin al een achterstand is gecumuleerd. Overigens wordt het welvaartsverschil tussen weduwen en (gehuwde) mannen op de lange termijn in het basisscenario relatief klein, waardoor een kleine vergroting van dit verschil ten opzichte van het basisscenario in absolute zin als relatieve grootte zwaar weegt.

Ook de overstap naar een middelloonsysteem met indexering leidt tot een flinke premiereductie (op de lange termijn met gemiddeld 7 procentpunt), maar in vergelijking met het indexeringsinstrument zijn de gevolgen voor ouderen minder zwaar. Personen boven de veertig hebben relatief weinig last van de overstap naar een middelloonsysteem, omdat de grootste incidentele loonstijgingen voor die leeftijd gerealiseerd zijn. Vooral jongeren zullen merken dat onder een middelloonsysteem hun vroeg in de carrière opgebouwde rechten relatief weinig waard zijn. Baby-boomers hebben de backservice op die rechten al binnen. De oplopende inkomensongelijkheid tussen jongeren en ouderen, die het gevolg is van een overstap naar het middelloonsysteem, wordt in vergelijking met de effecten van het indexeringsinstrument uitgesteld tot achterin de prognoseperiode.

Vanuit het generatieperspectief is dit een merkwaardig effect: de generaties na de baby-boom reduceren de lasten van de oudedagsvoorziening door vooral hun eigen rechten aan te tasten. Daarbij moet echter bedacht worden dat de aanvullende pensioenen slechts in beperkte mate als gevolg van de vergrijzing duurder worden. De eindloonregelingen hebben geen vergrijzing nodig om de mist in te gaan, al helpt het wel. Het eindloonsysteem is, vooral bij de bedrijfspensioenfondsen, pas betrekkelijk recent het algemeen geldende systeem geworden en kon worden gerealiseerd dankzij hoge rendementen en geringe loonstijgingen in de jaren tachtig en door de voortdurende toestroom van nieuwe deelnemers, die wel premie betalen, maar nog maar weinig rechten hebben opgebouwd. Wat het laatste betreft heeft het eindloonsysteem trekken van een kettingbrief.

In de meeste pensioenreglementen is welvaartsvastheid of waarde vastheid van de pensioenen niet gegarandeerd, maar afhankelijk van de financiële positie van het fonds. Die financiële positie zal door handhaving van het eindloonsysteem niet gunstiger worden. Toch is waarde vastheid na pensionering in plaats van nominale rechten als kwaliteitskenmerk voor een pensioenregeling veel belangrijker en waardevoller dan het eindloonsysteem in plaats van

het middelloonsysteem met indexering. Waardevastheid na pensionering bij een middelloonsysteem biedt gepensioneerden iets lagere, maar wel stabiele uitkeringen. Het eindloonsysteem garandeert een hoog bedrag bij pensionering, maar de koopkracht hiervan kan snel verdampen. Qua reservering (premie) zijn beide alternatieven vergelijkbaar. Voor wat betreft de inkomenspositie van ouderen tegenover jongeren is een waardevast middelloonpensioen verre te prefereren boven een nominaal eindloonpensioen.

Een sterk verlaagde franchise gecombineerd met een lager opbouwpercentage brengt het pensioen meer in verhouding met het verdiende loon. Deze ingreep is eigenlijk niet bedoeld om de lasten te beperken en is op korte termijn kostenneutraal. Doordat de franchise een nominaal bedrag is, profiteren deelnemers met lage inkomens meer van de verlaagde franchise en gaan erop vooruit; voor deelnemers met hoge inkomens telt het verlaagde opbouwpercentage harder aan dan de lagere franchise. Omdat de franchise op de lange termijn minder stijgt dan het gemiddelde loon, neemt het aantal deelnemers voor wie de ingreep voordelig is geleidelijk af, zodat op lange termijn toch een kostenreductie ontstaat.

Doordat mensen met lage inkomens relatief meer pensioen opbouwen, maar ook doordat de gemiddelde pensioenopbouw minder wordt, neemt de inkomensongelijkheid binnen de groep ouderen af. De inkomensongelijkheid tussen ouderen en jongeren neemt toe.

Ten slotte kan het huidige systeem van toegezegde pensioenrechten geheel vervangen worden door een systeem van toegezegde premies. De premie wordt daarmee per definitie beheersbaar. Inflatierisico's liggen geheel bij het individu; gezien de grote onvoorspelbaarheid en volatiliteit kan dit grote gevolgen hebben. Deze risico's zijn echter in dit onderzoek nog buiten beschouwing gebleven.

De huidige jongere werkenden zijn bij een overgang naar beschikbare premies sterk in het voordeel ten opzichte van de baby-boomers, die aan het eind van hun loopbaan nog maar weinig extra pensioenrechten kunnen inkopen. De overdrachten tussen generaties verdwijnen daardoor uit de aanvullende pensioenvoorziening.

Toch vallen de pensioenresultaten in verhouding tot de investeringen onder een beschikbare premiereregeling tegen, vooral voor de baby-boomers, maar ook voor degenen die nu nog jong zijn. Dat komt doordat ze voor welvaartsstijgingen niet meer kunnen rekenen op backservice, maar slechts op winstdeling. Bij een overgang naar een beschikbare premiereregeling verdwijnen de ouderen nagenoeg uit de hogere inkomensgroepen. Bovendien zien hoogbejaarden en weduwen hun inkomen in de loop van de tijd door inflatie steeds meer achterop raken.

10.4.3 Ruimte creëren voor lastenstijging

Een beheerste lastenontwikkeling bij de oudedagsvoorziening heeft een aanzienlijke prijs in termen van de personele inkomensverdeling. Als die prijs niet acceptabel is, zouden kostenstijgingen, waar mogelijk, door de samenleving aanvaard moeten worden. Zowel voor de AOW als voor de aanvullende pensioenregelingen geldt dat financieringsruimte voor de te verwachten kostenstijging kan worden gecreëerd door een hogere participatiegraad van ouderen. Daarmee worden veel uitkeringen in het vervroegde uittrekkingstraject uitgespaard. Daarnaast kan een stijgende participatiegraad van vrouwen het draagvlak verbreden. Een belangrijk deel van deze draagvlakverbreding is in het basisscenario al ingeboekt, omdat is aangesloten bij het European Renaissance scenario.

Men mag zich verder niet rijk rekenen door AOW en aanvullend pensioen afzonderlijk te bekijken. Lastenstijgingen bij de AOW verminderen de ruimte om stijgingen bij de aanvullende pensioenen op te vangen.

Teneinde financieringsruimte te creëren zal vervroegd uittreden in toenemende mate moeten worden betaald door degene die het arbeidsproces voortijdig verlaat. Dat kan alleen als flexibele uittreding in plaats treedt van de VUT en arbeidsongeschiktheidsregelingen. Flexibele uittreding ten koste van het eigen ouderdomspensioen is geen haalbare optie, omdat de overbrugging van de AOW-onderbouw veel te duur is. Voor flexibele uittreding in plaats van VUT zal door deelnemers dus flink gespaard moeten worden. Verwacht mag echter worden dat ook werkgevers voorlopig belang zullen blijven hebben bij een soepele afvloeiing van in elk geval sommige onvoldoende produktieve werknemers.

Over het toekomstig uittredingsgedrag bij flexibele uittreding valt weinig met zekerheid te zeggen. Dit gedrag lijkt moeilijk te beïnvloeden, zelfs met relatief zware financiële prikkels. Deeltijdpensioen kan wellicht een compromis zijn om de arbeidsbelasting te verminderen zonder al te ingrijpende inkomensconsequenties.

10.4.4 Gedragsreacties en tweede orde-effecten

De onrust die over de houdbaarheid van de oudedagsvoorziening ontstaat, kan aanleiding zijn tot een toename van de individuele besparingen. Als het enthousiasme waarmee verzekeraars de markt bewerken een graadmeter is, zou dit zelfs een aanzienlijk effect kunnen zijn. Gedragsveranderingen met betrekking tot de individuele besparingen zijn niet kwantificeerbaar en om die reden zijn deze besparingen niet in het onderzoek opgenomen.

Een sterke toename van de individuele besparingen kan het beeld dat in dit onderzoek ontstaan is, verstoren. Daardoor zou de inkomenspositie van toekomstige ouderen ten opzichte van jongeren minder ongunstig kunnen uitvallen dan nu verwacht. Verwacht mag worden dat vooral de groepen die nu goed scoren bij de aanvullende pensioenen in staat zullen zijn privé besparingen te genereren, terwijl kwetsbare groepen daartoe juist niet in staat zijn. Wanneer toenemende individuele besparingen gepaard gaan met een op het gemiddelde inkomen achterblijvende AOW, zal wellicht de inkomenspositie van de gemiddelde oudere niet verslechteren tegenover de gemiddelde jongere, maar de ongelijkheid binnen de groep ouderen zal dan wel sterk toenemen, volgens de lijnen die in dit onderzoek naar voren kwamen. Een dergelijke ontwikkeling zou qua relatieve inkomensposities dicht kunnen liggen bij die uit het basisscenario; in dat scenario ontstaan immers vrij hoge aanvullende pensioenuitkeringen, maar alleen voor deelnemers met voldoende diensttijd. Anderzijds is in het basisscenario wel verondersteld dat de aanvullende uitkeringen welvaartsvast zijn. Individuele besparingen zijn per definitie zelfs niet waardevast. De kwetsbaarheid voor inflatie verschuift dus ook naar het individu.

Vooraf bij een ontwikkeling zoals in het *worst case* scenario zouden de individuele besparingen kunnen stijgen, omdat er als gevolg van de welvaarts-toename veel bestedingsruimte vrijkomt. Als werkenden inzien dat hun pensioenen de welvaartsstijging niet zullen bijhouden, zullen ze wellicht op individueel niveau extra sparen ondanks het feit dat het rendement op die besparingen gering is. De inkomenspositie van de dan gepensioneerden wordt daar echter niet beter van.

Verder zijn op een algemener niveau gedragsreacties te verwachten die de verwachte ontwikkelingen mitigeren. Zoals een scherp oplopend aantal arbeidsongeschikten vroeger of later leidt tot beleidsaanpassingen, zo zal ook het toekomstige beleid beïnvloed worden door de verschijnselen die zich voordoen. Als de privé besparingen voor de oudedag sterk zouden toenemen (bijvoorbeeld via de spaarloonregelingen of anderszins), dan zal het gemakkelijker zijn VUT-regelingen te laten verdwijnen. Als de inkomens van ouderen sterk zouden stijgen, dan zullen die inkomens afgeroomd worden via zwaar-

dere belastingen en hogere eigen bijdragen voor voorzieningen, bijvoorbeeld in de zorgsector.

Anderzijds kan ook een situatie ontstaan waarin de inkomenspositie van ouderen bijvoorbeeld door een hoge inflatie en sterk uitgekde pensioenregelingen relatief zwak is. De neiging om de publieke voorzieningen te verbeteren zal in dat geval groter zijn. Wellicht is in dat geval dus uiteindelijk toch een welvaartsvaste AOW mogelijk. Met name in het *worst case* scenario zou een dergelijk effect kunnen optreden.

Ook op macro-economisch niveau zijn zulke tegenkoppelingen denkbaar. Een hoog niveau van besparingen kan leiden tot een lagere rente, voor zover kapitaal niet wegvloeit naar het buitenland. Een massale ontsparing van de baby-boomgeneratie zou inflatie kunnen genereren. In alle omstandigheden geldt dat de consumptie van gepensioneerden (willen ze geen brood van 30 jaar oud eten) geproduceerd moet worden door de dan actieve bevolking. In dit opzicht is er geen verschil tussen een oudedagsvoorziening op basis van omslag of een op basis van kapitaaldekking. Dat verschil is er wel in die zin dat de actieven van straks produktiemiddelen zullen gebruiken waarin geïnvesteerd is. De behoefte aan investeringen (hoe moeilijk ook te meten) zou daarom primaire leidraad moeten zijn bij het vaststellen van de gewenste omvang van de besparingen.

10.5 Solidariteit tussen en binnen generaties

10.5.1 Individueel versus collectief

De oudedagsvoorziening is opgebouwd uit een publieke AOW, collectieve private aanvullende voorzieningen en individuele besparingen. Door de vergrijzing komt het publieke deel enigszins onder druk te staan. De lasten worden daardoor ten dele doorgeschoven naar het collectieve private deel, zolang althans het eindloonsysteem met de aan de AOW gerelateerde franchise blijft bestaan. Omdat de kosten van ongewijzigde aanvullende pensioenen flink oplopen, is het onwaarschijnlijk dat de aanvullende regelingen alle gaten zullen dichten die de AOW laat vallen. Bovendien is de AOW een regeling voor allen en compenseren de aanvullende regelingen alleen voor deelnemende werknemers met een volledige pensioenopbouw. Uiteindelijk ontstaat per saldo een verschuiving van publieke regelingen naar individuele besparingen (of een gebrek daaraan).

Met een dergelijke verschuiving verandert ook de financieringsmethode voor de oudedagsvoorziening van de AOW op basis van omslag, via de aanvullende pensioenen op basis van een gemengd systeem van kapitaaldekking en omslag, naar volledig op kapitaaldekking gebaseerde private regelingen. Als de oudedagsvoorziening zich richt op waardevastheid (ook tijdens de opbouw) is dat waarschijnlijk efficiënt vanuit de Aaron-conditie, voor welvaartsvaste pensioenen waarschijnlijk niet. Bovendien leidt ook de rijpingsperiode van systemen op basis van kapitaaldekking tot hogere kosten per gulden pensioenvoorziening in het heden. Vanuit welvaartsoogpunt is de verschuiving van collectief naar individueel dus niet per se gunstig. Wel verminderen daarvoor de overdrachten tussen individuen en generaties.

Redenerend vanuit de gewenstheid van een aanvaardbare inkomensverdeling kan de AOW ook in de toekomst niet gemist worden. Aan de aanvullende pensioenvoorzieningen kan maar een zeer beperkte zekerheid worden ontleend, zowel omdat velen onvoldoende rechten opbouwen als omdat door pensioenfondsen onvoldoende gereserveerd wordt om de opgebouwde rechten op peil te houden.

Als er voor het publieke deel van de oudedagsvoorziening geen effectief lange termijnbeleid komt, bestaat het risico dat de bovengenoemde verschuiving in

plaats van een accentverschuiving een aardverschuiving wordt. Naarmate het beeld post vat dat de AOW niet zal kunnen worden gehandhaafd zullen individuen in toenemende mate particuliere voorzieningen treffen. Maar dit heeft tevens tot gevolg dat de betrokkenheid bij de publieke voorziening afneemt. Men denkt deze voorziening minder nodig te hebben en zal zich dus minder inzetten voor het behoud ervan, zeker als men verwacht dat de vraag niet is of de AOW zal verdwijnen, maar wanneer. Anderzijds zou bij beleidmakers het idee kunnen ontstaan dat een publieke basis minder nodig is als veel mensen voor zichzelf kunnen zorgen. Voorspellingen over het einde van de AOW krijgen dan het karakter van een self-fulfilling prophecy.

10.5.2 Ouderen tegenover jongeren

Een evenwichtige inkomensverdeling tussen jongeren en ouderen kan alleen tegen zeer hoge premies worden bewerkstelligd. Het indexeringsmechanisme biedt zowel bij de AOW als bij de aanvullende pensioenen een sterk instrument om de kosten van de oudedagsvoorziening beheersbaar te houden. Het is ook een flexibel instrument, omdat indexeringen in hoge mate beleidsmatig van jaar op jaar bepaald worden. Er is dus keuzevrijheid tussen premiestijging en toenemende ongelijkheid.

Een welvaartsvaste onderbouw in de vorm van AOW is de meest effectieve methode om een redelijke inkomensverhouding tussen jongeren en ouderen en binnen de groep ouderen tot stand te brengen. Behoorlijke garanties omtrent de welvaartsvastheid van de AOW zouden de druk op de aanvullende regelingen kunnen verminderen, waardoor noodzakelijke versoeringen daar realiseerbaar worden. Door het publieke karakter van de AOW kunnen zulke garanties echter niet gegeven worden. Elke volgende regering kan de goede voornemens van de vorige onderuit halen. Ouderen hebben daar in juridische zin weinig verweer tegen. Wel zouden ze in toenemende mate in de democratie een pressiegroep kunnen vormen om hun belangen te behartigen.

Vergelijking van het solidariteitsscenario en het werkendenscenario respectievelijk individuele scenario uit hoofdstuk 9 laat zien dat een gebrek aan solidariteit tussen de generaties in de oudedagsvoorziening samen gaat met een zeer ongelijke inkomensverdeling. Het is zelfs zo dat meer solidariteit, zowel tussen als binnen generaties en zowel in de AOW als bij de aanvullende pensioenen, uiteindelijk tot betere resultaten leidt voor iedereen.

Als werkenden binnen het huidige systeem primair hun eigen belangen behartigen en zoveel mogelijk rechten zeker stellen, dan gaat dat ten koste van de indexering van de rechten van slapers en gepensioneerden. En omdat elke werkende als gepensioneerde hoopt te eindigen gooien werkenden uiteindelijk hun eigen ruiten in.

Ook als individu kunnen werkenden alleen nominale rechten zeker stellen. Voor alles daarboven zijn ze afhankelijk van winstdeling. Omdat elke backservice in een individueel systeem uit de pensioenvoorziening verdwijnt, hoeft de generatie na de baby-boom niet meer mee te betalen aan de verdere opbouw van de pensioenen van de baby-boom. Maar ze kunnen ook niet meer rekenen op steun van de generaties na hen, zodat uiteindelijk ook de pensioenresultaten van de verloren generatie toch slechter zijn dan in de andere scenario's.

De welvaartsvastheid van de AOW kan gemakkelijker gerealiseerd worden als het uitgangspunt wordt losgelaten dat alle minima dezelfde moeten zijn, omdat ze gebaseerd zijn op behoeften. De situatie op de arbeidsmarkt en de uitkeringslast van uitkeringen aan niet actieven in de actieve levensfase maken een algehele verhoging van de sociale minima ongewenst. Voor jongeren is een relatief lage uitkering minder erg dan voor ouderen, omdat jongeren in beginsel aan die situatie kunnen ontsnappen door het vinden van werk of zelfstandig ondernemerschap, desnoods in de informele sfeer; ouderen heb-

ben die mogelijkheid in veel mindere mate en zijn bovendien in het algemeen meer aangewezen op dienstverlening. De objectieve behoeften van ouderen zijn daardoor waarschijnlijk groter dan die van jongeren¹. Een minstens zo belangrijk argument om de knellende band tussen alle sociale minima te verbreken is dat daarmee de boodschap wordt uitgestraald dat de AOW geen bedeling is, maar een pensioenverzekering. De verloedering van de AOW kan daarmee tot staan worden gebracht. De bereidheid tot betalen voor de AOW wordt daardoor vergroot, evenals de bereidheid tot aanpassingen in de sfeer van de aanvullende pensioenen. Inkomensafhankelijkheid van de AOW en toeslagen voor partners horen in een pensioenverzekering niet thuis. Een al te grote welvaart door cumulatie van AOW en aanvullend pensioen bij sommige gepensioneerden kan altijd via de inkomstenbelasting worden afgeroomd.

Solidariteit bij de aanvullende pensioenen maakt werkenden kwetsbaar. Er is immers geen garantie dat toekomstige werkenden eveneens solidair zullen zijn. Wel de betrekkelijke zekerheid dat ze dat niet zullen zijn als ze het foute voorbeeld krijgen. De generatie die het impliciete contract tussen de generaties openbreekt en vervangt door het adagium 'elke generatie voor zich', mag niet verwachten dat een volgende generatie het oude contract zal herstellen. Vanwege de kwetsbaarheid van de solidariteit zou institutionalisering ervan wenselijk zijn. Dat kan door af te stappen van het eindloosstelsel en de ophoging van rechten van alle deelnemers gelijk te trekken. Werkenden kunnen in dat geval alleen hun eigen eerder opgebouwde rechten met terugwerkende kracht verhogen (backservice) als ook de rechten van slapers en uitkeringsgerechtigden worden verhoogd. Daarmee wordt voorkomen dat de rechten van gepensioneerden samen met die van de slapers worden bevroren (even slecht is ook gelijk), terwijl de werkenden er met de buit vandoor gaan.

10.5.3 De positie van vrouwen en alleenstaanden

Een telkens terugkerend resultaat is dat bij de ouderen de welvaartspositie van huishoudens van gehuwden relatief gunstig is en die van alleenstaanden ongunstig. Alleenverdieners bouwen de meeste aanvullende pensioenrechten op. Deze cumuleren op de AOW die voor een gehuwd huishouden hoger is dan voor een alleenstaande. Daarnaast helpt het toenemende pensioeninkomen van vrouwen het inkomen van gehuwden vergroten. Door dit alles zien gehuwden hun gemiddelde netto inkomen in verhouding tot dat van jongeren in het basisscenario in de loop van de tijd nog stijgen.

Onder de alleenstaanden scoren mannen qua welvaart niet veel slechter dan gehuwden, dankzij het feit dat ze minder uitgaven hebben. Ze hebben namelijk wel een lager inkomen door hun lagere AOW-uitkering. Als de keuze voor het nabestaandenpensioen vrij is, worden nooit gehuwde mannen relatief welvarend, omdat ze hun nabestaandenpensioen inruilen voor een hoger ouderdompensioen; weduwnaars verliezen hun nabestaandenpensioen in die situatie, omdat hun partners voor een hoger ouderdompensioen kozen. Als het nabestaandenpensioen verplicht blijft, worden weduwnaars het meest welvarend, omdat ze hun eigen pensioen combineren met een nabestaandenpensioen. Gescheiden mannen blijven wat op de andere alleenstaande mannen achter, omdat ze in toenemende mate nog pensioen moeten afstaan aan hun ex-partner. Ze verbeteren daardoor hun positie niet.

Onder de alleenstaande ouderen zijn de vrouwen echter veruit in de meerderheid. Hun welvaartspositie is aanzienlijk minder gunstig en daarin komt

¹ De subjectieve behoeften zijn soms kleiner, omdat ouderen geleerd hebben met weinig tevreden te zijn. Subjectieve behoeften kunnen echter geen maat zijn voor het uitkeringsniveau, tenzij men bereid is sommige uitkeringsgerechtigden een Rolls Royce te geven.

alleen voor weduwen verandering. Dankzij de verbetering van de pensioenreglementen lopen weduwen in het basisscenario veel van hun nu nog grote achterstand op gehuwden in. Wanneer echter de pensioenuitkeringen achterblijven op de welvaart, worden weduwen extra getroffen, omdat het pensioen waarop hun uitkering is gebaseerd al een achterstand heeft opgelopen. Een opmerkelijk detail is dat de welvaart van weduwen door keuzevrijheid bij het nabestaandenpensioen niet daalt, maar zelfs een beetje stijgt, dankzij het feit dat ze als gehuwde geopteerd hebben voor een hoger ouderdomspensioen. Voorwaarde is uiteraard wel dat de belangen van de afhankelijke partner bij de keuze inzake het nabestaandenpensioen voldoende gewaarborgd zijn.

Vooraf de relatieve welvaartspositie van de gescheiden vrouwen blijft onveranderd slecht, zeker als de AOW op de gemiddelde inkomens achterblijft. Gescheiden vrouwen blijven namelijk in belangrijke mate op nagenoeg alleen de AOW aangewezen. Het recht op verevening van pensioenrechten bij echtscheiding levert voor vrouwen wel een inkomensverbetering op, maar deze is samen met de verwachte toename van hun eigen pensioenrechten in het basisscenario maar net genoeg om de toenemende achterstand van de AOW op de overige inkomens te compenseren.

Gescheiden vrouwen zijn door hun gebroken loopbanen en door de in de wet pensioenevening vastgelegde berekeningsmethode sterk afhankelijk van de indexering van slapersrechten. In het basisscenario is de relatief gunstige veronderstelling gehanteerd dat deze indexering plaats zou vinden volgens de CAO-loonstijging. In realistischere scenario's zou waardeverval al mooi zijn.

Vrouwen hebben op pensioengebied een aantal handicaps, waardoor ze nog lang een achterstand behouden. Allereerst hebben ze vaak een onvolledige pensioenopbouw als gevolg van uitsluitingen in het verleden of als gevolg van het feit dat hun werkgever niet bij een pensioenfonds is aangesloten. Daarnaast bouwen ze door een relatief laag inkomen bij de bestaande franchises minder dan evenredig aan hun inkomen pensioenrechten op. In een geïntegreerd eindloonsysteem is dat niet erg, maar door de gebrekkige aansluiting tussen AOW en aanvullend pensioen is er van een geïntegreerd eindloonsysteem al lang geen sprake meer.

Verder profiteren vrouwen veel minder dan mannen van het recht op waardeoverdracht. Mannen kunnen hiervan gebruik maken als ze van baan veranderen. Vrouwen daarentegen onderbreken hun loopbaan en zijn daardoor aangewezen op de verplichte gelijke behandeling van slapers en gepensioneerden. Zelfs wanneer dit zou resulteren in een welvaartsvast indexering (quod non), dan nog is de bescherming die de verplichte gelijke behandeling biedt, minder dan die van de waardeoverdracht, omdat waardeoverdracht in de regel ook backservice biedt over incidentele loonstijgingen.

Ten slotte bouwen vrouwen ook minder rechten op door hun geringere arbeidsparticipatie, maar dat effect kan niet aan pensioenregelingen verweten worden.

Naast alle handicaps hebben vrouwen ook voordelen. Ze zijn in sterke mate geconcentreerd bij twee pensioenfonds met een kwalitatief goede pensioenopbouw: het Pensioenfonds voor de Gezondheid, Geestelijke en Maatschappelijke Belangen (PGGM) en het ABP. Daarnaast hebben ze het geluk dat het recht op AOW ontstaat door te zijn, en niet door premie te betalen; in andere landen is dat anders georganiseerd. Vooral dankzij de AOW hebben vrouwen een hoog pensioenresultaat als percentage van hun laatst verdiende inkomen, maar dat komt weer vooral doordat hun laatste inkomen laag is.

10.5.4 De positie van opeenvolgende generaties

Vanuit het generatieperspectief kan de toenemende inkomensongelijkheid anders gewaardeerd worden dan vanuit het perspectief van de transversale inkomensverdeling. De vooroorlogse generatie (1910-1930) is inmiddels volle-

dig uitgetreden. Deze generatie heeft nauwelijks last meer van eventuele ingrepen in de oudedagsvoorziening. De stille generatie (1930-1940) profiteert nog juist van de milde vervroegde uittredingsregelingen, maar de achterhoede is ongerust en roert zich. Veel leden van deze generatie zijn sterk op de AOW aangewezen. Eventuele relatieve verslechtingen van de AOW gaan echter nog grotendeels en ingrepen in het aanvullend pensioen geheel aan deze generatie voorbij. Wat deze generatie hier nog van merkt valt in het niet bij het grote profijt dat hij heeft gehad van de verzorgingsstaat.

De protestgeneratie (1940-1955, grofweg de baby-boom) heeft in de actieve levensfase ten volle kunnen profiteren van de groei, maar ziet zich halverwege de loopbaan geconfronteerd met slinkende vooruitzichten. Toch heeft deze generatie al een belangrijk deel van zijn aanvullende pensioenrechten opgebouwd. Het eindloonsysteem geeft baby-boomers relatief veel zekerheden, ook als daar binnenkort van zou worden afgestapt. De positie van de baby-boom is daarom ook in de pensioenfase gemiddeld niet slecht, al wordt het nooit meer zoals het was. Vanuit het generatieperspectief is dat niet onrechtvaardig: samen met de stille generatie zijn de baby-boomers betrekkelijk goed af. Enige solidariteit binnen de protestgeneratie lijkt gerechtvaardigd, omdat de ongelijkheid dreigt op te lopen. Deze solidariteit voorkomt dat de rekening van de relatieve armoede van een deel van deze omvangrijke generatie naar de volgende wordt doorgeschoven.

Als de protestgeneratie verwacht dat de opgebouwde pensioenrechten welvaartsvast zullen zijn, kan deze generatie nog van een koude kermis thuis komen; waardevast zou al heel mooi zijn, want voor waardevastheid is niet gereserveerd.

De verloren generatie (1955-1970) kampt met tegenslagen in de beroepsloopbaan, maar heeft ook qua pensioenvoorziening slechte vooruitzichten, ondanks de verbeteringen (recht op waarde-overdracht) die recent zijn aangebracht. Allereerst bouwen veel leden van deze generatie door werkloosheid of losvaste arbeidsrelaties geen aanvullend pensioen op. Daarnaast zal deze generatie versoberingen in het aanvullend pensioen vertaald zien in lagere aanspraken.

De evaluatie van de beleidsingrepen laat zien dat de meeste hiervan een cumulatief karakter hebben. Als de verloren generatie ze inzet om de aanspraken van de protestgeneratie te matigen, breekt deze generatie eveneens de eigen pensioenrechten af. Daarmee verkeert deze generatie in een moeilijke positie: het voortzetten van de intergenerationale solidariteit kost geld en levert weinig garanties op; het verbreken van het impliciete contract tussen de generaties zou echter nog onaantrekkelijker vooruitzichten kunnen opleveren. Who said life is fair?

Distribution of income under a sustainable old age pension system

The purpose of this study is to evaluate the various policy options available for amending the Dutch old age pension system (state and supplementary schemes) with reference to the future sustainability of the system and the distribution of income both between the young and the elderly and among the elderly population. While the cost-effectiveness of different policy options has been widely studied, little is known about their impact on the distribution of income.

The method of research chosen was the microsimulation of a database of households. The database was constructed starting in 1950 with a population broken down according to sex, age, marital status and labour participation based on to the Dutch situation. The accrument of pension rights over the years was simulated using historical data, resulting in a database containing microdata about the distribution of pension rights in 1995.

The level of expectation in the combined Dutch old age pension system of state and supplementary pensions is relatively high and has risen considerably in the last two decades. High capital yields and low inflation seemed to make final salary schemes possible. It is shown that the accrument of pension rights in the coming decades will grow rapidly, creating a heavy burden of backservice.

The state pension scheme (AOW) is Pay As You Go (PAYG) financed and is sustainable if it is assumed that benefits are linked to the wages negotiated through collective bargaining and that the average rise in wages is slightly ahead of these negotiated wages. If this is the case the growth of the premium base will compensate for the ageing process. However this will necessitate some changes in the tax system.

The growing accrument of rights for supplementary pensions and the growing difference between the flat-rate basic benefit and average wages will create such big problems for supplementary pension schemes that it is unlikely that the intended goals (pensions linked to wages) will be met. Pension plans do formulate these goals, but cannot and do not guarantee them.

If it is assumed that the high costs will be paid and that the present system continues, there will be no great changes in the income distribution between young and old. However, the disparities among the elderly population will grow sharply with some people receiving generous supplementary pensions and others only receiving the flat-rate state pension, the amount of which will be increasingly less than the average wage.

Further analysis shows that the greatest uncertainties for the state pension scheme are the extent of the ageing process and the level of labour participation. For the supplementary plans uncertainty about wages, capital yields and inflation is the main problem. Plans that create a high level of backservice (final salary schemes) are much more susceptible to these uncertainties than plans with less backservice (average salary schemes). Although the supplementary pension plans are funded, the backservice is generally PAYG financed because the excess over and above the - conservatively - calculated capital yields is too low to pay for the backservice.

The indexation of benefits is by far the most effective instrument for containing costs in both the state and supplementary schemes.

Index-linking of the state pension to average wages will create much higher costs but a much more equal distribution of income among the elderly population. If it is assumed that the expected level of supplementary pensions will not be achieved, an extra rise in the basic benefit may compensate for this and help to maintain the current distribution of income between the young and the elderly. Also, the disparity among the elderly population will grow far less if the basic benefit is higher.

The extra indexation may be financed partly by the more affluent elderly by making them pay contributions on their additional income above the state pension benefit. Increasing the level of labour participation by raising the average age for early retirement will also help by reducing the difference between gross and net wages, thereby compensating for the effect on this difference of the growing costs of the state scheme.

Raising the retirement age for the state pensions may prove countereffective because a flexible state pension age is not feasible and the elasticity of retirement behaviour is low. Raising the retirement age may thus shift the burden to alternative forms of retirement which are more costly.

The benefit system of the state pension could also be changed, but such changes would not be effective from the point of view of containing costs. However, the extra allowance for a younger partner who has not yet reached retirement age her/himself makes for greater inequality and can better be abandoned.

The indexation of pension rights is crucial for the supplementary schemes too. If future trends in wages, yields and prices are unhealthy for the pension funds, it will become impossible to raise benefits in line with wages or even prices. However, such a trend would lead to a rapid growth of wages which would partly be passed on to the elderly through the index-linked state pension. The incomes of the elderly would therefore still grow quickly by today's standards, just not as quickly as the wages. As a corollary the inequality between young and old will increase, but the elderly will be rich compared to scenarios in which the conditions for pension funds are more healthy.

Even in a more likely scenario changes will be necessary. A cut in the indexation of benefits and 'sleeping' rights will lower effectively the burden of backservice, but will create a marked inequality in income as well, between the young and the old and also among the elderly population, with people starting off their retirement with a good pension, but losing out to inflation after a few years.

As an alternative the final salary schemes could be abandoned in favour of average salary schemes with indexation during the accrual of rights. This too will effectively lower the burden of backservice because rights accrued early on in one's career are not indexed to incidental wage changes. This measure would hardly affect the pension rights of the baby boomers because they will already have had their backservice on their early rights. The generation after the baby boom will notice the consequences much more.

Another option is to bring the accrued rights more in line with the wages earned. This can be done by lowering the franchise and the accrual rate, which will prove favourable for those with lower incomes.

A far more radical change is to abandon the defined benefit system for a defined contribution system. This will free the generation after the baby boom of the burden of backservice for the accrued rights of the baby boomers. The baby boomers will thus lose a considerable amount of pension compared to the current system. This will not help the younger generation to make their own pensions more secure, however. They, in turn, will grow old and may not be able to count on the young to help finance their backservice.

In a comparison of several scenarios it is shown that solidarity between the generations is necessary unless a fast growing inequality in income is accepted. It is also shown that the generation after the baby boom will have to accept a much higher pension burden unless they accept a low pension income themselves. Various strategies to secure the rights of the post-baby-boom generation at the expense of the benefits received by the baby boomers prove to be countereffective. The generation that breaks the contract of solidarity between the generations will pay for this choice with a tremendous rise in the level of savings required.

The young generation is confronted with a prisoner's dilemma. If they maintain solidarity with the older generations, this will not guarantee that their children will do the same for them. On the contrary, they seem to be making their own position less secure by financing current pensions and not saving for their own. Saving for their own pensions will give them more security, but they must expect their children, in their turn, to do the same. By choosing security the young opt for secure poverty.

The way out might be to institutionalize this solidarity within the supplementary pensions. This can be done by abandoning the final salary schemes for average salary schemes and by securing the same indexation for all accrued pension rights of active contributors, 'sleepers' and the retired alike. Supplementary pensions will thus continue to be funded, but the backservice will be mainly PAYG financed. In this way savings will be created for necessary investments while oversaving is prevented.

It may be concluded that a collectively PAYG-financed basic pension is necessary and that benefits should be linked as closely as possible to the standard of living. It follows that an increased burden will have to be accepted because the various possible means of creating a broader premium base (supplementary income of the elderly) or lowering benefits (allowance for a younger partner) are not sufficient to stabilize premiums. However, raising the level of labour participation by raising the average age for early retirement, reducing the number of persons receiving invalidity benefit and, last but not least, by bringing more women into the workforce, may create enough leeway in the gross-net difference to meet the rising costs of the state old age pensions.

A secure basic pension may in turn help people to accept the necessary lowering of levels of expectation regarding the supplementary pensions in the direction of average salary schemes.

Bijlage 2 Vergelijking van het vereenvoudigd bruto-netto traject met een volledig bruto-netto traject

Bijlage bij hoofdstuk 5

	Volledig	Vereenvoudigd (model)	
bruto per jaar	35000		35000
pensioenbijdrage (stel)	1200	-	
VUT-bijdrage (stel)	135	-	
	1335		-
premieloon	33665		35000
ZFW werkgever (5,05%)	1700	-	
ZFW werknemer (1,3%)	438		-
WW+ZW werknemer (2,94%)	990	990	1029
WAO (11,75%)	931	931	1062
arbeidskostenforfait	1578	1578	
belastbaar inkomen	31866	31331	
overhevelingstoelage (11,4%)	3633		3571
loonbelasting & premies (w.o. AOW); tariefgroep 3	7806		7601
Netto	27133		28879
Afwijking tov werkelijkheid	100		106

(Bron: gebaseerd op Elsevier Belastingalmanak 1991; bedragen 1993)

Bijlage 3 Berekening van de contante waarde van de verplichtingen

Bijlage bij hoofdstuk 5

OP	=	(verwacht) ouderdomspensioen (bij voortgezette opbouw tot pensioenleeftijd).
OROP	=	opgebouwd recht ouderdomspensioen.
WP	=	nabestaandenpensioen.
OR	=	totaal opgebouwd recht.
g (gp)	=	geslacht (geslacht partner).
lt (ltp)	=	leeftijd (leeftijd partner); $lt_v = lt_m - 3$.
$l_{g, i}$	=	aantal levenden naar geslacht en leeftijd in sterfetafel; $l_{g, j} / l_{g, i}$ is de kans dat iemand met leeftijd i op leeftijd j ($j > i$) in leven is.
W	=	maximale leeftijd sterfetafel.
$huw_{g, lt}$	=	kans op gehuwd zijn naar geslacht en leeftijd.
plt	=	pensioenleeftijd.
V	=	disconto ($= 1,04^{-1}$).
wp_peru	=	perunage nabestaandenpensioen.
e	=	excassokosten ($= 2\%$).
$fuop_{g, plt, lt}$	=	factor uitgesteld pensioen.
$fiop_{g, lt}$	=	factor ingegaan pensioen.
$flwp_{g, lt}$	=	factor latent nabestaandenpensioen.
$flwpr_{g, lt}$	=	factor risico nabestaandenpensioen.

Contante waarde uitgesteld pensioen actieve deelnemers:

$$\begin{aligned}
 Cw \text{ OROP} &= \text{OROP} \times fuop_{g, plt, lt} \\
 Cw \text{ WP latent} &= \text{OROP} \times wp_peru \times flwp_{g, lt} \\
 Cw \text{ WP risico} &= (\text{OP} - \text{OROP}) \times wp_peru \times flwpr_{g, lt} \\
 \hline
 &+ \\
 Cw \text{ OR} &
 \end{aligned}$$

Contante waarde toekomstig uitgesteld pensioen actieve deelnemers:

$$\begin{aligned}
 Cw \text{ tOROP} &= (\text{OP} - \text{OROP}) \times fuop_{g, plt, lt} \\
 Cw \text{ tWP latent} &= (\text{OP} - \text{OROP}) \times wp_peru \times flwp_{g, lt} \\
 \hline
 &+ \\
 Cw \text{ tOR} &
 \end{aligned}$$

Contante waarde toekomstige premiegrondslag actieve deelnemers:

$$tPG_{g, plt, lt} = \text{premiegrondslag} \times \sum_{i=0}^{plt-lt-1} V^i \left\{ \frac{l_{g, lt+i}}{l_{g, lt}} \right\}$$

Contante waarde uitgesteld pensioen gewezen deelnemers:

$$\begin{aligned}
 Cw \text{ OROP} &= \text{OROP} \times fuop_{g, plt, lt} \\
 Cw \text{ WP latent} &= \text{OROP} \times wp_peru \times flwp_{g, lt} \\
 \hline
 &+ \\
 Cw \text{ OR} &
 \end{aligned}$$

Contante waarde ingegaan pensioen:

$$\begin{aligned}
 Cw \text{ OP} &= \text{OP} \times fiop_{g, lt} \\
 Cw \text{ Wp latent} &= \text{OP} \times wp_peru \times flwp_{g, lt} \\
 \hline
 &+ \\
 Cw \text{ OR} &
 \end{aligned}$$

Tariefactoren

$$fuop_{g, plt, lt} = (1 + e) \sum_{i=0}^{W-plt-1} V^{plt+i-lt} \left\{ \frac{l_{g, plt+i}}{l_{g, lt}} \right\}$$

$$fiop_{g, lt} = (1 + e) \sum_{i=0}^{W-lt-1} V^i \left\{ \frac{l_{g, lt+i}}{l_{g, lt}} \right\}$$

$$fiwp_{g, lt} = (1 + e) \sum_{i=1}^{W-ltp-1} V^{i-1} \left\{ \frac{l_{gp, ltp+i}}{l_{gp, ltp}} \right\} \left\{ 1 - \frac{l_{g, lt+i}}{l_{g, lt}} \right\}$$

$$fiwpr_{g, lt} = (1 + e) huw_{g, lt} \left\{ 1 - \frac{l_{g, lt+1}}{l_{g, lt}} \right\} \sum_{i=1}^{W-ltp-1} V^{i-1} \left\{ \frac{l_{gp, ltp+i}}{l_{gp, ltp}} \right\}$$

Bijlage 4 Definitie van de theilcoëfficiënt

Bijlage bij hoofdstuk 6

De Theilcoëfficiënt (C) is gedefinieerd als

$$C^* = \sum_{i=1}^N y_i \ln(N y_i) \quad (1)$$

met: N = aantal individuen
 y_i = aandeel van individu in het totale inkomen

Bij opsplitsing van de totale populatie in deelpopulaties kan de theilcoëfficiënt worden opgesplitst in een component tussengroepsongelijkheid T en binnengroepsongelijkheid B:

$$C = T + B \quad (2)$$

$$T = \sum_{g=1}^G y_g \ln(y_g / n_g) \quad (3)$$

$$B = \sum_{g=1}^G y_g C_g \quad (4)$$

met: G = aantal subsets
 y_g = aandeel van subset in het totale inkomen
 n_g = aandeel van subset in de totale populatie
 C_g = theilcoëfficiënt in subset g

Bijlage 5 AFKORTINGEN

AAW	Algemene arbeidsongeschiktheidswet
ABP	Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds
ABW	Algemene Bijstandswet
AKT	arbeidskrachtentelling
ALS	Asset/Liability Scenariomodel
AOW	Algemene Ouderdomswet
AWBZ	Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten
AWW	Algemene Weduwen- en Wezenwet
BG	Balanced Growth scenario
BPF	bedrijfs(tak)pensioenfonds
BPR	beschikbare premieregeling
BRF	beroepspensioenfonds
CAO	collectieve arbeidsovereenkomst
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CEPS	Centre for European Policy Studies
CPB	Centraal Planbureau
EBB	Enquête Beroepsbevolking
EG	Europese Gemeenschap
EU	European Renaissance scenario
GS	Global Shift scenario
LIPRO	Lifestyle PROjections
MISSION	Microsimulatiesysteem Intergenerationele Overdrachten Nederland
MIT	Massachusetts Institute of Technology
NAKE	Netwerk Algemene en Kwantitaieve Economie
NBER	National Bureau of Economic Research
NEDYMAS	NEtherlands DYnamic Micro-Analytic Simulation model
OBU	overbruggingsuitkering
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development
OP	ouderdomspensioen
OPF	ondernemingspensioenfonds
OROP	opgebouwd recht ouderdomspensioen
OSA	Organisatie voor strategisch arbeidsmarktonderzoek
P/A-ratio	personen / arbeidsjaren ratio
PGGM	Pensioenfonds voor de Gezondheid, Geestelijke en Maatschappelijke Belangen
PSW	Pensioen- en Spaarfondsenwet
PVF	Pensioen en Vut Fondsen Nederland
RWW	Rijksgroepsregeling Werkloze Werknemers
SCP	Sociaal en Cultureel Planbureau
SER	Sociaal-Economische Raad
SVR	Sociale Verzekeringsraad
TK	Tweede Kamer
VUT	Vervroegde Uittreding
WAM	Wet Aanpassings Mechanismen
WAO	Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering
WKA	Wet Koppeling met Afwijkingsmogelijkheden
WP	weduwenpensioen
WRR	Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
WTV	Wet Toezicht Verzekeringsbedrijf
WW	Werkloosheidswet
WWV	Wet Werkloosheidsvoorziening
ZFW	Ziekenfondswet
ZW	Ziektewet

Bijlage 6 Verklarende woordenlijst ¹

65-x Systeem

Financieringssysteem waarbij de inhaalpremie voor de backservice over een pensioenaanspraak wordt gespreid over de resterende deelnemersjaren tussen de leeftijd van de deelnemer (x) en de pensioenleeftijd (5.5.2.1).

Achterbalkon

Backservice over (fictieve) diensttijd bij vorige werkgevers in het levensjaren-systeem (5.4.1.2).

Asset Liability Management

Het zoeken naar een optimale portefeuillesamenstelling van beleggingscategorieën (aandelen, onroerend goed, vastrentende waarden enz.) met het doel een matching tot stand te brengen tussen de rendementsrisico's en de verplichtingenrisico's (looninflatie; prijsinflatie), zodanig dat de afruil tussen rendement en risico wordt geoptimaliseerd (3.4.1).

Backservice

Verhoging van pensioenaanspraken met terugwerkende kracht, meestal in verband met de stijging van lonen of prijzen. Soms ook over fictieve deelnemersjaren (zie achterbalkon).

Bedrijfspensioenfonds

Pensioenfonds voor een gehele bedrijfstak. Deelname in een bedrijfspensioenregeling is verplicht tenzij door de werkgever dispensatie verkregen is op grond van een ten minste gelijkwaardige eigen pensioenregeling (5.4.1.2).

Beroepspensioenfonds

Pensioenfonds voor een bepaalde groep van vrije beroepen (bijvoorbeeld notarissen, advocaten). Deelname in een beroepspensioenregeling is verplicht (5.4.1.2).

Beschikbare premieregeling

Pensioenregeling waarbij de hoogte van het pensioen wordt bepaald door de krachtens de regeling beschikbaar gestelde premie en het daarop behaalde beleggingsresultaat. Het inflatierisico ligt dus bij de deelnemer (5.4.1.2).

Bijzonder weduwen- en weduwnaarspensioen

Indien het huwelijk van een (gewezen) deelnemer eindigt ontvangt de gewezen echtgenoot een premievrije aanspraak op weduwen- of weduwnaarspensioen op basis van het op dat moment opgebouwde recht. De echtgenoten kunnen desgewenst tot een andere regeling komen (6.5.3).

Brede Herwaardering

Herziening van de fiscale wetgeving met betrekking tot lijfrenten en directiepensioenlichamen. Ook het wetsvoorstel dat voorziet in een afroaming van vermogensoverschotten bij pensioenfondsen wordt tot de Brede Herwaardering gerekend (5.5.3.2).

Circuit voor waarde-overdracht

Samenwerkingsverband gericht op uniformering van waarde-overdracht tussen de aangesloten instellingen. Bij de verplichtstelling van het recht op waarde-overdracht zijn de rekenregels door de overheid vastgesteld.

¹⁾ Voor deze woordenlijst is ten dele gebruik gemaakt van de (meer uitgebreide) brochure van Brans & Co (1992). Nummers verwijzen naar paragrafen in dit boek.

Contante waarde

Bedrag dat equivalent is aan het totaal van toekomstige verplichtingen of rechten, rekening houdend met rente-aangroei (rekenrente) en andere actuariële grondslagen (bijvoorbeeld overlijdensrisico).

Deelnemer

Persoon voor wie gelden in een pensioenfonds worden bijgedragen en die op grond daarvan rechten verwerft.

Deelnemersjaar

In een dienstjarenregeling wordt de hoogte van de pensioenaanspraak bepaald door het eindloon en door het aantal jaren dat de deelnemer in de pensioenregeling heeft doorgebracht, meestal vanaf het 25ste jaar. Voor deeltijdwerkers worden vaak deelnemersjaren naar rato geteld.

Dekkingsgraad

Verhouding tussen het aanwezige vermogen in een fonds en de contante waarde van de geldende reglementaire pensioenaanspraken (5.5.2).

Dienstjarenregeling

Eindloonregeling waarbij de verhouding tussen de pensioenaanspraak en het salaris wordt bepaald door het aantal deelnemersjaren (5.4.1.2).

Doorsneepremie

Premie die voor een bepaalde groep uniform wordt vastgesteld, onafhankelijk van leeftijd, geslacht, burgerlijke staat enzovoort. Meestal is de premie een percentage van de pensioengrondslag, zodat wel rekening wordt gehouden met verschillen in pensioengrondslag.

Dynamisch premiesysteem

Financieringssysteem waarbij rekening wordt gehouden met de verwachte ontwikkelingen van lonen en rendementen (5.5.2.3).

Eindloonregeling

Pensioenregeling waarbij de hoogte van het opgebouwde pensioenrecht afhankelijk is van het salaris op de pensioendatum of ontslagdatum. In veel gevallen wordt het gemiddelde van de salarissen van enkele voorgaande jaren genomen (5.4.1.2).

Flexibele pensionering

Pensioenregeling waarbij de pensioenleeftijd door de deelnemer binnen zekere grenzen kan worden gekozen en waarbij de hoogte van de pensioenaanspraak mede afhankelijk is van de pensioendatum (8.2.3.1).

Franchise

Drempelbedrag waarover geen pensioenopbouw plaats vindt. De franchise is vaak afgeleid van de AOW-uitkering, zodanig dat het totaal van AOW en pensioen bij een volledige opbouw 70% van het laatste loon bedraagt. De franchise wordt in dat geval vastgesteld op 10/7 AOW-uitkering van een echtpaar (2.2.2).

Gewezen deelnemer

Persoon voor wie niet langer in een pensioenfonds wordt bijgedragen, meestal wegens ontslag. Gewezen deelnemers worden ook wel slaper genoemd. Ze krijgen een premievrije polis. VUT-ers en arbeidsongeschikten zijn in de regel geen gewezen deelnemers, omdat hun pensioenopbouw doorgaat (5.4.1.2).

Inbouw van de AOW

In sommige pensioenregelingen wordt het pensioen berekend over het gehele salaris, waarna hierop een bedrag voor de AOW-uitkering in mindering wordt gebracht. Inbouw is een alternatief voor het franchisesysteem. Het inbouw-systeem wordt steeds minder toegepast (2.2.2).

Indexering

Aanpassing van ingegane pensioenen en/of premievrije aanspraken aan de stijging van de prijzen of lonen (5.3).

Kapitaaldekkingsstelsel

Financieringsstelsel waarbij tijdens de opbouwperiode van rechten kapitaal bijeen wordt gebracht, equivalent aan de contante waarde van de opgebouwde rechten. Daarbij kunnen ook toekomstige nog op te bouwen rechten en te verwachten premies in aanmerking worden genomen. In veel gevallen is geen sprake van zuivere kapitaaldekking, met name doordat voorzienbare verhogingen (backservice) op basis van rentedekking of soms zelfs omslag (65-x) worden gefinancierd.

Koopsom

Eenmalige betaling aan de uitvoerder van een pensioenregeling waarvoor een bepaalde pensioenaanspraak wordt ingekocht. De pensioenaanspraak is in de regel niet waardevast, maar kan worden verhoogd door middel van winstdeeling.

Lasten-batenmethode

Reserveringssysteem waarbij met behulp van gelijkblijvende premies pensioenaanspraken worden gefinancierd. Het te reserveren premiebedrag wordt bepaald door het verschil tussen de contante waarde van de (nog te verwerven) pensioenaanspraken en de som van het belegde vermogen en de contante waarde van de (toekomstige) premies (5.5.2.2).

Levensjarenregeling

Eindloonregeling waarbij de verhouding tussen de pensioenaanspraak en het salaris wordt bepaald door de leeftijd van de deelnemer. Voor diensttijd bij vorige werkgevers wordt een voorspensioen in mindering gebracht. Het levensjarensysteem wordt steeds minder toegepast (5.4.1.2).

Microsimulatie

Vooruitberekening op basis van toestandsveranderingen in een databestand van individuen of huishoudens (3.3).

Middelloonregeling

Pensioenregeling waarbij de hoogte van de pensioenaanspraak wordt bepaald als percentage van de pensioengrondslagen in elk van de afzonderlijke deelnemersjaren. Meestal worden de eerder verworven aanspraken van actieve deelnemers jaarlijks aangepast aan de CAO-loonstijging (aldus gebruikt in deze studie) of aan de prijsstijging (7.3.2).

Nabestaandenpensioen

Verzamelnaam voor weduwen-, weduwnaars-, partner- en wezenpensioen. De hoogte van het nabestaandenpensioen is meestal afgeleid van het pensioenrecht dat de overleden deelnemer zou hebben opgebouwd als hij tot aan de pensioendatum deelnemer was gebleven (8.3).

Netto-netto koppeling

Verhoging van bruto uitkeringsbedragen op zodanige wijze dat de netto stijging van de uitkering gelijk is aan de netto stijging van het normloon (5.2.3).

Omslagstelsel

Financieringsstelsel waarbij de bijeengebrachte premies in een bepaald jaar gelijk zijn aan de in dat jaar betaalde uitkeringen.

Ondernemingspensioenfondsen

Pensioenfondsen dat de pensioenregeling van een enkele onderneming uitvoert. Deze pensioenfondsen staan los van de onderneming en hebben bijna altijd de rechtsvorm van een stichting (5.4.1.2).

Opbouwregeling

Zie middelloonregeling.

Opgebouwd recht

Pensioenaanspraken die op enig moment krachtens een pensioenregeling door een werkgever zijn toegezegd (5.4.3).

Ouderdomspensioenen

Pensioenaanspraak die ontstaat als de deelneming ongewijzigd tot aan de pensioenleeftijd wordt voortgezet (5.4.3).

Overbruggingsuitkering

Uitkering die bedoeld is om de ontbrekende AOW-onderbouw bij pensionering voor de 65-jarige leeftijd te compenseren.

Overrente

Het verschil tussen het daadwerkelijk behaalde beleggingsresultaat en de voorzichtig begrote rekenrente. De overrente wordt vaak gebruikt om de indexering van (premiëvrije) aanspraken te bekostigen, maar kan ook worden aangewend voor een rentestandskorting op de premie.

Pensioen- en Spaarfondsenwet (PSW)

De PSW beoogt de waarborging van pensioentoezeggingen en bevat onder meer bepalingen met betrekking tot de wijze van uitvoering van pensioentoezeggingen, het toezicht door de Verzekeringskamer, bestuur en medezeggenschap bij pensioenfondsen, rechten bij de beëindiging van de deelname, gelijke behandeling bij toeslagen en voorwaarden voor afkoop (waarde-overdracht).

Pensioenbreuk

Verlies van pensioenrechten als gevolg van wisseling of beëindiging van dienstbetrekking. De bij een pensioenbreuk afgesloten pensioenlijn doet niet meer mee met de backservice in een nieuwe dienstlijn. Individuele loonstijgingen, maar ook vaak CAO- en prijsstijgingen worden in de afgesloten pensioenlijn niet meer gevolgd.

Tot 1987 bestond de premievrije aanspraak bij ontslag soms uit de gefinancierde aanspraken, welke lager konden zijn dan de sinds 1987 verplichte evenredige aanspraak (65-x systeem). Vanaf 1991 geldt de verplichting tot gelijke behandeling van slapers en pensioengerechtigden bij indexering. Vanaf 1994 geldt het recht op waarde-overdracht. Oude pensioenbreuken worden niet geheeld (5.4.1.2).

Pensioenfondsen

Fonds waarin gelden bijeengebracht worden ter veilig stelling van toegezegde pensioenaanspraken. Er zijn bedrijfspensioenfondsen, ondernemingspensioenfondsen en beroepspensioenfondsen (meestal stichtingen) en fondsen die individuele toezeggingen veilig stellen (meestal pensioen-BV's). Te grote risico's worden vaak herverzekerd.

Pensioengrondslag

De voor de pensioenopbouw meetellende loonbestanddelen, verminderd met een eventuele franchise (5.4.3).

Pensioenkamer

Adviesorgaan (1983-1994) voor de Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid met als taken onderzoek en advies in verband met een eventuele pensioenplicht.

Pensioenleeftijd

Leeftijd waarop krachtens het pensioenreglement het ouderdomspensioen ingaat. De pensioenleeftijd kan verschillen van de AOW-leeftijd; in die gevallen is meestal in een overbruggingsuitkering voorzien.

Pensioenpromotie

Salarisverhoging kort voor de pensioendatum welke bij een eindloonregeling de pensioenrechten sterk kan verhogen.

Pensioenreglement

Samenstel van regels waarin de pensioenregeling is vastgelegd (rechten en verplichtingen van deelnemers, gewezen deelnemers en pensioengerechtigden).

Pensioentoezegging

Toezegging van een werkgever aan een persoon om bij de pensioenleeftijd, arbeidsongeschiktheid of overlijden een pensioen uit te keren aan hemzelf of zijn nabestaanden.

Pensioenverevening

Verevening van pensioenrechten tussen ex-echtgenoten bij de beëindiging van het huwelijk. Van de geldende regels kan bij overeenkomst door de ex-echtgenoten worden afgeweken (6.5.3).

Premiereserve

Zie voorziening pensioenverplichtingen

Premievrije aanspraak

Pensioenaanspraak na beëindiging van deelneming als gevolg van ontslag of echtscheiding. Premievrije aanspraken worden doorgaans minder geïndexeerd dan aanspraken van actieve deelnemers (5.4.1.2).

Premievrije opbouw

Gehele of gedeeltelijke vrijstelling van premiebetaling, bijvoorbeeld bij arbeidsongeschiktheid of VUT, waarbij de pensioenopbouw (gedeeltelijk) wordt voortgezet.

Quintiel

Een vijfde deel van een populatie (in deze studie: alle huishoudens) nadat deze is gesorteerd (in deze studie: op netto huishoudensinkomen met correctie voor schaalvoordelen) (6.3.2).

Rekenrente

Fictief rendementspercentage (meestal 4%) waarmee toekomstige verplichtingen contant worden gemaakt. Door de conservatieve schatting van het rendement kan in de meeste gevallen een overrente worden behaald (2.4.3).

Rentedekkingsstelsel

Financieringsstelsel waarbij op omslagbasis de totale contante waarde gefinancierd wordt van rechten die in enig jaar ontstaan. Rentedekking leidt tot minder kapitaalvorming dan kapitaaldekking.

Rijping

Een fonds is gerijpt wanneer de verhouding tussen aanspraken van actieve deelnemers, premievrijen en pensioengerechtigden min of meer constant wordt (5.4.1.2).

Schommelfonds

Tijdelijk bufferkapitaal om de gevolgen van de vergrijzing in de AOW op te vangen. Op dit buffer kan tegen het hoogtepunt van de vergrijzing worden ingeteerd om de premiestijging af te vlakken.

Slaper

Zie gewezen deelnemer.

Slapersrecht

Zie premievrije aanspraak.

Theilcoëfficiënt

Maat voor inkomensongelijkheid. De coëfficiënt kan worden opgesplitst in coëfficiënten voor de ongelijkheid binnen en tussen subgroepen (6.3.2).

Toeslag voor jongere partner

Toeslag op de AOW-uitkering ten behoeve van een partner die nog niet de AOW-leeftijd bereikt heeft. De toeslag wordt getoetst op het inkomen van de partner, maar niet op dat van de AOW-gerechtigde (7.2.2.1).

Vaste bedragenregeling

Pensioenregeling waarbij de hoogte van de pensioenaanspraak een vast bedrag is per deelnemersjaar, onafhankelijk van het salaris (5.4.1.2).

Verzekeringskamer

Orgaan dat krachtens onder meer de PSW en de WTV toezicht houdt op pensioenfonds en verzekeringsbedrijven.

Voorziening Pensioenverplichtingen

Het bedrag dat aanwezig moet zijn om (samen met de nog in de toekomst te ontvangen premies) aan de reeds aanwezige pensioenverplichtingen (samen met de nog in de toekomst op te bouwen aanspraken) te kunnen voldoen (5.5.2).

VUT-regeling

Regeling voor vervroegde uittreding. VUT-regelingen worden in tegenstelling tot pensioenaanspraken niet op kapitaaldekkingbasis gefinancierd, maar op basis van omslag of rentedekking. Het voortbestaan van VUT-regelingen is daarom afhankelijk van de situatie in de onderneming of bedrijfstak. VUT-regelingen vallen buiten het bereik van de PSW.

Waarde-overdracht

Het overdragen van de contante waarde van pensioenaanspraken van de ene pensioenregeling naar de andere met het oogmerk pensioenverlies door pensioenbreuk te voorkomen. De deelnemer koopt pensioenaanspraken bij de nieuwe regeling in, welke kunnen meedelen in toekomstige backservice (6.5.1).

Waardevast

Aanspraken zijn waardevast wanneer de koopkracht ervan behouden blijft.

Welvaartsvast

Aanspraken zijn welvaartsvast wanneer ze meedelen in welvaartsstijgingen. Koppeling aan de CAO-lonen biedt gedeeltelijke welvaartsvastheid; koppeling aan de gemiddelde lonen biedt meer. Voorts beïnvloeden veranderingen in arbeidspatronen het welvaartsniveau (twee inkomens per huishouden) (5.3.1).

Wig

Verskil tussen de loonkosten voor de werkgever en het nettoloon van de werknemer.

Bijlage 7 Referenties

- Aaron, H.J. (1966), 'The social insurance paradox'; *Canadian journal of economics and political science*, jaargang 32, nr. 3 (augustus), blz. 371-374.
- Aarts, L.J.M. en P.R. de Jong (1990), *Economic aspects of disability behavior*; dissertatie, Erasmus universiteit, Rotterdam.
- Aarts, L.J.M. en P.R. de Jong (1991), 'Preventie van arbeidsongeschiktheid'; *Economisch Statistische Berichten*, 8 mei 1991, blz. 472-476.
- ABP (1968..1986), *Wetenschappelijke balansen*, nrs. 14 t/m 18, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij.
- ABP (1993, 1994), *Jaarverslag 1990, 1993*; 's-Gravenhage/Heerlen.
- Allen, S.G., R.L. Clark en A.A. McDermed (1991), *Pensions, bonding, and lifetime jobs*; National Bureau of economic research (NBER), Working paper no. 3688, Cambridge Massachusetts.
- Auerbach, A.J., L.J. Kotlikoff, R.P. Hagemann en G. Nicoletti (1989), 'The economic dynamics of an ageing population: the case of four OECD countries'; in: OECD, *Economic studies*, no. 12, Parijs, blz. 97-130.
- Avort, A.J.P.M. van der (1987), *De gulzige vrij-blijvendheid van expliciete relaties*; Tilburg University Press, Tilburg.
- Bakker, B.B. (1993), *Saving in the Netherlands: sources, trends and mobility*; dissertatie, Rijksuniversiteit Groningen.
- Becker, H.A. (1992a), 'A pattern of generations and its consequences'; in: H.A. Becker (red.), *Dynamics of cohort and generations research*, Thesis, Amsterdam, blz. 219-248.
- Becker, H.A. (1992b), *Generaties en hun kansen*; Meulenhoff, Amsterdam.
- Beer, J. de, A. de Jong en H. Visser, (1993) 'Nationale huishoudensprognose 1993'; in: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Maandstatistiek bevolking*; nr. 8, blz. 13-23.
- Bekker, A.M.J. de (1994), 'Pensioenfondsbeleggingen in zakelijke waarden; de lusten en de lasten'; in: *De actuaris*, jaargang 2, nr. 2.
- Bekkering, J.M. (1995), *A microsimulation model to analyze income tax individualisation*; dissertatie, Tilburg University Press, Tilburg.
- Berg, J.A. van den en D.E.W. Takkenberg (1991), 'De loonontwikkeling 1985-1989'; in: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Supplement Sociaal-economische maandstatistiek*, nr. 3, blz. 18-23.
- Berkhout, P.H.G., E.S. Mot en A.H. Paape (1994), *Arbeidsmarkteffecten van afschaffing van de VUT*; Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, werkdocument W117, 's-Gravenhage.
- Besseling, P.J. en R.F. Zeeuw (1993), *The financing of pensions in Europe: challenges and opportunities*; Centraal Planbureau, researchmemorandum no. 111, 's-Gravenhage.

- Bikker, J.A. (1992), *Lopende rekening en demografische onevenwichtigheid*; De Nederlandsche Bank, Onderzoeksrapport WO & E nr. 9212, Amsterdam. Zie ook: *Maandschrift Economie*, jaargang 58 (1994), blz. 202-222.
- Blomsma, M. (1990), *Arbeid van ouderen*; Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, intern document, 's-Gravenhage.
- Bolhuis, E.A. en W.J. Vossers (1986), *Pensioenfondsen in Nederland: een modelanalyse*; Centraal Planbureau, Occasional Papers nr. 38, 's-Gravenhage.
- Bolhuis, E.A., S.J. Ottens en M.A. Steenbeek-Vervoort (1987), 'De VUT met pensioen'; in: *Economisch Statistische Berichten*, 5 augustus 1987, blz. 726-728.
- Bolweg, J.F. en J.H. Dijkstra (1993), *Vervroegd uittreden of ouderenbeleid?*; Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, werkdocument W112, 's-Gravenhage.
- Bosch, F.A.J. van den, P.J.C. van Eekelen en C. Petersen (1983), 'De toekomst van de AOW: verdubbeling van de premies of halvering van de uitkeringen?'; in: *Economisch Statistische Berichten*, 16 november 1983, blz. 1052-1058.
- Bosch, F.A.J. van den en C. Petersen (1983), *Aspecten van ziekte en arbeidsongeschiktheid in het stelsel van sociale zekerheid*; dissertatie, Rijksuniversiteit Leiden.
- Bosch, F.A.J. van den (1988), 'De ontwikkeling van de AOW-premiedruk in de toekomst: kanttekeningen bij het Rapport van de Commissie Oudedagsvoorziening'; *Sociaal Maandblad Arbeid*, (mei) blz. 375-382.
- Bovenberg, A.L. (1991), *Overvloed en onbehagen; over sparen en investeren in Nederland*; inaugurele rede, Erasmus Universiteit, Rotterdam.
- Bovenberg, A.L. en C. Petersen (1991), 'Pensioenen en de internationale vergelijking van overheidsschuld'; *Economisch Statistische Berichten*, 28 augustus 1991, blz. 863-867.
- Bovenberg, A.L. (1993), 'Een nieuwe fiscale behandeling van pensioenfondsen'; in: *Economisch Statistische Berichten*, 27 januari 1993, blz. 91-93.
- Brans & Co, raadgevende actuarissen (1992), *Pensioenbegrippen*; Amsterdam.
- Breed Platform Vrouwen voor economische zelfstandigheid (1991), *Van vrouwen en haar oudedagsvoorziening; over de pensioenproblemen van vrouwen en de noodzakelijke oplossingen*; Utrecht.
- Breunesse, E.A. (1995), *Visie op pensioenen in de 21e eeuw*; proefschrift, Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Bronneman-Helmerts, H.M. (1993), *Opinies over onderwijs*; Sociaal en Cultureel Planbureau, 's-Gravenhage.
- Bunn, D.W. en A.A. Salo (1993), 'Forecasting with scenarios'; in: *European Journal of operational research*; 68, blz. 291-303.
- CBS (1984, 1988, 1992), *Overlevingstafels naar burgerlijke staat 1976-1980; id. 1981-1985; id. 1986-1990*; 's-Gravenhage, Sdu-uitgeverij.

- CBS (1984), *Vijfentachtig jaren statistiek in tijdreeksen*; 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij.
- CBS (1977, 1979, 1981, 1983, 1985 en 1987), *Arbeidskrachtentellingen*; 's-Gravenhage, Sdu-uitgeverij.
- CBS (1990, 1991, 1993, 1994), *Enquête beroepsbevolking*; 's-Gravenhage, Sdu-uitgeverij.
- CBS (1991b), *Bevolkingsprognose 1991*; elektronische publicatie.
- CBS (1993b), *Ouder worden in Nederland 1993*; 's-Gravenhage.
- CBS (1994b), *Statistisch bulletin*; 8 september 1994.
- Commissie Drees (1987), *Gespiegeld in de tijd; de AOW in de toekomst*; rapport van de Commissie Financiering Oudedagsvoorziening, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Coopers & Lybrand (1994), *Bezuinigingen op de AOW; financiële verkenning van de gevolgen voor de aanvullende pensioenregelingen door bezuinigingen op de AOW*; Utrecht.
- Corbey, P.J. (1993), 'Steeds meer huishoudens met twee werkenden'; in: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistisch magazine*, nr. 2, blz. 7-8.
- CPB (1992), *Nederland in drievoud; een scenariostudie van de Nederlandse economie 1990-2015*; 's-Gravenhage, Sdu-uitgeverij.
- CPB (1993), *Overheid en verzorgingsstaat in drie scenario's tot 2015*; Werkdocument no. 46, 's-Gravenhage.
- CPB (1995), *Waar blijft de groei van het nationaal inkomen?* Werkdocument no. 76, 's-Gravenhage.
- Dalen, H.P. van (1991), 'De prijs van de AOW'; in: *Economisch Statistische Berichten*; 11 december 1991, blz. 1224-1227.
- Dalen, H.P. van (1992), 'Sparen we te veel?'; in: *Economisch Statistische Berichten*, 16 december 1992, blz. 1212-1216.
- Dekkers, G.J.M., J.H.M. Nelissen en H.A.A. Verbon (1994), 'Reform in the Dutch pension system'; in: L. Bovenberg (ed.), *The economics of pensions: the case of the Netherlands*; Research Centre for Economic Policy, Papers and proceedings 9401, Erasmus Universiteit, blz. 67-80.
- Delsen, L. (1989), *Deeltijd-VUT in Europa*; Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, werkdocument W60, 's-Gravenhage.
- Economist, The (1992), *Tomorrow's pensions*; 20 juni 1992.
- Ekamper, P. en K. Henkens (1993), 'Arbeidsongeschiktheid en VUT: communicerende vaten?'; in: *Economisch Statistische Berichten*, 2 juni 1993, blz. 505-507.
- Enting, A.J., R.L. Vellekoop en G.H. de Vries (1995), *Pensioen in zicht*; Centraal Bureau voor de Statistiek, Kluwer.

- Eurostat (1992), *Digest of statistics on social protection in Europe; Volume 1: old age*; Brussel, Luxemburg.
- Fields, G.S. en O.S. Mitchell (1984), *Retirement, pensions and social security*; Cambridge Massachusetts, MIT Press.
- Financieele Dagblad, Het (1991, 1993), *Pensioenfondsen*; 6 september 1991, 3 september 1993.
- Financieele Dagblad, Het (1994), *Financiering oude dag zwakker dan gedacht*, 6 januari 1994.
- Fredericq, S. (1991), 'Het Belgisch pensioenstelsel'; in: *Tijdschrift voor pensioenvraagstukken*, januari, blz. 2-4.
- Gordon, M.S. (1988), *Social security policies in industrial countries; a comparative analysis*; Cambridge University Press, Cambridge.
- Graaf, P.M. de en W.C. Ultee (1991), 'Arbeidsmarktmobiliteit en partner-effecten'; in: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, nr. 3, blz. 27-42.
- Grubben, B.H.G.M. (1994), 'Inkomen van AOW-ers, 1991'; in: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Sociaal-economische maandstatistiek*, mei, blz. 7-13.
- Gustman, A.L. en T.L. Steinmeier (1994), *Retirement in a family context: a structural model for husbands and wives*; National Bureau of Economic Research (NBER), Working paper nr. 4629, Cambridge Massachusetts.
- Hagemann, R.P. en G. Nicoletti (1989), 'Population ageing: economic effects and some policy implications for financing public pensions'; in: OECD, *Economic studies*, no. 12, Parijs, blz. 51-96.
- Heemskerk, C.A.M. (1994), *Flexibel en geleidelijk met pensioen; een onderzoek naar de mogelijkheden*; Voorlopige raad voor het ouderenbeleid, Voorstudie nr. 15, Rijswijk.
- Heida, H.R. (1992), 'Het PRIMOS-huishoudensmodel'; in: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Maandstatistiek Bevolking*; nr. 11, blz. 16-25.
- Henkens, K. en J.J. Siegers (1992), *Vrijwillige vervroegde uittreding*; Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, werkdocument W102, 's-Gravenhage.
- Hilbrand, M.W.J. (1990), 'De financiering van pensioenen, deel 2'; in: Petersen, C. (red.), *Pensioenen: uitkeringen, financiering & beleggingen*; Stenfert Kroese, Leiden/Antwerpen.
- Hippe, M. (1993), *Uit het Zweed des aanschijns. Flexibele pensionering nader beschouwd*; Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, intern rapport, 's-Gravenhage.
- Hoorn, W.D. van (1993), 'Determinanten van sterfte', in: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Maandstatistiek bevolking*; nr. 1, blz. 29-41.
- Huijser, A.P. en P.D. van Loo (1984), *De invloed van de vergrijzing op het AOW-pensioen en de aanvullende pensioenen*; De Nederlandsche Bank N.V., Amsterdam.

- Huijser, A.P. en P.D. van Loo (1986), *Vergrijzing, pensioenen en contractuele besparingen*; Monetaire Monografieën nr. 5, De Nederlandsche Bank N.V., Kluwer, Amsterdam/Deventer.
- Hurd, M.D. (1990), 'Research on the elderly: economic status, retirement, and consumption and saving'; in: *Journal of economic literature*; juni, blz. 565-637.
- Imbens, J.C.M. (1992), 'De arbeidsparticipatie van vrouwen met kinderen; uitkomsten van de enquête beroepsbevolking'; in: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Supplement sociaal economische maandstatistiek*; nr. 6, blz. 4-9.
- Imhoff, E. van, N. Keilman en S. Wolf (1990), *Huishoudens en uitheringen in de 21e eeuw; de gevolgen van de veranderende huishoudenssamenstelling voor de sociale zekerheid*; Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, rapport nr. 18, 's-Gravenhage.
- Interview (1992), *Onderzoek inzake flexibele pensionering*; opdracht van Avéro pensioen, Amsterdam.
- Jansweijer, R.M.A. (1987), *Private leefvormen, publieke gevolgen*; WRR, Voorstudies en achtergronden nr. V57, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij.
- Jansweijer, R.M.A. (1990), 'De AOW en het einde van de alleenverdienerstoeslag'; in: *Economisch Statistische Berichten*, 21 februari 1990, blz. 186-188.
- Jeurissen, P.C.J. (1995), 'Robin Hood in Nederland'; in: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Sociaal-Economische maandstatistiek*, nr. 4, blz. 17-21.
- Jungman, A.F.M. (± 1990), *Pensioenen in de EG*; Hewitt & Koelman international BV, Amsterdam, ongedateerd.
- Kam, F. de (1995), 'De PvdA en het pensioenvraagstuk'; in: *Socialisme en democratie*; nr. 4, blz. 173-177.
- Kam, C.A. de, C.J. Wiebrens en F.G. van Herwaarden (red.) (1987), *Bouwenstenen voor inkomensbeleid en sociale zekerheid*; VUGA, 's-Gravenhage.
- Kam, F. de en F. Nypels (1995), *Tijdbom*; Uitgeverij Contact, Amsterdam/Antwerpen.
- Kapteyn, A., P. Kooreman, R.J.A. Muffels, J.J. Siegers, A. van Soest en R.J.M. Willemse (1985), *Determinanten van bestaansonzekerheid*; Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, COSZ-reeks nr. 10.
- Klaus, J. en P. Hooimeijer (1994), 'Ouder worden en inkomenszekerheid'; in: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Supplement bij de sociaal-economische maandstatistiek*, nr. 6, blz. 12-22.
- Kleijnen, J.P.C. (1992), *Verification and validation of models*; Katholieke universiteit Brabant, Tilburg.
- Koesobjono, S. en L. Bieseman (1987), 'Arbeidsaanbod van leden van huishoudens, 1971-1985'; in: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Supplement Sociaal-economische maandstatistiek*, nr. 9, blz. 4-12.
- Kohli M., e.a. (1991), *Time for retirement; comparative studies of early exit from the labour force*; Cambridge University press, Cambridge.

- Koopmans, C.C. (1989), *Informeel arbeid; vraag, aanbod, participanten, prijzen*; dissertatie, Universiteit van Amsterdam.
- Kuné, J.B., W.F.M. Petit en A.J.H. Pinxt (1993), *The hidden liabilities of basic pension schemes in the European Community*; Centre for European Policy Studies (CEPS), Working Document no. 80, Brussel.
- Linschoten, R. (1995), 'Toespraak staatssecretaris Linschoten over pensioenbeleid'; in: *Periodiek voor sociale verzekering, sociale voorzieningen en arbeidsrecht*; nr. 8, 19 april 1995, blz. 539-547.
- Lumsdaine, R.L. en D.A. Wise (1990a), *Aging and labor force participation: a review of trends and explanations*; National Bureau of Economic Research (NBER), working paper 3420, Cambridge Massachusetts.
- Lumsdaine, R.L., J.H. Stock en D.A. Wise (1990b), *Three models of retirement: computational complexity versus predictive validity*; National Bureau of Economic Research (NBER), Working paper 3558, Cambridge Massachusetts.
- Lumsdaine, R.L., J.H. Stock en D.A. Wise (1994), *Retirement incentives: the interaction between employer provided pensions, social security, and retiree health benefits*; National Bureau of Economic Research (NBER), Working paper 4613, Cambridge Massachusetts.
- Lutjens, E. (1989), *Pensioenvoorzieningen voor werknemers; juridische beschouwingen over ouderdomspensioen*; Tjeenk Willink, Zwolle.
- Lutjens, E. (1993), 'Flexibele pensionering geeft financiële complicaties'; in: *Gids voor personeelsmanagement*; nr. 11, blz. 10-12.
- Lutjens, E. (1994), 'Point of no return bereikt bij complexe privatisering van ABP'; in: *NRC-Handelsblad*, 15 mei 1994.
- Meuwissen, P.J.J. (1993), 'AOW-ontvangers en aanvullend (pensioen)inkomen'; in: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistisch magazine*, nr. 1, blz. 11-13.
- Ministerie van Financiën (1994), *Bouwstenennotitie*.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (1990), *Vervroegde uittreding in CAO's*; Dienst Collectieve Arbeidsvoorwaarden, Reeks Studies van CAO's, 's-Gravenhage.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (TK 22167), *Nota aanvullende pensioenen*; Tweede Kamer 1990-1991, 22167.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (TK 22167), *Brief van de Staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en de Minister en de Staatssecretaris van Financiën*; Tweede Kamer 1993-1994, 22167, nr. 13.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (TK 23902), *Sociale Nota 1995*; Tweede Kamer 1994-1995, 23902, no. 3.
- Möhlmann-Bronkhorst, M.J.M. (1988), *Een pensioenfonds op weg naar de volgende eeuw*; dissertatie, Universiteit Twente.
- Mourik, A. van en J.J. Siegers (1988), 'Ontwikkeling in de beroepssegregatie tussen mannen en vrouwen, 1971-1985'; *Economisch Statistische Berichten*, 10 augustus 1988, blz. 732-737.

- Myers, D.A., R.V. Burkhauser en K.C. Holden (1987), 'The transition from wife to widow: the importance of survivor benefits to widows'; in: *The journal of risk and insurance*, nr. 4, blz. 752-759.
- Nelissen, J.H.M. (1993a), *The redistributive impact of social security schemes on lifetime labour income*; Tilburg Institute for Social Security Research, Katholieke Universiteit Brabant.
- Nelissen, J.H.M. (1993b), 'Het effect van de Algemene Ouderdomswet op de verdeling van het levensduurinkomen: een nadere analyse via microsimulatie'; *Mens en Maatschappij*, jaargang 68, nr. 4, (november), blz. 346-361.
- Nelissen, J.H.M. en H.A.A. Verbon (1993), 'Ouderen voor jongeren'; in: *Economisch Statistische Berichten*, 8 september 1993, blz. 817-820.
- Nelissen, J.H.M. (1994), *Towards a payable pension system; costs and redistributive impact of the current Dutch pension system and three alternatives*; Tilburg Institute for Social Security Research, Katholieke Universiteit Brabant.
- Noord, P. van den en R. Herd (1993), *Pension liabilities in the seven major economies*; OECD, Working papers No. 142, Parijs.
- OECD (1988), *Reforming public pensions*; Social policy studies nr. 5, Parijs.
- Paridon, C.W.A.M van (1989), 'De werkgelegenheid in Nederland: duidelijkheid gewenst'; in : *Economisch Statistische Berichten*, 18 oktober 1989, blz. 1031-1032.
- Pensioenkamer (1987a), *Witte vlekken op pensioengebied*; 's-Gravenhage.
- Pensioenkamer (1987b), *Witte vlekken op pensioengebied per bedrijfstak*; 's-Gravenhage.
- Pensioenkamer (1989a), *Pensioenkaart van Nederland*; 's-Gravenhage.
- Pensioenkamer (1989b), *Onderzoek deelnemerstijd en uitstroom pensioenregelingen*; researchbericht, 's-Gravenhage.
- Pestieau, P. (1992), 'The distribution of private pension benefits: how fair is it?'; in: *Private pensions and public policy*, OECD, Social Policy Studies No. 9, Parijs, blz. 31-50.
- Petersen, C. (1988), 'De AOW in de toekomst'; *Economisch Statistische Berichten*, 9 maart 1988, blz. 264-266.
- Petersen, C. (1989), *Economie & pensioenen*; Stenfert Kroese, Leiden/Antwerpen.
- Petersen, C. (red.) (1990a), *Pensioenen: uiteringen, financiering & beleggingen*; Stenfert Kroese, Leiden/Antwerpen.
- Petersen, C. (1990b), 'Pensioenen in West-Europa'; in *Economisch Statistische Berichten*, 3 januari 1990, blz. 10-13.
- Petersen, C. (1991), 'Macro-economische consequenties van een uitruil van weduwenpensioen voor een hoger eigen ouderdomspensioen'; in: M. Bruyn-Hundt (red.), *Vrouw en pensioen: kosten en baten van gelijke behandeling in pensioenen*; Universiteit van Amsterdam, blz. 8-19.

- Pommer, E.J. (1990), *Inkomens op leeftijd*; Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk.
- Ponds, E. (1991), 'Besparingen en pensioenregelingen in Nederland'; in: *Maandschrift Economie*, jaargang 55, nr. 5, blz. 283-295.
- Ponds, E. (1992), 'Pensioenbesparingen en stabiliteit'; in: *Tijdschrift voor politieke economie*, jaargang 14, nr. 4, blz. 47-63.
- Press, W.H., B.P. Flannery, S.A. Teukolsky en W.T. Vetterling (1989), *Numerical recipes; the art of scientific computing*; Cambridge university press, Cambridge.
- Quinn, J.F., R.V. Burkhauser en D.A. Myers (1990), *Passing the torch; the influence of economic incentives on work and retirement*; Upjohn Institute for employment research, Kalamazoo, Michigan.
- Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf (1993), *Advies over de oudere werknemer in het midden- en kleinbedrijf*; 's-Gravenhage.
- Reyn, H. van (1984), 'Verdiende lonen versus regelingslonen; de ontwikkeling in de jaren 1972-1983'; in: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Supplement Sociaal-economische maandstatistiek*, nr. 10, blz. 18-28.
- Rijsselt, R. van (1991), *Ouderen en maatschappelijke verandering; een cohortstudie naar veranderingen in de inkomenspositie, waardenoriëntaties en participatieniveaus van ouderen*; dissertatie, Rijksuniversiteit Utrecht.
- Rinnooy Kan, A.H.G. (1993), *Pensioenen, de vergrijzing voorbij*; rede voor het jaarlijks congres van de Stichting voor Ondernemingspensioenfondsen, 's-Gravenhage, 4 november 1993.
- Rust, J. en C. Phelan (1993), *How social security and medicare affect retirement behavior in a world of incomplete markets*; paper NAKKE workshop, Rotterdam.
- Siegelaer, G.C.M. (1994), *Asset liability management voor pensioenfondsen; het afstemmen van beleggingen op pensioenverplichtingen in de praktijk*; Rotterdamse monetaire studies, jaargang 13 (1994-1995), nr. 1, Wolters Noordhoff, Groningen.
- Siegers, J.J. (1985), *Arbeidsaanbod en kindertal; een micro-economische analyse*; dissertatie, Rijksuniversiteit Groningen.
- Sims, C.A. (1980), 'Macroeconomics and reality'; in: *Econometrica*, Vol. 48, nr. 1, (januari) blz. 1-43.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1985), *Berekend beleid*; Sociale en Culturele Studies - 5, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1994), *Sociaal en Cultureel Rapport 1994*; Rijswijk.
- Sociaal-Economische Raad (1954), *Advies inzake de wettelijke ouderdomsverzekering*; 1954/3, 's-Gravenhage.
- Sociaal-Economische Raad (1987), *Advies pensioenbesparingen*; advies nr. 87/12, 's-Gravenhage.

Sociaal-Economische Raad (1990), *Pensioenproblematiek*; advies nr. 90/23, 's-Gravenhage.

Sociaal-Economische Raad (1992), *Het nationale spaaroverschot*; advies nr. 92/11, 's-Gravenhage.

Sociale Verzekeringsraad (1991a), *Het beroep op de AAW/WAO; ontwikkeling 1980-1990*; Zoetermeer.

Sociale Verzekeringsraad (1991b), *Ontwikkeling arbeidsongeschiktheid 1987-1988*; Zoetermeer.

Sociale Verzekeringsraad (1992, 1993), *Ontwikkeling arbeidsongeschiktheid; Jaaroverzichten AAW/WAO 1990-1992*; Zoetermeer.

Stadt, H. van der (1988), *The dynamics of income and welfare*; dissertatie, Amsterdam.

Stichting Pensioenfonds voor de Gezondheid, Geestelijke en Maatschappelijke Belangen (PGGM) (1990, 1995), *Jaarverslag 1989, 1993*; Zeist.

Stichting van de arbeid (1993), *Werkend ouder worden; overwegingen bij en aanbevelingen over een arbeidsparticipatie-bevorderend ouderenbeleid*; publicatie nr. 5/93, 's-Gravenhage.

Svensson, J.S., M.G.K. Einerhand en J.G.J. Wassink (1993), *ExpertisZe op microniveau; onderzoek naar de mogelijkheden van op kennistechnologie gebaseerde microsolutie in de sociaal-economische beleidsvoorbereiding*; Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Temminck Tuinstra, A.J. (1991), 'Middelmatig beter dan goed'; in: *Economisch Statistische Berichten*; 17 juli 1991, blz. 732-733.

Theil, H. (1967), *Economics and information theory*; North-Holland Publishing Company, Amsterdam

Tilborg, W.M.H.A. (red.) (1994), *Bedrijfs- en beroepspensioenregelingen*; Kluwer, Deventer.

Timmermans, J.M. (1993), *Rapportage ouderen 1993*; Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk.

Trommel, W.A. (1993), *Eigentijds met pensioen; een beschouwing over flexibele pensionering en arbeidsdeelname in Nederland, aan de hand van Amerikaanse, Zweedse en Japanse voorbeelden*; Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage.

Tulfer, P.M. (1986), *Pensioenen*; Kluwer, Deventer.

Tweede Kamer (TK 4009), *Memorie van toelichting bij de AOW; 1954-1955, 4009, no. 3.*

Tweede Kamer (TK 16225), *Voorstel van wet van het lid Nypels tot wijziging van de Pensioen- en Spaarfondsenwet (gelijke behandeling van slapers en gepensioneerden)*; 1990-1991, 16225.

Tweede Kamer (TK 20640), *Financiering oudedagsvoorziening; 1987-1988, 20640.*

Tweede Kamer (TK 21893), *Wet verevening pensioenrechten bij scheiding*; 1992-1993, 21893.

Tweede Kamer (TK 23123), *Wijziging van de Pensioen- en spaarfondsenwet*; 1993-1994, 23123.

Verbon, H.A.A. (1991), 'Flexibele pensionering: een waanidee'; in: *Economisch Statistische Berichten*, 17 april 1991, blz. 408-409.

Verbon, H.A.A. (1994), 'Ouderen moeten bijdragen aan de instandhouding van de verzorgingsstaat'; in: *Staatscourant*, 24 maart 1994.

Verbon, H.A.A. en M. Verhoeven (1991), 'Een slechte Pensioennota'; in: *Economisch Statistische Berichten*, 31 juli 1991, blz. 780-781.

Vereniging van bedrijfspensioenfondsen (1993), *Secretariaatsinformatie 1991*, Rijswijk.

Verzekeringskamer (1960..1995), *Financiële gegevens pensioenfondsen*; diverse jaren 1960 t/m 1993, Apeldoorn.

Verzekeringskamer (1995), *Niet-financiële gegevens pensioenfondsen; stand van zaken pensioenmonitor eind 1994*; Apeldoorn.

Vlam, P.R. de (1990), 'Individualisering: een uitdaging voor pensioenfondsen?'; in: *Toekomstverkenningen voor het Spoorwegpensioenfonds*, Utrecht, blz. 31-34.

Voogd, J. de, B.G. Scheepbouwer en J.H. Gravesteijn-Ligthelm (1991a), *Gebruikersruimte in de sociale voorzieningen; een verkennend onderzoek naar de ABW, RWW, BZ, IOAW en IOAZ*; Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid/VUGA, 's-Gravenhage.

Voogd, J. de en E. van Schooneveld (1991b), *Gebruikersruimte in de volksverzekeringen; een verkennend onderzoek naar de AOW, AWW, AKW en AAW*; Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid/VUGA, 's-Gravenhage.

Voorlopige raad voor het ouderenbeleid (1994), *Flexibel en geleidelijk met pensioen; advies over wenselijkheden en mogelijkheden van pensionering voor en na 65 jaar*; Rijswijk.

Voorlopige raad voor het ouderenbeleid (1995), *AOW-toeslag en inkomens-toets; advies over het toetsen van het gehele huishoudinkomen*; Rijswijk.

Werf, R.E.J. van der (1987), 'Vergelijking van de ontwikkeling van de verdiende lonen en regelingslonen, 1977-1985; cijfers en kanttekeningen'; in: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Supplement Sociaal-economische maandstatistiek*, nr. 1, blz. 13-18.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1987), *Ruimte voor groei; kansen en bedreigingen voor de Nederlandse economie in de komende tien jaar*; rapport aan de regering nr. 29, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1990), *Een werkend perspectief; arbeidsparticipatie in de jaren '90*; rapport aan de regering nr. 38, Sdu-uitgeverij, 's-Gravenhage.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1993), *Ouderen voor ouderen; demografische ontwikkelingen en beleid*; rapport aan de regering nr. 43, Sdu-uitgeverij, 's-Gravenhage.

Wiggers, J.A. (1990), *Ouderen en arbeidsmarkt*; ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, Rijswijk.

Wolde, R. ten (1992), 'Afbakening tussen pensioenfondsen en verzekeraars onder druk'; in: *Tijdschrift voor pensioenvraagstukken*, (oktober) blz. 78-83.

Yperen, P. van (1986), *Naar een geëmancipeerd en geïndividualiseerd pensioenstelsel*; Stichting wetenschappelijk bureau D66, 's-Gravenhage.

Zalm, G. (1990), *Mythen, paradoxen en taboes in de economische politiek*; inaugurele rede, Vrije universiteit Amsterdam, 23 mei 1990.

Bijlage 8 Curriculum Vitae

R.M.A. Jansweijer is geboren in 1951 te Amsterdam. Na het eindexamen gymnasium B aan het St. Oelbertgymnasium te Oosterhout (NB) studeerde hij natuurkunde (kand.), andragologie (kand.) en sociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Na het doctoraal examen (1980) met als hoofdvak algemene theoretische sociologie trad hij in dienst bij de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Hier is hij vanuit een sociaal-economische invalshoek betrokken geweest bij het tot stand komen van diverse rapporten aan de regering, waaronder *Ouderen voor ouderen; demografische ontwikkelingen en beleid* (1993). De WRR heeft tevens faciliteiten geboden voor het verrichten van dit onderzoek.

Rapporten aan de Regering

Eerste raadsperiode:

- 1 Europese Unie*
- 2 Structuur van de Nederlandse economie*
- 3 Energiebeleid
Gebundeld in één publikatie (1974)*
- 4 Milieubeleid (1974)*
- 5 Bevolkingsgroei (1974)*
- 6 De organisatie van het openbaar bestuur (1975)*
- 7 Buitenlandse invloeden op Nederland: Internationale migratie (1976)*
- 8 Buitenlandse invloeden op Nederland: Beschikbaarheid van wetenschappelijke en technische kennis (1976)*
- 9 Commentaar op de Discussienota Sectorraden (1976)*
- 10 Commentaar op de nota Contouren van een toekomstig onderwijsbestel (1976)*
- 11 Overzicht externe adviesorganen van de centrale overheid (1976)*
- 12 Externe adviesorganen van de centrale overheid (1976)*
- 13 Maken wij er werk van? Verkenningen omtrent de verhouding tussen actieven en niet-actieven (1977)*
- 14 Interne adviesorganen van de centrale overheid (1977)*
- 15 De komende vijftiengint jaar – Een toekomstverkenning voor Nederland (1977)*
- 16 Over sociale ongelijkheid – Een beleidsgerichte probleemverkenning (1977)*

Tweede raadsperiode:

- 17 Etnische minderheden (1979)*
 - A. Rapport aan de Regering
 - B. Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid?
- 18 Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)*
- 19 Beleidsgerichte toekomstverkenning
Deel I: Een poging tot uitlokking (1980)*
- 20 Democratie en geweld
Problemanalyse naar aanleiding van de gebeurtenissen in Amsterdam op 30 april 1980*
- 21 Vernieuwingen in het arbeidsbestel (1981)*
- 22 Herwaardering van welzijnsbeleid (1982)*
- 23 Onder invloed van Duitsland
Een onderzoek naar gevoeligheid en kwetsbaarheid in de betrekkingen tussen Nederland en de Bondsrepubliek (1982)*
- 24 Samenhangend mediabeleid (1982)*

Derde raadsperiode:

- 25 Beleidsgerichte toekomstverkenning
Deel 2: Een verruiming van perspectief (1983)*
- 26 Waarborgen voor zekerheid; een nieuw stelsel van sociale zekerheid in hoofdlijnen (1985)
- 27 Basisvorming in het onderwijs (1986)
- 28 De onvoltooide Europese integratie (1986)
- 29 Ruimte voor groei; kansen en bedreigingen voor de Nederlandse economie in de komende tien jaar (1987)
- 30 Op maat van het midden- en kleinbedrijf (1987)
Deel 1: Rapport aan de Regering;
Deel 2: Pre-adviezen
- 31 Cultuur zonder grenzen (1987)*
- 32 De financiering van de Europese Gemeenschap; een interimrapport (1987)
- 33 Activerend arbeidsmarktbeleid (1987)
- 34 Overheid en toekomstonderzoek; een inventarisatie (1988)

* Uitverkocht

Vierde raadsperiode:

- 35 Rechtshandhaving (1988)
- 36 Alloctonenbeleid (1989)
- 37 Van de stad en de rand (1990)
- 38 Een werkend perspectief; arbeidsparticipatie in de jaren '90 (1990)
- 39 Technologie en overheid (1990)
- 40 De onderwijsverzorging in de toekomst (1991)
- 41 Milieubeleid; Strategie, instrumenten en handhaafbaarheid (1992)
- 42 Grond voor keuzen; Vier perspectieven voor de landelijke gebieden in de Europese Gemeenschap (1992)
- 43 Ouderen voor ouderen; Demografische ontwikkelingen en beleid (1993)

Vijfde raadsperiode:

- 44 Duurzame risico's; Een blijvend gegeven (1994)
- 45 Belang en beleid; Naar een verantwoorde uitvoering van de werknemersverzekeringen (1994)
- 46 Besluiten over grote projecten (1994)
- 47 Hoger onderwijs in fasen (1995)
- 48 Stabiliteit en veiligheid in Europa; het veranderende krachtenveld voor het buitenlands beleid (1995)
- 49 Orde in het binnenlands bestuur (1995)

Rapporten aan de Regering en publicaties in de reeks *'Voorstudies en achtergronden'* zijn verkrijgbaar in de boekhandel of via Sdu Servicecentrum Uitgeverijen, Plantijnstraat, Postbus 20014, 2500 EA 's-Gravenhage, tel. 070-3789880, fax 070-3789783.

'Vorstudies en achtergronden'

Eerste raadsperiode:

- V1 W.A.W. van Walstijn e.a.: Kansen op onderwijs; een literatuurstudie over ongelijkheid in het Nederlandse onderwijs (1975)*
- V2 I.J. Schoonenboom en H.M. In 't Veld-Langeveld: De emancipatie van de vrouw (1976)*
- V3 G.R. Mustert: Van dubbeljetjes en kwartjes: een literatuurstudie over ongelijkheid in de Nederlandse inkomensverdeling (1976)*
- V4 IVA/Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek van de Katholieke Hogeschool Tilburg: De verdeling en de waardering van arbeid; een studie over ongelijkheid in het arbeidsbestel (1976)*
- V5 'Adviseren aan de overheid', met bijdragen van economische, juridische en politicologische bestuurskundigen (1977)*
- V6 Verslag Eerste Raadsperiode: 1972-1977*

Tweede raadsperiode:

- V7 J.J.C. Voorhoeve: Internationale macht en interne autonomie – Een verkenning van de Nederlandse situatie (1978)*
- V8 W.M. de Jong: Techniek en wetenschap als basis voor industriële innovatie – Verslag van een reeks van interviews (1978)*
- V9 R. Gerritse/Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven: De publieke sector: ontwikkeling en waardevorming – Een vooronderzoek (1979)*
- V10 Vakgroep Planning en Beleid/Sociologisch Instituut Rijksuniversiteit Utrecht: Konsumptieverandering in maatschappelijk perspectief (1979)*
- V11 R. Penninx: Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid? Opgenomen in rapport nr. 17 (1979)*
- V12 De quartaire sector – Maatschappelijke behoeften en werkgelegenheid – Verslag van een werkconferentie (1979)*
- V13 W. Driehuis en P.J. van den Noord: Productie, werkgelegenheid en sectorstructuur in Nederland 1960-1985 Modelstudie bij het rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)*
- V14 S.K. Kuipers, J. Muysken, D.J. van den Berg en A.H. van Zon: Sectorstructuur en economische groei: een eenvoudig groeimodel met zes sectoren van de Nederlandse economie in de periode na de tweede wereldoorlog. Modelstudie bij het rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)*
- V15 F. Muller, P.J.J. Lesuis en N.M. Boxhoorn: Een multisectormodel voor de Nederlandse economie in 23 bedrijfstakken. F. Muller: Veranderingen in de sectorstructuur van de Nederlandse industrie (1980)*
- V16 A.B.T.M. van Schaik: Arbeidsplaatsen, bezettingsgraad en werkgelegenheid in dertien bedrijfstakken. Modelstudie bij het rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)*
- V17 A.J. Basoski, A. Budd, A. Kalf, L.B.M. Mennes, F. Racké en J.C. Ramaer: Exportbeleid en sectorstructuurbeleid. Pre-adviezen bij het rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)*
- V18 J.J. van Duijn, M.J. Ellman, C.A. de Feyter, C. Inja, H.W. de Jong, M.L. Mogendorff en P. VerLoren van Themaat: Sectorstructuurbeleid: mogelijkheden en beperkingen. Pre-adviezen bij het rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)*
- V19 C.P.A. Bartels: Regio's aan het werk: ontwikkelingen in de ruimtelijke spreiding van economische activiteiten in Nederland. Studie bij het rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)*

* Uitverkocht

- V20 M.Th. Brouwer, W. Driehuis, K.A. Koekoek, J. Kol, L.B.M. Mennes, P.J. van den Noord, D. Sinke, K. Vijlbrief en J.C.van Ours: Raming van de finale bestedingen en enkele andere grootheden in Nederland in 1985
Technische nota's bij het rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)*
- V21 J.A.H. Bron: Arbeidsaanbod-projecties 1980-2000 (1980)*
- V22 P. Thoenes, R.J. In 't Veld, I.Th.M. Snellen, A. Faludi: Benaderingen van planning
Vier pre-adviezen over beleidsvorming in het openbaar bestuur (1980)*
- V23 Beleid en toekomstVerslag van een symposium over het rapport Beleidsgerichte toekomstverkenning deel I (1981)*
- V24 L.J. van den Bosch, G. van Enckevort, Ria Jaarsma, D.B.P. Kallen, P.N. Karstanje, K.B. Koster: Educatie en welzijn (1981)*
- V25 J.C. van Ours, D. Hamersma, G. Hupkes, P.H. Admiraal: Consumptiebeleid voor de werkgelegenheid
Pre-adviezen bij het rapport Vernieuwingen in het arbeidsbestel (1982)*
- V26 J.C. van Ours, C. Molenaar, J.A.M. Heijke: De wisselwerking tussen schaarsteverhoudingen en beloningsstructuurPre-adviezen bij het rapport Vernieuwingen in het arbeidsbestel (1982)*
- V27 A.A. van Duijn, W.H.C. Kerkhoff, L.U. de Sitter, Ch.J. De Wolff, F. Sturmans:Kwaliteit van de arbeid
Pre-adviezen bij het rapport Vernieuwingen in het arbeidsbestel (1982)*
- V28 J.G. Lambooy, P.C.M. Huigsloot en R.E. van de Lustgraaf: Greep op de stad?
Een institutionele visie op stedelijke ontwikkeling en de beïnvloedbaarheid daarvan (1982)*
- V29 J.C. Hess, F. Wielenga: Duitsland in de Nederlandse pers – altijd een probleem?
Drie dagbladen over de Bondsrepubliek 1969-1980 (1982)*
- V30 C.W.A.M. van Paridon, E.K. Greup, A. Ketting: De handelsbetrekkingen tussen Nederland en de Bondsrepubliek Duitsland (1982)*
- V31 W.A. Smit, G.W.M. Tiemessen, R. Geerts: Ahaus, Lingen en Kalkar; Duitse nucleaire installaties en de gevolgen voor Nederland (1983)*
- V32 J.H. von Eije: Geldstromen en inkomensverdeling in de verzorgingsstaat (1982)*
- V33 Verslag van de tweede Raadsperiode 1978-1982*
- V34 P. den Hoed, W.G.M. Salet en H. van der Sluijs: Planning als onderneming (1983)*
- V35 H.F. Munneke e.a.: Organen en rechtspersonen rondom de centrale overheid (1983); 2 delen*
- V36 M.C. Brands, H.J.G. Beunders, H.H. Selier: Denkend aan Duitsland; Een essay over moderne Duitse geschiedenis en enige hoofdstukken over de Nederlands-Duitse betrekkingen in de jaren zeventig (1983)*
- V37 L.G. Gerrichhauzen: Woningcorporaties; Een beleidsanalyse (1983)*
- V38 J. Kassies: Notities over een heroriëntatie van het kunstbeleid (1983)*
- V39 Leo Jansen: Sociocratische tendenties in West-Europa (1983)*

* Uitverkocht

'Voorstudies en achtergronden mediabeleid'

- M1 J.M. de Meij: Overheid en uitingvrijheid (1982)*
- M2 E.H. Hollander: Kleinschalige massacommunicatie: lokale omroepvormen in West-Europa (1982)*
- M3 L.J. Heinsman/NOS: De kulturele betekenis van de instroom van buitenlandse televisieprogramma's in Nederland – Een literatuurstudie (1982)*
- M4 L.P.H. Schoonderwoerd, W.P. Knulst/Sociaal en Cultureel Planbureau: Mediagebruik bij verruiming van het aanbod (1982)*
- M5 N. Boerma, J.J. van Cuilenburg, E. Diemer, J.J. Oostenbrink, J. van Putten: De omroep: wet en beleid; een juridisch-politicologische evaluatie van de omroepwet (1982)*
- M6 Intomart b.v.: Etherpiraten in Nederland (1982)*
- M7 P.J. Kalf/Instituut voor Grafische Techniek TNO: Nieuwe technieken voor productie en distributie van dagbladen en tijdschriften (1982)*
- M8 J.J. van Cuilenburg, D. McQuail: Media en pluriformiteit; Een beoordeling van de stand van zaken (1982)*
- M9 K.J. Alsem, M.A. Boorsma, G.J. van Helden, J.C. Hoekstra, P.S.H. Leeflang, H.H.M. Visser: De aanbodstructuur van de periodiek verschijnende pers in Nederland (1982)*
- M10 W.P. Knulst/Sociaal en Cultureel Planbureau: Mediabeleid en cultuurbeleid; Een studie over de samenhang tussen de twee beleidsvelden (1982)*
- M11 A.P. Bolle: Het gebruik van glasvezelkabel in lokale telecommunicatienetten (1982)*
- M12 P. te Nuyt: Structuur en ontwikkeling van vraag en aanbod op de markt voor televisieproducties (1982)*
- M13 P.J.M. Wilms/Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven: Horen, zien en betalen; Een inventariserende studie naar de toekomstige kosten en bekostiging van de omroep (1982)*
- M14 W.M. de Jong: Informatietechniek in beweging; consequenties en mogelijkheden voor Nederland (1982)*
- M15 J.C. van Ours: Mediaconsumptie; Een analyse van het verleden, een verkenning van de toekomst (1982)*
- M16 J.G. Stappers, A.D. Reijnders, W.A.J. Möller: De werking van massa-media; Een overzicht van inzichten (1983)*
- M17 F.J. Schrijver: De invoering van kabeltelevisie in Nederland (1983)*

* Uitverkocht

Derde raadsperiode:

- V40 G.J. van Driel, C. van Ravenzwaaij, J. Spronk en F.R. Veeneklaas: Grenzen en mogelijkheden van het economisch stelsel in Nederland (1983)*
- V41 Adviesorganen in de politieke besluitvorming. Symposiumverslag onder redactie van A.Th. van Delden en J. Kooiman (1983)*
- V42 E.W. van Luijk, R.J. de Bruijn: Vrijwilligerswerk tussen betaald en huishoudelijk werk; een verkennende studie op basis van een enquête (1984)
- V43 Planning en beleid; verslag van een symposium over de studie Planning als onderneming (1984)
- V44 W.J. van der Weijden, H. van der Wal, H.J. de Graaf, N.A. van Brussel, W.J. ter Keurs: Bouwstenen voor een geïntegreerde landbouw (1984)*
- V45 J.F. Vos, P. de Koning, S. Blom: Onderwijs op de tweesprong; over de inrichting van basisvorming in de eerste fase van het voortgezet onderwijs (1985)*
- V46 G. Meester, D. Strijker: Het Europese landbouwbeleid voorbij de scheidslijn van zelfvoorziening (1985)
- V47 J. Pelkmans: De interne EG-markt voor industriële producten (1985)
- V48 J.J. Feenstra, K.J.M. Mortelmans: Gedifferentieerde integratie en Gemeenschapsrecht: institutioneel- en materieel-rechtelijke aspecten (1985)
- V49 T.H.A. van der Voort, M. Beishuizen: Massamedia en basisvorming (1986)
- V50 C.A. Adriaansens, H. Priemus: Marges van volkshuisvestingsbeleid (1986)
- V51 E.F.L. Smeets, Th.J.N.N. Buis: Leraren over de eerste fase van het voortgezet onderwijs (1986)
- V52 J. Moonen: Toepassing van computersystemen in het onderwijs (1986)
- V53 A.L. Heinink (red.), H. Riddersma, J. Braaksmā: Basisvorming in het buitenland (1986)*
- V54 Zelfstandige bestuursorganen; verslag van de studiedag op 12 november 1985 (1986)
- V55 Europese integratie in beweging; verslag van een conferentie, gehouden op 16 mei 1986 (1986)
- V56 C. de Klein, J. Collaris: Sociale ziektekostenverzekeringen in Europees perspectief (1987)
- V57 R.M.A. Jansweijer: Private leefvormen, publieke gevolgen; naar een overheidsbeleid met betrekking tot individualisering (1987)
- V58 De ongelijke verdeling van gezondheid; verslag van een conferentie gehouden op 16-17 maart 1987 (1987)
- V59 W.G.M. Salet: Ordening en sturing in het volkshuisvestingsbeleid (1987)
- V60 H.G. Eijgenhuijsen, J. Koelewijn, H. Visser: Investerings en de financiële infrastructuur (1987)
- V61 H. van der Sluijs: Ordening en sturing in de ouderenzorg (1988)
- V62 Verslag en evaluatie van de derde raadsperiode 1983-1987*

* Uitverkocht

Vierde raadsperiode:

- V63 Milieu en groei; Verslag van een studiedag op 11 februari 1988 (1988)
- V64 De maatschappelijke gevolgen van erfelijkheidsonderzoek; Verslag van een conferentie op 16-17 juni 1988 (1988)
- V65 H.F.L. Garretsen, H. Raat: Gezondheid in de vier grote steden (1989)
- V66 P. de Grauwe e.a.: De Europese Monetaire Integratie: vier visies (1989)
- V67 Th. Roelandt, J. Veenman: Alloctonen van school naar werk (1990)
- V68 W.H. Leeuwenburgh, P. van den Eeden: Onderwijs in de vier grote steden (1990)
- V69 M.W. de Jong, P.A. de Ruijter (red.): Logistiek, infrastructuur en de grote stad (1990)
- V70 C.A. Bartels, E.J.J. Roos: Sociaal-economische vernieuwing in grootstedelijke gebieden (1990)
- V71 W.J. Dercksen (ed.): The Future of Industrial Relations in Europe; Proceedings of a conference in honour of prof. W. Albeda (1990)
- V72 Sociaal-economische gezondheidsverschillen en beleid; preadviezen (1991)
- V73 F.J.P.M. Hoefnagel: Cultuurpolitiek: het mogen en moeten (1992)
- V74 K.W.H. van Beek, B.M.S. van Praag: Kiezen uit sollicitanten; Concurrentie tussen werkzoekenden zonder baan (1992)
- V75 Jeugd in ontwikkeling: Wetenschappelijke inzichten en overheidsbeleid (1992)
- V76 A.M.J. Kreukels, W.G.M. Salet (ed.): Debating institutions and Cities; Proceedings of the Anglo Dutch Conference on Urban Regeneration (1992)
- V77 H.R. van Gunsteren en P. den Hoed: Burgerschap in praktijken (1992)
- V78 F. Bletz, W. Dercksen and K. van Paridon (ed.): Shaping Factors for the Business Environment in the Netherlands after 1992 (1993)
- V79 N.T. Bischoff, R.H.G. Jongman: Development of Rural Areas in Europe: The Claim for Nature (1993)
- V80 Verslag en evaluatie van de vierde raadsperiode (1993)
- V81 F.J.P.M. Hoefnagel m.m.v. H.G.M. Hendriks en M.D. Verdaasdonk: Het Duitse Cultuurbeleid in Europa (1993)

Voorstudies en achtergronden technologiebeleid:

- T1 W.M. de Jong: Perspectief in innovatie: de chemische industrie nader beschouwd (1991)
- T2 C.L.J. van der Meer, H. Rutten, N.A. Dijkveld Stol/ Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek/ Landbouw Economisch Instituut: Technologie in de landbouw: effecten in het verleden en beleidsoverwegingen voor de toekomst (1991)
- T3 F.H. Mischgofsky/ Grondmechanica Delft: Overheid en innovatiebevordering in de grond-, water- en wegenvbouwsector: een verkenning (1991)
- T4 F.M. Roschar (red.), H.L. Jonkers, P. Nijkamp: Meer dan transport alleen: 'veredeling' als overlevingsstrategie (1991)
- T5 B. Dankbaar, Th. van Dijk, L. Soete, B. Verspagen/ Maastricht Economic Research Institute on Innovation and Technology: Technologie en wetenschapsbeleid in veranderende economische theorievorming (1991)

- T6 J.M. Roobeek, E. Broesterhuizen: Verschuivingen in het technologiebeleid: een internationale vergelijking vanuit de praktijk (1991)
- T7 H.L. Jonkers, F.M. Roschar: Samenhang in doen en laten; de ontwikkeling van wetenschaps- en technologiebeleid (1991)

Vijfde raadsperiode:

- V82 W.J. Dercksen e.a.: Beroepswijs onderwijs; Ontwikkelingen en dilemma's in de aansluiting van onderwijs en arbeid (1993)
- V83 W.G.M. Salet: Om recht en staat; Een sociologische verkenning van sociale, politieke en rechtsbetrekkingen (1994)
- V84 J.M. Bekkering: Private verzekering van sociale risico's (1994)
- V85 C. Lambers, D.A. Lubach, M. Scheltema: Versnelling juridische procedures grote projecten (1994)
- V86 CSHOB: Aspecten van hoger onderwijs; een internationale inventarisatie (1995)
- V87 T. van der Meij e.a.: Ontwikkelingen in de natuur; visies op de levende natuur in de wereld en scenario's voor het behoud daarvan (1995)
- V88 L. Hagendoorn e.a.: Etnische verhoudingen in Midden- en Oost-Europa (1995)
- V89 H.C. Posthumus Meyjes, e.a.: Een gedifferentieerd Europa (1995)
- V90 J. Rupnik e.a.: Challenges in the East (1995)
- V91 J.P.H. Donner (rapporteur): Europa, wat nu? (1995)
- V92 R.M.A. Jansweijer: Gouden bergen, diepe dalen: de inkomensgevolgen van een betaalbare ouderdomsvoorziening (1996)

Overige publikaties:

- Voor de eenheid van beleid; Beschouwingen ter gelegenheid van vijftig jaar Ministerie van Algemene Zaken (1987)
- Eigentijds burgerschap; WRR-publikatie vervaardigd onder leiding van H.R. van Gunsteren (1992)

* Uitverkocht